

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΑΡΧΑΙΟΣ
ΚΟΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

**Παράκτιες Οχυρωματικές Εγκαταστάσεις στην Αττική
κατά την Κλασική Περίοδο**

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Δημήτριος Συρμαλής

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια

Κλεοπάτρα Καθάρου

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2024

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή

Κλεοπάτρα Καθάριου, Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου, Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Ιωάννης Λώλος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	3
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	5
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η ΑΤΤΙΚΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ. Η ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΪΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ.....	15
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η ΑΜΥΝΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΚΟΣΜΟ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΚΛΑΣΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ.....	36
2.1 Οι οικοδομικοί τύποι, τα συστήματα τοιχοποιίας, η λειτουργία και η σημασία των οχυρώσεων.....	36
2.2 Η περίπτωση των παράκτιων αρχιτεκτονημάτων αμυντικού χαρακτήρα στην Αττική.....	72
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΟΙ ΠΑΡΑΘΑΛΑΣΣΙΕΣ ΠΟΛΕΙΣ.....	83
3.1 Ελευσίνα.....	83
3.2 Πειραιάς.....	90
3.3 Σαλαμίνα.....	102
3.4 Ωρωπός.....	109
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΤΑ ΠΑΡΑΚΤΙΑ ΦΡΟΥΡΙΑ.....	120
4.1 Βούδορον Σαλαμίνας.....	120
4.2 Θορικός.....	129
4.3 Ραμνούντας.....	138

4.4 Σύντομο.....	150
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	166
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	174
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	188

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ

Περιοδικά/Συλλογικά Έργα

AD: Αρχαιολογικόν Δελτίον

AE: Αρχαιολογική Εφημερίς

AJA: American Journal of Archaeology

AM: Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung

BCH: Bulletin de Correspondance Hellénique

BSA: British School at Athens Annual

CAH: Cambridge Ancient History

CR: Classical Review

Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens

IG: Inscriptiones Graecae

JHS: Journal of Hellenic Studies

ΠΑΕ: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

PoDIA: Proceedings of the Danish Institute at Athens

RA: Revue Archéologique

RE: Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft

SEG: Supplementum Epigraphicum Graecum

Αρχαίες Πηγές

Ἀθην.: Ἀθήναιος

Δειπν.: Δειπνοσοφισταί

Αἰν. Τακτ.: Αἰνείας ὁ Τακτικός

Πολ.: Πολιορκητικά ἢ Περὶ τοῦ πῶς χρῆ πολιορκουμένους ἀντέχειν

Αἰσχίν.: Αἰσχίνης

Κ. Κτησ.: Κατὰ Κτησιφῶντος

Π. Παραπρ.: Περί τῆς Παραπρεσβείας

Αίσχ.: Αισχύλος

Ε. Θ.: Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας

Πέρσ.: Πέρσαι

Ἄνδοκ.: Ἄνδοκίδης

Π. Εἰρ.: Περί τῆς πρὸς Λακεδαιμονίους Εἰρήνης

Ἄππ.: Ἄππιανός

Ῥωμ.: Ῥωμαϊκὰ

Ἄριστόδ.: Ἄριστόδημος

FHG: Fragmenta Historicorum Graecorum

Ἄριστοτ.: Ἄριστοτοτέλης

Ἀθην. Πόλ.: Ἀθηναίων Πολιτεία

Πολιτ.: Πολιτικά

Ῥη.: Ῥητορική

Ἄριστοφ.: Ἄριστοφάνης

Ἀ.: Ἀχαρνεῖς

Εἰρ.: Εἰρήνη

Ι.: Ἰππῆς

Ὅρνιθ.: Ὅρνιθες

Βιτρ.: Βιτρούβιος

De Arch.: De Architectura

Δημάδ.: Δημάδης

Υ. Δωδ.: Ὑπὲρ τῆς Δωδεκαετίας

Δημ.: Δημοσθένης

Ἀπατ.: Πρὸς Ἀπατούριον Παραγραφή

Ζην.: Πρὸς Ζηνομίωνα Παραγραφή

Κ. Φιλ.: Κατά Φιλίππου

Λάκ.: Πρὸς τὴν Λάκριτον Παραγραφὴν

Π. Εἰρ.: Περὶ τῆς Εἰρήνης

Π. Παραπρ.: Περὶ τῆς Παραπρεσβείας

Π. Στεφ.: Περὶ τοῦ Στεφάνου

Π. Χερρ.: Περὶ τῶν ἐν Χερρονήσῳ

Διογ. Λαέρτ.: Διόγενης Λαέρτιος

Βίοι Φιλοσ.: Βίοι καὶ γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκμησάντων

Διόδ. Σικ.: Διόδωρος Σικελιώτης

Ἰστ. Βιβλ.: Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη

Δ. Χρυσ.: Δίων Χρυσόστομος

Λο.: Λόγοι

Εὐρ.: Εὐριπίδης

Κύκλ.: Κύκλωψ

Μελ.: Μελέαγρος

Μήδ.: Μήδεια

Τρω.: Τρωάδες

Φ.: Φοίνισσαι

Ἡρόδ.: Ἡρόδοτος.

Ἰστ.: Ἱστορίαι

Ἡρωδιαν.: Ἡρωδιανός

De Pros.: De Prosodia Catholica

Ἡσ.: Ἡσίοδος

Θ.: Θεογονία

Ἡσύχ.: Ἡσύχιος

Λεξ.: Λεξικόν

Θουκ.: Θουκυδίδης

Ίστ.: Ίστορίαι

Ίουστ.: Ίουστίνος

Erit.: *Eritome*

Ίσοκ.: Ίσοκράτης

Άρεοπ.: Άρεοπαγитικός

Παναθ.: ΠανΑθηναϊκός

Π. Είρ.: Περὶ Ειρήνης

Πλατ.: Πλαταιϊκός

Φίλ.: Φίλιππος

Κίκ.: Κικέρων

Att.: *Epistulae ad Atticum*

Λυσ.: Λυσίας

Κ. Άγο.: Κατὰ Άγοράτου ἐνδείξεως

Κ. Έρα.: Κατὰ Έρατοσθένους τοῦ γενομένου τῶν τριάκοντα, ὃν αὐτὸς εἶπε Λυσίας

Κ. Φίλ.: Κατὰ Φίλωνος Δοκιμασίας

Υ. Πολ.: Ὑπὲρ Πολυστράτου

Νέπ.: Κορνήλιος Νέπως

Con.: *Conon*

Iph.: *Iphicrates*

Thr.: *Thrasybulus*

Timoth.: *Timotheus*

Ξεν.: Ξενοφών

Άπομν.: Άπομνημονεύματα

Έλλ.: Έλληνικά

Κ. Α.: Κύρου Ανάβασις

Λακ.: Λακεδαιμονίων Πολιτεία

Οίκ.: Οικονομικός

Πόρ.: Πόροι ἢ Περί Προσόδων

Όμ.: Όμηρος

Ιλ.: Ίλιάς

Όδ.: Όδύσσεια

Όγμν. Δήμ.: Όμηρικός Όγμνος Εἰς Δήμητραν

Παυσ.: Παυσανίας

Έλλ. Περιήγ.: Έλλάδος Περιήγησις

Πλάτ.: Πλάτων

Νόμ.: Νόμοι

Γοργ.: Γοργίας

Πλίν.: Γάιος Πλίνιος Σεκούνδος

H. N.: Historia Naturalis

Πλούτ.: Πλούταρχος

Άγησ.: Άγησίλαος

Άλέξ.: Άλέξανδρος

Άлк.: Άλκιβιάδης

Άριστ.: Άριστείδης

Δημ.: Δημοσθένης

Θεμ.: Θεμιστοκλής

Κίμ.: Κίμων

Λύσ.: Λύσανδρος

Νικ.: Νικίας

Περ.: Περικλής

Σόλ: Σόλων

Φωκ.: Φωκίων

Πολύαιν.: Πολύαινος

Στρατ.: Στρατηγήματα

Πολύβ.: Πολύβιος

Ίστ.: Ίστορίαι

Σοφ.: Σοφοκλής

Αϊ.: Αΐας

Ο. Κ.: Οιδίππου ἐπὶ Κολωνῶ

Στέφ. Βύζ.: Στέφανος Βυζάντιος

Εθν.: Ἐθνικά

Στράβ.: Στράβων

Γεωγρ.: Γεωγραφικά

Υπ.: Ὑπερείδης

Υ. Εὐξ.: Ὑπὲρ Εὐξενίππου εἰσαγγελίας ἀπολογία πρὸς Πολύεγκτον

Φρον.: Σέξτος Ιούλιος Φροντίνος

Str.: Strategemata

Φώτ.: Φώτιος

Λεξ.: Λεξικόν

Ψ.-Ξεν.: Ψευδο-Ξενοφών

Ἀθην. Πόλ.: Ἀθηναίων Πολιτεία

Ψ.-Σκύλαξ: Ψευδο-Σκύλαξ

Περ.: Περίπλους τῆς θαλάσσης τῆς οἰκουμένης Εὐρώπης καὶ Ἀσίας καὶ Λιβύης

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας αποτελεί προϊόν του διαρκούς ενδιαφέροντος μου για την αρχαία Ελληνική αρχιτεκτονική και ειδικότερα για τα αμυντικά οικοδομήματα. Παρόλα αυτά, η αποπεράτωση του συγκεκριμένου εγχειρήματος δε θα ήταν δυνατό να υλοποιηθεί, χωρίς τη συμβολή και τη στήριξη ορισμένων προσώπων. Σε αυτό το πλαίσιο, θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου στην επιβλέπουσα καθηγήτρια της διπλωματικής εργασίας μου, κυρία Κλεοπάτρα Καθάρου, η οποία μου προσέφερε πολύτιμες επιστημονικές συμβουλές καθώς και αμέριστη ηθική στήριξη καθ' όλη τη διάρκεια της συγγραφής της παραπάνω εργασίας. Η συνεργασία μου με την ίδια στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος μού προσέφερε σημαντικά εφόδια για την μετέπειτα επιστημονική πορεία μου.

Επιπρόσθετα, θα ήθελα να ευχαριστήσω την κυρία Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου τόσο για την επιστημονική προσφορά της στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα, όσο και για τις εποικοδομητικές συζητήσεις μας περί της αρχαίας Ελληνικής αρχιτεκτονικής. Ταυτόχρονα, πρέπει να σημειώσω την απεριόριστη ευγνωμοσύνη μου προς το πρόσωπο του κυρίου Ιωάννη Λώλου, ο οποίος συνέβαλε καταλυτικά στη διαμόρφωση της επιστημονικής υπόστασης μου ήδη από τα προπτυχιακά χρόνια μου. Χάρη σε εκείνον, μου δόθηκαν αρκετές από τις πρώτες ανασκαφικές εμπειρίες μου και εισήχθηκα στο πεδίο της ενάλιας αρχαιολογίας. Πρόκειται για πολύτιμα εφόδια, τα οποία αξιοποίησα στο μέγιστο βαθμό στη διπλωματική εργασία μου. Επιπλέον, οφείλω να ευχαριστήσω την κυρία Χριστίνα Μαραμπέα τόσο για την εποικοδομητική συνεργασία μας στην υποθαλάσσια έρευνα στο Αμπελάκι Σαλαμίνας, όσο και για πολύτιμη βοήθειά της στην εύρεση ειδικών μελετημάτων για την παραπάνω τοποθεσία. Την ίδια στιγμή, θεωρώ χρέος μου να αναφερθώ στην εκλιπούσα καθηγήτριά μου, Βασιλική Παππά, καθώς και στην συμβολή της στην ανάπτυξη του ενδιαφέροντός μου για την κλασική αρχαιολογία στο σύνολό της.

Θερμές ευχαριστίες πρέπει να αποδοθούν στην αδερφή μου Χρυσούλα, φιλόλογο και μεταπτυχιακή φοιτήτρια, για την ηθική της στήριξη και την βοήθειά της στην περαιτέρω κατανόηση των αρχαίων γραμματειακών πηγών. Τέλος, οφείλω ένα

μεγάλο ευχαριστώ στους γονείς μου Γιώργο και Παγώνα, οι οποίοι πάντοτε με υποστηρίζουν στην υλοποίηση των ονείρων μου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κατά τη διάρκεια της Κλασικής Περιόδου (480-323 π.Χ.), η πόλη-κράτος των Αθηνών σταδιακά αναδείχθηκε σε ηγεμονική δύναμη σε όλο τον Ελλαδικό χώρο. Σε αυτή την κατεύθυνση συνέβαλαν διάφορα ιστορικά γεγονότα, τα οποία ανάγονται ήδη στα τέλη του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και στις πρώτες δεκαετίες του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Υπό αυτές τις συνθήκες, είναι σημαντικό να γίνει ειδική μνεία για τη μέριμνα που επέδειξαν οι Αθηναίοι αναφορικά με την οργάνωση της ναυτικής τους ισχύος κατά τους κλασικούς χρόνους. Έτσι, η ανάπτυξη νέων ή η διατήρηση υπαρχόντων λιμένων σε διάφορες θέσεις κατά μήκος της παράκτιας ζώνης της Αττικής χερσονήσου, σε συνδυασμό με την κατασκευή αμυντικών εγκαταστάσεων πλησίον αυτών των παράκτιων περιοχών κατεδείκνυε την ανερχόμενη οικονομική, πολιτική και στρατιωτική ισχύ της πόλης-κράτους των Αθηνών. Αναλυτικότερα, η Ελευσίνα, η νήσος Σαλαμίνα, ο Κάνθαρος ή Μέγας Λιμήν, η Ζέα, η Μουνηχία, το Σούνιο, ο Θορικός, ο Ραμνούντας και ο Ωρωπός αποτελούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις θέσεων της Αττικής, μέσα από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των οποίων αντανακλάται η συγκεκριμένη πρακτική. Παράλληλα, με την κατασκευή των παραπάνω οχυρωματικών έργων σε γεωστρατηγικά σημεία της αττικής γης διασφαλιζόταν η ευρυθμία της πόλης-κράτους εν γένει.

Παρά την ατυχή έκβαση του Πελοποννησιακού Πολέμου (431-404 π.Χ.) για τους Αθηναίους, οπότε σημειώθηκε η προσωρινή ανάσχεση της κυριαρχίας τους στην Ελληνική επικράτεια, το ενδιαφέρον των ιδίων για την αποκατάσταση του πάλαι ποτέ απολεσθέντος κύρους τους δεν ατόνησε κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. Υπό αυτές τις συνθήκες, καθοριστικής σημασίας θεωρείται η ανοικοδόμηση αρχιτεκτονημάτων οχυρωματικού χαρακτήρα, σε κομβικά σημεία των παραλίων της Αττικής. Ταυτόχρονα, παρατηρείται η περαιτέρω ενίσχυση αντίστοιχων παραθαλάσσιων εγκαταστάσεων, οι οποίες προϋπήρχαν σε ποικίλες τοποθεσίες της αττικής χερσονήσου. Οι πρακτικές αυτές φαίνεται πως συμβαδίζουν με τις εξελίξεις που παρατηρούνται στην πολιορκητική τέχνη και στην οργάνωση των στρατιωτικών δυνάμεων στον Ελλαδικό κόσμο. Την ίδια στιγμή, μέσα από αυτές τις ενέργειες ενδεχομένως να αντανακλάται το ευρύτερο κλίμα αστάθειας που επικράτησε σταδιακά κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ., εξαιτίας των συχνών πολεμικών αναμετρήσεων μεταξύ των ισχυρών Ελληνικών πόλεων-κρατών.

Στο πλαίσιο της προτεινόμενης διπλωματικής εργασίας θα μελετηθούν οι περιπτώσεις οχυρωμένων παράκτιων θέσεων σε όλη Αθηναϊκή επικράτεια, οι οποίες χρονολογούνται κατά την Κλασική Περίοδο. Αναλυτικά, θα εξεταστούν οι οικοδομικοί τύποι των παραπάνω εγκαταστάσεων, εντός του ευρύτερου πλαισίου της ανάπτυξης της αρχαίας Ελληνικής αμυντικής αρχιτεκτονικής. Επιπρόσθετα, μέσα από την εν λόγω έρευνα θα αποσαφηνιστεί τόσο η επιμέρους σημασία της εκάστοτε περιοχής για την πόλη-κράτος των Αθηνών, όσο και η πιθανότητα διαμόρφωσης ενός ευρύτερου συστήματος ασφαλείας εντός των εδαφικών ορίων της κατά τους κλασικούς χρόνους. Τέλος, θα ερευνηθεί εάν η λειτουργία αυτών των αρχιτεκτονημάτων εξυπηρετούσε και άλλες πτυχές του δημοσίου ή ιδιωτικού βίου των κατοίκων των θέσεων, όπου αυτά απαντούν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η ΑΤΤΙΚΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ. Η ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΪΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Περί τα τέλη του 6^{ου} αιώνα π.Χ. λαμβάνουν χώρα ορισμένα γεγονότα στην πόλη-κράτος των Αθηνών, τα οποία θα καθορίσουν την ιστορική πορεία της κατά τους επόμενους αιώνες. Αναλυτικά, ο θάνατος του τυράννου Πεισιστράτου το 527 π.Χ. συνέβαλε στην ανάληψη της εξουσίας από τους Πεισιστρατίδες¹. Πρόκειται για τους δύο υιούς του Ίππαρχο και Ιππία. Η άσκηση, όμως, της πολιτικής εξουσίας, ενδεχομένως διατυπωμένης στην πιο αυταρχική της μορφή, στην Αθήνα από τους δύο παραπάνω δεν επρόκειτο να διαρκέσει μεγάλο χρονικό διάστημα². Συγκεκριμένα, το 514 π.Χ. ο Ίππαρχος δολοφονείται από τον Αρμόδιο και τον Αριστογείτονα³. Στη συνέχεια, το 510 π.Χ. ο Ιππίας οδηγείται στην εξορία, ύστερα από κοινή δυναμική παρέμβαση των αθηναίων αριστοκρατών και του βασιλέα της Σπάρτης Κλεομένη Α'⁴. Ως απόρροια των παραπάνω, η επόμενη τριετία (510-507 π.Χ.) χαρακτηρίζεται από τη διάσπαση του ενιαίου μετώπου στις τάξεις των αριστοκρατών και την πολιτική αντιπαράθεση ανάμεσα στους δύο ηγέτες τους⁵.

Μετά την κατάλυση της τυραννίδας στην Αθήνα, ο Ισαγόρας προσπάθησε να εκμεταλλευτεί τις ευνοϊκές συγκυρίες, με σκοπό την εγκαθίδρυση ολιγαρχικού πολιτεύματος⁶. Υπό αυτό το πρίσμα, ο ίδιος, στηριζόμενος σε προσχηματικό λόγο, πετυχαίνει να εξοριστούν ο Κλεισθένης και οι υποστηρικτές του⁷. Ωστόσο, η

¹ Αριστοτ., *Αθ. Πολ.*, 18, 1. Θουκ., *Ιστ.*, 6, 55, 1-4. Adcock 1926⁸, 75-82. Mossé 1983³, 25-34. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 219-227. Schuller 1999², 52-53. Όμπερ 2020, 281-286.

² Αριστοτ., *Αθ. Πολ.*, 19, 1-2. Θουκ., *Ιστ.*, 6, 59, 2. Adcock 1926⁸, 75-77, 80. Mossé 1983³, 33-34. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 226-227. Schuller 1999², 53. Όμπερ 2020, 285.

³ Αριστοτ., *Αθ. Πολ.*, 18, 2-6. Θουκ., *Ιστ.*, 6, 56, 1-6, 57, 4. Θουκ., *Ιστ.*, 6, 59, 1. Adcock 1926⁸, 79. Humbert 2007⁹, 86. Mossé 1983³, 34. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 226-227. Schuller 1999², 53. Όμπερ 2020, 285.

⁴ Αριστοτ., *Αθ. Πολ.*, 19, 1-6. Ήρόδ., *Ιστ.*, 5, 64, 1-5, 65, 5. Adcock 1926⁸, 80-82. Humbert 2007⁹, 86-87. Mossé 1983³, 34. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 226-227. Schuller 1999², 53. Όμπερ 2020, 285-286.

⁵ Αριστοτ., *Αθ. Πολ.*, 20, 1. Ήρόδ., *Ιστ.*, 5, 66, 1-2. Mossé 1983³, 35-36. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 227. Οι δύο ηγετικές φυσιγνωμίες που ξεχώρισαν ανάμεσα στους αριστοκράτες ήταν ο Ισαγόρας, γόνος παλαιού αριστοκρατικού γένους, και ο Κλεισθένης, ηγέτης του γένους των Αλκμεωνιδών.

⁶ Αριστοτ., *Αθ. Πολ.*, 20, 3. Ήρόδ., *Ιστ.*, 5, 72, 1. Humbert 2007⁹, 87. Όμπερ 2020, 286-287. Βάσει μίας πρόσκαιρης συνταγματικής μορφής, ο Ισαγόρας επεχείρησε να αποδώσει την εξουσία σε ένα σώμα τριακοσίων ευγενών της απόλυτης εμπιστοσύνης του.

⁷ Αριστοτ., *Αθ. Πολ.*, 20, 2. Ήρόδ., *Ιστ.*, 5, 70, 2-5, 72, 1. Humbert 2007⁹, 87. Όμπερ 2020, 286-287. Η εξορία στηρίχτηκε στη διατύπωση ενός ψηφίσματος ατιμίας, το οποίο βασιζόταν στα γεγονότα του 638 π.Χ. εναντίον του Κύλωνα και των δυνάμεών του. Παρά ταύτα, ο πραγματικός λόγος, για τον οποίο

δυναμική αντίδραση του Αρείου Πάγου και της Εκκλησίας του Δήμου ακυρώνουν τα φιλόδοξα σχέδια του Ισαγόρα⁸. Παράλληλα, το 508 π.Χ. ο Κλεισθένης επιστρέφει από την εξορία και προβαίνει σε αντίποινα κατά του Ισαγόρα και των μελών του γένους του⁹. Έτσι, από το 507 π.Χ. έως και το 501 π.Χ., ο ηγέτης του γένους των Αλκμεωνιδών, όντας πλέον ο κυρίαρχος του Αθηναϊκού πολιτικού βίου, ακολουθεί μια μεταρρυθμιστική πολιτική, κατά την οποία διαμορφώθηκαν οι κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη του δημοκρατικού πολιτεύματος στην πόλη-κράτος των Αθηνών¹⁰.

Στις αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ., ο Ελληνικός κόσμος βρέθηκε αντιμέτωπος με την πανίσχυρη Περσική Αυτοκρατορία στο πεδίο των πολεμικών επιχειρήσεων. Ειδικότερα, η Ιωνική Επανάσταση (500/499 - 494 π.Χ.) αποτέλεσε το πρώτο επεισόδιο μίας μακροχρόνιας αντιπαράθεσης ανάμεσα στους δύο σημαίνοντες πολιτισμούς της ανατολικής Μεσογείου. Η απόφαση των υποτελών Ελληνικών πόλεων των παραλίων της Μικράς Ασίας να επαναστατήσουν εναντίον του Πέρση

εξορίστηκε το γένος των Αλκμεωνιδών από την Αθήνα, ήταν η διακήρυξη του πολιτικού προγράμματος του Κλεισθένη.

⁸ Αριστοτ., *Αθ. Πολ.*, 20, 3. Ήρόδ., *Ιστ.*, 5, 72, 2-5, 73, 1. Humbert 2007⁹, 87. Mossé 1983³, 35-36. Όμπερ 2020, 286-287. Το 508 π.Χ. ο Ισαγόρας είχε καταλάβει το αρχοντικό αξίωμα, ενδεχομένως και με την στρατιωτική υποστήριξη του βασιλέα της Σπάρτης Κλεομένη Α'.

⁹ Αριστοτ., *Αθ. Πολ.*, 20, 3. Ήρόδ., *Ιστ.*, 5, 73, 1. Humbert 2007⁹, 87. Mossé 1983³, 35. Όμπερ 2020, 289.

¹⁰ Αριστοτ., *Αθ. Πολ.*, 21, 2-22, 4. Ήρόδ., *Ιστ.*, 5, 66, 2-5, 69, 2. Humbert 2007⁹, 87-98. Mossé 1983³, 35-41. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 227-231. Schuller 1999², 53-54. Όμπερ 2020, 289-294, 300-309. Ο Κλεισθένης προέβη στη διεύρυνση των τεσσάρων υπαρχουσών ιωνικών φυλών σε δέκα. Εντός αυτών, θεσπίστηκε από τον ίδιο η ύπαρξη συνέλευσης, καθώς και αρχόντων και κεντρικής λατρείας. Η τελευταία θα στηριζόταν στην απόδοση τιμών στον εκάστοτε επώνυμο ήρωα της κάθε φυλής. Επιπρόσθετα, οργανικά στοιχεία μίας φυλής αποτελούσαν τρεις τριττύες, με την καθεμία από αυτές να αφορά μία από τις τρεις εδαφικές ενότητες της Αττικής. Συγκεκριμένα, πρόκειται για το Άστυ, τα Μεσόγεια ή Πεδίον και την Παραλία. Σε αντίθεση με την περίπτωση των φυλών, οι τριττύες διέπονταν από χαλαρή οργανωτική δομή, καθώς δεν εντοπίζονται σε αυτές θεσμικά αξιώματα (π.χ. άρχοντες) ή συλλογικά όργανα (π.χ. συνελεύσεις). Ωστόσο, η λειτουργία τους επικεντρώνεται στην ευρυθμία των επιμέρους δήμων, από τους οποίους αυτές συγκροτούνταν. Αναλυτικά, η καθεμία από τις τριττύες συγκροτούνταν από τρεις ή τέσσερις όμορους δήμους. Έτσι στο πλαίσιο των τριών υπαρχουσών δομών για την ευρύτερη έκταση της Αθηναϊκής εδαφικής επικράτειας, σε κάθε περίπτωση αναλογούσαν δέκα τριττύες. Παρά ταύτα, η βάση του μεταρρυθμιστικού προγράμματος τους Κλεισθένη βασιζόταν στην οργάνωση των εκατό δήμων, τους οποίους κατένειμε ισομερώς στις τρεις περιφέρειες της Αττικής. Ουσιαστικά, αυτοί χαρακτηρίζονταν ως επιμέρους κοινωνικά σύνολα, τα οποία είχαν διαμορφωθεί στη βάση οικοδομικών τετραγώνων της αρχαίας πόλεως και νέων ή παλαιών κοινοτήτων της υπαίθρου. Πέρα από τις ποικίλες αρμοδιότητές τους, οι δήμοι έφεραν τη δική τους πολιτική οργάνωση, τοπικού χαρακτήρα. Εντούτοις, η βασική καινοτομία ήταν ο στενός συσχετισμός της υπόστασης των ενηλίκων -με την ιδιότητα του πολίτη- αρρένων, μελών των δήμων. Μέσα από όλες τις παραπάνω ενέργειες σταδιακά επιτεύχθηκε η διαμόρφωση ενός ομοιογενούς συνόλου με σαφή εθνικό προσδιορισμό. Πέραν τούτου, στον Κλεισθένη αποδίδονται ως μεταρρυθμίσεις εξής: η συγκρότηση ενός καινούργιου θεσμικού οργάνου, της Βουλής των Πεντακοσίων, η ενίσχυση του ρόλου της Εκκλησίας του Δήμου, η ίδρυση του αρχοντικού αξιώματος των δέκα στρατηγών, οι τροποποιήσεις στο πεδίο του Αθηναϊκού ημερολογιακού έτους και πιθανώς ο θεσμός του οστρακισμού. Στις παραπάνω καινοτομίες του Κλεισθένη σημαίνουσα θέση κατέχουν οι νέες φυλές.

βασιλέα οδήγησε στην ενεργή εμπλοκή των Αθηναίων και των Ερετριέων στα τεκταινόμενα¹¹. Ωστόσο, η δυναμική Περσική επέμβαση στην περιοχή της δυτικής Μικράς Ασίας, με τη νικηφόρα ναυμαχία της Λάδης και την καταστροφή της πόλης της Μιλήτου το 494 π.Χ. να αποτελούν τα κρίσιμα σημεία καμπής της εξελικτικής πορείας των γεγονότων, οδήγησε να καταπνιγούν οι κατά τόπους επαναστατικές ενέργειες κατά της Περσικής εξουσίας. Παρά ταύτα, η ενεργή συμμετοχή δύο Ελληνικών πόλεων-κρατών του κυρίως Ελλαδικού χώρου στα γεγονότα της Ιωνίας θεωρήθηκε ύψιστη προσβολή απέναντι στην αρχή του Μεγάλου Βασιλέα¹². Κατά συνέπεια, το Περσικό κράτος όφειλε να τιμωρήσει τις παραπάνω πόλεις-κράτη για τη στάση τους σε αυτά τα γεγονότα.

Το 490 π.Χ. σημειώνεται η υλοποίηση της παραπάνω επιθυμίας μέσω της πρώτης εισβολής των Περσών στον κυρίως Ελλαδικό χώρο¹³. Συγκεκριμένα, μια ισχυρή Περσική εκστρατευτική δύναμη εισβάλλει μέσω θαλάσσης στο Αιγαίο πέλαγος, με απώτερο σκοπό την καταστροφή των πόλεων-κρατών των Αθηνών και της Ερέτριας¹⁴. Η παρούσα τροπή των γεγονότων οδήγησε την Αθηναϊκή δημοκρατία στη συγκέντρωση όλων των οπλιτικών της δυνάμεων, οι οποίες εστάλησαν στην περιοχή της πεδιάδας του Μαραθώνα υπό τη καθοδήγηση του άρχοντα πολέμαρχου Μιλτιάδη, με σκοπό να υπερασπιστούν την εδαφική ακεραιότητα της πόλης-κράτους των Αθηνών απέναντι στα σχέδια του Περσικού εκστρατευτικού σώματος¹⁵. Έχοντας προηγηθεί η μετάβαση των χερσαίων Περσικών δυνάμεων από την Ερέτρια δια θαλάσσης στις ακτές του Μαραθώνα, αυτές αποβιβάστηκαν στην παραπάνω τοποθεσία, ώστε να αρχίσουν οι στρατιωτικές προετοιμασίες για την τελική

¹¹ Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 5, 97, 3. Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 5, 98, 1-5, 102, 3. Gray & Cary 1926⁸, 214-228. Humbert 2007⁹, 118. Mossé 1983³, 41-43. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 235-237. Schuller 1999², 58-59. Όμπερ 2020, 297.

¹² Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 5, 97, 3. Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 5, 99, 1-2. Humbert 2007⁹, 118. Mossé 1983³, 43. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 236-237. Όμπερ 2020, 297.

¹³ Gray & Cary 1926⁸, 229-233. Mossé 1983³, 43. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 237. Αξίζει να σημειωθεί εδώ πως τα επεκτατικά σχέδια των Περσών στον κυρίως ελλαδικό χώρο είχαν αρχίσει να υλοποιούνται ήδη από το 492 π.Χ. με την κατάκτηση της Θράκης, του βασιλείου των Μακεδόνων, της περιοχής του Ελλησπόντου και των νησιών του βορείου Αιγαίου.

¹⁴ Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 6, 94, 1- 6, 101, 3. Gray & Cary 1926⁸, 233-239, 244-245. Humbert 2007⁹, 118. Mossé 1983³, 43. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 238. Όμπερ 2020, 297, 333. Σε αυτό το πλαίσιο, κατακτώνται τα νησιά των Κυκλάδων, ενώ τα επιμέρους τμήματα του Περσικού στρατού αποβιβάζονται στην Εύβοια. Απόρροια της τελευταίας ενέργειας θεωρείται η πολιορκία της Ερέτριας από τους Πέρσες. Εν τέλει, η εν λόγω πόλη-κράτος καταλαμβάνεται και αξιοσημείωτες καταστροφές λαμβάνουν χώρα εκεί.

¹⁵ Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 6, 103, 1. Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 6, 104, 2. Gray & Cary 1926⁸, 239-245. Humbert 2007⁹, 118. Mossé 1983³, 43. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 238. Schuller 1999², 59. Όμπερ 2020, 298.

κατάληψη των πόλης-κράτους της Αθήνας¹⁶. Η παρουσία των δύο στρατών στο Μαραθώνα οδήγησε τελικά στη σύγκρουσή τους το 490 π.Χ., με νικητές τους Αθηναίους και τους λοιπούς Έλληνες συμμάχους τους¹⁷.

Κατά τη διάρκεια της επόμενης δεκαετίας όμως οι Αθηναίοι προετοιμάζονταν συστηματικά για τον επόμενο κύκλο εχθροπραξιών με τις δυνάμεις του Μεγάλου Βασιλέα¹⁸. Την ίδια περίοδο αναδεικνύεται σε κεντρική προσωπικότητα της πολιτικής σκηνής των Αθηνών ο Θεμιστοκλής¹⁹. Ο ίδιος, έχοντας κατανοήσει την ύψιστη σημασία του ναυτικού για την υλοποίηση των γεωστρατηγικών σχεδίων της συγκεκριμένης πόλης, πείθει τους συμπολίτες του στην Εκκλησία του Δήμου να διαθέσουν τα σημαντικά πλεονάσματα σε ασήμι, τα οποία προέρχονταν από τις πρόσφατες εξορυκτικές εργασίες στην περιοχή των μεταλλείων της Λαυρεωτικής γης, στη ναυπήγηση ενός ισχυρού πολεμικού στόλου τριήρων²⁰. Αυτή η πολιτική απόφαση ανέδειξε αυτομάτως τη σημασία της Αθηναϊκής δημοκρατίας, ως μίας από τις ισχυρότερες ναυτικές δυνάμεις στο Αιγαϊακό χώρο. Η σημασία αυτή της ναυτικής δύναμης των Αθηναίων σύντομα θα επίθετο υπό κρίση, στο πλαίσιο της δεύτερης Περσικής εισβολής στον ηπειρωτικό Ελλαδικό χώρο (481-479 π.Χ.).

Υπό αυτές τις συνθήκες, μία νέα εκστρατευτική δύναμη εστάλη εναντίον των Ελληνικών πόλεων-κρατών δια ξηράς το 481/480 π.Χ., με σκοπό την τελική υποταγή

¹⁶ Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 6, 102, 1. Mossé 1983³, 43.

¹⁷ Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 6, 110, 1-6, 117, 3. Θουκ., *Ἱστ.*, 6, 59, 4. Gray & Cary 1926⁸, 245-252. Humbert 2007⁹, 118. Mossé 1983³, 43-44. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 238-239. Schuller 1999², 59. Όμπερ 2020, 298. Η τελική έκβαση της μάχης του Μαραθώνα συνέβαλε στην προσωρινή απομάκρυνση του Περσικού κινδύνου από τον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο.

¹⁸ Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 6, 132, 1-6, 136, 3. Mossé 1983³, 44-45. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 239-240. Munro & Walker 1926⁸, 252-253. Walker 1926⁸, 170. Όμπερ 2020, 298. Είχε προηγηθεί η κατασκευή των λιμενικών και αμυντικών εγκαταστάσεων στην περιοχή του Πειραιά, ώστε αυτός να αποτελέσει το ασφαλές επίνειο της Αθηναϊκής δημοκρατίας. Η απόφαση αυτή έχει συνδεθεί με την ανάληψη του αρχοντικού αξιώματος από το Θεμιστοκλή το 493-492 π.Χ., χωρίς όμως να επικρατεί ομοφωνία στην επιστημονική κοινότητα ως προς την ταύτιση του παραπάνω άρχοντα με τον εξέχοντα αθηναίο πολιτικό άνδρα. Την ίδια περίοδο, ο Μιλτιάδης, αποτελώντας κυρίαρχη πολιτική φυσιογνωμία στην πολιτική σκηνή των Αθηνών, μετέφερε τις στρατιωτικές επιχειρήσεις στην περιοχή των Κυκλάδων και ειδικότερα στην νήσο της Πάρου. Ωστόσο, η αποτυχία κατάληψης της οδήγησε το Μιλτιάδη σε δίκη και εν τέλει στο θάνατο του το 489 π.Χ.

¹⁹ Mossé 1983³, 44-45. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 239-240. Munro & Walker 1926⁸, 265-267. Όμπερ 2020, 298.

²⁰ Αριστοτ., *Ἄθ. Πολ.*, 22, 7. Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 6, 94, 1. Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 7, 144, 1-2. Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 7, 145, 1. Πλούτ., *Θεμ.*, 4,1-3. Humbert 2007⁹, 119. Mossé 1983³, 45. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 239-240. Munro & Walker 1926⁸, 264-267. Όμπερ 2020, 298-299. Οι Ηρόδοτος και Πλούταρχος σημειώνουν στις γραπτές μαρτυρίες τους πως ο Θεμιστοκλής επικαλέστηκε ενώπιον των συμπολιτών του την πολεμική αντιπαράθεση μεταξύ Αθηνών και Αίγινας, ώστε να αποδοθούν οι ποσότητες αργύρου στην ναυπήγηση ενός ισχυρού πολεμικού στόλου. Αν και δε χρησιμοποιήθηκαν οι νέες τριήρεις για αυτό το σκοπό, φαίνεται πως η παραπάνω σύγκρουση βρισκόταν σε εξέλιξη αυτή την περίοδο.

τους²¹. Παράλληλα, το 481 π.Χ. συνεκλήθη στον Ισθμό της Κορίνθου συνέδριο μεταξύ των εκπροσώπων των κοινοτήτων του Ελλαδικού κόσμου²². Οι εργασίες του αποσκοπούσαν στη διαμόρφωση μίας συμμαχίας μεταξύ των Ελλήνων και στη λήψη συγκεκριμένων αποφάσεων, αναφορικά με το αμυντικό σχέδιο που θα ακολουθούσαν τα μέλη της κατά του Περσικού κινδύνου. Σε αυτό το πλαίσιο, αποφασίστηκε η εδραίωση της αμυντικής γραμμής των χερσαίων Ελληνικών στρατευμάτων στα Στενά των Θερμοπυλών και η προώθηση του Ελληνικού στόλου πλησίον του ακρωτηρίου του Αρτεμισίου²³. Ωστόσο, η μάχη των Θερμοπυλών και η ναυμαχία του Αρτεμισίου το 480 π.Χ. οδήγησαν σε ήττα τις Ελληνικές δυνάμεις στο σύνολό τους²⁴. Η συγκεκριμένη τροπή των εξελίξεων επέτρεψε την ασφαλή κάθοδο των Περσών έως και τα όρια της εδαφικής επικράτειας της Αττικής²⁵. Η πόλη των Αθηνών κατελήφθη από τα Περσικά στρατιωτικά τμήματα, τα οποία προέβησαν σε λεηλασίες των δημοσίων κτηρίων της²⁶.

Η επισφαλής θέση του συνόλου των Ελληνικών πόλεων-κρατών, ύστερα και από τα τελευταία γεγονότα, είχε οδηγήσει τους Λακεδαιμονίους στη διατύπωση της πρότασης για ανέγερση ενός αμυντικού τείχους κατά μήκος του Ισθμού της Κορίνθου²⁷. Παρόλα αυτά, η δυναμική επέμβαση των Αθηναίων υπό το Θεμιστοκλή ευνόησε την υιοθέτηση της στρατηγικής πολιτικής του αθηναίου πολιτικού. Σύμφωνα με αυτήν, ο συνασπισμένος πολεμικός στόλος των Ελλήνων, έχοντας στρατοπεδεύσει στον όρμο της αρχαίας πόλης της Σαλαμίνας, θα προκαλούσε σε ναυμαχία το

²¹ Ἡρόδ., *Ιστ.*, 7, 33, 1-7, 37, 2. Ἡρόδ., *Ιστ.*, 7, 44, 1-7, 451, 1. Ἡρόδ., *Ιστ.*, 7, 55, 1-7, 56, 1. Ἡρόδ., *Ιστ.*, 7, 58, 1. Mossé 1983³, 45. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 240-241. Munro 1926⁸, 267-278. Schuller 1999², 59. Όμπερ 2020, 299, 333. Σε αυτό το πλαίσιο, είχε ήδη προηγηθεί η ζεύξη του Ελλησπόντου για την ασφαλή διέλευση των στρατιωτικών τμημάτων. Παράλληλα, ισχυρός ναυτικός στόλος είχε καταπλεύσει στο Αιγαίο πέλαγος, με σκοπό τη διασφάλιση της επιμελητείας και της επικοινωνίας με τις χερσαίες στρατιωτικές δυνάμεις των Περσών.

²² Ἡρόδ., *Ιστ.*, 7, 145, 1-7, 146, 1. Ἡρόδ., *Ιστ.*, 7, 175, 1-2. Mossé 1983³, 45. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 240. Munro 1926⁸, 278-284. Schuller 1999², 59.

²³ Ἡρόδ., *Ιστ.*, 7, 175, 1-7, 177, 1. Munro 1926⁸, 278-284. Schuller 1999², 59.

²⁴ Ἡρόδ., *Ιστ.*, 7, 201, 1-7, 225, 3. Ἡρόδ., *Ιστ.*, 8, 1, 1- Ἡρόδ., *Ιστ.*, 8, 18, 1. Humbert 2007⁹, 119-121. Mossé 1983³, 45-46. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 241. Munro 1926⁸, 284-300. Schuller 1999², 59. Όμπερ 2020, 299, 333.

²⁵ Ἡρόδ., *Ιστ.*, 8, 51, 1. Mossé 1983³, 46. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 241.

²⁶ Ἡρόδ., *Ιστ.*, 8, 41, 1. Ἡρόδ., *Ιστ.*, 8, 51, 1-8, 53, 2. Πλούτ., *Θεμ.*, 9, 4-10, 6. Mossé 1983³, 46-47. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 241-242. Munro 1926⁸, 303-304. Όμπερ 2020, 299. Ύστερα από παράτρυνση του Θεμιστοκλή, είχε προηγηθεί η ασφαλής μεταφορά του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού της Αττικής στην Πελοπόννησο και σε νήσους της ευρύτερης περιοχής του Σαρωνικού κόλπου με τη συνδρομή του στόλου των Αθηναίων.

²⁷ Ἡρόδ., *Ιστ.*, 7, 139, 3-4. Ἡρόδ., *Ιστ.*, 8, 40, 2. Θουκ., *Ιστ.*, 1, 90, 1-2. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 241. Munro 1926⁸, 301-302. Όμπερ 2020, 300, 332-333.

πανίσχυρο Περσικό ναυτικό στο ομώνυμο Στενό²⁸. Η επακόλουθη ναυμαχία της Σαλαμίνας το 480 π.Χ. και η νικηφόρα για τους Έλληνες κατάληξη της σηματοδότησε σε μεγάλο βαθμό την αποτυχημένη πορεία της δεύτερης Περσικής εισβολής²⁹.

Μετά την εξέλιξη της παραπάνω ναυμαχίας, οι Πέρσες ανασυγκροτήθηκαν στη Θεσσαλία υπό τις οδηγίες του στρατηγού Μαρδονίου και επεχείρησαν να έρθουν σε διαπραγματεύσεις με τους Αθηναίους, με στόχο τη λήξη των πολεμικών συγκρούσεων³⁰. Παρόλα αυτά, η άρνηση των δευτέρων οδήγησε στην επακόλουθη ανακατάληψη της Αττικής και του Αθηναϊκού άστεως από τις Περσικές στρατιωτικές δυνάμεις το 479 π.Χ.³¹. Την ίδια χρονιά, όμως, σημειώθηκαν δύο πολεμικές συγκρούσεις καίριας για την πορεία των Περσικών Πολέμων σημασίας. Αναλυτικά, η Ελληνική νίκη κατά των στρατευμάτων του Μαρδονίου στη μάχη των Πλαταιών και η επίτευξη της στρατιωτικής επιχείρησης του Ελληνικού συμμαχικού στόλου στη χερσόνησο της Μυκάλης στην Ιωνία καθόρισαν οριστικά την έκβαση των εχθροπραξιών υπέρ των Ελληνικών πόλεων-κρατών³². Η συμμαχία, που είχε ιδρυθεί το 481 π.Χ. στη σύνοδο του Ισθμού της Κορίνθου, φαίνεται πως δεν είχε πλέον λόγο να υφίσταται.

Η επιτυχής αντιμετώπιση των Περσικών εισβολών κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 5^{ου} αιώνα π.Χ. ανέδειξε στην πολιτική και επιφάνεια επιμέρους ζητήματα. Αρχικά, η ύπαρξη ενός τόσο σοβαρού κινδύνου για την υπόσταση των Ελληνικών πόλεων-κρατών, όπως η Αχαιμενιδική Αυτοκρατορία, επέδρασε καταλυτικά στον παραμερισμό των εκάστοτε διαμαχών ανάμεσα στις πόλεις-κράτη και στη

²⁸ Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 8, 40, 1-8, 41, 1. Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 8, 42, 1-8, 49, 2. Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 8, 57, 1-8, 64, 1. Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 8, 70, 1. Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 8, 74, 2-8, 78, 1. Πλούτ., *Θεμ.*, 11, 2-12, 7. Humbert 2007⁹, 119. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 241. Munro 1926⁸, 299-302, 304-313. Schuller 1999², 59. Η γεωμορφολογία του Στενού της Σαλαμίνας ευνοούσε την ανάπτυξη των ευέλικτων Ελληνικών τριήρων, σε αντίθεση με τη δυσκολία διάταξης στον ίδιο χώρο των βαρύτερων φοινικικών, κυπριακών και Ελληνικών πολεμικών σκαφών.

²⁹ Αίσχ., *Πέρσ.*, 353-428. Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 8, 83, 1-8, 97, 1. Πλούτ., *Θεμ.*, 13, 1-16, 5. Humbert 2007⁹, 119. Mossé 1983³, 47-50. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 242. Munro 1926⁸, 313-316. Schuller 1999², 59. Όμπερ 2020, 300.

³⁰ Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 8, 101, 3. Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 8, 107, 1. Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 8, 113, 1-8, 113, 3. Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 8, 126, 2. Mossé 1983³, 50. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 242. Munro 1926⁸, 317.

³¹ Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 8, 136, 1-8, 136, 3. Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 8, 140α, 1-8, 144, 5. Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 9, 1, 1-9, 9, 2. Mossé 1983³, 50. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 242. Munro 1926⁸, 317-322.

³² Διόδ. Σικ., *Ἱστ. Βιβλ.*, 11, 30, 1-11, 36, 6. Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 9, 31, 1-9, 65, 1. Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 9, 90, 1-9, 101, 2. Humbert 2007⁹, 119. Mossé 1983³, 50. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 242-243. Munro 1926⁸, 336-344. Schuller 1999², 59-60.

συγκρότηση μίας ισχυρής συμμαχίας³³. Ταυτόχρονα, οι στρατιωτικές επιχειρήσεις, εν μέσω των Περσικών Πολέμων, κατέδειξαν με τον πιο εμφατικό τρόπο τις δύο ηγέτιδες δυνάμεις στον κυρίως Ελλαδικό χώρο. Ειδικότερα, η Σπαρτιατική οπλιτική φάλαγγα και οι Αθηναϊκές τριήρεις διαδραμάτισαν καταλυτικό ρόλο στην τελική έκβαση των πολεμικών συγκρούσεων³⁴. Παράλληλα, όμως, ο Μέγας Βασιλέας, κατέχοντας ποικίλες πηγές πλούτου και διοικώντας πολυπληθείς λαούς με πλούσιο ιστορικό υπόβαθρο, παρέμενε ένας ενεργός κίνδυνος για την ασφάλεια και την ευημερία του Ελληνικού κόσμου³⁵.

Όλα τα παραπάνω κατέστησαν στους Αθηναίους σαφή την ανάγκη ύπαρξης μιας συμμαχίας μεταξύ των Ελληνικών πόλεων-κρατών. Υπό αυτό το πρίσμα, οι ίδιοι πρότειναν στους Λακεδαιμόνιους την από κοινού ηγεσία των συνασπισμένων Ελληνικών δυνάμεων³⁶. Η άρνηση, όμως, της Σπάρτης να ενταχθεί στη νέα συμμαχία, οδήγησε την Αθηναϊκή δημοκρατία στην υλοποίηση της παραπάνω πρότασης με νέους όρους³⁷. Ειδικότερα, το 478 π.Χ. συγκροτήθηκε η Δηλιακή Συμμαχία ή η πρώτη Αθηναϊκή Συμμαχία, η οποία απαρτιζόταν από πλειάδα Ελληνικών πόλεων-κρατών³⁸. Σημειώσιμη θέση εντός του νέου θεσμικού πλαισίου κατείχε η ιερή νήσος της Δήλου. Αναλυτικά, στη γενέτειρα του θεού Απόλλωνα επρόκειτο να τοποθετηθεί η έδρα της Συμμαχίας, όπου θα συνεδρίαζε το συμμαχικό συμβούλιο, καθώς και το ταμείο αυτής, στο οποίο θα συγκεντρώνονταν οι προκαθορισμένοι μεταξύ των συμμάχων φόροι³⁹. Εκτός από τις υπόλοιπες δυνάμεις του Ελλαδικού κόσμου, οι απελευθερωμένες πλέον νήσοι του Αιγαϊακού χώρου, καθώς και οι Ελληνικές πόλεις

³³ Humbert 2007⁹, 120-121. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 243.

³⁴ Humbert 2007⁹, 119-120. Mossé 1983³, 45, 50. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 243. Όμπερ 2020, 300-309, 331-333.

³⁵ Όμπερ 2020, 332, 334.

³⁶ Θουκ., *Ιστ.*, 1, 90, 1-2. Θουκ., *Ιστ.* 1, 93, 1-8. Πλούτ., *Θεμ.*, 19, 1-2. Boersma 1970, 37-38, 42, 45-46. Rhodes 1992⁵, 34-35. Schuller 1999², 61. Όμπερ 2020, 332-335. Η συμμαχία του Ισθμού της Κορίνθου φαίνεται πως διατηρήθηκε έως και το 478 π.Χ., όπου την ηγεσία της κατείχαν οι Σπαρτιάτες. Ωστόσο, κατά το ίδιο έτος τα μέλη της Πελοποννησιακής Συμμαχίας και η Αίγινα αποχώρησαν από αυτή. Παράλληλα, οι Λακεδαιμόνιοι είχαν διατυπώσει την πρότασή τους, σχετικά με την απουσία οχυρωματικών συστημάτων σε όλες τις πόλεις-κράτη βορείως του Ισθμού της Κορίνθου. Ωστόσο, οι Αθηναίοι, παρακινούμενοι από το Θεμιστοκλή, ανήγειραν νέες αμυντικές εγκαταστάσεις περιμετρικά της πόλης τους το 479-478 π.Χ., ενώ συνέχισαν τις εργασίες για την οχύρωση του Πειραιά. Αυτές ανάγονταν στα πρώτα έτη του 5^{ου} αιώνα π.Χ., στο πλαίσιο της διαμόρφωσης των λιμενικών υποδομών της ευρύτερης περιοχής. Αναφορικά με το σχεδιασμό της συμμαχίας, σημαντικό ρόλο σε αυτήν θα διαδραμάτιζαν οι ναυτικές επιχειρήσεις στρατιωτικού χαρακτήρα εναντίον Περσικών θέσεων, ώστε να διατηρείται ο έλεγχος στην ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου.

³⁷ Kagan 2004, 3-7. Schuller 1999², 60. Όμπερ 2020, 335-336.

³⁸ Θουκ., *Ιστ.*, 1, 96, 1. Humbert 2007⁹, 120-122. Mossé 1983³, 51. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 244-245. Rhodes 1992⁵, 35-40. Schuller 1999², 60. Όμπερ 2020, 336.

³⁹ Θουκ., *Ιστ.*, 1, 96, 1-2. Humbert 2007⁹, 120-122. Mossé 1983³, 51. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 244-245. Rhodes 1992⁵, 35-40. Schuller 1999², 60. Όμπερ 2020, 336.

των δυτικών παραλίων της Μικράς Ασίας επρόκειτο να αποτελέσουν μέλη αυτού του συλλογικού οργάνου. Παρόλα αυτά, ο Rhodes υποστηρίζει πως η συμμαχία του 481 π.Χ. συνυπήρχε με την πρώτη Αθηναϊκή Συμμαχία έως και τη δεκαετία 470-460 π.Χ., καθότι η συμμαχία Αθήνας και Σπάρτης δεν είχε καταλυθεί μέχρι τότε⁴⁰. Σκοπός της ίδρυσης της Δηλιακής Συμμαχίας ήταν η διαρκής εποπτεία του Αιγαίου χώρου, αναφορικά με την πιθανή επανεμφάνιση μιας καινούργιας Περσικής εκστρατευτικής δύναμης⁴¹.

Ωστόσο, η επίτευξη αυτού του σκοπού προϋπέθετε τη δημιουργία ενός ισχυρού στόλου, ο οποίος θα ναυπηγούνταν και θα επανδρωνόταν από τα μέλη της Συμμαχίας⁴². Σε αυτό το πλαίσιο, οι σύμμαχοι όφειλαν να παρέχουν επανδρωμένες τριήρεις για την ενίσχυση του κοινού τους αγώνα. Κατά κύριο λόγο, την πράξη αυτή ανέλαβαν τα ισχυρότερα μέλη της Συμμαχίας, όπως π.χ η Αθήνα⁴³. Εντούτοις, η πλειοψηφία των πόλεων-κρατών δεν διέθετε ούτε τη σχετική τεχνογνωσία αλλά ούτε και τις απαραίτητες λιμενικές εγκαταστάσεις για τη ναυπήγηση και την επάνδρωση των πολεμικών σκαφών⁴⁴. Κατά συνέπεια, ορίστηκαν προκαθορισμένες εισφορές για τις παραπάνω περιπτώσεις συμμάχων, με σκοπό την οικονομική ενίσχυση του ταμείου στη Δήλο⁴⁵. Υπό αυτές τις συνθήκες, σημαντική ήταν η μέριμνα του Αριστείδη, ως προς την κατάρτιση των συμμαχικών οφειλών για την ενίσχυση του κοινού τους αγώνα⁴⁶.

Εντός σύντομου χρονικού διαστήματος, άρχισε να υλοποιείται το φιλόδοξο έργο της Δηλιακής Συμμαχίας⁴⁷. Συγκεκριμένα, το 470/469 π.Χ. σημειώνεται η νίκη των Ελλήνων απέναντι στις Περσικές χερσαίες και ναυτικές δυνάμεις στις εκβολές του Ευρυμέδοντα ποταμού στη Μικρά Ασία⁴⁸. Πλέον, καθίσταται σαφές πως οι επεκτατικές βλέψεις της Αχαιμενιδικής αυτοκρατορίας στον Ελλαδικό κόσμο είχαν

⁴⁰ Kagan 2004, 13-14. Rhodes 1992⁵, 35-40. Την παραπάνω άποψη ενστερνίζεται και ο Kagan.

⁴¹ Θουκ., *Ιστ.*, 1, 96, 1. Humbert 2007⁹, 121. Kagan 2004, 8. Όμπερ 2020, 336. Στο πλαίσιο της Δηλιακής Συμμαχίας, οι επιχειρήσεις, που θα λάμβαναν χώρα, διακρίνονταν για την επιθετική και αμυντική τους φύση.

⁴² Θουκ., *Ιστ.*, 1, 96, 1. Humbert 2007⁹, 121. Mossé 1983³, 51. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 244- 245. Όμπερ 2020, 336-338.

⁴³ Όμπερ 2020, 336-338.

⁴⁴ Mossé 1983³, 51. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 244- 245. Όμπερ 2020, 336-338.

⁴⁵ Θουκ., *Ιστ.*, 1, 96, 1-2. Mossé 1983³, 51. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 244- 245. Όμπερ 2020, 336-338.

⁴⁶ Πλούτ., *Αριστ.*, 24, 1-3. Mossé 1983³, 51. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 244- 245. Όμπερ 2020, 336-338.

⁴⁷ Rhodes 1992⁵, 40-49.

⁴⁸ Θουκ., *Ιστ.*, 1, 100, 1. Mossé 1983³, 51. Rhodes 1992⁵, 43. Schuller 1999², 60. Όμπερ 2020, 338.

παύσει προσωρινά να υφίστανται. Υπό αυτό το πρίσμα, οι Αθηναίοι επεδίωκαν να εκμεταλλευτούν τις υπάρχουσες συγκυρίες και να επεκτείνουν τον έλεγχό τους στο μεγαλύτερο τμήμα του Αιγαϊακού χώρου. Πλέον, στο πρόσωπο του Κίμωνα, υιού του Μιλτιάδη, είχαν εναποτεθεί τα φιλόδοξα σχέδια της πόλης-κράτους των Αθηνών⁴⁹. Χάρη στις στρατηγικές επιχειρήσεις του επιφανούς αυτού αθηναίου πολιτικού, η Αθηναϊκή δημοκρατία κυριαρχούσε πλέον στον Ελλαδικό χώρο⁵⁰.

Η ραγδαία ανάπτυξη της ισχύος και του πλούτου της Αθήνας είχε θορυβήσει κυρίως τους Λακεδαιμονίους⁵¹. Οι ίδιοι, παραμένοντας στην κεφαλή της Πελοποννησιακής Συμμαχίας, είχαν σταθεί αυτόπτες μάρτυρες της προσπάθειας υφαρπαγής μελών της Συμμαχίας αυτής και την επακόλουθη ένταξη τους στη Συμμαχία της Δήλου⁵². Τέτοιες ενέργειες υπέσκαπταν το κύρος της πόλης-κράτους της Σπάρτης, καθώς και τη δομή των συμμαχιών της⁵³. Επιπλέον, η κατά βάση αγροτική οικονομία της Σπάρτης δεν ήταν εφικτό να διεισδύσει στο ανεπτυγμένο δίκτυο των θαλάσσιων εμπορικών συναλλαγών, που είχαν καθιερωθεί στον Αιγαϊακό χώρο χάρη στην ισχυρή παρουσία του Αθηναϊκού πολεμικού ναυτικού⁵⁴. Η χρονική περίοδος από το 462 π.Χ. έως και το 446 π.Χ. αναδεικνύει τη διαρκή αντιπαλότητα

⁴⁹ Θουκ., *Ιστ.*, 1, 98, 1-1, 99, 3. Θουκ., *Ιστ.*, 1, 100, 2-3. Πλούτ., *Κίμ.*, 14, 1-2. Humbert 2007⁹, 121-122. Kagan 2004, 13-14. Kallet 2013, 43-60. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 257-261. Rhodes 1992⁵, 42-49. Schuller 1999², 60, 62. Όμπερ 2020, 338-340. Ο Κίμων, υποστηρικτής της πολιτικής των προκατόχων του, προέτρεπε τους συμπολίτες του στη συγκρότηση επεκτατικών σχεδίων προς τις περιοχές του Ελλησπόντου και του βορείου Αιγαίου. Την ίδια στιγμή, ως ηγετική φυσιογνωμία της εγκαθιδρυμένης πολιτικής της Αθηναϊκής θαλασσοκρατίας, εντός των πλαισίων της Δηλιακής Συμμαχίας, προέβη στην πολιορκία και την απόδοση αντιποίνων στις πρώτες πόλεις-κράτη, οι οποίες ήδη από το 474 π.Χ. επεχείρησαν να αποσπαστούν από τη Συμμαχία.

⁵⁰ Kallet 2013, 43-60. Rhodes 1992⁵, 42-49. Όμπερ 2020, 338-340. Ήδη από τα πρώτα έτη της λειτουργίας της Δηλιακής Συμμαχίας, επιβεβαιώθηκε η υποψία πως οι Αθηναίοι σταδιακά θα επέβαλλαν την αρχή τους στο εσωτερικό του θεσμού αυτού. Η προσάρτηση επιμέρους θέσεων του Ελλαδικού χώρου που είχαν γεωστρατηγική θέση στην Αθηναϊκή σφαίρα επιρροής κατέστησε την ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου πελάγους ασφαλή τοποθεσία για την ανάπτυξη μίας ισχυρής οικονομίας, η οποία επικεντρωνόταν στις ανάγκες της πόλης-κράτους των Αθηνών.

⁵¹ Θουκ., *Ιστ.*, 1, 23, 6. Θουκ., *Ιστ.*, 1, 88, 1. Θουκ., *Ιστ.*, 1, 100, 1-1, 104, 2. Πλούτ., *Κίμ.*, 15, 1-16, 2. Πλούτ., *Κίμ.*, 17, 2. Humbert 2007⁹, 120-122. Kagan 2004, 13-14. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 249-250, 257-261. Rhodes 1992⁵, 49-54. Schuller 1999², 60-62. Όμπερ 2020, 338-341. Είχε προηγηθεί η επίσημη ρήξη της συμμαχίας ανάμεσα στην Αθηναϊκή δημοκρατία και την πόλη-κράτος των Λακεδαιμονίων το 462 π.Χ., εν μέσω μιας εξέγερσης των ειλώντων της Μεσσηνίας. Απόρροια αυτών των εξελίξεων ήταν ο οστρακισμός του Κίμωνα την ίδια περίοδο, ύστερα από ενδεχόμενη ανάμειξη του Περικλή στο συγκεκριμένο ζήτημα. Την ίδια περίοδο σημειώνονται περαιτέρω μεταρρυθμίσεις στη δομή του Αθηναϊκού δημοκρατικού πολιτεύματος από τον Εφιάλτη. Επιπλέον, βάσει των ιστορικών γεγονότων της εποχής, όλοι οι παραπάνω ερευνητές συμφωνούν πως λίγο πριν τα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. η Συμμαχία μετετράπη ξεκάθαρα σε Αθηναϊκή ηγεμονία.

⁵² Θουκ., *Ιστ.*, 1, 71, 4. Θουκ., *Ιστ.*, 1, 102, 5. Kagan 2004, 14-16. Όμπερ 2020, 341. Εκτός από τους συμμάχους της Σπάρτης, οι Αθηναίοι είχαν αναπτύξει διπλωματικές σχέσεις και με περιοχές που διέκειντο εχθρικά προς τους Λακεδαιμονίους.

⁵³ Όμπερ 2020, 359-360.

⁵⁴ Humbert 2007⁹, 121-122. Όμπερ 2020, 347-355, 359-360.

ανάμεσα στις δύο υπερδυνάμεις, καθώς και την μετατροπή της ηγεμονίας των Αθηναίων εντός της Δηλιακής Συμμαχίας σε μια μορφή αυτοκρατορικής επικυριαρχίας έναντι των τέως συμμάχων τους⁵⁵.

Ύστερα από τη δολοφονία του Εφιάλτη το 461 π.Χ., ο Περικλής ξεχωρίζει ως η νέα ηγετική φυσιογνωμία στο πολιτικό προσκήνιο των Αθηνών. Κατά τη διάρκεια αυτής της χρονικής περιόδου, η ευρύτερη Αθηναϊκή πολιτική ταυτίζεται με τις επιλογές του παραπάνω πολιτικού άνδρα. Παράλληλα, μεταξύ του 462/461 π.Χ. και του 458/457 π.Χ., κατασκευάστηκε το Βόρειο και το Φαληρικό Τείχος των Μακρών Τειχών, ενώ το συγκεκριμένο οικοδομικό έργο στο σύνολό του ολοκληρώθηκε το 443/442 π.Χ. με την ανέγερση του Μέσου ή Νοτίου Μακρού Τείχους⁵⁶. Μέσω αυτών επιτυγχανόταν πλέον η ασφαλής και διαρκής επικοινωνία του άστεως με τον Πειραιά. Την ίδια στιγμή, λαμβάνει χώρα η σύναψη της συνθήκης ειρήνης του Καλλία το 449 π.Χ. ανάμεσα στο Μεγάλο Βασιλέα και τα μέλη της πρώτης Αθηναϊκής Συμμαχίας⁵⁷. Μέσω της παραπάνω συνθήκης τέθηκε το τέλος των Περσικών Πολέμων, ενώ αναγνωρίστηκε η αυτονομία των Ελληνικών πόλεων της Μικράς Ασίας και η Αθηναϊκή κυριαρχία στον Αιγαιακό χώρο.

Η προβλεπόμενη τριακονταετής ανακωχή του 446 π.Χ. διήρκησε μόνο δεκαπέντε έτη⁵⁸. Το 431 π.Χ. ξεκίνησε η πολεμική σύγκρουση μεταξύ των Λακεδαιμονίων και των Αθηναίων, η οποία έμεινε στην ιστορία με τον όρο Πελοποννησιακός Πόλεμος (431-404 π.Χ.). Η πρώτη δεκαετία του Πολέμου έχει χαρακτηριστεί πλέον ως ο Αρχιδάμειος Πόλεμος (431-421π.Χ.), εξαιτίας της ενεργούς δράσης του βασιλέα της

⁵⁵ Θουκ., *Ιστ.*, 1, 105, 1-1, 108, 5. Θουκ., *Ιστ.*, 1, 111, 1-1, 115, 1. Humbert 2007⁹, 122-132. Kagan 2004, 14-18. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 255-270. Schuller 1999², 60-62. Όμπερ 2020, 340-355. Ειδικότερα, η εγκαθίδρυση κληρουχιών ή δημοκρατικών πολιτευμάτων αλλά και η τοποθέτηση αθηναίων αξιωματούχων στην επικράτεια των παλαιών συμμαχικών πόλεων αποτελούν ευδιάκριτα στοιχεία, τα οποία καταδεικνύουν την μετάβαση από την περίοδο της ηγεμονίας στην εποχή της αυτοκρατορίας των Αθηναίων εντός της αποδυναμωμένης πλέον Συμμαχίας. Υπό αυτό το πρίσμα, είναι σημαντικό να αξιολογηθούν το ψήφισμα του 449 π.Χ., περί υιοθέτησης των Αθηναϊκών μέτρων και των σταθμών από τους υποτελείς συμμάχους, η επιβολή ετήσιου φόρου προς αυτούς, η μεταφορά του ταμείου της Συμμαχίας από τη Δήλο στην Αθήνα το 448 π.Χ., αλλά και ο σφετερισμός αρμοδιοτήτων των συλλογικών οργάνων της Συμμαχίας από τους πολιτειακούς θεσμούς της Αθηναϊκής δημοκρατίας.

⁵⁶ Θουκ., *Ιστ.*, 1, 107, 1. Πλάτ., *Γοργ.*, 455e. Πλούτ., *Κίμ.*, 13, 7. Boersma 1970, 57-58. Humbert 2007⁹, 122-132. Κωστάκη & Θεοχαράκη 2021, 58-59.

⁵⁷ Humbert 2007⁹, 122-132. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 255-270. Schuller 1999², 60-62. Όμπερ 2020, 340-355.

⁵⁸ Θουκ., *Ιστ.*, 1, 15, 1. Θουκ., *Ιστ.*, 1, 112, 1. Kagan 2004, 18-24. Όμπερ 2020, 341-342. Είχε προηγηθεί η ανακωχή του 451 π.Χ. ανάμεσα στους Αθηναίους και στα μέλη της Πελοποννησιακής Συμμαχίας, η οποία όμως ανετράπη σύντομα εξαιτίας της επανεμφάνισης πολεμικών συρράξεων στον ελλαδικό χώρο.

Σπάρτης Αρχίδαμου του Β'. Παρά τη σχετικά θετική έναρξη των πολεμικών επιχειρήσεων για τους Αθηναίους, τα πάντα ανετράπησαν το 430 π.Χ. με την εμφάνιση και τη ραγδαία εξάπλωση λοιμού εντός της αρχαίας πόλεως⁵⁹. Μετά το θάνατο του Περικλή, οι διάδοχοί του στη διακυβέρνηση της Αθηναϊκής δημοκρατίας δεν προέβησαν σε κάποια άμεση τροποποίηση του προκαθορισμένου, στρατηγικού σχεδιασμού των πολεμικών επιχειρήσεων⁶⁰. Παρόλα αυτά, οι διαρκώς αυξανόμενες οικονομικές απαιτήσεις για τη διεξαγωγή του Πολέμου εξανάγκασαν τους Αθηναίους στην επιβολή μεγαλύτερων οικονομικών εισφορών προς τους συμμάχους-υποτελείς τους⁶¹. Παρά τις επιμέρους επιτυχείς στρατιωτικές επιχειρήσεις από αμφότερες τις αντιμαχόμενες παρατάξεις, η συνολική πορεία των εχθροπραξιών παρέμενε αβέβαιη. Έτσι το 421 π.Χ. υπεγράφη η συνθήκη ειρήνης του Νικία ανάμεσα σε Σπάρτη και Αθήνα⁶².

Η αρνητική στάση, όμως, ποικίλων συμμάχων των Λακεδαιμονίων, ως προς την παραπάνω διπλωματική επίλυση της αντιπαράθεσης με την πόλη-κράτος των Αθηνών, ενίσχυε τις πιθανότητες αναθέρμανσης του πολεμικού σκηνικού εντός του Ελλαδικού κόσμου⁶³. Αυτή η έκρυθμη κατάσταση οδήγησε σε περιφερειακές πολεμικές συγκρούσεις κυρίως στην περιοχή της Πελοποννήσου, με κορυφαία στιγμή τη μάχη της Μαντίνειας το 418 π.Χ.⁶⁴. Εντούτοις, η Νικίειος ειρήνη δε διατηρήθηκε παραπάνω από έξι έτη, διότι το 415 π.Χ. σηματοδοτείται η έναρξη της Σικελικής εκστρατείας.

⁵⁹ Θουκ., *Ιστ.*, 2, 59, 1. Πλούτ., *Περ.*, 38, 1-4. Kagan 2004, 78-79, 97-98. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 277-278. Schuller 1999², 71. Όμπερ 2020, 365-366. Θύμα του λοιμού που ενέσκηψε στην Αθήνα ήταν και ο Περικλής (429 π.Χ.).

⁶⁰ Kagan 2004, 125-136. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 278. Όμπερ 2020, 366. Αναφορικά με την αναδιοργάνωση του επιχειρησιακού σχεδιασμού των Αθηναίων μετά το θάνατο του Περικλή, ο Kagan υποστηρίζει πως αυτή τροποποιείται ιδιαίτερος μετά το 427 π.Χ.

⁶¹ Θουκ., *Ιστ.*, 3, 36, 1-3, 51, 4. Humbert 2007⁹, 179-180. Kagan 2004, 99-112. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 278-281. Όμπερ 2020, 366-369. Αυτή η πολιτική οδήγησε σταδιακά στην ενίσχυση των προϋπαρχουσών τάσεων αποστασίας που υπήρχαν μεταξύ των υποτελών πόλεων-κρατών της Αθηναϊκής δημοκρατίας.

⁶² Θουκ., *Ιστ.*, 5, 18, 1-5, 25, 1. Kagan 2004, 195-200. Mossé 1983³, 96-98. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 281-283. Schuller 1999², 70-71. Όμπερ 2020, 369. Η εν λόγω οφείλει το όνομά της στη διπλωματική δράση του αθηναίου πολιτικού Νικία. Παράλληλα με την ισχύουσα συνθήκη και τους λοιπούς επιμέρους όρους αυτής, Λακεδαιμόνιοι και Αθηναίοι σύναψαν διμερή αμυντική συμμαχία, ισχύος πενήντα ετών και με ετήσια ανανέωση αυτής.

⁶³ Θουκ., *Ιστ.*, 5, 25, 1-3. Kagan 2004, 200-218. Mossé 1983³, 92. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 283. Schuller 1999², 71. Όμπερ 2020, 369-370. Αντίστοιχη ήταν η κατάσταση που επικράτησε εντός της Αθηναϊκής πολιτικής σκηνής, στην οποία εντοπίζονται αυτή την εποχή ισχυρές προσωπικότητες υπέρμαχοι της συνέχισης των πολεμικών επιχειρήσεων.

⁶⁴ Διόδ. Σικ., *Ιστ. Βιβλ.*, 12, 79, 1-12, 79, 7. Θουκ., *Ιστ.*, 5, 64, 1-5, 75, 3. Kagan 2004, 218-243. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 283.

Συγκεκριμένα, στην Εκκλησία του Δήμου στην Αθήνα τέθηκε το ζήτημα μίας άμεσης στρατιωτικής επέμβασης στη νήσο της Σικελίας, με φαινομενικό σκοπό την ουσιαστική υποστήριξη της συμμαχικής πόλης-κράτους της Έγεστας εναντίον των επεκτατικών βλέψεων του Ακράγαντα και των Συρακουσών.⁶⁵ Ταυτόχρονα, η ισχυρή Αθηναϊκή παρουσία στο νησί θα υποσκέλιζε τα συμφέροντα των Λακεδαιμονίων στην ευρύτερη περιοχή⁶⁶. Εντούτοις, η ραγδαία οικονομική ανάπτυξη των πόλεων-κρατών της Σικελίας κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ. δεν είχε περάσει απαρατήρητη από τους Αθηναίους.⁶⁷ Στο πλαίσιο της διεύρυνσης της κυριαρχίας της Αθηναϊκής αυτοκρατορίας, ορισμένοι πολιτικοί άνδρες απέβλεπαν σε μία αποστολή ισχυρής εκστρατευτικής δύναμης εκεί, με σκοπό την πλήρη υποταγή των πόλεων-κρατών της και κυρίως των Συρακουσών⁶⁸. Παρά τις τοποθετήσεις του μετριοπαθούς Νικία, οι πολίτες, που συμμετείχαν στη λαϊκή συνέλευση, τάχθηκαν στην πλειοψηφία τους με το μέρος του Αλκιβιάδη, που είχε ταχθεί υπέρ της οργάνωσης της Σικελικής εκστρατείας⁶⁹.

Παρά το αίσθημα αισιοδοξίας που επικρατούσε στις τάξεις των Αθηναίων κατά τον απόπλου των στρατιωτικών τους δυνάμεων από τον Πειραιά το 415 π.Χ., η Σικελική εκστρατεία απεδείχθη καταστροφική για τους ίδιους, καθώς η πλειοψηφία των Σικελικών πόλεων-κρατών συνασπίστηκαν γύρω από τους Συρακούσιους και από κοινού κατατρόπωσαν το Αθηναϊκό εκστρατευτικό σώμα⁷⁰. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα

⁶⁵ Θουκ., *Ιστ.*, 6, 8, 1-6, 26, 2. Kagan 2004, 251-261. Mossé 1983³, 92-98. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 285-286. Schuller 1999², 71-72, 74, 75. Όμπερ 2020, 372-375. Καθ' όλη τη διάρκεια του 5^ο αιώνα π.Χ. οι Αθηναίοι παρακολουθούσαν τα πολιτικά δρώμενα στη Σικελία με ενδιαφέρον.

⁶⁶ Kagan 2004, 251-256. Mossé 1983³, 96. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 285-287.

⁶⁷ Kagan 2004, 251-256. Όμπερ 2020, 373-375

⁶⁸ Θουκ., *Ιστ.*, 6, 15, 1-6, 15, 3. Θουκ., *Ιστ.*, 6, 18, 3-7. Kagan 2004, 254-259. Mossé 1983³, 96-97. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 286-287. Όμπερ 2020, 372-374. Κυρίαρχη πολιτική προσωπικότητα της φιλοπόλεμης παράταξης εντός της Εκκλησίας του Δήμου είχε αναδειχθεί τα τελευταία έτη ο Αλκιβιάδης.

⁶⁹ Θουκ., *Ιστ.*, 6, 8, 4-6, 14, 1. Θουκ., *Ιστ.*, 6, 19, 2-6, 24, 1. Θουκ., *Ιστ.*, 6, 26, 1-2. Kagan 2004, 254-262. Mossé 1983³, 96-98. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 286-287. Schuller 1999², 71-72. Όμπερ 2020, 372-375.

⁷⁰ Θουκ., *Ιστ.*, 6, 8, 2. Θουκ., *Ιστ.*, 6, 27, 1-6, 29, 3. Θουκ., *Ιστ.*, 6, 53, 1-2. Θουκ., *Ιστ.*, 6, 60, 1-6, 61, 7. Θουκ., *Ιστ.*, 6, 101, 6. Θουκ., *Ιστ.*, 7, 86, 2. Πλούτ., *Άλκ.*, 20, 1-22, 1. Πλούτ., *Νικ.*, 13, 2. Πλούτ., *Νικ.*, 18, 3. Πλούτ., *Νικ.*, 28, 4. Humbert 2007⁹, 180. Kagan 2004, 262-323. Mossé 1983³, 98-100. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 287-288. Schuller 1999², 72. Όμπερ 2020, 375-377. Στρατιωτικοί διοικητές του εκστρατευτικού σώματος είχαν οριστεί από την Εκκλησία του Δήμου οι Αλκιβιάδης, Νικίας και Λάμαχος. Η φυγή, όμως, του Αλκιβιάδη το 415 π.Χ. από τη Σικελία, εν μέσω της εξέλιξης της υπόθεσης των Ερμοκοπιδών, και ο θάνατος του Λάμαχου το 414 π.Χ. συνέβαλαν στη διατήρηση της εξουσίας μόνον από το Νικία. Βέβαια, ο θάνατός του το 413 π.Χ. σηματοδότησε το τέλος της Σικελικής Εκστρατείας. Την ίδια στιγμή, η επέμβαση των Αθηναίων στα τεκταινόμενα της Σικελίας πυροδότησε την εμπλοκή των Λακεδαιμονίων στις στρατηγικές επιχειρήσεις υπέρ της πόλης-κράτους των Συρακουσών.

με την ολοκλήρωση της Σικελικής περιπέτειας, το 413 π.Χ., να ξεκινήσει η τρίτη και τελευταία περίοδος του Πελοποννησιακού Πολέμου, γνωστή και ως Δεκελεικός Πόλεμος (413-404 π.Χ.). Αναλυτικά, το 413 π.Χ. οι Λακεδαιμόνιοι και οι σύμμαχοί τους εισβάλλουν εκ νέου στην Αττική. Ωστόσο, η συγκεκριμένη πράξη δεν αποσκοπούσε απλώς στην περιστασιακή πρόκληση καταστροφών στους οικισμούς και τις αγροτικές εκτάσεις των Αθηναίων. Αντιθέτως, οι εισβολείς καταλαμβάνουν την περιοχή της Δεκέλειας και οικοδομούν εκεί ισχυρό φρούριο, το οποίο και επανδρώνεται με μόνιμη συμμαχική φρουρά⁷¹. Σύμφωνα με τον Ober, ο *επιχειρισμός* της Δεκέλειας εντάσσεται στο ευρύτερο πνεύμα μίας νέας τακτικής των στρατηγικών νοών της κλασικής εποχής, η οποία αποσκοπούσε στην άσκησης κοινωνικής και οικονομικής πίεσης στον εχθρό μέσω της κατασκευής αμυντικών εγκαταστάσεων στην εδαφική επικράτειά του⁷². Σε αυτό το πλαίσιο, ο παραπάνω ερευνητής επισημαίνει πως η παρθενική εμφάνισή της δύναται να εντοπιστεί στην οχύρωση της Σφακτηρίας το 425 π.Χ. από τους Αθηναίους⁷³. Την ύπαρξη ομοιοτήτων ανάμεσα στις στρατηγικές επιχειρήσεις της Σφακτηρίας και της Δεκέλειας ενστερνίζεται ο Kagan⁷⁴. Η σημασία αυτής της νέας πολεμικής σύρραξης αντικατοπτρίζεται πλέον στην αδυναμία μεταφοράς προμηθειών στο Αθηναϊκό άστυ από λιμένες του βορειοανατολικού τμήματος της Αττικής χερσονήσου, όπως ήταν οι σχετικές εγκαταστάσεις της αρχαίας πόλης του Ωρωπού, και μέσω του εκτενούς οδικού δικτύου της⁷⁵. Επιπρόσθετα, το φρούριο της Δεκέλειας αποτέλεσε πλέον ορμητήριο για τη διεξαγωγή λεηλασιών στην Αττική ύπαιθρο.

Την ίδια περίοδο, οι δούλοι, οι οποίοι εργάζονταν στα μεταλλεία της περιοχής του Λαυρίου, εξεγείρονται εναντίον των Αθηναίων και θέτουν εαυτούς στις υπηρεσίες των Σπαρτιατών⁷⁶. Η πόλη-κράτος των Αθηνών, πλέον, αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα, σχετικά με την τροφοδοσία, αλλά και λόγω της απουσίας των απαραίτητων για τη συνέχιση του πολέμου μέσων. Παρόλα αυτά, γίνεται χρήση των τελευταίων οικονομικών κεφαλαίων της Αθηναϊκής δημοκρατίας, ώστε να

⁷¹ Θουκ., *Ιστ.*, 7, 27, 2-7, 28, 4. Kagan 2004, 299-300. Mossé 1983³, 100-101. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 289. Ober 1985, 13, 36-38, 115. Schuller 1999², 72. Όμπερ 2020, 377-378.

⁷² Ober 1985, 13, 36-38, 115.

⁷³ Θουκ., *Ιστ.*, 4, 3, 1-4, 6, 2. Θουκ., *Ιστ.*, 4, 41, 2-4. Θουκ., *Ιστ.*, 5, 115, 2. Ober 1985, 13, 36-38, 115.

⁷⁴ Kagan 2004, 299-300.

⁷⁵ Θουκ., *Ιστ.*, 7, 27, 2-7, 28, 4. Kagan 2004, 299-300. Mossé 1983³, 100-101. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 289. Ober 1985, 13, 36-38, 115. Schuller 1999², 72. Όμπερ 2020, 377-378.

⁷⁶ Θουκ., *Ιστ.*, 7, 27, 5. Kagan 2004, 299. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 289. Ober 1985, 30.

ναυπηγηθεί λίαν συντόμως καινούργιος πολεμικός στόλος⁷⁷. Το 411 π.Χ., όμως, και εν μέσω των παραπάνω δυσμενών συνθηκών, το δημοκρατικό πολίτευμα ανατρέπεται από το ολιγαρχικό πραξικόπημα των τετρακοσίων⁷⁸.

Η προσπάθεια εγκαθίδρυσης ολιγαρχικής διακυβέρνησης στην Αθήνα διαρκεί έως και το 410 π.Χ., έτος κατά το οποίο αποκαθίσταται η δημοκρατία⁷⁹. Παρά τις όσες νίκες που σημειώνουν οι Αθηναίοι έως και το 404 π.Χ., η ενεργή υποστήριξη του Μεγάλου Βασιλέα προς τους Λακεδαιμονίους, οι συνεχείς αποστασίες των εναπομεινάντων συμμάχων-υποτελών της Δηλιακής Συμμαχίας και ο αποφασιστικός ρόλος του στρατηγού Λυσάνδρου στο πεδίο των στρατιωτικών επιχειρήσεων συνέβαλαν αποφασιστικά στην συνθηκολόγηση της πόλης-κράτους των Αθηνών το 404 π.Χ. και στον τερματισμό του Πελοποννησιακού Πολέμου⁸⁰. Με αυτό ως δεδομένο, η νικήτρια αντιμαχόμενη παράταξη υποστήριξε ενεργά την κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος και την ανάρρηση στην πολιτική εξουσία των Τριάκοντα Τυράννων⁸¹.

⁷⁷ Θουκ., *Ιστ.*, 8, 1, 3. Kagan 2004, 327-328. Όμπερ 2020, 378.

⁷⁸ Αριστοτ., *Αθ. Πολ.*, 31, 1-32, 3. Θουκ., *Ιστ.*, 8, 65, 1-8, 70, 2. Humbert 2007⁹, 187-188. Kagan 2004, 361-401. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 290-294. Όμπερ 2020, 378.

⁷⁹ Αριστοτ., *Αθ. Πολ.*, 33, 1-2. Θουκ., *Ιστ.*, 8, 72, 1-8, 77, 1. Θουκ., *Ιστ.*, 8, 81, 1-8, 82, 3. Θουκ., *Ιστ.*, 8, 86, 1-8, 86, 7. Θουκ., *Ιστ.*, 8, 89, 1-8, 98, 1. Πλούτ., *Αλκ.*, 25, 3-27, 1. Humbert 2007⁹, 187-188. Kagan 2004, 402-426. Mossé 1983³, 103-110. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 294. Westlake 1948, 2-5. Όμπερ 2020, 378. Κατά τη διάρκεια της εγκαθίδρυσης του ολιγαρχικού πολιτεύματος των Τετρακοσίων, στη νήσο της Σάμου είχαν συγκεντρωθεί οι στρατιωτικές δυνάμεις των Αθηναίων, οι οποίες παρέμεναν πιστές στη δημοκρατική διακυβέρνηση της πόλης-κράτους τους. Σε αυτό το πλαίσιο, τοποθετείται η επανεμφάνιση του Αλκιβιάδη στο πολιτικά δρώμενα της Αθήνας, ύστερα από πρόσκλησή του στη Σάμο από τους συμπολίτες του. Επιπρόσθετα, η οριστική απώλεια της Εύβοιας, η οποία είχε ιδιαίτερα σημαντική γεωπολιτική σημασία εντός της Αθηναϊκής επικράτειας, το 411 π.Χ. συνέβαλε καθοριστικά στην κατάρρευση των υποστηρικτών της ολιγαρχίας στην Αθήνα.

⁸⁰ Θουκ., *Ιστ.*, 8, 99, 1-8, 109, 2. Ξεν., *Έλλ.*, 1, 1, 1-2, 2, 23. Πλούτ., *Αλκ.*, 27, 1-37, 3. Humbert 2007⁹, 184, 188. Kagan 2004, 424-484. Krentz 1982, 28-56. Mossé 1983³, 105-118. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 294-296. Schuller 1999², 72. Όμπερ 2020, 378-380. Η Αθηναϊκή δημοκρατία είχε απωλέσει πλέον όλους τους οικονομικούς του πόρους, το ισχυρό του ναυτικό, με εξαίρεση δώδεκα τριήρεις που ήταν δυνατό να κατέχει, καθώς και τα Μακρά Τείχη, η κατεδάφιση των οποίων προβλεπόταν στη συνθήκη ειρήνης με τους Σπαρτιάτες και τους συμμάχους τους. Πέραν αυτών, η πόλη-κράτος των Αθηνών θα αποτελούσε πλέον σύμμαχο των Λακεδαιμονίων και όφειλε να παραιτηθεί από οιοσδήποτε εδαφικές αξιώσεις, εκτός της Αττικής χερσονήσου. Παράλληλα, ορίστηκε από τους νικητές του Πολέμου η επιστροφή των εξόριστων στην Αθήνα, καθώς και η επαναφορά του πρότερου συντάγματος ως προς τη πολιτική διοίκηση αυτής. Σύμφωνα με τους Ober και Kagan, ο Λύσανδρος δεν αποδέχτηκε την πρόταση των Θηβαίων και των Κορινθίων σχετικά με την ολική καταστροφή των Αθηνών, διότι αυτός και οι συμπολίτες του επιθυμούσαν την ύπαρξη ενός ισχυρού στρατηγικού πόλου στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο ως αντιστάθμισμα στις επεκτατικές φιλοδοξίες των Βοιωτών.

⁸¹ Αριστοτ., *Αθ. Πολ.*, 34, 2-35, 3. Ξεν., *Έλλ.*, 2.3.1. Humbert 2007⁹, 188-190. Krentz 1982, 44-68. Mossé 1983³, 109-110. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 296-297. Schuller 1999², 72. Όμπερ 2020, 379-380.

Η σταδιακή επιβολή απολυταρχικών μεθόδων και πρακτικών από το ολιγαρχικό καθεστώς των Τριάκοντα στον πληθυσμό της Αττικής προκάλεσε την αντίδραση μερίδας των πολιτών, οι οποίοι έχοντας ως ηγέτη τους το στρατηγό Θρασύβουλο νίκησαν σε σειρά μαχών τους υποστηρικτές των τυράννων και το 404/403 π.Χ. επανέφεραν το δημοκρατικό σύστημα διακυβέρνησης στην Αθήνα⁸². Στο πλαίσιο της προσπάθειας αποκατάστασης της πολιτικής και κοινωνικής ευρυθμίας στο εσωτερικό της πόλης-κράτους, οι ηγέτες της δημοκρατικής παράταξης διακήρυξαν γενική αμνηστία για τα πεπραγμένα του παρελθόντος και προέβησαν σε μια σειρά μεταρρυθμίσεων στις δομές του δημοκρατικού πολιτεύματος⁸³.

Στα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ., η πολιτική κατάσταση στον κυρίως Ελλαδικό χώρο χαρακτηριζόταν από την απόλυτη κυριαρχία της πόλης-κράτους της Σπάρτης⁸⁴. Ωστόσο, η συγκεκριμένη τάξη πραγμάτων δεν ήταν εφικτό να διαρκέσει για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα. Συγκεκριμένα, με την έλευση του 4^{ου} αιώνα π.Χ., οι άλλοτε στενοί σύμμαχοι των Λακεδαιμονίων, όπως οι πόλεις-κράτη της Θήβας και της Κορίνθου, συγκρότησαν συμμαχία με την Αθηναϊκή δημοκρατία και το Άργος⁸⁵. Υπό αυτές τις συνθήκες, μία καινούρια πολεμική σύρραξη, γνωστή και ως Κορινθιακός Πόλεμος (395-386 π.Χ.), ξέσπασε ανάμεσα στις κραταιές Ελληνικές πόλεις-κράτη⁸⁶. Κατά τη διάρκεια αυτού, η πόλη της Αθήνας σε σύντομο χρονικό διάστημα ανέκτησε τον πρωταγωνιστικό της ρόλο στις Ελληνικές πολιτικές υποθέσεις. Ειδικότερα, η έναρξη των εργασιών ανακατασκευής των Μακρών Τειχών

⁸² Αριστοτ., *Αθ. Πολ.*, 35, 4-38, 3. Λυσ., *Κ. Έρατ.*, 6-12. Ξεν., *Έλλ.*, 2, 3, 14-2, 4, 43. Cary 1927⁶, 34-35. Humbert 2007⁹, 189-190. Krentz 1982, 57-101. Mossé 1983³, 120-129. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 296-298, 304-311. Schuller 1999², 80-81.

⁸³ Αριστοτ., *Αθ. Πολ.*, 38, 4-42, 1. Ξεν., *Έλλ.*, 2, 4, 44. Cary 1927⁶, 34-35. Humbert 2007⁹, 193-199. Krentz 1982, 102-124. Mossé 1983³, 126-129. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 304-311.

⁸⁴ Ξεν., *Έλλ.*, 3, 1, 1-3, 4, 29. Cary 1927⁶, 25-28. Hamilton 1979, 25-134. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 311-313. Schuller 1999², 80-81. Όμπερ 2020, 386-389. Η εν λόγω αρχαία πόλη, ως ηγέτιδα δύναμη του Ελληνικού κόσμου, συμμετείχε ενεργά σε στρατιωτικές επιχειρήσεις στη Μικρά Ασία έως και τις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ., είτε με το μέρος φιλόδοξων σφετεριστών του Περσικού θρόνου, είτε κατά της Αχαιμενιδικής αυτοκρατορίας. Με αυτές τις ενέργειες, οι Λακεδαιμόνιοι επιθυμούσαν να διασφαλίσουν τον έλεγχό τους πάνω στις Ελληνικές πόλεις-κράτη. Ταυτόχρονα, είχαν αποσταλεί φρουρές, υπό την διοίκηση επιμέρους αρμοστών, στις Ελληνικές πόλεις, που είχαν συμμετάσχει στην πρώτη Αθηναϊκή Συμμαχία. Σκοπός αυτής της ενέργειας ήταν η διασφάλιση της κυριαρχίας ολιγαρχικών καθεστώτων στις εκάστοτε περιοχές, τα οποία ήταν φιλικά προσκεείμενα προς την πόλη-κράτος της Σπάρτης.

⁸⁵ Ξεν., *Έλλ.*, 3, 5, 1-3, 5, 17. Cary 1927⁶, 44-45. Hamilton 1979, 137-181. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 313. Schuller 1999², 81. Όμπερ 2020, 389-390. Στην περαιτέρω κινητοποίηση των Ελληνικών δυνάμεων εναντίον των Σπαρτιατών καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισε η οικονομική τους ενίσχυση από τους αξιωματούχους της Περσικής αυτοκρατορίας. Η συμμαχία των πόλεων-κρατών απέβλεπε στην αποκατάσταση των ισορροπιών ισχύος, οι οποίες είχαν διαταραχθεί μετά την επικράτηση της Σπάρτης στο πλαίσιο του Πελοποννησιακού Πολέμου.

⁸⁶ Cary 1927⁶, 45-49. Hamilton 1979, 182-298. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 313-315. Schuller 1999², 81. Όμπερ 2020, 390.

περί το 395 π.Χ., η ανασύσταση του πολεμικού στόλου, αλλά και η απεμπόληση των επιβληθέντων όρων της συνθήκης ειρήνης του 404 π.Χ. εν γένει, επέτρεψαν στην Αθηναϊκή δημοκρατία να αναπτύξει εκ νέου τα γεωπολιτικά της σχέδια στον Αιγαϊακό χώρο⁸⁷. Εν μέσω των πολεμικών επιχειρήσεων, οι Αθηναϊκές δυνάμεις κατέλαβαν τις νήσους Ίμβρο, Σκύρο, Λήμνο και Λέσβο⁸⁸. Η κατοχή αυτών έκανε δυνατή την εποπτεία των θαλάσσιων εμπορικών οδών, οι οποίες συσχετιζόνταν με την μεταφορά σιτηρών από την περιοχή του Βοσπόρου προς τον Πειραιά⁸⁹. Παρόλα αυτά, τα φιλόδοξα επεκτατικά σχέδια των Αθηναίων δεν περιορίζονταν μόνο στις παραπάνω γεωγραφικές θέσεις. Αντιθέτως, η επαναδραστηριοποίηση τους στη Θρακική Χερσόνησο θεωρούνταν υψίστης σημασίας ενέργεια για την περαιτέρω προώθηση των συμφερόντων της πόλης τους στην ευρύτερη αυτή περιοχή⁹⁰. Ανάμεσα στους αθηναίους στρατιωτικούς ηγέτες της εποχής αυτής, ξεχώρισαν ο Θρασύβουλος, ο Κόνων και ο Ιφικράτης⁹¹.

Η ραγδαία ενίσχυση των Αθηνών προβλημάτισε ιδιαίτερα το Μεγάλο Βασιλέα, καθώς οι φόβοι επανεμφάνισης μίας καινούργιας Αθηναϊκής Συμμαχίας ήταν πλέον ορατοί. Κατά συνέπεια, και εφόσον είχε πραγματοποιηθεί μία επαναπροσέγγιση του ιδίου προς τους Λακεδαιμονίους, υπεγράφη το 386 π.Χ. στις Σάρδεις η Ειρήνη του Βασιλέα ή αλλιώς Ανταλκίδειος Ειρήνη, ανάμεσα στις Ελληνικές πόλεις-κράτη και στη Περσική αυτοκρατορία, με την οποία τέθηκε ένα τέλος στις πολεμικές συγκρούσεις στον Ελλαδικό χώρο⁹². Την επομένη της υπογραφής αυτής της Ειρήνης, βέβαια, οι Λακεδαιμόνιοι, αν και είχαν επικαλεστεί το ρόλο τους ως εγγυητές των συμπεφωνημένων, προώθησαν τα δικά τους συμφέροντα στον ηπειρωτικό Ελλαδικό

⁸⁷ Διόδ. Σικ., *Ιστ. Βιβλ.*, 14, 85, 2-4. Νέπ., *Con.*, 4, 1-5. Ξεν., *Έλλ.*, 4, 8, 12. Πλούτ., *Άγῆσ.*, 23, 1. Cary 1927⁶, 49. Maier 1959, 15-35. Mossé 1983³, 137-138. Schuller 1999², 81. Όμπερ 2020, 389-391.

⁸⁸ Cary 1927⁶, 49-54. Mossé 1983³, 137-138. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 315-316. Schuller 1999², 81. Όμπερ 2020, 390-391.

⁸⁹ Ξεν., *Έλλ.*, 4, 8, 25-31. Cary 1927⁶, 49-54. Mossé 1983³, 137-138. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 315-316. Schuller 1999², 81. Όμπερ 2020, 390-391. Σε αυτό το πλαίσιο, οι πόλεις-κράτη του Ελλησπόντου εντάχθηκαν στη σφαίρα επιρροής των Αθηναίων και επιβλήθηκε φόρος σε όσα πλοία διέπλεαν το Βόσπορο, τη Θάσο και τις Κλαζομενές.

⁹⁰ Νέπ., *Ιph.*, 2, 1. Ξεν., *Έλλ.*, 4, 8, 34-39. Όμπερ 2020, 390-391.

⁹¹ Διόδ. Σικ., *Ιστ. Βιβλ.*, 14, 85, 2-4. Νέπ., *Con.*, 4, 1-5. Νέπ., *Ιph.*, 2, 1-4. Νέπ., *Thr.*, 4, 1-4. Ξεν., *Έλλ.*, 4, 8, 12. Ξεν., *Έλλ.*, 4, 8, 25-31. Ξεν., *Έλλ.*, 4, 8, 34-39. Ξεν., *Έλλ.*, 5, 1, 25. Πλούτ., *Άγῆσ.*, 23, 1.

⁹² Ξεν., *Έλλ.*, 5, 1, 29-36. Cary 1927⁶, 54. Mossé 1983³, 138. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 316-317. Schuller 1999², 81-82. Όμπερ 2020, 391-392. Η αυτονομία των Ελληνικών πόλεων κατέστη καθολικά αποδεκτή από τους συμμετέχοντες στις διπλωματικές εργασίες για την επίτευξη της συνθήκης. Όσες πόλεις-κράτη δεν αποδέχονταν τους επιμέρους όρους της θα έρχονταν αντιμέτωπες με τις στρατιωτικές δυνάμεις του Μεγάλου Βασιλέα. Επιπλέον, τα παράλια της Μικράς Ασίας αλλά και η νήσος Κύπρος αναγνωρίστηκαν ως κτήσεις του πέρση ηγεμόνα. Αντιθέτως, οι νήσοι Ίμβρος, Λήμνος και Σκύρος θεωρήθηκαν και επίσημα επιμέρους τμήματα της Αθηναϊκής επικράτειας. Επιπρόσθετα, αναγνωρίστηκε η ανεξαρτησία των νήσων του Αιγαίου.

χώρο, με σκοπό τη διατήρηση και την εν δυνάμει ενίσχυση του ηγεμονικού τους ρόλου⁹³.

Το 379/378 π.Χ. ανασυγκροτείται το Κοινό των Βοιωτών και η πράξη αυτή συμβάλλει στην επαναπροσέγγιση της Θήβας με την Αθήνα⁹⁴. Κατά συνέπεια, το 377 π.Χ. σημειώνεται η ίδρυση της δεύτερης Αθηναϊκής Συμμαχίας, της οποίας θεωρητικός στόχος ήταν η αντιμετώπιση του Σπαρτιατικού κινδύνου⁹⁵. Εξαιτίας των εμπειριών του πρόσφατου παρελθόντος, θεσπίστηκαν ορισμένες νομοθετικές διατάξεις και συγκροτήθηκαν ομοσπονδιακές δομές, ώστε να μην επιτραπεί στην Αθήνα να προβεί στην επανάληψη της επεκτατικής πολιτικής του 5^{ου} αιώνα π.Χ.⁹⁶ Αναλυτικά, ως προς τους όρους ένταξης στη Συμμαχία, τα μέλη ήταν εφικτό να έχουν οιαδήποτε μορφή πολιτεύματος, να μη λογοδοτούν σε κάποιον ανώτερο πολιτικό αξιωματούχο και να διατηρούν την ελευθερία και την αυτονομία τους. Επιπρόσθετα, απαγορεύτηκε η επιβολή φόρων μεταξύ των συμμάχων, η τοποθέτηση φρουρών εντός των εδαφικών ορίων τους και η δημόσια ή ιδιωτική κατοχή έγγειας ιδιοκτησίας σε κάποια πόλη-κράτος από την πλευρά των Αθηναίων. Αναφορικά με τα θεσμικά όργανα, ορίστηκε η δημιουργία συμμαχικού συμβουλίου, του *συνεδρίου*, καθώς και η επιφόρτισή του με αρμοδιότητες σχετικές με τις συνεισφορές σε είδος των συμμαχικών πόλεων. Ωστόσο, η διαμόρφωση κοινής πολιτικής ανάμεσα στα μέλη της Συμμαχίας καθοριζόταν από την κοινή συμφωνία μεταξύ του συνεδρίου και των φορέων πολιτικής εξουσίας των Αθηνών. Στο πλαίσιο της νέας Συμμαχίας, ήταν δυνατό να ενταχθούν τόσο Έλληνες, όσο και Βάρβαροι με μοναδική προϋπόθεση την απουσία Περσικής επιρροής, ως προς τη διαμόρφωση των πράξεων ενός υποψηφίου μέλους.

⁹³ Ξεν., *Ελλ.*, 5, 2, 1-5, 3, 27. Cary 1927⁶, 59-64. Humbert 2007⁹, 200. Mossé 1983³, 137-139. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 315-317. Schuller 1999², 82. Όμπερ 2020, 390-392. Η επταετία 386-379 π.Χ. διακρίνεται για τις δυναμικές επεμβάσεις της Σπάρτης σε πολιτικά ζητήματα άλλων πόλεων-κρατών, τα οποία αντέβαιναν στα συμφέροντα της κραταιάς δύναμης της Πελοποννήσου.

⁹⁴ Ξεν., *Ελλ.*, 5, 4, 1-12. Ξεν., *Ελλ.*, 5, 4, 19-23. Ξεν., *Ελλ.*, 6, 1, 1. Cary 1927⁶, 64-70. Humbert 2007⁹, 200. Mossé 1983³, 139. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 317. Schuller 1999², 82. Όμπερ 2020, 392-393. Ο Cary αναγάγει την ίδρυση του Κοινού κατά το 374-371 π.Χ.

⁹⁵ Cary 1927⁶, 70-75. Humbert 2007⁹, 200-201. Mossé 1983³, 139-141. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 317-319. Schuller 1999², 82. Όμπερ 2020, 392-394.

⁹⁶ Cary 1927⁶, 70-75. Humbert 2007⁹, 200-201. Mossé 1983³, 139-141. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 317-319. Schuller 1999², 82.

Το 371 π.Χ. και η μάχη των Λεύκτρων σηματοδοτούν την έναρξη της Θηβαϊκής ηγεμονίας στον Ελλαδικό χώρο (371-362 π.Χ.)⁹⁷. Η ήττα των Σπαρτιατών στην παραπάνω πολεμική σύγκρουση επέφερε τη σταδιακή αποχώρηση της πόλης-κράτους τους από το γενικότερο πολιτικό προσκήνιο της εποχής⁹⁸. Πλέον, με την απουσία του φαινομενικού σκοπού δημιουργίας της, η Συμμαχία μετατρέπεται κατ' αρχήν σε εργαλείο υλοποίησης των γεωστρατηγικών σχεδίων της Αθηναϊκής δημοκρατίας⁹⁹. Εντούτοις, οι αποσχιστικές τάσεις από τη Συμμαχία δεν άργησαν να εμφανιστούν και το 357 π.Χ. ξέσπασε ο Συμμαχικός πόλεμος, ο οποίος διήρκησε έως το 355 π.Χ.¹⁰⁰. Η αδυναμία της Αθήνας να επιβληθεί στα πρώην μέλη της Συμμαχίας οδήγησε εν τέλει στην κατάρρευση της δεύτερης προσπάθειας για συγκρότηση μίας Αθηναϊκής ηγεμονίας στον Αιγαιακό χώρο. Παράλληλα, οι Αθηναίοι λίαν συντόμως βρέθηκαν αντιμέτωποι με έναν νέο αντίπαλο, στο πλαίσιο των συσχετισμών δυνάμεων στον Ελληνικό κόσμο.

Η άνοδος του βασιλέα της Μακεδονίας, Φιλίππου Β' στο θρόνο, το 359 π.Χ., σηματοδότησε την έναρξη μιας εποχής, κατά την οποία οι Μακεδόνες βασιλείς θα εμπλέκονταν συστηματικά στα πολιτικά ζητήματα του Ελλαδικού χώρου. Ο Φίλιππος Β', αφού ισχυροποίησε την αρχή του στο εσωτερικό της επικράτειάς του, ακολούθησε μια σύνθετη διπλωματική προσέγγιση στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής¹⁰¹. Έχοντας ταχθεί στην αρχή με το μέρος της Αθηναϊκής δημοκρατίας κατά τα τελευταία έτη της δεύτερης Αθηναϊκής Συμμαχίας αναλαμβάνει ενεργό ρόλο

⁹⁷ Cary 1927⁶, 80-102. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 319-320, 330-331. Schuller 1999², 82-83. Όμπερ 2020, 392-395, 402-406, 411. Οι φιλόδοξες προσπάθειες των Θηβαίων να επιβάλλουν την ηγεμονία τους στις πόλεις-κράτη τερματίστηκαν με τη μάχη της Μαντινείας το 362 π.Χ.

⁹⁸ Ίσοκ., *Φιλ.*, 47.

⁹⁹ Cary 1927⁶, 103-107. Humbert 2007⁹, 201-202. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 319-321. Schuller 1999², 82. Όμπερ 2020, 403-404. Ήδη από το 371 π.Χ. η Θήβα αποχωρεί από τη Συμμαχία, ενώ τα θεσμικά όργανα της πόλης-κράτους των Αθηνών σφετερίζονται αρμοδιότητες των ιδρυθέντων συμμαχικών φορέων. Η πρακτική αυτή αποσκοπούσε στην νομικά κατοχυρωμένη πλέον αρμοδιότητα των Αθηναίων αξιωματούχων να ορίζουν και να εισπράττουν τις εισφορές από τους συμμάχους, ώστε να ενισχυθεί η Αθηναϊκή οικονομία. Ταυτόχρονα, διαμορφώθηκαν οι κατάλληλες συνθήκες για την αποστολή κληρούχων στις εδαφικές επικράτειες των συμμαχικών πόλεων, αλλά και η επιβολή σε αυτές δημοκρατικών πολιτευμάτων, φιλικά προσκείμενων προς τον Αθηναϊκό Δήμο.

¹⁰⁰ Humbert 2007⁹, 202. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 321-322. Schuller 1999², 83. Pickard-Cambridge 1927⁶, 200-204, 208-212. Όμπερ 2020, 403-404. Στην ανάπτυξη των συμμαχικών αποστασιών εναντίον της Αθηναϊκής ηγεμονίας φαίνεται πως διαδραμάτισε ενεργό ρόλο και ο τοπικός δυνάστης της Καρίας Μάυσωλος.

¹⁰¹ Humbert 2007⁹, 217-218. Mossé 1983³, 156-157. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 341-343. Pickard-Cambridge 1927⁶, 204-207. Schuller 1999², 83-85. Όμπερ 2020, 452-454.

στο να καταπνιγούν οι συνεχείς αποστασίες από πλευρά των πρώην συμμάχων των Αθηναίων¹⁰².

Κατά συνέπεια, έως το 346 π.Χ. οι Μακεδόνες επεκτείνουν τον έλεγχο τους στην ανατολική Μακεδονία, τη Θράκη, στην περιοχή της Χαλκιδικής, καθώς και τη Θεσσαλία¹⁰³. Οι εν λόγω ενέργειες ανησύχησαν ιδιαίτερα τους κύκλους της πολιτικής ζωής των Αθηνών. Παρόλα αυτά, ο Φίλιππος ο Β΄ φαίνεται πως εποφθαμιούσε να θέσει υπό την κυριαρχία του και το χώρο των Στενών του Ελλησπόντου, για τον οποίο οι Αθηναίοι διατηρούσαν σημαίνοντα γεωπολιτικά συμφέροντα¹⁰⁴. Η πόλη-κράτος των Αθηνών, καθώς ήταν ιδιαίτερα αποδυναμωμένο από τις συνεχείς απώλειες εδαφικών κτήσεων και συμμάχων, επιθυμούσε τη σύναψη ειρήνης με το Μακεδόνα βασιλέα, η οποία επετεύχθη το 346 π.Χ. Με την Ειρήνη του Βασιλέα ή αλλιώς την Ειρήνη του Φιλοκράτη, ο Φίλιππος ο Β΄ κατέδειξε για μια ακόμη φορά τις ιδιαίτερες διπλωματικές του ικανότητες, καθώς ανέμενε πλέον την κατάλληλη στιγμή για τη συνέχιση των πολιτικών του βλέψεων¹⁰⁵.

Έτσι, το 340/339 π.Χ. οι στρατιωτικές δυνάμεις των Μακεδόνων επανήλθαν στην περιοχή του Βοσπόρου και ξεκίνησαν την πολιορκία των πόλεων του Βυζαντίου και της Περίνθου¹⁰⁶. Με την κατάληψη αυτών, οι Αθηναίοι προσπάθησαν να συσπειρώσουν γύρω τους τις πόλεις-κράτη του Ελλαδικού χώρου, ώστε να

¹⁰² Humbert 2007⁹, 219. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 343. Pickard-Cambridge 1927⁶, 207-209. Schuller 1999², 85. Όμπερ 2020, 454. Ωστόσο, μέσα από αυτή τη στρατηγική προβάλλεται ο πραγματικός σκοπός της δράσης του Φιλίππου του Β΄. Συγκεκριμένα, ο βασιλέας δεν αποδίδει πίσω στην Αθήνα τις υποταγμένες συμμαχικές πόλεις, αλλά τις προσαρτά στην εδαφική επικράτεια του μακεδονικού βασιλείου.

¹⁰³ Mossé 1983³, 157-158. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 343-347. Pickard-Cambridge 1927⁶, 217-221, 228-233, 241-242. Schuller 1999², 85. Όμπερ 2020, 454-457.

¹⁰⁴ Humbert 2007⁹, 219. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 347.

¹⁰⁵ Αισχίν., Π. Παραπρ., 2-24. Αισχίν., Π. Παραπρ., 132. Αισχίν., Π. Παραπρ., 134. Αισχίν., Π. Παραπρ., 146-166. Δημ., Κ. Φιλ. α΄, 1-51. Δημ., Κ. Φιλ. β΄, 1-37. Δημ., Κ. Φιλ. γ΄, 1-41. Δημ., Κ. Φιλ. γ΄, 46-76. Δημ., Κ. Φιλ. δ΄, 1-23. Δημ., Κ. Φιλ. δ΄, 28-34. Δημ., Κ. Φιλ. δ΄, 46-76. Δημ., Π. Είρ., 3. Δημ., Π. Είρ., 9-10. Δημ., Π. Είρ., 13-14. Δημ., Π. Είρ., 19-23. Δημ., Π. Είρ., 25. Humbert 2007⁹, 219-220. Mossé 1983³, 158-160. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 346-350. Pickard-Cambridge 1927⁶, 233-243. Schuller 1999², 85. Όμπερ 2020, 457. Ως προς την υλοποίηση των επεκτατικών του σχεδίων, ο Φίλιππος Β΄ είχε ξεκάθαρα εκμεταλλευτεί τις διχαστικές τάσεις που επικρατούσαν ανάμεσα στις Ελληνικές πόλεις-κράτη. Σε αυτό το πλαίσιο, οι Αθηναίοι είχαν διασπαστεί στην φιλο-μακεδονική και στην αντί-μακεδονική παράταξη. Εξέχουσες προσωπικότητες των ομάδων αυτών ήταν οι ρήτορες Αισχίνης (389-314 π.Χ.) και Δημοσθένης (384-322 π.Χ.) αντίστοιχα.

¹⁰⁶ Πλούτ., Αλέξ., 9, 1. Humbert 2007⁹, 219. Ίουστ, *Επιτ.*, 9, 1, 1-8. Mossé 1983³, 160-161. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 350-352. Pickard-Cambridge 1927⁶, 249-256. Schuller 1999², 85-86. Όμπερ 2020, 457-461. Οι φιλοδοξίες του Φιλίππου του Β΄, περί προώθησης των γεωστρατηγικής πολιτικής του στη θρακική Χερσόνησο και το χώρο του Ελλησπόντου, είχαν θέσει σε άμεσο κίνδυνο τα Αθηναϊκά συμφέροντα στις τοποθεσίες αυτές. Ειδικότερα, στη Χερσόνησο είχαν ιδρυθεί κληρουχίες των Αθηναίων, ενώ η κατάληψη των Στενών του Βοσπόρου θα σήμαινε την παρεμπόδιση της διαδικασίας ανεφοδιασμού των Αθηνών με σιτηρά από τις περιοχές της Μαύρης Θάλασσας.

αντιμετωπίσουν από κοινού τον Φίλιππο Β¹⁰⁷. Η αποφασιστική μάχη για το μέλλον του Ελλαδικού κόσμου δόθηκε στη Χαιρώνεια το 338 π.Χ., όπου οι δυνάμεις των πόλεων-κρατών υποτάχθηκαν στην στρατιωτική υπεροχή των Μακεδόνων¹⁰⁸. Ακολούθως, οι Αθηναίοι και οι Θηβαίοι υπέγραψαν συνθήκη ειρήνης με το Φίλιππο Β΄.

Σχετικά με το είδος της ειρήνης, που συνήψε η Αθήνα με το Μακεδονικό βασίλειο, αυτή ξεχωρίζει για τους σχετικά ήπιους όρους της¹⁰⁹. Ειδικότερα, οι Αθηναίοι, οι οποίοι παρέμεναν ελεύθεροι, διατήρησαν υπό την κυριαρχία τους τις νήσους Ίμβρο, Λήμνο, Σκύρο, Σάμο και Δήλο. Ωστόσο, οι ίδιοι ήταν υποχρεωμένοι πλέον να αποποιηθούν τις κληρουχίες τους στη περιοχή της Θράκης. Ταυτόχρονα, ένα φιλικά προσκείμενο στον Φίλιππο Β΄ ολιγαρχικό πολίτευμα εγκαθιδρύθηκε στην πόλη της Θήβας και μια Μακεδονική φρουρά εγκαταστάθηκε εκεί. Με την στρατιωτική νίκη του στη Χαιρώνεια, ο Μακεδόνας βασιλέας είχε ολοκληρώσει μια μακροχρόνια προσπάθεια, η οποία απέβλεπε στην απομόνωση της Αθήνας και συγχρόνως στην ανάδειξη του βασιλείου του ως της μοναδικής ηγέτιδας δύναμης στον ηπειρωτικό Ελλαδικό χώρο. Πλέον, το ενδιαφέρον του Φιλίππου είχε στραφεί προς τη Μικρά Ασία και την Αχαιμενιδική Αυτοκρατορία¹¹⁰.

Υστερα από την πολιτική πρωτοβουλία του νικητή της μάχης της Χαιρώνειας, το 337 π.Χ. πραγματοποιείται το Συνέδριο της Κορίνθου, όπου συμμετέχουν κατ' αναλογία οι εκπρόσωποι των Ελληνικών πόλεων-κρατών¹¹¹. Στο πλαίσιο της συγκρότησης μίας νέας επιθετικής και συνάμα αμυντικής συμμαχίας, οι παραπάνω πόλεις όφειλαν να ορκισθούν στη διατήρηση της ειρήνης ανάμεσά τους¹¹². Υπό αυτές

¹⁰⁷ Δημ., Κ. *Φιλ. δ΄*, 1-23. Δημ., Κ. *Φιλ. δ΄*, 28-34. Δημ., Κ. *Φιλ. δ΄*, 46-76. Δημ., Π. *Χερρ.*, 47-48. Humbert 2007⁹, 219-221. Mossé 1983³, 161-165. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 352-353. Pickard-Cambridge 1927⁶, 256-261. Schuller 1999², 85-86. Όμπερ 2020, 457-461. Πλέον στην πόλη-κράτος των Αθηνών, ο Δημοσθένης ασκεί σημαντική επιρροή στο σώμα των πολιτών, ως προς τη διαδικασία λήψης πολιτικών αποφάσεων.

¹⁰⁸ Διόδ. Σικ., *Ιστ. Βιβλ.*, 16, 84, 1-16, 86, 6. Ίουστ., *Επιτ.*, 9, 3, 4-11. Πλούτ., *Αλέξ.*, 9, 2. Πλούτ., *Δημ.*, 20, 1-2. Humbert 2007⁹, 220-221. Mossé 1983³, 165-167. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 353. Pickard-Cambridge 1927⁶, 261-265. Schuller 1999², 85-86. Όμπερ 2020, 463-464.

¹⁰⁹ Pickard-Cambridge 1927⁶, 261-265. Mossé 1983³, 165-167. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 353. Schuller 1999², 85-86. Όμπερ 2020, 463-464.

¹¹⁰ Ίσοκ., *Φιλ.*, 1-155. Humbert 2007⁹, 203, 218-219. Στο πρόσωπο του Μακεδόνα βασιλέα, ο Ίσοκράτης είχε αναγνωρίσει τον ικανό πολιτικό και στρατιωτικό ηγέτη, ο οποίος θα ήταν δυνατό να υλοποιήσει την έννοια του ΠανΕλληνισμού, με τον τρόπο που ο ρήτορας την αντιλαμβάνονταν.

¹¹¹ Humbert 2007⁹, 221-222. Mossé 1983³, 167. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 354-355. Pickard-Cambridge 1927⁶, 266. Schuller 1999², 86. Όμπερ 2020, 465-467.

¹¹² Διόδ. Σικ., *Ιστ. Βιβλ.*, 16, 89, 1-3. Ίουστ., *Επιτ.*, 9, 5, 1-7. Humbert 2007⁹, 221-222. Mossé 1983³, 167. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 354-355. Pickard-Cambridge 1927⁶, 266-268. Schuller 1999², 86. Όμπερ 2020, 465-467. Πρόκειται για τη Συμμαχία της Κορίνθου. Οι νέοι πλέον σύμμαχοι

τις συνθήκες, οι στρατηγικές επιχειρήσεις θα μεταφέρονταν στο χώρο της Μικράς Ασίας, ώστε να επιτευχθεί η απελευθέρωση των Ελληνικών πόλεων εκεί. Εντούτοις το 336 π.Χ., κατά τις προκαταρκτικές εργασίες της εκστρατείας ο Φίλιππος ο Β΄ δολοφονείται και στην εξουσία του Μακεδονικού βασιλείου ανέρχεται ο υιός του Αλέξανδρος ο Γ΄¹¹³.

Η εξέλιξη αυτή ανατρέπει εκ νέου την ισχύουσα τάξη πραγμάτων και σε αρκετές πόλεις-κράτη αρχίζουν να εμφανίζονται αποσχιστικές τάσεις από την επιβεβλημένη Μακεδονική κυριαρχία¹¹⁴. Ωστόσο, το 336 π.Χ. ο νεαρός Μακεδόνας βασιλέας μεταβαίνει ταχέως στην Κόρινθο, όπου συγκαλείται εκ νέου το ομοσπονδιακό συμβούλιο της Συμμαχίας¹¹⁵. Οι συμμαχικές πόλεις ανακηρύσσουν τον Αλέξανδρο τον Γ΄ *ηγεμόνα* των Ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων και πλέον αυτός καλείται να φέρει εις πέρας την αποστολή που είχε ανατεθεί στον πατέρα του. Το επόμενο έτος και έχοντας ολοκληρωθεί επιτυχώς μία εκστρατεία των Μακεδόνων στα βόρεια σύνορα του βασιλείου τους εναντίον των Ιλλυριών, ο βασιλέας τους μεταβαίνει στο κεντρικό Ελλαδικό χώρο και ξεκινά την πολιορκία της πόλης της Θήβας.

Εν αντιθέσει προς τη γενικότερη ανεκτική στάση του απέναντι στις πόλεις-κράτη, ο Αλέξανδρος ο Γ΄ λαμβάνει την απόφαση να ισοπεδωθεί η Θήβα και να εξανδραποδιστεί ο πληθυσμός που διασώθηκε¹¹⁶. Η παραδειγματική τιμωρία μίας τόσο ισχυρής πόλεως έθεσε προσωρινά ένα τέλος στις τάσεις αποστασίας απέναντι στις αποφάσεις του Συνεδρίου της Κορίνθου που παρατηρούνταν για καιρό στους πολιτικούς κύκλους της Ελλάδας. Η αναμενόμενη στρατιωτική επιχείρηση του Μακεδόνα βασιλέα εναντίον της Περσικής αυτοκρατορίας ξεκίνησε το 334 π.Χ. και διήρκεσε έως το 323 π.Χ., οπότε και ο ίδιος απεβίωσε. Τότε παρατηρείται η εμφάνιση νέων δυνατοτήτων για την εξέλιξη του Ελληνικού κόσμου. Η Ελληνιστική Περίοδος (323-31 π.Χ.) βρισκόταν προ των πυλών.

όρισαν ως αρχηγό της στρατιωτικής διοίκησης τους, δηλαδή *ηγεμόνα*, το Μακεδόνα βασιλέα, ο οποίος όφειλε να ηγηθεί της προσπάθειας απόδοσης δικαιοσύνης για τις λεηλασίες που σημειώθηκαν κατά τη δεύτερη Περσική εισβολή.

¹¹³ Διόδ. Σικ., *Ιστ. Βιβλ.*, 16, 91, 2-16, 93, 2. Διόδ. Σικ., *Ιστ. Βιβλ.*, 16, 94, 3. Διόδ. Σικ., *Ιστ. Βιβλ.*, 17, 2, 1. Ίουστ., *Επιτ.*, 9, 5, 8-9, 6, 4. Ίουστ., *Επιτ.*, 9, 8, 11. Πλούτ., *Αλέξ.*, 10, 4-11, 1. Πλούτ., *Δημ.*, 21, 3.

¹¹⁴ Διόδ. Σικ., *Ιστ. Βιβλ.*, 17, 3, 1-5. Πλούτ., *Αλέξ.*, 11, 1. Πλούτ., *Δημ.*, 22, 1-2. Σε αυτές τις πολιτικές διεργασίες κεντρικό ρόλο διαδραματίζουν η Θήβα και η Αθήνα.

¹¹⁵ Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 402. Tarn 1927⁶, 354-355. Όμπερ 2020, 467.

¹¹⁶ Πλούτ., *Αλέξ.*, 11, 1-13, 1. Πλούτ., *Δημ.*, 23, 1-2. Ίουστ., *Επιτ.*, 1, 2, 6-11, 3, 7. Humbert 2007⁹, 222. Mossé & Schnapp-Gourbeillon 2015, 403. Tarn 1927⁶, 354-355- 357. Όμπερ 2020, 467.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η ΑΜΥΝΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΚΟΣΜΟ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΚΛΑΣΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

2.1 Οι οικοδομικοί τύποι, τα συστήματα τοιχοποιίας, η λειτουργία και η σημασία των οχυρώσεων.

Οι οικοδομικοί τύποι.

Κατά την Κλασική Περίοδο, η αμυντική αρχιτεκτονική ακμάζει στο σύνολο του Αιγαιακού χώρου και απαντά στις επιμέρους περιοχές του μέσω μίας πληθώρας οικοδομικών τύπων. Αυτοί εντοπίζονται τόσο εντός των ορίων του άστεως, όσο και στη χώρα του. Σε ό, τι αφορά στην αρχαία πόλη, τα αρχιτεκτονικά είδη των οχυρώσεων διακρίνονται στα φρούρια και τα τείχη. Στην συνολική έκταση της υπαίθρου απαντώνται αυτοτελείς πύργοι, φρουριακά οικοδομήματα, δέματα και οχυρωματικές υποδομές στρατοπέδευσης προσωρινού χαρακτήρα.

Πριν την αναλυτική παρουσίαση των επιμέρους κατηγοριών των αμυντικών αρχιτεκτονημάτων στις πόλεις και τη χώρα, θεωρείται αναγκαίο να παρουσιασθούν σύντομα οι βασικοί κανόνες κατασκευής που συνιστούν τη δομή οποιουδήποτε κτίσματος οχυρωματικού χαρακτήρα. Πιο συγκεκριμένα, οι αμυντικές εγκαταστάσεις είχαν ανεγερθεί συνήθως πάνω στη βραχώδη επιφάνεια του εδάφους, με αποτέλεσμα αυτή να εντάσσεται συχνά στην τοιχοποιία¹¹⁷. Ωστόσο, η θεμελίωση ενός προσεγγμένου οχυρωματικού οικοδομήματος υλοποιούνταν είτε με την κατεργασία και την ισοπέδωση της παραπάνω επιφάνειας είτε με το άνοιγμα τάφρου θεμελίωσης σε σχετικά μικρό βάθος¹¹⁸. Αναλυτικά, οι σειρές των λιθοπλίνθων τοποθετούνταν εκεί, όπου στην περίπτωση της παραπάνω τάφρου αυτοί εδράζονταν πάνω σε μία υποκείμενη στρώση λατυπών για τη βέλτιστη προσαρμογή τους στο χώρο, ενώ μετακινούνταν στην τελική τους θέση με τη βοήθεια μογλοβοθρίων¹¹⁹. Κατά αυτό τον

¹¹⁷ Lawrence 1979, 201-207. Müller-Wiener 1995, 66-70. Winter 1971, 130-134, 170-171. Δούριου 2018, 231-233. Σύμφωνα με το Lawrence αυτή ήταν δυνατό να διατηρεί την φυσική της υπόσταση εφόσον προοριζόταν για την οικοδόμηση ενός αρχιτεκτονήματος πρόχειρου χαρακτήρα.

¹¹⁸ Lawrence 1979, 201-207. Müller-Wiener 1995, 66-70. Winter 1971, 130-134, 170-171. Σύμφωνα με το Winter, η πρακτική της χρήσης τάφρου θεμελίωσης εντοπιζόταν σε ενδεχόμενη κατασκευή ενός αμυντικού κτίσματος πλησίον ενός απόκρημνου γκρεμού ή μίας βραχώδους προεξοχής του εδάφους. Επιπρόσθετα, αυτή χαρακτηριζόταν για το μεγαλύτερο πλάτος της συγκριτικά με τη υπό κατασκευή λιθοδομή.

¹¹⁹ Lawrence 1979, 201-207. Müller-Wiener 1995, 85-86.

τρόπο, η πιθανή αυξομείωση της κλίσης του εδάφους επηρέαζε αναλόγως τη βαθμιδωτή ανάπτυξη προς τα επάνω ή προς τα κάτω των επιπέδων των αυλακών θεμελίωσης¹²⁰. Κατά συνέπεια, η οργάνωση των θεμελίων, της βάσης και της ανωδομής ενός αμυντικού οικοδομήματος διαμορφωνόταν αντίστοιχα σε περίπτωση απουσίας ισόπεδου εδάφους. Όταν οι δόμοι των θεμελίων λίθων ευθυγραμμίζονταν με την επιφάνεια του εδάφους, το ενδιάμεσο τμήμα, που είχε ανασκαφεί ανάμεσα σε αυτούς και στο τοίχωμα της τάφρου, καλυπτόταν με χωμάτινους όγκους¹²¹.

Παρά ταύτα, ο Lawrence σημειώνει την ύπαρξη μίας ακόμη μεθόδου θεμελίωσης, η οποία απαντά σε διάφορα οχυρωματικά οικοδομήματα. Συγκεκριμένα, ξεχωριστά ορύγματα, τα οποία δεν ήταν πάντοτε σε συνεχή ανάπτυξη, λαξεύονταν σε επιμέρους τμήματα ενός ανισόπεδου βραχώδους εδάφους, ώστε να τοποθετηθούν εκεί μεμονωμένοι ή ορισμένοι λιθόπλινθοι¹²². Ταυτόχρονα, τα ακατέργαστα μεσοδιαστήματά τους, καλύπτονταν με λιθορριπή, ώστε να διαμορφωθούν ισόπεδες επιφάνειες για την έδραση θεμελίων λίθων ενός αρχιτεκτονήματος¹²³. Η παραπάνω τεχνική θεμελίωσης εντοπίζεται σε αδρές βραχώδεις περιοχές και χαρακτηρίζεται για την απουσία παρεμφερούς τάφρου, με σκοπό την ανέγερση ενός κτίσματος αμυντικού χαρακτήρα¹²⁴. Την ίδια στιγμή, αυτή ξεχωρίζει για την οικονομική και σύντομη κατασκευή ενός οχυρωματικού έργου, του οποίου όμως η αρχιτεκτονική δομή δεν θεωρούνταν ιδιαίτερα στιβαρή και ανθεκτική απέναντι σε ενδεχόμενες πολιορκητικές τακτικές.

Αντίθετα, η απουσία του βραχώδους εδάφους και η επικράτηση δυσμενών συνθηκών στη γεωμορφολογία του υπεδάφους καθιστούσαν επιτακτική την ανάγκη υιοθέτησης διαφορετικών μεθόδων θεμελίωσης. Ειδικότερα, σε αυτές τις περιπτώσεις παρατηρείται η μέθοδος της τοποθέτησης συμπιεσμένων στρώσεων άμμου ή αργιλοχώματος ή τέφρας ή σκύρου στο επίπεδο της τάφρου θεμελίωσης, ώστε να ενισχυθεί η σύσταση της δομής του υπεδάφους για την ανέγερση ενός οικοδομήματος¹²⁵. Επιπρόσθετα, σύμφωνα με το Lawrence και άλλους επιστήμονες, οι τεχνίτες επεδίωκαν την αποκάλυψη του φυσικού βραχώδους υπεδάφους μίας

¹²⁰ Lawrence 1979, 201-207.

¹²¹ Lawrence 1979, 201-207. Müller-Wiener 1995, 66-70. Αυτοί συνήθως περιείχαν όστρακα κεραμικής και λίθινα θραύσματα στο εσωτερικό τους.

¹²² Lawrence 1979, 201-207.

¹²³ Lawrence 1979, 201-207. Müller-Wiener 1995, 66-70.

¹²⁴ Lawrence 1979, 201-207.

¹²⁵ Lawrence 1979, 201-207. Müller-Wiener 1995, 66-70

περιοχής, ώστε να διασφαλιστεί η στατικότητα του υπό ανέγερση κτιρίου¹²⁶. Την ίδια στιγμή ενδέχεται να λάμβανε χώρα η θεμελίωση ενός οικοδομήματος σε ανώτερο ή κατώτερο επίπεδο από τη στάθμη του υδροφόρου ορίζοντα, ώστε να διασφαλιστεί κατά αυτό τον τρόπο η ανθεκτικότητα της κατασκευής του¹²⁷. Ωστόσο, ο Winter υποστηρίζει πως η εν λόγω πρακτική δεν ακολουθούνταν πάντοτε κατά τον 6^ο και 5^ο αιώνα π.Χ.¹²⁸ Σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο, οι λιθόπλινθοι κυριαρχούν ως κατασκευαστικό υλικό στις θεμελιώσεις της κλασικής εποχής¹²⁹. Ταυτόχρονα, η βέλτιστη θέση για την κατασκευή ενός οχυρωματικού αρχιτεκτονήματος θεωρείται λίγο πιο κάτω από την κορυφή ενός υψώματος¹³⁰.

Στη συνέχεια, η λίθινη βάση, η οποία αποτελούσε τη φυσική προέκταση της θεμελίωσης ενός αμυντικού οικοδομήματος, διατηρούσε σε μεγάλο βαθμό υπό κανονικές εδαφολογικές συνθήκες την οριζοντιωμένη απόδοση της κορυφής της¹³¹. Έτσι, η παρούσα κατάσταση επέτρεπε την ανέγερση ενός τοίχου, αποτελούμενου από ωμοπλίνθους, η βάση του οποίου ήταν εφικτό να επιστεφεί με το αρχιτεκτονικό μέλος της πλίνθου¹³². Ωστόσο, ήταν απαραίτητη η διαρκής συντήρηση για τη διασφάλιση της υπόστασης των ωμοπλίνθων που συγκροτούνταν σε διαδοχικούς δόμους, καλύπτοντας με αυτό τον τρόπο τις δύο ορατές επιφάνειες ενός αρχιτεκτονήματος, αλλά και τον ενδιάμεσο χώρο τους¹³³. Σε αυτό το πλαίσιο, η οικονομική και γρήγορη

¹²⁶ Lawrence 1979, 201-207. Müller-Wiener 1995, 66-70. Winter 1971, 130-134, 170-171.

¹²⁷ Lawrence 1979, 201-207. Winter 1971, 130-134, 170-171.

¹²⁸ Winter 1971, 130-134, 170-171.

¹²⁹ Lawrence 1979, 201-207. Müller-Wiener 1995, 66-70. Winter 1971, 133. Παρόλα αυτά, η εκτέλεση των εκάστοτε λεπτομερειών τους καθοριζόταν από την κάτοψη του οικοδομήματος, το μέγεθος και τη σημασία του. Γενικά, οι λίθοι που χρησιμοποιούνταν σε όλες τις παραπάνω τεχνικές μεθόδους ξεχωρίζουν για τα χαμηλής ποιότητας υλικά τους συγκριτικά με εκείνη των αρχιτεκτονικών μελών της ανωδομής και συνδέονταν μεταξύ τους με τη χρήση πηλοκονιάματος. Επιπρόσθετα, οι αρμοί εδράσεώς τους καθίσταντο εξισωμένοι και οριζοντιωμένοι, ενώ συχνά οι αρμοί επαφής τους δεν εφάπτονταν αρμονικά μεταξύ τους. Ωστόσο, η ακανόνιστη λιθοδομή δεν έπαψε να απαντά στις θεμελιώσεις αμυντικών εγκαταστάσεων της κλασικής εποχής.

¹³⁰ Lawrence 1979, 201-207. Σύμφωνα με το Lawrence, η επιτυχής απομάκρυνση του κινδύνου κατάρρευσης της τοιχοποιίας αυτής επιτυγχάνεται είτε με την έδρασή της σε συμπαγές βραχώδες υπόστρωμα είτε με την ανέγερση ενός αναλημματικού τοίχου σε χαμηλότερο ύψος της ίδιας πλαγιάς.

¹³¹ Lawrence 1979, 201-207. Winter 1971, 69-71, 79-80, 86-87, 132, 162 υποσημ. 43, 171.

¹³² Hellmann 2003, 60. Lawrence 1979, 206-207, 210-231, 246-249. Müller-Wiener 1995, 72-73, 185. Winter 1971, 69-73, 132, 172-173. Ορλάνδος 1955-1956, 65-81. Ορλάνδος 1959-1960, 203. Στάινχαουερ 2000³, 193-195. Αξιοσημείωτο θεωρείται το ιδιαίτερα μεγάλο ύψος της βάσης αυτής, σε σχέση με το παρεμφερές οικοδομικό στοιχείο που απαντά σε περιπτώσεις κατασκευής λιθοδομών. Σε κάθε περίπτωση, προβλεπόταν η διαπλάτυνσή της σε σχέση με την ανωδομή για λόγους στατικότητας. Ταυτόχρονα, η πλίνθος διακρίνεται για την κάθετη εμπρόσθια και οπίσθια όψη της, ενώ η βάση της χαρακτηριζόταν από την μικρότερη απόκλιση της εκάστοτε βαθμίδας της δομής ανάπτυξής της.

¹³³ Θουκ., *Ιστ.*, 3, 20, 3. Πανσ., *Έλλ. Περιήγ.*, 8, 8, 1. Hellmann 2003, 60. Lawrence 1979, 206-207, 210-220. Maier 1959, 31, 64. Maier 1961, 73. Müller-Wiener 1995, 72-73, 185. Winter 1971, 69-73, 132, 172-173. Ορλάνδος 1955-1956, 65-81. Μέσω της παρούσας κατάστασης αναδεικνυόταν ο συμπαγής χαρακτήρας της κατασκευαστικής δομής ενός οικοδομήματος. Οι τεχνίτες επεδείκνυαν

σύνθεση ωμοπλίνθων αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα στην τελική επιλογή του ως κατασκευαστικού υλικού από τους αρχαίους Έλληνες για την ανέγερση αμυντικών οικοδομημάτων¹³⁴. Επιπλέον, η ιδιαίτερη αποτελεσματικότητά τους απέναντι στη χρήση πολιορκητικών κριών, κατά τη διάρκεια επιθετικών επιχειρήσεων εναντίον οχυρωμένων θέσεων, επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την ευρεία διάδοσή τους σε διάφορα μέρη του Ελλαδικού χώρου¹³⁵.

Η ύπαρξη βάσεων, όμως, αναγνωρίζεται σε όλες τις περιπτώσεις οχυρωματικών έργων, τα οποία χαρακτηρίζονται για την επιμελημένη λιθοδομή τους¹³⁶. Αναφορικά με την ανωδομή τους, αυτή καθοριζόταν σε μεγάλο βαθμό από την κατασκευαστική της όψη και από την κατεργασία των επιφανειών της. Αναλυτικά, η αρχιτεκτονική δομή μιας αμυντικής εγκατάστασης καθοριζόταν από την διάταξη των λίθινων οικοδομικών στοιχείων σε επάλληλες στρώσεις, ώστε με αυτό τον τρόπο να επιτευχθεί η σταθερότητα και ανθεκτικότητα του οικοδομήματος στο πέρασμα των αιώνων¹³⁷. Υπό αυτές τις συνθήκες, παρατηρείται η ύπαρξη της τεχνικής με δύο παρειές σε ένα τοίχο, όπου οι διαδοχικοί δόμοι των λίθων καταλαμβάνουν το συνολικό πλάτος του εν λόγω αρχιτεκτονήματος¹³⁸. Ωστόσο, οι υποδομές οχυρωματικού χαρακτήρα είναι πιθανό να διακρίνονταν για το σύνθετο κατασκευαστικό χαρακτήρα τους. Ειδικότερα, αυτές έφεραν μια εξωτερική και μια εσωτερική όψη, οι οποίες είχαν δημιουργηθεί με την ανάπτυξη διαδοχικών στρώσεων αποτελούμενων από λίθους. Ο ενδιάμεσος κενός χώρος των παρειών μίας τέτοιας

ιδιαίτερη φροντίδα στην κατασκευή μίας τοιχοποιίας, αποτελούμενης από ωμοπλίνθους. Συγκεκριμένα, οι ίδιοι κάλυπταν αμφότερες τις παρειές της με μία στρώση επεξεργασμένου πηλού, πάνω στην οποία τοποθετούνταν μια επένδυση ασβεστοκονιάματος για την επιτυχή αντιμετώπιση του φυσικού φαινομένου της υγρασίας στα κατά τόπους τμήματά της. Ως προς τη συναρμογή των επιμέρους στρώσεων ωμοπλίνθων, αυτή επιτυγχανόταν με τη χρήση πηλοκονιάματος, το οποίο ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιούνταν και στην περίπτωση της έδρασής τους πάνω στη λίθινη βάση ή πλίνθο.

¹³⁴ Hellmann 2003, 60. Lawrence 1979, 206-207, 210-220. Winter 1971, 69-73. Ορλάνδος 1955-1956, 65-83.

¹³⁵ Lawrence 1979, 206-207, 210-220. Winter 1971, 69-73. Ωστόσο, ο Lawrence τονίζει πως η προσέγγιση της βάσης ενός τείχους από ωμοπλίνθους από τα εχθρικά στρατεύματα επέτρεπε πιθανή διάτρηση τμήματός του.

¹³⁶ Lawrence 1979, 205-209. Winter 1971, 79-80, 86-87, 162 υποσημ. 43, 171. Οι ισχύουσες αρχιτεκτονικές συνθήκες, που εντοπίζονται σε βάσεις προορισμένες για την ανέγερση κτισμάτων, δομημένων από ωμοπλίνθους, υφίστανται και εδώ. Παρά ταύτα, η ύπαρξη βάσης ενδεχομένως να απουσίαζε στις περιπτώσεις αμυντικών οικοδομημάτων, τα οποία διακρίνονταν για το χαμηλό ύψος τους ή την πρόχειρη κατασκευαστική τους μορφή.

¹³⁷ Lawrence 1979, 208-238, 246-249. Müller-Wiener 1995, 73-74. Winter 1971, 126-266. Ορλάνδος 1959-1960, 203-206. Στάνχαουερ 2000³, 193-195, 203-205.

¹³⁸ Müller-Wiener 1995, 73-74.

τοιχοδομής συνήθως καλυπτόταν από χωμάτινους όγκους, πηλοκονίαμα και μικρού μεγέθους πέτρες για την ενίσχυση της σταθερότητας ενός κτίσματος¹³⁹.

Για το λόγο αυτό παρατηρείται η ελαφρά κύρτωση προς το εσωτερικό των τειχών και των πύργων, με σκοπό τη καλύτερη σταθεροποίηση των δομικών υλικών των εσωτερικών τους γεμισμάτων¹⁴⁰. Αρκετές φορές, μάλιστα, σημειωνόταν η έμπλεκτη τεχνική, κατά την οποία αδρά κατασκευασμένα τοιχεία, αποτελούμενα από ένα λίθο σε κάθε διαδοχική στρώση τους τοποθετούνταν εγκάρσια στα ενδιάμεσα τμήματα των μετώπων των σκελών για την περαιτέρω συγκράτηση του υλικού γεμίσματος τους¹⁴¹. Ως προς τα πυργοειδή οικοδομήματα, η μέθοδος αυτή απαντάται μόνο στις λίθινες βάσεις τους κυρίως κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ., με σκοπό την ενίσχυση της στατικότητας του εσωτερικού γεμίσματος τους¹⁴². Σε αυτό το πλαίσιο, λάμβανε χώρα η διαφορετικής ποιότητας κατεργασία των δύο παρειών μίας τοιχοποιίας¹⁴³. Γενικά, η συνοχή μεταξύ των μεμονωμένων λίθων μίας λιθοδομής υλοποιούνταν με την εναλλασσόμενη χρήση των δρομικών και των διάτονων λιθοπλίνθων, οι οποίοι συναρμόζονταν προσεκτικά μεταξύ τους, χωρίς τη χρήση συνδετικού υλικού¹⁴⁴. Επιπρόσθετα, επιδιωκόταν από τις ομάδες των τεχνιτών η αποφυγή της ευθυγράμμισης των κάθετων αρμών επαφής ανάμεσα στις επιμέρους κατασκευαστικές στρώσεις τους.

Ταυτόχρονα, η διαμόρφωση των επιφανειών των λίθων εξυπηρετούσε την έκφραση μίας σύνθετης αντίληψης, η οποία σημειωνόταν μέσω της συνολικής όψης μίας αμυντικής εγκατάστασης¹⁴⁵. Ειδικότερα, οι λιθόπλινθοι αποκτούσαν αδρά το σχήμα τους με τη χρήση σμιλών και σφυρών, καθώς διαμορφώνονταν οι επιφάνειες εδράσεως και επαφής τους¹⁴⁶. Ακολούθως, οι λιθοξόοι προέβαιναν στη διαμόρφωση της *ἀναθυρώσεως* στις πλαϊνές έδρες των παρακείμενων λίθων, με σκοπό τη

¹³⁹ Θουκ., *Ιστ.*, 1, 93, 5. Lawrence 1979, 208-238, 246-249. Müller-Wiener 1995, 73-74. Winter 1971, 126-266. Ορλάνδος 1959-1960, 205-206. Στάνχαουερ 2000³, 193-195, 204. Επιπλέον, σε εξαιρετικά ειδικές περιπτώσεις ο παραπάνω χώρος επενδύονταν με επάλληλες στρώσεις ωμοπλίνθων, ώστε να ενισχυθεί η ανθεκτικότητα ενός τέτοιου τοίχου έναντι των πολιορκητικών κριών.

¹⁴⁰ Lawrence 1979, 208-238, 246-249. Winter 1971, 126-266. Στάνχαουερ 2000³, 193-195, 203-205.

¹⁴¹ Βιτρ., *De arch.*, 1, 5, 7. Βιτρ., *De arch.*, 2, 8, 7. Θουκ., *Ιστ.*, 1, 93, 5. Lawrence 1979, 214-217. Ορλάνδος 1959-1960, 205-206. Στάνχαουερ 2000³, 193-195, 203-205. Σχετικά με την ορισμό της παρούσας τεχνικής δεν επικρατεί ομοφωνία ανάμεσα στους επιστήμονες, οι οποίοι την ταυτίζουν με ποικίλες τεχνικές μεθόδους ενίσχυσης της εσωτερικής δομής ενός οχυρωματικού οικοδομήματος.

¹⁴² Lawrence 1979, 208-238, 246-249. Winter 1971, 126-266. Στάνχαουερ 2000³, 193-195, 203-205

¹⁴³ Lawrence 1979, 208-238, 246-249. Müller-Wiener 1995, 73-74. Winter 1971, 126-266.

¹⁴⁴ Lawrence 1979, 208-238, 246-249. Müller-Wiener 1995, 73-74. Winter 1971, 126-266. Ορλάνδος 1959-1960, 225-236.

¹⁴⁵ Hellmann 2003, 26-28. Lawrence 1979, 239-244. Müller-Wiener 1995, 81-84. Winter 1971, 80-91.

¹⁴⁶ Lawrence 1979, 239-244. Müller-Wiener 1995, 81-84. Winter 1971, 80-91.

συγκρότηση εφαρμοστών αρμών μεταξύ τους¹⁴⁷. Συγκεκριμένα, περιμετρικές και λείες ταινίες λαξεύονταν στις παραπάνω όψεις των λίθων, ενώ σημειωνόταν η μερική κατεργασία των εσωτερικών επιφανειών τους με τη χρήση βελονιών. Παρόλα αυτά, η παρουσία ταινιών σε ποικίλα επίπεδα της τειχοδομίας επέτρεπε τη δημιουργία εφαρμοστών αρμών για τους λιθοπλίνθους της και θεωρούνταν εξίσου σημαντικό στοιχείο για την ακριβή οργάνωση μίας αρχιτεκτονικής δομής αμυντικού χαρακτήρα σε ενδεχόμενη απουσία των γωνιακών τμημάτων της¹⁴⁸.

Αφότου είχε ολοκληρωθεί η τοποθέτηση των λίθων στις εκάστοτε θέσεις εντός μίας οχρωματικής εγκατάστασης, η προεξέχουσα εξωτερική όψη τους είτε παρέμενε ακατέργαστη είτε λαξευόταν αδρά ή επιμελώς σε μεταγενέστερο στάδιο¹⁴⁹. Η παγίωση των συγκεκριμένων πρακτικών οφείλεται σε αισθητικούς, δομικούς, οικονομικούς και στρατηγικούς λόγους, οι οποίοι σχετίζονται με την αμυντική αρχιτεκτονική¹⁵⁰. Επιπρόσθετα, παρατηρείται η χρήση ειδικών εργαλείων για την οποιοδήποτε βαθμού κατεργασία των ορατών επιφανειών των λίθων ενός οχρωματικού κτίσματος¹⁵¹.

Αναφορικά με τις συνθήκες άμυνας ενός άστεως, ξεχωρίζει η περίπτωση της ακρόπολης. Αναλυτικά, αυτή καταλαμβάνει το υψηλότερο σημείο του παραπάνω οικιστικού κέντρου, το οποίο εξαιτίας της γεωπολιτικής του θέσης επιτρέπει την εποπτεία και τον έλεγχο της ευρύτερης εδαφικής έκτασης¹⁵². Παρά την ύπαρξή τους ήδη από τα προϊστορικά χρόνια, οι ακροπόλεις πλέον φαίνεται πως συσχετίζονται με

¹⁴⁷ Hellmann 2003, 27-28, 257. Lawrence 1979, 239-244. Müller-Wiener 1995, 81-84. Winter 1971, 80-91. Ορλάνδος 1959-1960, 176.

¹⁴⁸ Lawrence 1979, 239-244. Müller-Wiener 1995, 81-84. Winter 1971, 80-91.

¹⁴⁹ Lawrence 1979, 239-244. Müller-Wiener 1995, 81-84. Winter 1971, 80-91. Ορλάνδος 1959-1960, 246-259. Δούριου 2018, 216.

¹⁵⁰ Lawrence 1979, 239-244. Müller-Wiener 1995, 81-84.

¹⁵¹ Lawrence 1979, 239-244. Müller-Wiener 1995, 81-84. Winter 1971, 80-91. Ορλάνδος 1959-1960, 246-259.

¹⁵² Lawrence 1979, 126-136. Winter 1971, 234-235. Μία ακρόπολη, η οποία επικοινωνούσε μέσω πυλίδων με το κοντινό άστυ, μπορεί να είναι περιτειχισμένη για την ενίσχυση της αμυντικής της υπόστασης. Ωστόσο, η παραπάνω οικοδομική δραστηριότητα ενδεχομένως να θεωρηθεί περιττή, εάν η γεωμορφολογία του εδάφους καθιστά το χώρο εκ φύσεως δυσπρόσιτο. Την ίδια στιγμή η κορυφή ενός απόκρημνου λόφου, ο οποίος ενδεχομένως να εντοπίζεται είτε σε κεντρικό τμήμα της οχυρωμένης πόλης, απομονωμένος από το ευρύτερο περιβάλλον του είτε εκτός του τείχους της, δύναται να αποτελέσει το χώρο ανάπτυξης μίας ακρόπολης. Σε αυτές τις περιπτώσεις δεν θεωρείτο απαραίτητη η τεχνητή οχύρωση των παραπάνω θέσεων. Αντίθετα, είναι εφικτή η μετατροπή ενός αμυντικά ισχυρού τμήματος του οχυρωματικού περιβάλλοντος ενός άστεως σε ακρόπολη, η οποία είναι δυνατό να διαχωριστεί από τον εγγύτερο χώρο εξαιτίας της πιθανής επιμέρους τείχισής ή της φυσικής οχυρότητας της τοποθεσίας της. Σε αυτό το πλαίσιο η παρούσα αμυντική θέση ίσως είναι αρχαιότερη, σύγχρονη ή μεταγενέστερη της οικοδόμησης του τείχους του οικιστικού συνόλου.

ζητήματα, τα οποία έγκεινται στα πεδία της άμυνας και του πολέμου¹⁵³. Σε αρκετές περιπτώσεις, αυτές αποτελούσαν έως και τα κλασικά χρόνια τη μοναδική αμυντική εγκατάσταση εντός διαφόρων οικιστικών συνόλων, πριν σημειωθεί η ανέγερση των περιμετρικών τειχών τους¹⁵⁴. Αυτό ίσως συνδέεται τόσο με τα πολιτικά τεκταινόμενα στις αρχαίες Ελληνικές κοινωνίες, όσο και με σημαντικούς οικονομικούς παράγοντες της αμυντικής αρχιτεκτονικής.

Παρά ταύτα, η παρουσία της ακρόπολης ενίσχυε περαιτέρω τις αμυντικές υποδομές εντός της πόλεως σε ενδεχόμενη πολιορκία ή αιφνιδιαστική έφοδο από εχθρικά στρατεύματα¹⁵⁵. Παράλληλα, η ύπαρξη αυτής της περιοπτης οχυρής θέσης εντός του άστεως παρείχε στους κατοίκους του τη δυνατότητα συγκέντρωσής τους σε ένα ασφαλές καταφύγιο σε περίπτωση ανάπτυξης πολεμικών συγκρούσεων εκεί¹⁵⁶. Αξίζει, όμως, να σημειωθεί πως σε αρκετές περιπτώσεις ακροπόλεων ο εσωτερικός χώρος χαρακτηριζόταν ως ιδιαίτερα περιορισμένος για να υποδεχτεί το σύνολο των κατοίκων μίας περιοχής ή να αποθηκευτούν εκεί επαρκείς ποσότητες προμηθειών¹⁵⁷. Βέβαια, η επάρκεια νερού εντός τους δε θεωρούνταν πάντα δεδομένη¹⁵⁸. Επιπρόσθετα, ο χώρος της ακρόπολης ενδέχεται να αποτέλεσε την έδρα φρουράς, η τοποθέτηση της οποίας συνήθως θεωρούνταν αντίθετη προς τη θέληση των κατοίκων μίας πόλης¹⁵⁹. Αντίθετα, η διαμόρφωση μίας ακρόπολης εκτός της οχύρωσης ενός

¹⁵³ Lawrence 1979, 126-136. Müller-Wiener 1995, 11-13, 183. Winter 1971, 5-6, 10, 16, 21-24, 27, 30-36, 64, 289-301. Στάνχαουερ²⁰⁰⁰³, 174-180. Η έννοια της οχυρωμένης ακρόπολης, η οποία ανάγεται στη μυκηναϊκή εποχή, διατηρείται στον ελλαδικό χώρο και κατά τη διάρκεια της εποχής του Σιδήρου.

¹⁵⁴ Lawrence 1979, 126-136. Winter 1971, 5-6, 10, 16, 21-24, 27, 30-36, 64, 289-301.

¹⁵⁵ Lawrence 1979, 127.

¹⁵⁶ Ducrey 2016, 332-336. Lawrence 1979, 126-128, 132-33. Winter 1971, 48-50. Σύμφωνα το Lawrence θεωρείται δυσανάλογη η σχέση ανάμεσα στην αφιερωμένη ενέργεια μιας πληθυσμιακής ομάδας για την τείχιση μίας ακρόπολης και στην τελική αποτελεσματικότητά της. Εντούτοις, οι συνθήκες που επικράτησαν γύρω από την κατάληψη μίας αρχαίας Ελληνικής πόλεως καθιστούσαν δυσοίωνα το μέλλον των ηττημένων. Κατά συνέπεια, οποιοδήποτε εγχείρημα που ήταν σε θέση να αποτρέψει την παραπάνω έκβαση και τις επακόλουθες συνέπειές της λαμβανόταν υπόψη από τα μέλη των κοινωνικών συνόλων.

¹⁵⁷ Lawrence 1979, 126-128.

¹⁵⁸ Lawrence 1979, 126-128. Winter 1971, 48-50.

¹⁵⁹ Lawrence 1979, 126, 128-130-131, 133-134, 139. Winter 1971, 48-50. Κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων εντός του οικιστικού ιστού μίας πόλης, η κατάληψη της ακροπόλεως της από εχθρικά στρατεύματα σηματοδοτούσε το τέλος του αγώνα των αμυνομένων και τελικά την κατάληψή της. Έτσι, η τοποθέτηση φρουράς από τους νικητές εντός της παραπάνω αμυντικής εγκατάστασης επέτρεπε τον διαρκή έλεγχο του άστεως και του πληθυσμού του, καθώς ήταν σχεδόν αδύνατη η απόπειρα ανάκτησής της και εκδίωξης των στρατιωτικών της δυνάμεων. Σε αυτό το πλαίσιο οι περιπτώσεις ανακατάληψης ακροπόλεων συνδέονταν με την κατεδάφιση των οχυρώσεών τους, ώστε να υλοποιηθεί η αποστρατιωτικοποίησή τους και κατ' επέκταση η διασφάλιση της ελευθερίας ενός οικιστικού κέντρου. Αναφορικά με τη διαρρύθμιση του εσωτερικού τμήματός της, στρατώνες, συγκροτούμενοι από λίθινες βάσεις και ευτελή υλικά για την ανωδομή τους, καθώς και δεξαμενές όμβριων υδάτων είχαν κατασκευαστεί εκεί για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των φρουρών.

οικιστικού κέντρου σχετίζεται με την παρουσία στρατηγικών θέσεων πλησίον του, οι οποίες θα μπορούσαν να έχουν καταληφθεί από αντίπαλες στρατιωτικές δυνάμεις στην προσπάθεια κατάκτησής του¹⁶⁰. Επιπλέον, στο υψηλότερο τμήμα ορισμένων ακροπόλεων έχουν εντοπιστεί τα αρχιτεκτονικά λείψανα ενός πυργοειδούς οικοδομήματος, το οποίο ενδεχομένως να λειτουργούσε ως παρατηρητήριο και ως σημείο μετάδοσης ή λήψης μηνυμάτων στο πλαίσιο της ύπαρξης φυλακίων στην ευρύτερη περιοχή¹⁶¹.

Στενά συνδεδεμένη με την περίπτωση της οχυρής θέσης της ακρόπολης θεωρείται η οικοδομική δραστηριότητα εντός των ορίων μίας πόλεως, με σκοπό την κατασκευή φρουριακών εγκαταστάσεων σε διάφορα σημεία της. Σύμφωνα με το Lawrence, στην πλειοψηφία των αρχαίων Ελληνικών κοινωνιών δεν εντοπίζονται φρούρια στα οικιστικά τους κέντρα, καθώς αυτά σχετίζονταν αποκλειστικά με την ύπαιθρό τους¹⁶². Εξαιρέση αυτού του κανόνα αποτελεί η πόλη των Αθηνών και η περιοχή του Πειραιά, όπου η κατασκευή των παραπάνω αρχιτεκτονημάτων οχυρωματικού χαρακτήρα ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με τις ισχύουσες πολιτικές συνθήκες εντός του άστεως. Έτσι, η ειδική χρήση του όρου *φρούριον* απαντούσε μόνον εκεί και για τις συγκεκριμένες περιπτώσεις κτισμάτων, ώστε να αποφευχθεί ο συσχετισμός τους με τη διαμορφωμένη θέση της ακρόπολεως της πόλης-κράτους. Ως προς τους γεωγραφικούς και αρχιτεκτονικούς παράγοντες της οικοδόμησής τους, οι ίδιοι φαίνεται πως είναι πανομοιότυποι με τις συνθήκες που απαντούν στις περιπτώσεις των τειχισμένων ακροπόλεων¹⁶³. Αναγνωρίζεται, όμως, η ύπαρξη μίας ειδοποιού διαφοράς. Συγκεκριμένα, τα φρούρια προορίζονταν αποκλειστικά για τον έλεγχο του πληθυσμού της πόλης, ενώ οι ακρόπολεις συνδέονταν πρωτίστως με τα αμυντικά μέσα ενός οικιστικού συνόλου σε περίπτωση επίθεσης από εχθρικές στρατιωτικές δυνάμεις. Εξαιτίας αυτών των συνθηκών, ο Lawrence σημειώνει τη σχεδόν παντελή απουσία αρχιτεκτονικών λειψάνων τους στις περιοχές του Πειραιά και των Αθηνών¹⁶⁴.

Αντιθέτως, σε περίπτωση ελέγχου της ακρόπολης από την πόλη-κράτος οι στρατιωτικές δυνάμεις της αναπαύονταν εντός των πύργων, οι οποίοι είχαν ανεγερθεί κατά μήκος της οχύρωσής της.

¹⁶⁰ Lawrence 1979, 134, 140.

¹⁶¹ Lawrence 1979, 136. Ο Lawrence διατείνεται πως το παρόν αρχιτεκτόνημα σε κάποιες περιπτώσεις ενδεχομένως ήταν πρωιμότερο της ακρόπολεως.

¹⁶² Lawrence 1979, 137-140.

¹⁶³ Σε ειδικές περιπτώσεις οι ακρόπολεις δύναται να οριστούν ως φρούρια.

¹⁶⁴ Lawrence 1979, 137-140. Πανομοιότυπες συνθήκες ίσχυαν και στο μεγαλύτερο τμήμα του ελλαδικού κόσμου.

Μία ιδιαίτερη κατηγορία αμυντικών εγκαταστάσεων, η οποία σχετίζεται με το άστυ, αποτελούσαν οι περιπτώσεις των Μακρών Τειχών στον Ελλαδικό χώρο. Πρόκειται για οχυρωματικά οικοδομήματα, τα οποία απαντούν λίγο πριν τα μέσα του 5^{ου} έως και το β' μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁶⁵ Ειδικότερα, η ανέγερση ενός ζεύγους επιμηκών τειχών ανάμεσα σε μία πόλη και το λιμένα της επέτρεπε την ασφαλή σύνδεσή τους, στο πλαίσιο της περιτειχισμένης έκτασης, η οποία θεωρούνταν ζωτικής σημασίας για την πολιτική και στρατιωτική ευημερία μίας πόλης-κράτους¹⁶⁶. Με αυτή την στρατηγική τακτική συνδέθηκε πρωτίστως η Αθήνα, το παράδειγμα της οποίας φαίνεται πως ακολούθησαν διάφορες άλλες πόλεις-κράτη¹⁶⁷.

Με εξαίρεση την παραπάνω πόλη και το παρεμφερές εγχείρημα στην Αθηναϊκή αποικία της Αμφίπολης το 424 π.Χ., η ανέγερση Μακρών Τειχών στον Ελλαδικό χώρο σημειώθηκε στα Μέγαρα το 460 π.Χ., στο Άργος το 417 π.Χ., στην Πάτρα το 412 π.Χ. και στην Κόρινθο γύρω στο 394 π.Χ.¹⁶⁸ Σύμφωνα με το Στάινχαουερ, η αποτελεσματικότητα αυτής της στρατηγικής απόφασης δε θεωρείτο δεδομένη για την περίπτωση των παραπάνω θέσεων, συγκριτικά με το αντίστοιχο παράδειγμα των Αθηνών¹⁶⁹. Παράλληλα, ο ίδιος αναφέρει την προσπάθεια σύνδεσης των διαφόρων περιοχών με την πολιτική και τη ναυτική ισχύ των Αθηνών ως την αιτία της

¹⁶⁵ Θουκ., *Ιστ.*, 1, 107, 1. Ξεν., *Έλλ.*, 4, 4, 18. Πλούτ., *Φωκ.*, 15, 1-2. Lawrence 1979, 155-158. Ober 1985, 57, 192, 207, 209-210, 218. Osborne 1987, 152-153. Winter 1971, 110-111. Στάινχαουερ 2000³, 140.

¹⁶⁶ Boersma 1970, 57-58. Lawrence 1979, 155-158. Ober 1985, 57, 192, 207, 209-210, 218. Osborne 1987, 152-153. Winter 1971, 87 υποσημ. 47, 110-111, 154, 159-160, 162, 238-239, 270, 303, 305 υποσημ. 50, 306. Στάινχαουερ 2000³, 140. Βάσει της μελέτης των έως τώρα δεδομένων η αρχιτεκτονική υπόσταση των Μακρών Τειχών είχε ενισχυθεί με την κατασκευή πυλών, πυλίδων και πύργων κατά μήκος της συνολικής τους έκτασης. Την ίδια στιγμή κλίμακες ή αναβαθμοί φαίνεται πως υπήρχαν πλησίον των δύο εσωτερικών περάτων του εκάστοτε σκέλους των παραπάνω τειχών, με σκοπό την άμεση προσέγγιση ενός τμήματος από τις εν ενεργεία φρουρές και τις στρατιωτικές ενισχύσεις τους. Αναφορικά με το ανθρώπινο δυναμικό που απαιτείτο για την προάσπιση των Μακρών Τειχών ο Lawrence υποστηρίζει πως η συνολική κάτοψη των εν λόγω οικοδομημάτων και η δυνατότητα προσέγγισής τους από περαιτέρω οπλικά σώματα προέβλεπε την επάνδρωσή τους με ολιγομελείς στρατιωτικές δυνάμεις συγκριτικά με το συνολικό τους μήκος. Επιπρόσθετα, στρατώνες ίσως να είχαν οικοδομηθεί εντός της οχυρωμένης περιοχής για τη στέγαση των παραπάνω σωμάτων, ενώ οι εν ενεργεία φρουρές τοποθετούνταν εντός των πύργων.

¹⁶⁷ Lawrence 1979, 155-158. Osborne 1987, 152-153. Στάινχαουερ 2000³, 140.

¹⁶⁸ Lawrence 1979, 155-158. Στάινχαουερ 2000³, 140. Παρόλα αυτά παρατηρούνται ορισμένες διαφορές ανάμεσα στις εκάστοτε τοποθεσίες, όπου αναπτύχθηκε ο οικοδομικός τύπος των Μακρών Τειχών. Αναλυτικά, οι περιπτώσεις του Άργους και της Πάτρας συνδέονται με την πρώτη αρχιτεκτονική φάση των Αθηνών, κατά την οποία τα Τείχη κατέληγαν στην ανοχύρωτη ακτή και όχι στις λιμενικές εγκαταστάσεις του Πειραιά. Σύμφωνα με το Lawrence οι παράκτιες περιοχές του Άργους και της Πάτρας ίσως προστατεύονταν με την ανέγερση ενός τείχους, εγκάρσια τοποθετημένου προς τα παραπάνω αμυντικά οικοδομήματα. Αντίθετα, τα Μακρά Τείχη των Μεγάρων και της Κορίνθου σχετίζονται με τη δεύτερη οικοδομική περίοδο του αντίστοιχου εγχειρήματος των Αθηνών, κατά την οποία η ανέγερση του Μέσου ή Νοτίου Μακρού Τείχους επέτρεψε την οργανική σύνδεση του Πειραιά με το Αθηναϊκό άστυ.

¹⁶⁹ Στάινχαουερ 2000³, 140.

κατασκευής των Μακρών Τειχών εκεί¹⁷⁰. Ο Osborne, όμως, θεωρεί πως η Αθηναϊκή δημοκρατία προώθησε την παραπάνω ιδέα στις πόλεις-κράτη, μη παρέχοντας την ίδια στιγμή εγγυήσεις για το διαρκή ανεφοδιασμό τους μέσω της θαλάσσης, ώστε να καθίσταται συνεχώς πιθανή η ανάπτυξη πολεμικών επιχειρήσεων επιθετικού χαρακτήρα στις χώρες τους από τα Αθηναϊκά στρατεύματα¹⁷¹. Ως προς την αμυντική αποτελεσματικότητα των Μακρών Τειχών, οι σύγχρονοι ερευνητές θεωρούν πως ο οικοδομικός τους τύπος καθίσταντο επαρκής απέναντι στην παραδοσιακή χερσαία στρατηγική επιθετικού χαρακτήρα του 5^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁷²

Η κατασκευή τειχών περιμετρικά μίας πόλης χαρακτηρίζεται ως μία πρακτική, οι απαρχές της οποίας απαντούν ήδη στους προϊστορικούς οικισμούς¹⁷³. Με την μετάβαση στους ιστορικούς αιώνες και εξαιτίας των διαρκών πολιτισμικών επαφών των Ελλήνων με τους ακμάζοντες πολιτισμούς της Ανατολής, παρατηρείται η σταδιακή ανέγερση τειχών σε όλο και περισσότερα οικιστικά κέντρα του Ελλαδικού κόσμου¹⁷⁴. Ωστόσο, σημεία αναφοράς αυτής της εξέλιξης αποτέλεσαν οι Περσικοί Πόλεμοι και ο αντίκτυπός τους στις αρχαίες Ελληνικές κοινωνίες. Ειδικότερα, οι σημαντικοί πόροι της Αχαιμενιδικής Αυτοκρατορίας, σε ανθρώπινο και υλικό δυναμικό, σε συνδυασμό με την πολυετή εμπειρία των πολυεθνών στρατευμάτων της στις πολιορκητικές τακτικές, ανέδειξαν την ανάγκη για τον εκσυγχρονισμό των οχυρωματικών υποδομών των Ελληνικών πόλεων-κρατών¹⁷⁵. Τα νέα αμυντικά

¹⁷⁰ Στάινχαουερ 2000³, 140.

¹⁷¹ Osborne 1987, 152-153.

¹⁷² Lawrence 1979, 155-158. Winter 1971, 110-111. Η ανάπτυξη αυτών των αρχιτεκτονημάτων είναι σύγχρονη με τη σταδιακή παρουσία της πολιορκητικής τέχνης στα πολεμικά τεκταινόμενα κατά το β' μισό του παραπάνω αιώνα και τις αρχές του επομένου, όταν ο κίνδυνος των στρατηγικών τακτικών της ήταν ιδιαίτερα περιορισμένος για τις υπάρχουσες αμυντικές υποδομές.

¹⁷³ Lawrence 1979, 3-38. Müller-Wiener 1995, 11-13, 183. Winter 1971, 3-53. Στάινχαουερ 2000³, 174-177.

¹⁷⁴ Lawrence 1979, 3-38, 111-114. Müller-Wiener 1995, 15-16, 183-185. Winter 1971, 3-65, 126-133, 289-299. Στάινχαουερ 2000³, 178-180.

¹⁷⁵ Ἡρόδ., *Ιστ.*, 8, 52, 1. Lawrence 1979, 113-115. Müller-Wiener 1995, 183. Winter 1971, 109-110, 292-300. Στάινχαουερ 2000³, 188-190, 192-194. Ο Winter αναφέρει πως κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο παρατηρείται η επικράτηση της παθητικής αμυντικής προσέγγισης των πόλεων ως προς την πολιορκητική τέχνη. Κατά συνέπεια, η διαμόρφωση των γραμμών των τειχών τους θεωρείτο προτιμότερο να υλοποιηθεί κατά μήκος μίας έκτασης λοφοσειρών με απότομη κλίση, ώστε με αυτό τον τρόπο να σημειωθεί η πλήρης εκμετάλλευση των ευνοϊκών για την οχύρωση μιας περιοχής γεωμορφολογικών συνθηκών του εδάφους. Ο Στάινχαουερ υποστηρίζει ότι η χάραξη της πορείας ενός τείχους, το οποίο ξεχώριζε για το ορθογώνιο ή ωοειδές σχήμα του περιγράμματός του, δε στηριζόταν σε κάποια θεωρητική αρχή.

αρχιτεκτονήματα, πλέον, χαρακτηρίζονταν για τις αξιοσημείωτες διαστάσεις τους, τη στιβαρή και προσεγμένη κατασκευαστική δομή τους¹⁷⁶.

Κατά συνέπεια από το 480 π.Χ. περίπου και έπειτα, σημειώνεται σε όλη την Ελληνική επικράτεια ένα εκτενές οικοδομικό πρόγραμμα, με σκοπό την αναβάθμιση των αμυντικών υποδομών. Τα τείχη των άστεων, τα οποία εδράζονται σε λίθινες θεμελιώσεις, χαρακτηρίζονται από ποικιλία ως προς τα υλικά δόμησής τους¹⁷⁷. Αναλυτικά, πάνω στην υπέργεια λίθινη βάση μίας οχύρωσης ίσως αναπτύσσονται διαδοχικές στρώσεις ωμοπλίνθων, οι οποίες καταλαμβάνουν τη συνολική έκταση της ανωδομής της¹⁷⁸. Παρόλα αυτά, το κυρίως μέρος ενός τείχους ήταν δυνατό να συγκροτηθεί με τη χρήση λίθων, αποδομένων σε επάλληλους δόμους¹⁷⁹. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Winter αναφέρει την ενδεχόμενη ύπαρξη τειχών, τα οποία ανεγέρθησαν με την αποκλειστική χρήση λίθων ή με την αρμονική συνύπαρξη πλίνθινων και λίθινων οικοδομικών στοιχείων¹⁸⁰.

Επιπλέον, επί της διαμορφωμένης γραμμής της οχύρωσης παρατηρείται η ανά διαστήματα ύπαρξη πύργων, οι οποίοι είναι ενσωματωμένοι σε αυτή¹⁸¹. Ως υλικά κατασκευής αυτών των οικοδομημάτων η έρευνα έχει αναδείξει τόσο τους λιθοπλίνθους, όσο και τους ωμοπλίνθους¹⁸². Αναφορικά με την αρχιτεκτονική όψη των πύργων, αυτή υπάγεται στους ίδιους κανόνες δόμησης που εντοπίζονται και στις περιπτώσεις των τειχών¹⁸³. Σύμφωνα με το Στάινχαουερ, ο όρος πύργος σε ορισμένες

¹⁷⁶ Winter 1971, 109-110, 292-300.

¹⁷⁷ Lawrence 1979, 201-220. Müller-Wiener 1995, 66-70. Winter 1971, 69-100, 126-151. Στάινχαουερ 2000³, 193-194. Αναφορικά με την παρούσα κατάσταση ο λίθος και ο πηλός που αποτελούσαν πρώτες ύλες για την κατασκευή των οικοδομικών στοιχείων ενός τείχους συνήθως δεν εντοπίζονταν σε επαρκείς ποσότητες σε όλα τα κατά τόπους σημεία του ελλαδικού χώρου. Γι' αυτό το λόγο αυτή η παράμετρος καθόριζε σε μεγάλο βαθμό την αρχιτεκτονική του όψη. Σε αυτό το πλαίσιο αξιοσημείωτη θεωρείται η συνεισφορά της ξυλείας για την αποπεράτωση επιμέρους τμημάτων της κατασκευαστικής δομής των τειχών.

¹⁷⁸ Θουκ., *Ιστ.*, 3, 20, 3. Πανσ., *Έλλ. Περιήγ.*, 8, 8, 1. Hellmann 2003, 60, 160-163. Lawrence 1979, 206-207, 210-220. Maier 1959, 31, 64. Maier 1961, 73. Müller-Wiener 1995, 72-73, 185. Winter 1971, 69-73, 132, 172-173.

¹⁷⁹ Βιτρ., *De arch.*, 2, 8, 7. Hellmann 2003, 160-163. Lawrence 1979, 205-220, 343-355. Müller-Wiener 1995, 73-74, 81-84. Winter 1971, 77-91, 126-151. Στάινχαουερ 2000³, 193-195. Σε ό, τι αφορά τα επιμέρους συστήματα τοιχοποιίας, αυτά θα παρουσιαστούν αναλυτικά σε επόμενη υποενότητα.

¹⁸⁰ Winter 1971, 77-91, 126-151. Ως προς τη δεύτερη κατηγορία τοιχοποιίας, ο ίδιος θεωρεί ότι αυτή δε συνάδει με τις μόνιμες οχυρωματικές εγκαταστάσεις των πόλεων των κλασικών χρόνων.

¹⁸¹ Lawrence 1979, 3-38, 221-231, 376-395. Müller-Wiener 1995, 185. Winter 1971, 152-204. Στάινχαουερ 2000³, 194-195. Οι πύργοι, προσαρμοσμένοι στα επιμέρους σκέλη του τείχους, ανάγουν την καταγωγή τους στην πλούσια πολιτιστική παράδοση της Ανατολής. Με το πέρας της εποχής του Σιδήρου και έως τα τέλη του 7^{ου} αιώνα π.Χ. κατά μήκος της εξωτερικής επιφάνειας των τειχών φαίνεται πως απαντούν στιβαρές προεξοχές ως προμαχώνες παρά ως πυργοειδή οικοδομήματα.

¹⁸² Lawrence 1979, 221-231, 376-395. Winter 1971, 152-204. Στάινχαουερ 2000³, 194-195.

¹⁸³ Lawrence 1979, 221-231, 376-395. Winter 1971, 152-204.

περιπτώσεις σηματοδοτεί ολόκληρη την αμυντική υποδομή, ενώ το τμήμα του τείχους που μεσολαβεί ανάμεσα σε πυργοειδή κτίσματα ονομάζεται *μεταπύργιον* ή *μεσοπύργιον*¹⁸⁴.

Παρόλα αυτά, ο ίδιος υποστηρίζει πως ο οικοδομικός τύπος των προμαχώνων χαρακτηρίζει τη δομή και τη λειτουργία των πύργων των αρχών του 5^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁸⁵ Αναλυτικά, αυτοί διακρίνονται για την εσωτερική συμπαγή κατασκευή τους, η οποία απολήγει στο ύψος του ανώτερου τμήματος της οχύρωσης καθιστώντας, έτσι, εφικτή την επικοινωνία μεταξύ των επιμέρους τμημάτων της και των πυργοειδών οικοδομημάτων¹⁸⁶. Παράλληλα, οι προμαχώνες λειτουργούσαν ως μέσο αποτροπής των εχθρικών προσπαθειών αναρρίχησης σε ένα τείχος με τη χρήση ξύλινων κλιμάκων, διασφαλίζοντας την ίδια στιγμή την εποπτεία των *μεταπυργίων* διαστημάτων¹⁸⁷. Στη συνέχεια, η συγκεκριμένη κατασκευαστική όψη των πύργων εξελίσσεται περαιτέρω κατά τη διάρκεια των πρώιμων κλασικών χρόνων. Συγκεκριμένα, το μέχρι πρότινος ανώτερο σημείο τους επιστέφεται από έναν όροφο, ο οποίος φέρει πολεμίστρες για τοξότες, τα περίφημα *τοξικά*, και επίπεδη στέγη πλαισιωμένη από επάλξεις¹⁸⁸.

Σύμφωνα όμως με τους Lawrence και Winter, οι πύργοι με ένα ή δύο δωμάτια πάνω από το επίπεδο των παλαιότερων προμαχώνων κυριαρχούν κατά τον 5^ο αιώνα σε επιμέρους σημεία της εξωτερικής παρειάς των τειχών¹⁸⁹. Το δάπεδο του πρώτου ορόφου ήταν είτε πλακόστρωτο είτε διαμορφωμένο από πεπατημένους χωμάτινους όγκους, ενώ η χρήση ξύλινων δοκών επέτρεπε τη συγκρότηση του δαπέδου ενός πιθανού δευτέρου δωματίου. Επιπρόσθετα, η ύπαρξη ανοιγμάτων κατά μήκος των τοίχων των παραπάνω ορόφων ίσως συνδεόταν περισσότερο με την προσπάθεια διασφάλισης ευνοϊκών συνθηκών διαβίωσης για τα στρατιωτικά σώματα των αμυνομένων, παρά με την χρήση τους ως *τοξικά*¹⁹⁰. Παράλληλα, λαμβάνει χώρα η ύπαρξη επίπεδης στέγης, πλαισιωμένης από σειρά επάλξεων, για την τοποθέτηση τοξοτών και καλυμμένης με επικλινείς πήλινες κεράμους σε σχέση με τους πύργους.

¹⁸⁴ Διόδ. Σικ., *Ιστ. Βιβλ.*, 18, 70, 5. Θουκ., *Ιστ.*, 3, 23, 3. Πολύβ., *Ιστ.*, 9, 41, 1. Hellmann 2003, 160-163. Lawrence 1979, 221-231, 376-395. Müller-Wiener 1995, 185. Winter 1971, 152-204. Στάινχαουερ 2000³, 194-195.

¹⁸⁵ Στάινχαουερ 2000³, 194-195.

¹⁸⁶ Lawrence 1979, 3-38. Winter 1971, 152-204. Στάινχαουερ 2000³, 194-195.

¹⁸⁷ Αϊσχ., *Ε. Θ.*, 1172-1189. Εὐρ., *Φ.*, 445-467. Στάινχαουερ 2000³, 194-195.

¹⁸⁸ Hellmann 2003, 160-163. Lawrence 1979, 221-231, 376-395. Στάινχαουερ 2000³, 194-195.

¹⁸⁹ Lawrence 1979, 221-231, 376-395. Winter 1971, 152-204.

¹⁹⁰ Winter 1971, 152-204.

Σε αυτό το πλαίσιο, η επικοινωνία αυτών και των επιμέρους τμημάτων τους με τον ευρύτερο χώρο της οχυρής θέσης επιτυγχανόταν με τη χρήση θυρών, κλιμάκων, καταπακτών και *μεταπυργίων* ή *μεσοπυργίων* διαστημάτων¹⁹¹.

Γενικά, ο αρχιτεκτονικός τύπος των πύργων διαδόθηκε ευρέως με την πάροδο της κλασικής εποχής, όταν λαμβάνει χώρα η τακτική παρουσία τους πλησίον των γωνιών, των πυλών και λοιπών θέσεων ενός τείχους¹⁹². Η παρουσία τους στις παραπάνω περιοχές σχετίζεται με την ενίσχυση της άμυνας εκεί, καθώς τα εν λόγω σημεία θεωρούνταν ως τα πιο ευάλωτα προς εισβολή τμήματα μίας αμυντικής θέσης στο σύνολό της. Την ίδια στιγμή, πύργοι αναπτύσσονται σε πιο αραιή διάταξη κατά μήκος των δύσβατων σημείων της γραμμής οχύρωσης¹⁹³. Ταυτόχρονα, τα εν λόγω οικοδομήματα αποτελούσαν χώρους αποθήκευσης πολεμικού υλικού, προμηθειών, ανάπαυσης των φρουρών και παρατήρησης της ευρύτερης περιοχής τους¹⁹⁴. Έτσι, οι πύργοι διακρίνονται για το ορθογώνιο, τετράγωνο και κυκλικό ή ημικυκλικό σχήμα των κατόψεων τους¹⁹⁵. Σύμφωνα με το Lawrence, η σύνδεση των πύργων, κατασκευασμένων από δόμους λιθοπλίνθων ή ωμοπλίνθων, με το εγγύτερο τείχος τους έκρυβε ποικίλους κινδύνους για την οχυρότητα μίας τοποθεσίας, καθώς ανάμεσα σε αυτά τα αρχιτεκτονικά στοιχεία υπήρχε μια αμφίδρομη δομική στήριξη¹⁹⁶. Κατά συνέπεια, η παραπάνω μέθοδος φαίνεται πως δεν ήταν συνήθως ιδιαίτερα επιθυμητή από πλευράς των τεχνιτών, οι οποίοι ενδεχομένως να επέλεγαν την απόδοση κατασκευαστικής αυτονομίας στους πύργους σε σχέση με το υπόλοιπο οχυρωματικό οικοδόμημα.

Ακολούθως, το ανώτερο τμήμα του τείχους ενισχύεται προς την εξωτερική πλευρά του με επάλξεις και πολεμίστρες, ενώ εσωτερικά αυτών των αρχιτεκτονικών στοιχείων και κατά μήκος της ανώτερης επιφάνειας των *μεταπυργίων* ή *μεσοπυργίων* διαστημάτων εντοπίζεται ο *περίπατος* ή *περίδρομος* ή *περίοδος* για τη διευκόλυνση της μετακίνησης των στρατιωτικών δυνάμεων κατά μήκος της έκτασής του.¹⁹⁷

¹⁹¹ Lawrence 1979, 221-231, 376-395. Winter 1971, 152-204.

¹⁹² Hellmann 2003, 160-163. Lawrence 1979, 221-231, 376-395. Winter 1971, 152-204. Στάινχαουερ 2000³, 194-195.

¹⁹³ Στάινχαουερ 2000³, 194-195.

¹⁹⁴ Hellmann 2003, 160-163. Lawrence 1979, 221-231, 376-395. Winter 1971, 152-204.

¹⁹⁵ Hellmann 2003, 160-163. Lawrence 1979, 221-231, 376-395. Müller-Wiener 1995, 185. Winter 1971, 152-204. Στάινχαουερ 2000³, 194-195.

¹⁹⁶ Lawrence 1979, 221-231.

¹⁹⁷ Hellmann 2003, 160-163. Lawrence 1979, 343-375. Müller-Wiener 1995, 185. Winter 1971, 126-151. Στάινχαουερ 2000³, 193-194.

Αναφορικά με την κατασκευή των επάλξεων, αυτή σημειωνόταν κατά την οδοντωτή διάταξη, η οποία προϋπέθετε την εναλλαγή τους με πολεμίστρες¹⁹⁸. Ως υλικά κατασκευής τους προτιμούνταν οι λίθοι και οι ωμόπλινθοι, ενώ οι τελευταίοι ενισχύονταν με πλειάδα ξύλινων δοκών. Στη συνέχεια, στο κορυφαίο σημείο τους οι επάλξεις, με εξαίρεση ορισμένες περιπτώσεις, καλύπτονταν με λίθινες, πλίνθινες ή ξύλινες πλάκες, με σκοπό την προστασία από τα καιρικά φαινόμενα¹⁹⁹. Αντίθετα, ο *περίπατος* ήταν εφικτό να συγκροτηθεί από χωμάτινους όγκους, όστρακα αγγείων, πήλινες κεράμους, λίθους ή λίθινες πλάκες. Εάν, όμως, το τείχος είχε κατασκευαστεί είτε εξ' ολοκλήρου με λιθοπλίνθους είτε με λίθους ως προς την εσωτερική του υπόσταση, δε θεωρούνταν απαραίτητη η ειδική μέριμνα για την επίστρωση του *περιδρόμου*. Υπό αυτές τις συνθήκες, η μετάβαση στον περίοδο από τα κατώτερα τμήματα μίας περιτειχισμένης πόλεως επιτυχανόταν με τη χρήση λίθινων κλιμάκων, παράλληλων προς την εσωτερική όψη ενός τείχους και διαρρυθμισμένων συνήθως ανά τακτά διαστήματα της συνολικής έκτασης του²⁰⁰.

Ως προς τη διέλευση από ή προς μία περιτειχισμένη θέση, αυτή υλοποιούνταν μέσω των πυλών και των πυλίδων, οι οποίες απαντούσαν σε συγκεκριμένα σημεία κατά μήκος ενός τείχους²⁰¹. Ως προς τη οικοδομική τους υπόσταση, οι πύλες κατασκευάζονται με τη χρήση λιθοπλίνθων ή ωμοπλίνθων και χαρακτηρίζονται για το χαμηλό τους ύψος, το οποίο ενίσχυε την στιβαρή αρχιτεκτονική τους δομή.²⁰² Αντιθέτως, οι πυλίδες αποτελούσαν στενά εγκάρσια ανοίγματα προς την κατά μήκος πορεία ενός τείχους, τα οποία ενδεχομένως συνδέονταν με επιμέρους μονοπάτια περίξ ενός τειχισμένου άστεως²⁰³. Σχετικά με την εξωτερική πρόσβαση σε μία πύλη, αυτή επιτυχανόταν μέσω της παρουσίας ενός διαδρόμου παράλληλα, κάθετα ή λοξά διαρρυθμισμένου προς την πορεία του τείχους²⁰⁴. Υπό αυτές τις συνθήκες, οι πύλες

¹⁹⁸ Lawrence 1979, 343-375. Winter 1971, 126-151. Πρόκειται για το αρχαιότερο σύστημα οικοδόμησης επάλξεων, ο τύπος του οποίου πιθανώς είχε παγιωθεί ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια.

¹⁹⁹ Lawrence 1979, 343-375. Winter 1971, 126-151. Σε ορισμένες περιπτώσεις τειχών ίσως οι πολεμίστρες επιστέφονταν με παρεμφερή αρχιτεκτονικά μέλη.

²⁰⁰ Lawrence 1979, 343-375. Winter 1971, 126-151. Αντίθετα, η ενδεχόμενη απουσία συμπαγών σκελών καθιστούσε δυνατή τη χρήση ξύλινων κλιμάκων κατά μήκος του εσωτερικού μετώπου τους, η οποία ανάγει την προέλευσή της στην πρωιμότερη εποχή.

²⁰¹ Hellmann 2003, 160-163. Lawrence 1979, 3-38, 246-272, 302-342, 419-420. Müller-Wiener 1995, 185-186. Winter 1971, 205-268. Στάινχαουερ 2000³, 195-198. Ο αρχιτεκτονικός τύπος των πυλών και των πυλίδων προέρχεται πιθανώς από την πλούσια ιστορία της οχυρωματικής τέχνης των πολιτισμών της Ανατολής, με τους οποίους οι Έλληνες είχαν στενές πολιτισμικές επαφές κατά τους προϊστορικούς και πρώιμους ιστορικούς χρόνους.

²⁰² Lawrence 1979, 246-272, 302-342, 419-420. Winter 1971, 205-233.

²⁰³ Lawrence 1979, 246-272, 302-342, 419-420. Winter 1971, 234-268.

²⁰⁴ Lawrence 1979, 246-272, 302-342, 419-420. Winter 1971, 205-233. Στάινχαουερ 2000³, 195-198.

εμφανίζονταν συχνά επί των γωνιών ενός τείχους ή κατά μήκος ενός σκέλους του, ενώ συνήθως οι παραπάνω είσοδοι πλαισιώνονταν από ένα ζεύγος πύργων για την εξασφάλιση της άμυνάς τους²⁰⁵. Αυτή η μορφή των ανοιγμάτων εντοπίζεται σε επιμέρους περιοχές του Ελλαδικού κόσμου κατά τους κλασικούς χρόνους, εξαιτίας της επιβλητικής της υπόστασης και του αποτελεσματικού σχεδιασμού της κατόψεώς της²⁰⁶.

Την ίδια στιγμή ο Στάινχαουερ αναφέρει τη συγκρότηση μίας ιδεολογικής προσέγγισης, η οποία επικράτησε ως προς το σχεδιασμό των πυλών κατά την Κλασική Περίοδο και αναπτύχθηκε περαιτέρω στο πέρασμα του χρόνου μέσα από την εμφάνιση ποικίλων οικοδομικών παραλλαγών²⁰⁷. Συγκεκριμένα, παρατηρείται η τοποθέτηση των εισόδων αυτών σε ενδότερα σημεία της γενικής διάταξης των τειχών, στο πλαίσιο της ύπαρξης εγκάρσιων διαδρόμων ή ανοιγμάτων χοανοειδούς σχήματος εκεί. Έτσι, το είδος των πυλών «σε σχήμα τανάλιας», το άνοιγμα των οποίων απαντούσε επί ενός στενού περάσματος, διαμορφωμένου από δύο αλληλεπικαλυπτόμενα και ενισχυμένα με πύργους τμήματα του τείχους, βαθμιαία εξελίχθηκε εντός του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Αντιθέτως, ο Müller-Wiener ανάγει την εμφάνιση όλων των παραπάνω τύπων πυλών στους προκλασικούς αιώνες²⁰⁸. Λαμβάνοντας αυτό υπόψη, εξετάζεται η περίπτωση των πυλών σε μορφή κλοιού, κατά το οποίο δύο προεκτάσεις ενός τείχους συγκροτούσαν μία ενδιάμεση αυλή, πλαισιωμένη από δύο ζεύγη πύργων και δύο εισόδους²⁰⁹. Η μορφή αυτή, η κύρια πύλη της οποίας ήταν δυνατό να τοποθετείται στο εξωτερικό ή εσωτερικό τμήμα της, διακρινόταν για την δυνατότητα ανάπτυξης διπλού αποκλεισμού εναντίον των εχθρικών στρατιωτικών σωμάτων και για την εντυπωσιακή του όψη²¹⁰.

Σε κάθε περίπτωση φαίνεται πως οι εκάστοτε γεωμορφολογικές συνθήκες μίας περιοχής όριζαν την κατασκευαστική μορφή των πυλών. Υπό αυτές τις συνθήκες, ο Winter αναφέρει πως η παρουσία πυργοειδών κτισμάτων εκατέρωθεν μίας πύλης θεωρούνταν από τους αρχιτέκτονες των κλασικών χρόνων ως απαραίτητο αμυντικό

²⁰⁵ Hellmann 2003, 160-163. Lawrence 1979, 246-272, 302-342, 419-420. Winter 1971, 205-233. Στάινχαουερ 2000³, 195-198.

²⁰⁶ Lawrence 1979, 246-272, 302-342, 419-420. Winter 1971, 205-233. Στάινχαουερ 2000³, 195-198.

²⁰⁷ Στάινχαουερ 2000³, 195-198.

²⁰⁸ Müller-Wiener 1995, 185-186.

²⁰⁹ Lawrence 1979, 246-272, 302-342, 419-420. Müller-Wiener 1995, 185-186. Winter 1971, 205-233. Στάινχαουερ 2000³, 195-198.

²¹⁰ Lawrence 1979, 246-272, 302-342, 419-420. Müller-Wiener 1995, 185-186. Winter 1971, 205-233.

μέσο για την προστασία της²¹¹. Η παρούσα συνθήκη οφειλόταν στον ευρύτερο σχεδιασμό της πορείας ενός τείχους βάσει της προσπάθειας εκμετάλλευσης της φυσικής αμυντικής υπόστασης του εδάφους του. Λόγω του ευάλωτου χαρακτήρα των πυλών και των πυλίδων, στο πλαίσιο των πολιορκητικών επιχειρήσεων, ο αριθμός τους περιοριζόταν στις απολύτως απαραίτητες²¹². Ειδικότερα, η παρουσία πυλών καθιστούσε εφικτή την ολοκλήρωση του στρατιωτικού και οπτικού ελέγχου της εισόδου σε μία πόλη²¹³. Έτσι, σημαντικοί παράγοντες για επικράτηση της εν λόγω συνθήκης ορίζονταν η πορεία των κεντρικών οδικών αρτηριών, οι οποίες επέτρεπαν τη σύνδεση του άστεως με τη χώρα του ή με μία άλλη πόλη, καθώς και η φυσική οχυρότητα της τοποθεσίας του²¹⁴. Αναφορικά με τη λειτουργία των πυλίδων, αυτή διακρινόταν κυρίως για το στρατιωτικό περιεχόμενό της, καθώς η ύπαρξή τους σε ποικίλα τμήματα μίας ευρύτερης αμυντικής εγκατάστασης επέτρεπε την ανάπτυξη αιφνιδιαστικών αντεπιθέσεων των αμυνομένων εναντίον των εχθρικών στρατευμάτων, προς ανακοπή της πορείας των επιθετικών επιχειρήσεων²¹⁵.

Παράλληλα, κατά τη διάρκεια των κλασικών χρόνων σημειώνεται η στρατηγική χρήση ορυγμάτων περιμετρικά της οχυρής θέσης μίας πόλεως, η οποία αποσκοπούσε στην ενίσχυση των υπαρχουσών αμυντικών υποδομών της. Τα παραπάνω έργα ορίζονται ως τάφροι, οι οποίες απαντούν σε περιοχές του Ελλαδικού κόσμου ήδη από την Αρχαϊκή Περίοδο²¹⁶. Επιπρόσθετα, πλησίον μίας τάφρου ήταν εφικτή η κατασκευή ενός προτειχίσματος²¹⁷. Ειδικότερα, πρόκειται για ένα ξύλινο φράχτη, ο οποίος αποτελούσε ένα αξιοσημείωτο εμπόδιο κατά μήκος της εξωτερικής περιοχής μίας περιτειχισμένης έκτασης. Σύμφωνα με το Lawrence, με τον όρο προτείχισμα

²¹¹ Winter 1971, 205-233.

²¹² Hellmann 2003, 160-163. Lawrence 1979, 3-38, 246-272, 302-342, 419-420. Winter 1971, 205-268. Στάινχαουερ 2000³, 195-198.

²¹³ Στάινχαουερ 2000³, 195-198.

²¹⁴ Winter 1971, 104. Στάινχαουερ 2000³, 195-198.

²¹⁵ Lawrence 1979, 246-272, 302-342, 419-420. Winter 1971, 234-268. Στάινχαουερ 2000³, 195-198.

²¹⁶ Lawrence 1979, 275-280. Müller-Wiener 1995, 185. Winter 1971, 269-286. Στάινχαουερ 2000³, 193-194. Με εξαίρεση τα συμπαγή και βραχώδη εδάφη ποικίλων περιοχών, τα εν λόγω ορύγματα δεν εντοπίζονταν συνήθως πλησίον των τειχών, ώστε να αποφευχθεί πιθανή διατάραξη της κατασκευαστικής δομής τους. Έτσι, οι δύο απόκρημνες παρειές των τάφρων είχαν επενδυθεί με λίθους ή ωμοπλίνθους, με σκοπό την επίτευξη των στατικών και αμυντικών αναγκών τους. Αν και η χρήση τους σχετιζόταν στενά με την εύρεση άφθονων ποσοτήτων οικοδομικού υλικού για την ανέγερση ή τη συντήρηση μίας οχύρωσης, βαθμιαία οι τάφροι χρησιμοποιήθηκαν εκτενώς κατά το 5^ο αιώνα π.Χ., με σκοπό την παρεμπόδιση ή την καθυστέρηση των οπλικών δυνάμεων και των πρώιμων πολιορκητικών μηχανών των εχθρών από την προσέγγισή τους στη βάση ενός τείχους. Παράλληλα, ορισμένα ορύγματα ίσως είχαν πληρωθεί με ποσότητες νερού, ώστε να ενισχυθεί περαιτέρω ο βαθμός δυσκολίας της προσπέλασής τους.

²¹⁷ Lawrence 1979, 275-280. Winter 1971, 269-286. Στάινχαουερ 2000³, 193-194.

δηλώνονταν το συγκεκριμένο αμυντικό αρχιτεκτόνημα, καθώς και η λωρίδα γης, η οποία αναπτυσσόταν ανάμεσα σε αυτό και στο τείχος²¹⁸. Παρά την εμφάνιση προτειχισμάτων ήδη από τον 5^ο αιώνα π.Χ., οι περιπτώσεις οικοδόμησής τους θα αυξηθούν ραγδαία κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ., που σε συνδυασμό με τις τάφρους προορίζονταν ως σημαντικές οχυρωματικές εγκαταστάσεις απέναντι σε οποιονδήποτε στρατό.

Η εμπειρία του Πελοποννησιακού Πολέμου για τον Ελλαδικό κόσμο ανέδειξε την επιτακτική ανάγκη για περαιτέρω βελτίωση της αμυντικής υπόστασης των τειχών και των επιμέρους αρχιτεκτονικών μελών τους. Αναλυτικά, κατά το β' μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. παρατηρείται η σταδιακή ανάπτυξη του ρόλου της πολιορκητικής τέχνης στις πολεμικές επιχειρήσεις²¹⁹. Παράλληλα, στο παραπάνω πλαίσιο διαμορφώνονται οι συνθήκες του νέου δόγματος του επιθετικού πολέμου, εντός του οποίου κεντρικό ρόλο κατέχουν η συνδυαστική χρήση ποικίλων στρατιωτικών σωμάτων, ως προς τη συγκρότηση νέων τακτικών μεθόδων, καθώς και η τειχομαχία με απώτερο σκοπό την κατάληψη μίας οχυρωμένης πόλης²²⁰. Υπό αυτές τις συνθήκες, οι πόλεις αναζήτησαν καινούργια μέσα, ώστε να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις της νέας εποχής.

Παρόλα αυτά, η τομή στην εξελικτική πορεία της οικοδόμησης των αρχαίων τειχών σημειώνεται με τη μετάβαση στον 4^ο αιώνα π.Χ. Αναλυτικά, οι επινοήσεις στο πεδίο της πολιορκητικής τακτικής, οι οποίες έλαβαν χώρα εντός της αυλής του τυράννου των Συρακουσών Διονυσίου του Α', άλλαξαν ριζικά τις συνθήκες που επικρατούσαν στην οχυρωματική τέχνη²²¹. Ειδικότερα, οι πολεμικές συγκρούσεις του Διονυσίου του Α' με τους Καρχηδόνιους και η επακόλουθη επέκταση της κυριαρχίας του στη νήσο της Σικελίας κατά τα πρώτα έτη του 4^{ου} αιώνα π.Χ. συνέβαλαν καταλυτικά στην επανεκτίμηση των έως τότε καθιερωμένων στρατηγικών τακτικών²²². Η ανακάλυψη του οξυβελούς καταπέλτη και του κινητού πολιορκητικού πύργου αποδίδεται στους μηχανικούς, τους οποίους ο παραπάνω τύραννος είχε

²¹⁸ Lawrence 1979, 275-280. Winter 1971, 269-286. Σύμφωνα με το Winter η χρήση τους έως το β' μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ. δε θεωρούνταν πάντα απαραίτητη στην περίπτωση της οποιασδήποτε πόλης, εάν το τείχος της διακρινόταν για τις εντυπωσιακές διαστάσεις του.

²¹⁹ Lawrence 1979, 39-42, 53-56, 419-420. Winter 1971, 303-310. Στάινχαουερ 2000³, 141-163.

²²⁰ Lawrence 1979, 39-42, 53-56. Ober 1985, 32-50. Winter 1971, 303-310. Στάινχαουερ 2000³, 141-163.

²²¹ Lawrence 1979, 42-50, 56-60, 420-424. Ober 1985, 32-50. Winter 1971, 311-324. Όμπερ 2020, 384-385, 429-430, 445-446, 482-483, 522-523. Στάινχαουερ 2000³, 198-202, 219-226.

²²² Winter 1971, 311-324. Όμπερ 2020, 429-430. Στάινχαουερ 2000³, 198-202.

προσκαλέσει να εργαστούν στις Συρακούσες²²³. Ακολούθως, η χρήση των εν λόγω πολεμικών μηχανών θα διαδοθεί στον ηπειρωτικό Ελλαδικό χώρο περί τις πρώτες δεκαετίες του νέου αιώνα, όπου αυτές θα διαδραματίσουν καταλυτικό ρόλο στην τελική έκβαση των στρατηγικών επιχειρήσεων εκεί²²⁴. Η ανακάλυψη του λιθοβόλου καταπέλτη σημειώνεται λίγο πριν τα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ.²²⁵ Στη συνέχεια, τα σχέδια των οξυβελών και λιθοβόλων καταπελτών θα τελειοποιηθούν περαιτέρω από τους μηχανικούς του Φιλίππου του Β' και του Αλεξάνδρου του Γ' της Μακεδονίας²²⁶.

Γι' αυτό, παρατηρείται πλέον η προτίμηση στην ανέγερση λίθινων τειχών, τα οποία χαρακτηρίζονται για τη συμπαγή αρχιτεκτονική τους υπόσταση και τις αυξημένες διαστάσεις τους²²⁷. Σχετικά με τη χάραξη της γραμμής των σκελών τους παρατηρείται η συστηματική εκμετάλλευση των ιδιοτεροτήτων του ανάγλυφου του εδάφους, ώστε οι υπό κατασκευή οχυρές τοποθεσίες να ελέγχουν την ευρύτερη εδαφική τους επικράτεια, αλλά και να καθίστανται όσο το δυνατόν απόρθητες απέναντι στις νέες πολιορκητικές τακτικές. Σε αυτό το πλαίσιο, σημειώνεται η περιτείχιση μεγάλων εκτάσεων, οι οποίες εντός των ορίων τους περιλάμβαναν τους οικιστικούς ιστούς των άστεων, καθώς και τμήματα των *χωρών* τους. Συγκεκριμένα, πρόκειται για την κατηγορία των τειχών, αποδομένων με τον όρο *Geländemauer*, η οποία θα κυριαρχήσει στον Ελλαδικό κόσμο του 4^{ου} αιώνα π.Χ.²²⁸ Ο παρόν τύπος οχυρώσεων, όμως, απαιτούσε σημαντικά οικονομικά ποσά, καθώς και πολυπληθείς φρουριακές δυνάμεις για την εφαρμογή του²²⁹. Έτσι, αρκετές πόλεις-κράτη δε διέθεταν τα απαραίτητα μέσα, για να καλύψουν αυτές τις απαιτήσεις για την

²²³ Lawrence 1979, 42-50, 56-60, 420-424. Ober 1985, 32-50. Winter 1971, 311-324. Όμπερ 2020, 384-385, 429-430. Στάινχαουερ 2000³, 198-202.

²²⁴ Lawrence 1979, 42-50, 56-60, 420-424. Ober 1985, 32-50. Winter 1971, 311-324. Όμπερ 2020, 384-385, 429-430. Στάινχαουερ 2000³, 198-202.

²²⁵ Wescher 1867, 43-51. Winter 1971, 125-151, 316. Στάινχαουερ 2000³, 198-202.

²²⁶ Lawrence 1979, 42-50, 56-60, 420-424. Ober 1985, 32-50. Winter 1971, 311-324. Όμπερ 2020, 445-446, 482-483, 522-523. Στάινχαουερ 2000³, 219-226.

²²⁷ Lawrence 1979, 208-220, 343-355, 420-421. Müller-Wiener 1995, 186. Winter 1971, 68-80, 125-151. Στάινχαουερ 2000³, 193, 202-205, 226-229. Ήδη κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου παρατηρείται η συστηματική κατασκευή στιβαρών τειχών, τα οποία διακρίνονται για τις επάλληλες στρώσεις από λιθοπλίνθους επάνω σε λίθινες βάσεις. Αναφορικά με τις επιμέρους τεχνικές λεπτομέρειες δόμησής τους σημειώνεται η διατήρηση των κανόνων για παρεμφερή κτίσματα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Έτσι ενισχυόταν η ανθεκτικότητα των αμυντικών εγκαταστάσεων και μειώνονταν σημαντικά οι εργασίες συντήρησης των εκάστοτε τμημάτων τους, καθώς αυτά παρέμεναν σε καλή οικοδομική κατάσταση. Η αρχιτεκτονική τάση της εξ' ολοκλήρου λίθινης όψης των τειχών φαίνεται πως διατηρήθηκε κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ., όταν αυτή συνδυάστηκε αρμονικά με την αύξηση των διαστάσεων οχυρωματικών υποδομών που αναφέρθηκε νωρίτερα. Παρόλα αυτά αναφορικά με την ανέγερση ενός τείχους η πρακτική της τοποθέτησης διαδοχικών στρώσεων από ωμοπλίνθους επάνω σε μία λίθινη βάση φαίνεται πως διατηρήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα π.Χ.

²²⁸ Winter 1971, 112-114, 125-151, 303-324. Στάινχαουερ 2000³, 202-205.

²²⁹ Lawrence 1979, 117-120. Winter 1971, 112-114, 125-151, 303-324. Στάινχαουερ 2000³, 202-205.

εξασφάλιση της άμυνάς τους²³⁰. Για το λόγο αυτό αναζητήθηκαν νέες λύσεις στο παρόν ζήτημα. Συγκεκριμένα, η ψευδοοδοντωτή διάταξη, στην οποία παρατηρείται η ενίσχυση του πλάτους ενός τείχους, καθώς και η οδοντωτή ή γωνιώδης διαμόρφωση της πορείας ενός παρεμφερούς αμυντικού κτίσματος, βάσει των εδαφολογικών συνθηκών της εκάστοτε γεωγραφικής θέσης, θεωρούνται οικονομικές προσεγγίσεις, με σκοπό την αμυντική κάλυψη μίας περιοχής²³¹. Επιπρόσθετα, σε αρκετές περιπτώσεις περιτειχισμένων άστεων αναγνωρίζεται η παρουσία του οικοδομικού τύπου του *διατειχίσματος*²³². Πρόκειται για ένα τείχος, το οποίο τέμνεται στις εσωτερικές παρειές δύο *μεταπυργίων* διαστημάτων ενός τείχους, συγκροτώντας έτσι μία δευτέρα γραμμή άμυνας. Η παραπάνω στρατηγική μέθοδος συνεπαγόταν τον περιορισμό της εν συνόλω τειχισμένης έκτασης μίας πόλης και αποσκοπούσε στην ανασυγκρότηση των στρατιωτικών της δυνάμεων κατά μήκος του *διατειχίσματος* σε περίπτωση κατάληψης ενός τμήματος του εξωτερικού τείχους της. Γενικά, όλα τα παραπάνω μέτρα φαίνεται πως εντάσσονταν στην ευρύτερη προσπάθεια των αμυνομένων πληθυσμών να ανταπεξέλθουν στις ραγδαίες εξελίξεις, που λάμβαναν χώρα την ίδια περίοδο στα πεδία της πολιορκητικής και της αμυντικής τέχνης.

Επιπρόσθετα, οι πύργοι των σκελών των τειχών εντάσσονται σε αυτό το ευρύ πλαίσιο εξελίξεων, καθώς παρατηρούνται αξιοσημείωτες τροποποιήσεις στην υπόστασή τους. Ειδικότερα, κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα π.Χ. λαμβάνει χώρα η ραγδαία αύξηση του αριθμού των πυργοειδών κτισμάτων κατά μήκος της συνολικής έκτασης των οχυρών θέσεων και το συνολικό μέγεθός τους αυξάνεται ιδιαίτερα²³³. Σχετικά με την αρχιτεκτονική δομή των πύργων, παρατηρείται η συνέχιση των οικοδομικών μεθόδων, οι οποίες είχαν καθιερωθεί ήδη από τον 5^ο αιώνα π.Χ. Ωστόσο, πλέον αναγνωρίζεται η διαμόρφωση μίας τάσης, κατά την οποία οι πύργοι αποτελούν αυτόνομα κτίσματα εντός της εκτενούς οχύρωσης μίας πόλεως²³⁴. Με εξαίρεση την ευρεία διάδοση των κυκλικών πυργοειδών οικοδομημάτων μέσα στον 4^ο αιώνα π.Χ., δεν παρατηρείται κάποια σημανίσιμα τροποποίηση στο παγιωμένο

²³⁰ Lawrence 1979, 117-120. Winter 1971, 114. Στάινχαουερ 2000³, 202-205.

²³¹ Müller-Wiener 1995, 186. Στάινχαουερ 2000³, 202-205, 226-229.

²³² Lawrence 1979, 144-155. Στάινχαουερ 2000³, 202-205.

²³³ Lawrence 1979, 221-231, 376-418, 421-422. Müller-Wiener 1995, 186. Ober 1987, 569-604. Winter 1971, 152-204. Στάινχαουερ 2000³, 206-208.

²³⁴ Lawrence 1979, 221-231. Στάινχαουερ 2000³, 206-208. Με το συγκεκριμένο μέτρο διασφαλιζόταν η δομική ακεραιότητα του τείχους στο πλαίσιο της πιθανής κατάρρευσης ενός από τα παραπάνω αρχιτεκτονήματα.

σύστημα των κατόψεών τους²³⁵. Σύμφωνα με το Στάινχαουερ, η χρήση πύργων κυκλικής κατόψεως επέτρεπε την αποφυγή κατασκευής γωνιών σε αντίστοιχο οικοδόμημα, καθώς αυτές θεωρούνταν στατικά εύθραυστες και κατασκευαστικά δύσκολες²³⁶. Επιπρόσθετα, τα αρχιτεκτονήματα θα διασφάλιζαν σταδιακά την απουσία τυφλών γωνιών κατά μήκος της έκτασης ενός τείχους.

Παράλληλα, ο Winter αναφέρει τη συνύπαρξη της ευρέως πλέον διαδεδομένης μορφής των πύργων, οι οποίοι διέθεταν κοίλο ισόγειο επίπεδο, με το σύγχρονο τύπο των παρεμφερών αρχιτεκτονημάτων, τα οποία έφεραν συμπαγή εσωτερική υπόσταση έως το ύψος του *περιδρόμου*²³⁷. Σε κάθε περίπτωση, η μετάβαση στα οικοδομήματα αυτά υλοποιούνταν όπως ακριβώς και κατά τον προηγούμενο αιώνα²³⁸. Έτσι, *θυρίδες* και *τοξικά* εντοπίζονται στους επιμέρους ορόφους ενός αντίστοιχου κτίσματος, καθώς αυτά σχετίζονται με την παρουσία οξυβελών ή λιθοβόλων καταπελτών και τοξοτών για την ενίσχυση της άμυνας μίας οχυρής θέσης²³⁹. Παρά τη διατήρηση των χρήσεων των πύργων, που χρονολογούνταν ήδη από τον προηγούμενο αιώνα, οι ίδιες εμπλουτίστηκαν περαιτέρω στο πλαίσιο της λειτουργίας καταπελτών εντός των χώρων τους²⁴⁰. Κατά συνέπεια, το μέχρι πρότινος ισόπεδο δώμα της κορυφής τους ενδεχομένως να καλύφθηκε σε ορισμένες περιπτώσεις από μία δίρριχτη στέγη για ενίσχυση της προστασίας τόσο της κατασκευαστικής δομής των πυργοειδών κτισμάτων όσο και των στρατιωτών ή των αποθηκευμένων πολεμικών υλικών²⁴¹. Γενικά διαπιστώνεται η άρρηκτη σύνδεση της εξέλιξης των πύργων, τόσο οπτικά όσο και λειτουργικά, με την αντίστοιχη πρόοδο που παρατηρείται στο πεδίο της πολιορκητικής μηχανικής.

Ταυτόχρονα, ιδιαίτερη προσοχή αποδίδεται στο σχεδιασμό των ανωτέρων τμημάτων μίας οχύρωσης. Αναλυτικά, οι σειρές των επάλξεων στα τείχη διακρίνονται για την περαιτέρω ενίσχυσή τους, εξαιτίας της χρήσης αντηρίδων στα σημεία αυτά²⁴². Εάν, όμως, αυτή η προσέγγιση δεν είναι δυνατό να επιτευχθεί, πραγματοποιείται η

²³⁵ Lawrence 1979, 221-231, 376-418, 421-422. Ober 1987, 569-604. Winter 1971, 152-204. Στάινχαουερ 2000³, 206-208.

²³⁶ Στάινχαουερ 2000³, 206-208.

²³⁷ Winter 1971, 152-204.

²³⁸ Lawrence 1979, 221-231, 376-395. Ober 1987, 569-604. Winter 1971, 152-204.

²³⁹ Lawrence 1979, 221-231, 376-418, 421-422. Ober 1987, 569-604. Winter 1971, 152-204. Στάινχαουερ 2000³, 206-208.

²⁴⁰ Hellmann 2003, 160-163. Lawrence 1979, 221-231, 376-395. Ober 1987, 569-604. Winter 1971, 152-204.

²⁴¹ Lohmann 1993, 151-157. Winter 1971, 152-204.

²⁴² Winter 1971, 125-151. Στάινχαουερ 2000³, 204.

ανέγερση δύο αντωπών τοίχων στο ανώτερο τμήμα της εξωτερικής και εσωτερικής παρειάς ενός τείχους, η οποία καθιστούσε δυνατή την επίστεψη του χώρου αυτού με ένα επικλινές στέγαστρο, αποτελούμενο από ξύλινο σκελετό και πήλινες κεραμίδες. Πρόκειται για τη μέθοδο της συγκρότησης κλειστών προμαχώνων, οι οποίοι κατά μήκος του εξωτερικού μετώπου τους έφεραν πολεμίστρες και παράθυρα²⁴³.

Την ίδια στιγμή, η κατασκευή των πυλών και των πυλίδων ενός τείχους εναρμονίζεται με τις νέες κυρίαρχες τάσεις στο πεδίο των πολεμικών τακτικών. Έτσι, παρατηρείται η αναπροσαρμογή των κατόψεων των πυλών απέναντι στους κινδύνους της νέας εποχής. Ειδικότερα, σημειώνεται η κυριαρχία του αρχιτεκτονικού στοιχείου της αυλής σε όλους τους τύπους πυλών, οι οποίοι απαντούν στις κατά τόπους οχυρώσεις ήδη από τον 5^ο αιώνα π.Χ.²⁴⁴ Παράλληλα, αξιοσημείωτη θεωρείται η τάση πολλαπλασιασμού των επιμέρους αυλών εντός των πυλών, η οποία μπορεί να υλοποιηθεί με τη διαδοχική ανάπτυξή τους ή τη διαμόρφωση της εισόδου της πύλης στο βάθος ενός ανοίγματος, διαμορφωμένου από μία εσοχή του τείχους²⁴⁵. Οι παραπάνω εξελίξεις σε συνδυασμό με την παρουσία δύο εισόδων, οι οποίες πλέον απαντούν σε όλες τις πύλες, επέτρεπαν την αποτελεσματική απόθηση των ποικίλων πολιορκητικών μηχανών, καθώς και των πεζοπόρων ενόπλων τμημάτων των επιτιθέμενων. Αναφορικά με την ύπαρξη πυλίδων σε ένα τείχος, ο αριθμός τους πλέον αυξάνεται εντυπωσιακά και συχνά τα παραπάνω ανοίγματα απαντούν πλησίον ή επί των πύργων μίας οχύρωσης. Η παρούσα κατάσταση αναδεικνύει τη σταδιακή διαμόρφωση μίας ενεργητικής άμυνας από την πλευρά των πολιορκημένων, η οποία απέβλεπε στην ανάπτυξη αιφνιδιαστικών εξόδων με απώτερο σκοπό την πρόκληση φθορών στις πολιορκητικές μηχανές ή στα επιμέρους στρατιωτικά σώματα των επιτιθέμενων²⁴⁶.

Σε αυτό το πλαίσιο, άξια αναφοράς θεωρείται η ενίσχυση των εξωτερικών αμυντικών έργων μίας πόλεως, με σκοπό τη βελτίωση της συνολικής αμυντικής όψης της. Η μετάβαση στον 4^ο αιώνα π.Χ. και η αξιοσημείωτη πρόοδος στο πεδίο της πολιορκητικής τέχνης κατέστησαν επιτακτική την ανάγκη αναβάθμισης των υπάρχουσών υποδομών οχυρωματικού χαρακτήρα εκτός των ορίων μίας

²⁴³ Lawrence 1979, 362-375. Winter 1971, 125-151. Στάινχαουερ 2000³, 204.

²⁴⁴ Lawrence 1979, 246-272, 302-342, 419-420. Winter 1971, 205-233. Στάινχαουερ 2000³, 208-211.

²⁴⁵ Lawrence 1979, 246-272, 302-342. Müller-Wiener 1995, 186. Winter 1971, 205-233. Στάινχαουερ 2000³, 208-211.

²⁴⁶ Lawrence 1979, 246-272, 302-342. Winter 1971, 234-268. Στάινχαουερ 2000³, 208-211.

περιτειχισμένης πόλης. Αναλυτικά, παρατηρείται η αύξηση των διαστάσεων των τάφρων²⁴⁷. Ταυτόχρονα, το προτείχισμα χαρακτηρίζεται για την ποικιλομορφία της όψης του. Ειδικότερα, ένας ξύλινος φράκτης ήταν δυνατόν να τοποθετηθεί επί του πυθμένα ή της εξωτερικής όχθης μίας τάφρου για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των επιτιθέμενων. Την ίδια στιγμή, ένα προτείχισμα μπορεί πλέον να αποδοθεί ως λίθινο τειχίο, το οποίο υπό ορισμένες συνθήκες ήταν εφικτό να επανδρωθεί με στρατιωτικές δυνάμεις και να επιστεγαστεί με πολεμίστρες²⁴⁸. Συγχρόνως, το κομμάτι που μεσολαβούσε ανάμεσα στο προτείχισμα και στα σκέλη ενός τείχους καταλαμβάνει πλέον μεγαλύτερη έκταση στην ευρύτερη περιοχή, ενώ υπόγειοι μηχανισμοί παγίδευσης τοποθετούνται σε επιμέρους θέσεις εντός αυτής.

Κατά τη διάρκεια της κλασικής εποχής, η παρουσία πλήθους μεμονωμένων πύργων στο σύνολο της αρχαίας Ελληνικής υπαίθρου αποτελεί σημαντικό θέμα μελέτης για τους επιστήμονες. Τα παρόντα οικοδομήματα εντοπίζονται συνήθως σε ακατοίκητα σημεία της εν λόγω έκτασης και η οικοδόμησή τους εκεί πιθανώς συσχετιζόταν με την ανάπτυξη στρατηγικών τακτικών ευρείας κλίμακας από την πλευρά μίας πόλης-κράτους²⁴⁹. Ειδικότερα, πύργοι εντοπίζονται σε κορυφές λόφων ή ορεινών όγκων, από όπου επιτυγχάνεται η εποπτεία της ευρύτερης περιοχής πλησίον αυτών²⁵⁰. Σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο ο McCredie θεωρεί πως τα πυργοειδή αρχιτεκτονήματα ενδεχομένως λειτουργούσαν ως φυλάκια-παρατηρητήρια των κατά τόπους περιοχών και ο έλεγχος της ασφάλειας τους υπαγόταν στις αρμοδιότητες των εκάστοτε σημαντικών φρουριακών εγκαταστάσεων της υπαίθρου²⁵¹.

Την ίδια στιγμή, ο Lawrence, βασισμένος στις αναφορές των Θουκυδίδη και Αριστοτέλη, θεωρεί πιθανή τη χρήση των παραπάνω οικοδομημάτων ως φρουρίων μίας πόλης ή εδρών των στρατιωτικών σωμάτων και λοιπών αξιωματούχων αυτής, οι

²⁴⁷ Lawrence 1979, 275-286. Winter 1971, 269-286. Στάνχαουερ 2000³, 229-231.

²⁴⁸ Lawrence 1979, 275-286. Winter 1971, 269-286. Σε αυτό το πλαίσιο το προτείχισμα ίσως αποτελούσε τεχνητή προέκταση της επένδυσης της εσωτερικής όχθης μίας τάφρου. Παρόλα αυτά, η αδυναμία διαμόρφωσης ενός αντίστοιχου ορύγματος σε κάποιες περιοχές του ελλαδικού χώρου εξαιτίας των γεωμορφολογικών συνθηκών που επικρατούσαν εκεί κατέστησε δυνατή την αντικατάστασή του από υπέργεια αρχιτεκτονήματα, τα οποία είτε είχαν αναπτυχθεί επί των υπαρχουσών αναλημματικών τοίχων είτε συγκροτούσαν αυτοτελή κτίσματα. Και οι δύο αυτοί τύποι τειχιών ανήκουν στην ευρύτερη κατηγορία των προτειχισμάτων.

²⁴⁹ Lawrence 1979, 159, 186-197. McCredie 1966, 89-91, 117-120. Αποστόλου 2016, 263-272.

²⁵⁰ Lawrence 1979, 159, 186-197. McCredie 1966, 89-91, 117-120. Αποστόλου 2016, 263-272. Αντίθετα, η οικοδόμησή τους εντός ενός οροπεδίου θεωρούνταν σπάνιο γεγονός, καθώς δεν ήταν εφικτό να υλοποιηθεί ο παραπάνω σκοπός.

²⁵¹ McCredie 1966, 89-91, 117-120.

οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με την άσκηση περιπολιών στην συνολική έκταση της χώρας της²⁵². Ο ίδιος αναφέρει τη σημασία της εγγύτητας ανάμεσα στους πύργους, αναφορικά με την ύπαρξη δυνατής οπτικής επικοινωνίας μεταξύ τους, μέσω της χρήσης φρυκτωριών ή ηλιογράφου²⁵³. Αντίθετα, η Αποστόλου αναφέρει την ενδεχόμενη χρήση ορισμένων από αυτούς ως καταφύγια ή θέσεις ανεφοδιασμού, κατά τη διάρκεια πολεμικών επιχειρήσεων στη ύπαιθρο²⁵⁴. Όλα τα παραπάνω στοιχεία οδηγούν στο συμπέρασμα πως οι πύργοι αποτελούσαν επιμέρους τμήματα του συνεκτικά δομημένου αμυντικού συστήματος της εκάστοτε πόλης-κράτους, το οποίο απέβλεπε στη διασφάλιση της ευρύτερης εδαφικής της ακεραιότητας. Ωστόσο, η ύπαρξη αυτών των αρχιτεκτονημάτων αναγνωρίζεται στην περίπτωση των αγροικιών, αλλά και σε περιοχές με έντονη μεταλλευτική δραστηριότητα²⁵⁵.

Υπό αυτές τις συνθήκες, τα πυργοειδή κτίσματα διακρίνονταν για την ποικιλομορφία των αρχιτεκτονικών τους κατόψεων. Αυτές ξεχωρίζουν για το τετράγωνο, κυκλικό και ορθογώνιο σχήμα τους²⁵⁶. Όλοι οι πύργοι, όμως, εδράζονται σε λίθινες βάσεις και χαρακτηρίζονται για το κοίλο εσωτερικό τους χώρο, ο οποίος διαιρείται σε επιμέρους ορόφους με τη χρήση ξύλινων δοκών για την κατασκευή των δαπέδων τους. Επιπρόσθετα, λιθόπλινθοι ή ωμόπλινθοι αναγνωρίζονται ως υλικά δόμησης για την ανέγερση των παραπάνω οικοδομημάτων, τα οποία πιθανώς καλύπτονταν είτε από δίρριχτη κεραμοσκεπή είτε από επίπεδο δώμα με επάλξεις και πήλινες κεράμους²⁵⁷. Ακολούθως, η είσοδος των πύργων συνήθως εντοπίζεται στο ύψος του ισογείου επιπέδου τους, ενώ η μετάβαση στους επάλληλους ορόφους σημειωνόταν με εσωτερικές ή εξωτερικές ξύλινες σκάλες και καταπακτές²⁵⁸.

²⁵² Αριστοτ., *Αθην. Πολ.*, 42, 4 . Αριστοτ., *Πολιτ.*, 7, 1331b, 11-13. Θουκ., *Ιστ.*, 3, 51, 1. Lawrence 1979, 159, 186-197.

²⁵³ Lawrence 1979, 159, 186-197.

²⁵⁴ Αποστόλου 2016, 263-272.

²⁵⁵ Lawrence 1979, 186-197. Morris & Papadopoulos 2005, 169-204. Young 1956, 122-146. Αποστόλου 2016, 263-272. Η λειτουργική μορφή των πύργων ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με τις συνθήκες διαβίωσης των πληθυσμιακών συνόλων της χώρας. Ειδικότερα, τα εν λόγω κτίσματα ήταν δυνατό να αποτελέσουν επιμέρους αρχιτεκτονικά τμήματα ευρύτερων οικιστικών εγκαταστάσεων, αυτοτελείς οικίες ή καταφύγια. Έχοντας αυτό ως δεδομένο, στους χώρους γενικά των πύργων πιθανώς αναπτύσσονταν εργασίες αποθήκευσης και επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων και μεταλλευμάτων.

²⁵⁶ Lawrence 1979, 186-197, 221-231, 377-393. Morris & Papadopoulos 2005, 155-204. Ober 1987, 569-604. Winter 1971, 152-204. Young 1956, 122-146. Αποστόλου 2016, 263-272. Την ίδια στιγμή παρατηρείται η ύπαρξη μειονεκτημάτων και πλεονεκτημάτων σε κάθε μία από τις περιπτώσεις κατόψεων.

²⁵⁷ Lawrence 1979, 186-197, 221-231, 377-393. Lohmann 1993, 151-157. Morris & Papadopoulos 2005, 155-204. Ober 1987, 569-604. Winter 1971, 152-204. Young 1956, 122-146. Αποστόλου 2016, 263-272.

²⁵⁸ Lawrence 1979, 186-197, 221-231, 377-393. Morris & Papadopoulos 2005, 155-204. Ober 1987, 569-604. Winter 1971, 152-204. Young 1956, 122-146. Αποστόλου 2016, 263-272.

Παράθυρα διαμορφώνονται σε ποικίλα σημεία του συνολικού ύψους τους, ενώ την ίδια στιγμή ενδέχεται να υπήρχε αίθριο και περίβολος μικρής εκτάσεως εξωτερικά των πυργοειδών αρχιτεκτονημάτων²⁵⁹. Παρά την ευρεία επικράτηση των ορθογώνιων πυργοειδών οικοδομημάτων σε περιοχές άμεσου στρατιωτικού ενδιαφέροντος, σημειώνεται η διαφοροποίηση αυτής της τάσης ανάμεσα σε επιμέρους τμήματα του Ελλαδικού χώρου, όπου κυριαρχούν άλλα σχήματα κατόψεων²⁶⁰. Γενικά, οι μεμονωμένοι πύργοι φαίνεται πως ακολουθούν τις τεχνοτροπικές τάσεις που εντοπίζονται σε αντίστοιχα αρχιτεκτονήματα κατά μήκος των τειχών των πόλεων.

Ταυτόχρονα, παρατηρείται το φαινόμενο της ύπαρξης φρουρίων σε γεωστρατηγικά σημεία, χερσαία ή παράκτια, της ευρύτερης εδαφικής επικράτειας μίας πόλης-κράτους²⁶¹. Ειδικότερα, πρόκειται για οχυρωμένες θέσεις εντός ποικίλων οικιστικών συνόλων της υπαίθρου ή πλησίον αυτών²⁶². Παρόλα αυτά, ως φρούρια είναι εφικτό να προσδιοριστούν και οι αμυντικές εγκαταστάσεις, οι οποίες απαντούν σε ακατοίκητα τμήματα της περιοχής που αναφέρθηκε προηγουμένως. Σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο, όλες οι παραπάνω περιπτώσεις αμυντικών υποδομών ξεχωρίζουν για το μόνιμο χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής δομής τους²⁶³. Έτσι, παρατηρείται η μόνιμη ή η περιστασιακή επάνδρωσή τους με στρατιωτικές δυνάμεις. Αναφορικά με την επιλογή της τοποθεσίας για την κατασκευή φρουριακών οικοδομημάτων, αυτή συνήθως αποφασίζεται βάσει της φυσικής οχυρότητας και του δυσπρόσιτου χαρακτήρα του χώρου της²⁶⁴.

Ως προς την κατασκευαστική όψη τους, τα φρούρια ακολουθούσαν τις παγιωμένες τεχνοτροπικές τάσεις, οι οποίες αναγνωρίζονταν στις οχυρώσεις πόλεων, αλλά και σε

²⁵⁹ Lawrence 1979, 186-197, 221-231, 377-393. Morris & Papadopoulos 2005, 155-204. Ober 1987, 569-604. Winter 1971, 152-204. Young 1956, 122-146. Αποστόλου 2016, 263-272.

²⁶⁰ Lawrence 1979, 186-197, 221-231, 377-393.

²⁶¹ Lawrence 1979, 159, 172-178. McCredie 1966, 88-89, 91-92. Ober 1985, 130-180, 191-207. Osborne 1987, 137-164. Winter 1971, 6-7, 42-45, 238, 305-306. Στάνιχαουερ 2000³, 149-158. Αναλυτικά, τα κτίσματα αυτά μπορούν να εντοπιστούν τόσο κατά μήκος των χερσαίων συνόρων ή της ακτογραμμής μίας πόλης, όσο και σε ενδότερα τμήματα της χώρας της. Η παρούσα κατάσταση απαντάται σε όλες τις περιοχές του ελλαδικού χώρου, καθώς αυτή συμφωνεί με τις κυρίαρχες γεωπολιτικές και στρατιωτικές συγκυρίες της κλασικής εποχής.

²⁶² Lawrence 1979, 159, 172-178. McCredie 1966, 88-89, 91-92. Ober 1985, 130-180, 191-207. Osborne 1987, 137-164. Winter 1971, 6-7, 42-45, 238, 305-306. Στάνιχαουερ 2000³, 149-158.

²⁶³ Lawrence 1979, 159, 172-178. McCredie 1966, 88-89, 91-92. Ober 1985, 130-180, 191-207. Winter 1971, 6-7, 42-45, 238, 305-306.

²⁶⁴ Lawrence 1979, 159, 172-178. McCredie 1966, 88-89, 91-92. Ober 1985, 130-180, 191-207. Osborne 1987, 137-164. Winter 1971, 6-7, 42-45, 238, 305-306. Στάνιχαουερ 2000³, 149-158.

στρατόπεδα της υπαίθρου.²⁶⁵ Επιπρόσθετα, εντός της περιτειχισμένης έκτασής τους είχαν κατασκευαστεί στρατώνες από ευτελή οικοδομικά υλικά, καθώς και δεξαμενές για τη συγκέντρωση των όμβριων υδάτων, ώστε να καλυφθούν επαρκώς οι ανάγκες των φρουρών για τη διαβίωσή τους εκεί²⁶⁶.

Η επιλογή της τοποθεσίας ανάπτυξης των φρουριακών αρχιτεκτονημάτων, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, δεν θεωρείτο τυχαία. Αναλυτικά, η οργάνωσή τους σε κατά τόπους καίριες θέσεις της ευρύτερης έκτασης μίας πόλεως-κράτους οφειλόταν στην προσπάθεια των υπερασπιστών τους για επιτυχή αντιμετώπιση του συχνού φαινομένου των επιδρομών, μικρής συνήθως κλίμακας, κατά μήκος της μεθορίου, καθώς και στην ανάπτυξη μίας αξιοσημείωτης ένοπλης αντίστασης σε ενδεχόμενη εισβολή εχθρικών δυνάμεων στη χώρα²⁶⁷. Ταυτόχρονα, η συστηματική οχύρωση της παράκτιας ζώνης μίας πόλεως με την ανέγερση φρουριών σε επιμέρους σημεία της αποσκοπούσε στην προάσπιση των λιμενικών εγκαταστάσεών της, στη διαμόρφωση ασφαλών υποδομών για τις θαλάσσιες δυνάμεις της, στη συγκρότηση βάσεων για την οργάνωση πολεμικών επιχειρήσεων ναυτικού χαρακτήρα, αλλά και στην εποπτεία των θαλασσιών οδών περίξ αυτής²⁶⁸. Για όλους τους παραπάνω λόγους, παρατηρείται η ένταξη των φρουριακών υποδομών σε οργανωμένα συστήματα άμυνας, τα οποία χρονολογούνται κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ.

²⁶⁵ Lawrence 1979, 159, 172-178, 221-231, 419-425. McCredie 1966, 88-89. Ober 1987, 569-604. Winter 1963, 377-378. Winter 1971, 45, 157-158, 164-165, 244. Στάινχαουερ 2000³, 195-198, 206-208, 223. Σύμφωνα με το McCredie, η αποτελεσματική λειτουργία ενός φρουρίου στηριζόταν περισσότερο στη σταθερή και συμπαγή κατασκευαστική δομή της οχύρωσής του παρά στην ισχύ της φρουράς του. Κατά συνέπεια, οι παραπάνω στόχοι φαίνεται πως επιτυγχάνονταν με την υιοθέτηση των κυρίαρχων αρχιτεκτονικών κανόνων των αμυντικών υποδομών ενός άστεως. Με τον τρόπο αυτό, τα επιμέρους οικοδομικά τμήματα μίας φρουριακής εγκατάστασης χαρακτηρίζονται για τις αξιοσημείωτες διαστάσεις τους και την προσεγμένη απόδοση των επιμέρους κατασκευαστικών λεπτομερειών τους. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν είχε καθολική εφαρμογή, καθώς υπάρχουν σημαντικές ενδείξεις για τη βεβιασμένη και αυτοσχέδια ανέγερση ορισμένων φρουριών. Συγκεκριμένα, οι τεχνίτες χρησιμοποιούσαν οποιοδήποτε οικοδομικό υλικό, το οποίο βρισκόταν σε αφθονία στην υποψήφια προς αρχιτεκτονική εκμετάλλευση περιοχή, και με τέτοιο τρόπο, ώστε να αναδειχθεί ο ταπεινός χαρακτήρας του αμυντικού κτίσματος. Έτσι, τα όρια ανάμεσα στις μεθόδους οχύρωσης ενός φρουρίου και ενός στρατοπέδου ήταν ασαφή. Αναφορικά με την αρχιτεκτονική κάτοψή της, μία μόνιμη οχυρωματική εγκατάσταση της υπαίθρου πλαισιωνόταν από πύργους, πύλες και πυλίδες, ενισχύοντας κατά αυτό τον τρόπο την αμυντική ισχύ του τείχους της.

²⁶⁶ Lawrence 1979, 159, 172-178. Winter 1971, 42-45, 160-162. Σύμφωνα με το Winter, σε ορισμένες περιπτώσεις φρουριακών αρχιτεκτονημάτων οι παραπάνω υποδομές ίσως να μην επαρκούσαν για τη στέγαση των στρατιωτικών δυνάμεών τους. Έτσι, ο ίδιος υποστηρίζει την πιθανότητα διαμόρφωσης του κοίλου ισογείου επιπέδου ορισμένων πύργων σε χώρους ανάπαυσης των φρουρών.

²⁶⁷ Lawrence 1979, 159, 172-178. McCredie 1966, 88-89, 91-92. Ober 1985, 111-207. Osborne 1987, 137-164. Winter 1971, 6-7, 42-45, 305-306. Στάινχαουερ 2000³, 149-158.

²⁶⁸ Lawrence 1979, 159, 172-178. McCredie 1966, 88-89, 91-92. Ober 1985, 111-207. Osborne 1987, 137-164. Winter 1971, 6-7, 42-45, 305-306. Στάινχαουερ 2000³, 149-158.

Πέρα από την επάνδρωσή τους με στρατιωτικές δυνάμεις, τα φρούρια ίσως χρησίμευαν και ως καταφύγια, με σκοπό τη συγκέντρωση του πληθυσμού της χώρας εκεί σε περίπτωση εκδήλωσης οργανωμένης εχθρικής εισβολής στην ευρύτερη περιοχή μίας πόλης²⁶⁹. Παρόλα αυτά, ένα φρουριακό οικοδόμημα ήταν δυνατό να συνδεθεί και με στρατηγικές επιχειρήσεις επιθετικού χαρακτήρα. Ειδικότερα από το β' μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και έπειτα, λαμβάνει χώρα η ανέγερση φρουρίων από τις δυνάμεις των επιτιθέμενων σε ποικίλες θέσεις της κατειλημμένης εχθρικής χώρας, στο πλαίσιο της τακτικής του *επιτειχισμού*.

Κατά τη διάρκεια της κλασικής εποχής παρατηρείται το φαινόμενο της ανέγερσης ιδιαίτερα επιμήκων τειχών στα στρατηγικά περάσματα της υπαίθρου, με σκοπό την παρεμπόδιση της διέλευσης εχθρικών στρατευμάτων²⁷⁰. Σύμφωνα με το McCredie, αυτά τα αμυντικά αρχιτεκτονήματα δεν περιέκλειαν μια τοποθεσία, αλλά αναπτύσσονταν κατά μήκος του ευρύτερου πεδίου ανάπτυξης των στρατιωτικών επιχειρήσεων σε μία περιοχή²⁷¹. Πρόκειται για μία πρακτική, οι καταβολές της οποίας ανάγονται στους αιώνες πριν την Κλασική Περίοδο²⁷². Αν και απουσιάζουν σαφείς αναφορές για τα επιμήκη τείχη της χώρας στις φιλολογικές ή επιγραφικές μαρτυρίες, αυτά φαίνεται πως ορίζονταν ως *δέματα*²⁷³. Στο πλαίσιο της χάραξης της πορείας ανάπτυξης τους η μορφολογία του εδάφους λαμβάνεται υπόψη από τους αμυνόμενους για την αποπεράτωση της οικοδομικής εργασίας τους.

Παρά το αξιοσημείωτο μήκος τους, τα τείχη χαρακτηρίζονται για το χαμηλό ύψος και το κυμαινόμενο πλάτος τους²⁷⁴. Κατά μήκος της έκτασης τους πύργοι, πύλες και πυλίδες συνήθως απαντούν συχνά, ενισχύοντας με αυτό τον τρόπο την αμυντική ισχύ των συγκεκριμένων οχυρωματικών κτισμάτων²⁷⁵. Την ίδια στιγμή υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις για την παρουσία *περιδρόμων* κατά μήκος του ανώτερου τμήματος των οχυρώσεων, ενώ το συγκεκριμένο σημείο τους επιστεφόταν με στηθαίο, το οποίο

²⁶⁹ Lawrence 1979, 159, 172-178. McCredie 1966, 91-94. Ober 1985, 191-207.

²⁷⁰ Lawrence 1979, 159, 167-172. Στάινχαουερ 2000³, 153. Το άνοιγμα των παραπάνω περασμάτων ήταν ήδη περιορισμένο εκ φύσεως.

²⁷¹ McCredie 1966, 96.

²⁷² Lawrence 1979, 159, 167-172. Δούριου 2018, 151-152.

²⁷³ Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 6, 36, 2. Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 8, 71, 2. Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 9, 7β, 1. Θουκ., *Ἱστ.*, 3, 92, 6. Πλούτ., *Περ.*, 19, 1. Lawrence 1979, 159, 167-172. Ορλάνδος & Τραυλός 1986, 67, *δέμα*. Παρόλα αυτά ο Lawrence, βασιζόμενος σε αρχαίες πηγές, υποστηρίζει πως αυτές προσδιορίζονταν με το γενικό όρο *τείχη*.

²⁷⁴ Lawrence 1979, 159, 167-172.

²⁷⁵ Lawrence 1979, 159, 167-172. Με τη χρήση των πυλών και των πυλίδων ήταν εφικτή η οργάνωση αιφνιδιαστικών αντεπιθέσεων από την πλευρά των αμυνομένων προς τις στρατιωτικές μονάδες των επιτιθέμενων.

έφερε επάλξεις και πολεμίστρες. Αναφορικά με την αρχιτεκτονικής όψη τους, αυτή διακρίνεται για την ποικιλία δομικών υλικών, τα οποία χρησιμοποιούνταν για την ανέγερση των παραπάνω οχυρωματικών έργων²⁷⁶. Έτσι, η αργολιθοδομή και η συγκρότηση λιθοσωρών θεωρούνται οι κυρίαρχες κατασκευαστικές μέθοδοι των *δεμάτων*, καθώς η μη προσεγμένη απόδοσή τους ξεχωρίζει για την στιβαρό της χαρακτήρα²⁷⁷. Ωστόσο, η παρούσα κατάσταση επιτρέπει μονάχα τη σχετική χρονολόγησή τους, δεδομένης της απουσίας άλλων ευδιάκριτων και ασφαλώς χρονολογημένων ευρημάτων. Παρόλα αυτά, με την έλευση του 4^{ου} αιώνα π.Χ. η οικοδομική μορφή των *δεμάτων* ίσως αποτελούνταν από μία τάφρο και έναν ξύλινο φράκτη, όπως η αντίστοιχη δομή των αμυντικών έργων εξωτερικά μίας οχυρής θέσης κατά τη διάρκεια πολιορκητικών επιχειρήσεων εκεί²⁷⁸. Πέρα από την αποτροπή διέλευσης των εχθρικών στρατευμάτων από τα περάσματα της υπαίθρου, τα παρόντα οχυρωματικά έργα στο σύνολό τους παρεμπόδιζαν τη δυναμική ανάπτυξη των πολεμικών επιχειρήσεων τους και επέτρεπαν στους αμυνομένους να εκτελέσουν αιφνιδιαστικές εξόδους για την αναχαίτιση των στρατιωτικών μονάδων των εχθρών²⁷⁹.

Την ίδια στιγμή, οι γνώσεις μας σχετικά με την αμυντική αρχιτεκτονική των κλασικών χρόνων ενισχύθηκαν σε σημαντικό βαθμό μέσα από την εξέταση των ποικίλων δεδομένων για τη σύσταση οχυρωματικών υποδομών στρατοπέδευσης προσωρινού χαρακτήρα. Στο πλαίσιο των πολεμικών εκστρατειών στον Ελλαδικό χώρο, η αναζήτηση και στη συνέχεια η εκμετάλλευση τοποθεσιών υψίστης στρατηγικής σημασίας εντός της υπαίθρου, με σκοπό την οργάνωση στρατοπέδων, από τις στρατιωτικές δυνάμεις των πόλεων θεωρούνταν ως θεμελιώδης αρχή για την μετέπειτα πορεία των στρατηγικών επιχειρήσεων στις εκάστοτε περιοχές²⁸⁰. Ακολουθώντας, η εξελικτική πορεία των επιμέρους γεγονότων των πολεμικών συρράξεων ίσως καθιστούσε επιτακτική την ανάγκη για οικοδόμηση οχυρώσεων

²⁷⁶ Lawrence 1979, 159, 167-172. Ειδικότερα, σε πολλές περιπτώσεις καθίσταται πιθανή η συνδυαστική χρήση λίθων, ομοπλίνθων, άμμου, κλάδων και ξύλινων δοκών. Ωστόσο, τα τείχη είναι δυνατό να οικοδομηθούν με την αποκλειστική χρήση λίθινων στοιχείων.

²⁷⁷ Lawrence 1979, 159, 167-172. Παρόλα αυτά, ο Lawrence διατείνεται πως η αρχιτεκτονική δομή αρκετών παρεμφερών κτισμάτων προσεγγίζει την αντίστοιχη τεχνοτροπία, η οποία αναγνωρίζεται στην ανέγερση στρατοπέδων προσωρινού χαρακτήρα. Φαίνεται πως η οικοδόμηση *δεμάτων* εν συνόλω ξεχώριζε για τον ταχύ και πρόχειρο χαρακτήρα των εργασιών της

²⁷⁸ Διόδ. Σικ., *Ιστ. Βιβλ.*, 15, 68, 3. Ξεν., *Ελλ.*, 5, 4, 28-31. Ξεν., *Ελλ.*, 5, 4, 49. Lawrence 1979, 159, 167-172.

²⁷⁹ Lawrence 1979, 159, 167-172. McCredie 1966, 96.

²⁸⁰ Πολύβ., *Ιστ.*, 6, 42.

περιμετρικά των εκτάσεων των παραπάνω θέσεων²⁸¹. Ένας χώρος στρατοπέδευσης μπορεί να περιβάλλεται από τον *χάρακα*, ένα ξύλινο ή αποτελούμενο από αδρούς λίθους τείχος, και από την τάφρο, η οποία μπορούσε να επενδυθεί με ξύλινους πασσάλους και στις δύο πλευρές της²⁸².

Ως προς τις λειτουργίες τους οι αμυντικές εγκαταστάσεις προσωρινής χρήσεως δεν προορίζονταν αποκλειστικά για την παροχή καταλύματος προς τα επιμέρους τμήματα ενός στρατού²⁸³. Αντίθετα, η οικοδόμησή τους είναι εφικτό να σχετίζεται τόσο με την παροχή καταφυγίων προς τις εκάστοτε ένοπλες δυνάμεις, όσο και με τη διαμόρφωση υποδομών αποθηκευτικού χαρακτήρα για την προστασία πολύτιμων προμηθειών στο πλαίσιο ανάπτυξης μίας εκστρατείας²⁸⁴. Σύμφωνα με το Lawrence, οι προσωρινές αμυντικές εγκαταστάσεις μικρού ή μεσαίου μεγέθους μάλλον κατασκευάζονταν στο πρότυπο των φρουριακών οικοδομημάτων, με τα οποία συνδέονταν στενά²⁸⁵. Επιπρόσθετα, ο ίδιος ερευνητής εκτιμά πως ήταν πιθανότερη η οικοδόμηση των εν λόγω φρουριών κατά τη διάρκεια των πολιορκητικών επιχειρήσεων παρά η οχύρωση των στρατοπέδων έως και την Ελληνιστική Περίοδο²⁸⁶.

²⁸¹ Ηρόδ., *Ιστ.*, 9, 70, 1-2. Θουκ., *Ιστ.*, 1, 93, 1-8. Θουκ., *Ιστ.*, 4, 9, 1. Θουκ., *Ιστ.*, 6, 64, 3. Θουκ., *Ιστ.*, 6, 66, 2. Θουκ., *Ιστ.*, 6, 74, 2. Ξεν., *Έλλ.*, 5, 4, 38. Ξεν., *Κ. Α.*, 5, 2, 18. Όμ., *Ύλ.*, 7, 321-343. Όμ., *Ύλ.*, 7, 433-441. Όμ., *Ύλ.*, 12, 1-39. Πολύβ., *Ιστ.*, 6, 42. Lawrence 1979, 159-163. McCredie 1966, 96-99. Σύμφωνα με τον Πολύβιο, οι αρχαίοι Έλληνες επέλεξαν τις θέσεις για την ανάπτυξη εγκαταστάσεων στρατοπέδευσης βάσει της ισχυρής φυσικής οχυρότητάς τους, η οποία για τους ίδιους φαινόταν ως επαρκές μέτρο προστασίας. Έτσι, η παραπάνω προϋπόθεση καθόριζε σε μεγάλο βαθμό την κάτοψη των στρατοπέδων, που δημιουργούνταν, αλλά και τη διαρρύθμιση των εσωτερικών τους χώρων. τους Lawrence και McCredie, οι συνήθειες τοποθεσίας για τη κατασκευή αυτών εντοπίζονται σε λόφους ή σε όρη, όπου η ενδεχόμενη ενίσχυσή τους με αμυντικά αρχιτεκτονήματα θα ήταν κατά πάσα πιθανότητα περιορισμένης εκτάσεως. Όπως, μάλιστα, σημειώνει ο Lawrence, οι αρχαίοι συγγραφείς σε αρκετές αναφορές τους σε περιπτώσεις συγκρότησης στρατοπέδων δεν αποσαφηνίζουν την ύπαρξη οχυρωματικών έργων σε αυτά. Παρά ταύτα, ο ίδιος υποστηρίζει πως η οποιαδήποτε πιθανή αναφορά τους σε αμυντικά οικοδομήματα γύρω από τις παραπάνω υποδομές συνδέεται με τον προσωρινό χαρακτήρα τους. Η πρακτική αυτή, η οποία πιθανώς έχει τις καταβολές της στην ομηρική εποχή, αναπτύσσεται στον ελλαδικό χώρο αμέσως μετά το τέλος των Περσικών Πολέμων.

²⁸² Πολύβ., *Ιστ.*, 6, 42. Lawrence 1979, 159-163. McCredie 1966, 96-99. Σε κάθε περίπτωση, η περαιτέρω ενίσχυση μίας αρχικής οχύρωσης ταπεινού χαρακτήρα, π.χ ενός στρατοπέδου καθοριζόταν από την στρατιωτική ισχύ του εχθρού, την ενδεχόμενη εκδήλωση μίας άμεσης επιθετικής κίνησης από τις στρατιωτικές δυνάμεις του, τη διαθεσιμότητα επαρκών ποσοτήτων δομικών υλικών στην περιοχή οργάνωσης, καθώς και από το χρονικό διάστημα παραμονής των διαφόρων οπλικών σωμάτων.

²⁸³ Ξεν., *Λακ.*, 12, 1. Lawrence 1979, 159-163. McCredie 1966, 96-99. Αναφορικά με το περιεχόμενο των αρχαίων Ελληνικών στρατοπέδων, δεν έχουν διασωθεί πληροφορίες στις γραπτές πηγές. Παρόλα αυτά, καθίσταται σαφές πως η εσωτερική τους διαρρύθμιση ξεχώριζε για τον ακανόνιστο χαρακτήρα της. Πιθανή εξαίρεση αποτελούσαν οι περιπτώσεις στρατοπέδευσης των Σπαρτιατών, υπό την προϋπόθεση ευνοϊκών εδαφικών συνθηκών.

²⁸⁴ Διόδ. Σικ., *Ιστ. Βιβλ.*, 14, 63, 3. Διόδ. Σικ., *Ιστ. Βιβλ.*, 14, 72, 3-4. Θουκ., *Ιστ.*, 6, 97, 5. Lawrence 1979, 159-163.

²⁸⁵ Lawrence 1979, 159-163.

²⁸⁶ Lawrence 1979, 159-163.

Τα συστήματα τοιχοποιίας

Η αρχαία Ελληνική αρχιτεκτονική στο σύνολό της χαρακτηρίζεται από την παρουσία ποικίλων συστημάτων τοιχοποιίας, τα οποία υιοθετούνταν για την ανέγερση των εκάστοτε οικοδομημάτων δημοσίου ή ιδιωτικού χαρακτήρα. Φυσικά, η επιμέρους κατηγορία των αμυντικών αρχιτεκτονημάτων δεν αποκλίνει από τον παραπάνω κανόνα. Ταυτόχρονα, η αναγνώριση των μεθόδων λιθοδομής επί των αντιστοιχών οχυρωματικών εγκαταστάσεων ενδέχεται να παράσχει σημαντικές πληροφορίες για τη χρονολόγηση των εν λόγω υποδομών, καθώς κατά τη διάρκεια της Κλασικής Περιόδου απαντούν συγκεκριμένοι τύποι οικοδόμησης, οι οποίοι θα παρουσιαστούν ενδελεχώς στην παρούσα υποεπωνότητα²⁸⁷.

Αναλυτικά, το ακανόνιστο σύστημα τοιχοποιίας αποτελεί μία κατασκευαστική μέθοδο, η οποία εντοπίζεται σε όλες τις περιόδους της οχυρωματικής τέχνης στον Ελλαδικό κόσμο και βασίζεται κατά κύριο λόγο στο κατά τόπους διαθέσιμο οικοδομικό υλικό²⁸⁸. Αν και φαινομενικά αυτή θεωρείται ως φθηνή οικοδομική μέθοδος, στην πραγματικότητα κάτι τέτοιο δεν ίσχυε πάντα, λαμβάνοντας υπόψη τα τεχνικά δεδομένα²⁸⁹. Παράλληλα, το ακανόνιστο σύστημα τοιχοποιίας συνήθως υιοθετούνταν στις περιπτώσεις ανέγερσης είτε προσωρινών στρατοπέδων είτε εκτάκτων οχυρωματικών εγκαταστάσεων²⁹⁰. Κατά τους ισχύοντες κανόνες μίας αργολιθοδομής, αυτή συγκροτείται από ακατέργαστους ή ελαφρώς επεξεργασμένους λίθους ακανόνιστου σχήματος και ποικίλου μεγέθους²⁹¹. Την ίδια στιγμή, δε σημειώνεται η ομαλή συναρμογή των επιμέρους λίθινων οικοδομικών στοιχείων, τα οποία ενδεχομένως συνδέονταν με τη χρήση ή μη πηλοκονιάματος ως συνδετικού

²⁸⁷ Camp II 2000, 41-43. Hellmann 2003, 60-63. Lawrence 1979, 232-238, 245. Maier 1961, 106-112. Müller-Wiener 1995, 75-79. Scranton 1941, 1-195. Winter 1971, 80-91. Ειδικότερα, αυτή η προσέγγιση βασίζεται στις απόπειρες μελετητών να ταξινομήσουν χρονολογικά διάφορα συστήματα τοιχοποιίας, που έχουν εντοπισθεί σε ποικίλα αμυντικά αρχιτεκτονήματα. Παρά ταύτα, οι προσπάθειες αυτές δεν έχουν στεφθεί με επιτυχία. Ωστόσο, παρατηρείται μία σχετική ομοφωνία, ως προς το γενικό πλαίσιο της εξελικτικής πορείας των τύπων λιθοδομής στο πέρασμα των αιώνων. Υπό αυτές τις συνθήκες, οι Maier και Winter αναφέρουν την πιθανή επιρροή των συστημάτων τοιχοποιίας, τα οποία απαντούσαν σε ναούς και λοιπά δημόσια κτίρια της Αρχαιότητας, επί της εν γένει αρχιτεκτονικής δραστηριότητας που παρατηρούνταν στην οχυρωματική τέχνη. Την ίδια στιγμή, ο τελευταίος ερευνητής επισημαίνει τη διαρκή σημασία δομικών και αισθητικών κριτηρίων ως καταλυτικών στοιχείων στην τελική επιλογή οποιασδήποτε μεθόδου λιθοδομής.

²⁸⁸ Camp II 2000, 42. Hellmann 2003, 60. Lawrence 1979, 159-163, 232-238. Maier 1961, 106. Müller-Wiener 1995, 75-76. Scranton 1941, 16, 145-148. Winter 1971, 80-91.

²⁸⁹ Müller-Wiener 1995, 75-76.

²⁹⁰ Lawrence 1979, 159-163, 232-238. Maier 1961, 106. Scranton 1941, 16, 145-148. Winter 1971, 80-91.

²⁹¹ Hellmann 2003, 60. Lawrence 1979, 232-238. Maier 1961, 106. Müller-Wiener 1995, 75-76. Scranton 1941, 16, 145-148. Winter 1971, 80-91.

υλικού. Επιπρόσθετα, ανάμεσα στους μεγάλους λίθινους όγκους ήταν εφικτό να τοποθετηθούν μικρότεροι λίθοι ως σφήνες, με σκοπό τη βελτίωση της κατασκευαστικής δομής ενός αμυντικού οικοδομήματος.

Στη συνέχεια, η πολυγωνική λιθοδομή με ευθύγραμμους αρμούς αποτελεί ένα κατασκευαστικό είδος, το οποίο διαδόθηκε ευρύτατα στον Ελλαδικό χώρο κατά την κλασική εποχή²⁹². Αναλυτικά, αυτή ήκμασε ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα π.Χ.²⁹³ Ωστόσο, με τη μετάβαση στον 4^ο αιώνα π.Χ. η δημοφιλία της πολυγωνικής τοιχοποιίας με κάθετους αρμούς περιορίστηκε σημαντικά²⁹⁴. Σύμφωνα με το Lawrence, οι πολυγωνικοί λίθοι συνήθως συνυπήρχαν με αντίστοιχους ορθογωνίους εντός διαφόρων τοιχοποιιών, η θέση των οποίων κοντά σε απόκρημνες περιοχές ενδεχομένως να καθιστούσε επισφαλή τη δομή τους²⁹⁵. Επιπρόσθετα, ο Winter αναφέρει ως κέντρα διάδοσης του πολυγωνικού συστήματος λιθοδομής την Πελοπόννησο και τις περιοχές που βρίσκονταν στη σφαίρα επιρροής της²⁹⁶. Συγκεκριμένα, το παραπάνω σύστημα τοιχοποιίας διακρίνεται για το πολυγωνικό σχήμα των λίθων, καθώς και για τους εφαρμοστούς αρμούς τους²⁹⁷. Υπό αυτές τις συνθήκες, παρατηρείται η βαθμιαία τάση προς οριζόντια στρωματοποίηση του συγκεκριμένου οικοδομικού υλικού σε ολόκληρη την όψη ενός αμυντικού αρχιτεκτονήματος²⁹⁸. Επιπλέον, η ιδιαίτερα προσεγμένη απόδοση των παρειών των λίθων τονίζει το διακοσμητικό χαρακτήρα μίας πολυγωνικής τοιχοποιίας²⁹⁹.

Με την έλευση της κλασικής εποχής, αναπτύσσεται και υιοθετείται σταδιακά το τραπεζιόσχημο σύστημα τοιχοδομής ως προς την κατασκευή αμυντικών αρχιτεκτονημάτων. Ειδικότερα, ο παρών τύπος τοιχοποιίας ξεχωρίζει για το ομόνυμο

²⁹² Camp II 2000, 42. Hellmann 2003, 60-62. Lawrence 1979, 232-238. Maier 1961, 107-108. Müller-Wiener 1995, 76-78. Scranton 1941, 17-18, 25-69, 137-140. Winter 1971, 80-91, 95-100. Ταυτόχρονα, ο Winter υποστηρίζει πως έως τα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. ευδοκίμωσε και η χρήση της λέσβιας τοιχοδομής για τις περιπτώσεις οικοδόμησης οχυρώσεων. Παρόλα αυτά, η πλειοψηφία των επιστημόνων ανάγει αυτή τη μέθοδο λιθοδομής κατά τους αρχαϊκούς χρόνους.

²⁹³ Hellmann 2003, 60-62. Maier 1961, 107-108. Scranton 1941, 17-18, 25-69, 137-140. Winter 1971, 80-91, 95-100.

²⁹⁴ Scranton 1941, 17-18, 25-69, 137-140. Winter 1971, 80-91, 95-100.

²⁹⁵ Lawrence 1979, 232-238.

²⁹⁶ Winter 1971, 80-91.

²⁹⁷ Hellmann 2003, 60-62. Maier 1961, 107. Müller-Wiener 1995, 76-78. Scranton 1941, 45-54. Winter 1971, 80-91. Οι Hellmann και Winter αναφέρουν ότι η διαδικασία κατασκευής των αρμογών εντός του πολυγωνικού συστήματος τοιχοποιίας αποτελούσε μία πολυδάπανη και χρονοβόρα εργασία.

²⁹⁸ Müller-Wiener 1995, 76-78.

²⁹⁹ Hellmann 2003, 60-62. Maier 1961, 107. Müller-Wiener 1995, 76-78. Scranton 1941, 45-54. Winter 1971, 80-91.

σχήμα των λίθων του και την επιμελημένη διαμόρφωση των αρμών του.³⁰⁰ Παράλληλα, αυτοί αποδίδονται σε επάλληλους δόμους, καταλαμβάνοντας με αυτό τον τρόπο τη συνολική όψη ενός μετώπου οποιουδήποτε κτίσματος. Σύμφωνα με το Winter, η ανάγκη για εξοικονόμηση οικονομικών πόρων και χρόνου, εννοιών άρρηκτα συνδεδεμένων με τις γενικές αρχές του πολυγωνικού συστήματος τοιχοποιίας, επηρέασε καταλυτικά την ανάδειξη της τραπεζιόσχημης λιθοδομής στο πεδίο της αμυντικής αρχιτεκτονικής³⁰¹. Αντίθετα, η Hellmann θεωρεί πως το παραπάνω είδος τοιχοδομής δε διέφερε σημαντικά από το αντίστοιχο πολυγωνικό σε ό, τι αφορά στη χρονοβόρα και πολυδάπανη διαμόρφωση των αρμών τους³⁰².

Με τον τρόπο αυτό, διακρίνεται η διαμόρφωση της ακανόνιστης τραπεζιόσχημης τοιχοποιίας, η οποία αποτελείται από λίθους παρεμφερούς σχήματος και διαφόρων διαστάσεων³⁰³. Την ίδια στιγμή, οι λίθοι αυτοί τοποθετούνται σε ακανόνιστου ύψους διαδοχικές στρώσεις στο πλαίσιο της συγκρότησης μίας λιθοδομής³⁰⁴. Ωστόσο, με το πέρασμα των χρόνων παρατηρήθηκε η βαθμιαία υιοθέτηση της ισόδομης τραπεζιόσχημης λιθοδομής στην ανέγερση οχυρωματικών οικοδομημάτων³⁰⁵. Αναλυτικά, η παραπάνω μορφή τοιχοποιίας ξεχωρίζει για την ομοιογένεια των διαστάσεων των τραπεζιόσχημων λίθων και την απόδοσή τους σε ισοϋψείς δόμους³⁰⁶. Στο πλαίσιο της μετάβασης από τον 5^ο στον 4^ο αιώνα π.Χ., εμφανίστηκε η ψευδοϊσόδομη τραπεζιόσχημη τοιχοποιία³⁰⁷. Συγκεκριμένα, πρόκειται για μία μορφή λιθοδομής, η οποία χαρακτηρίζεται για το τραπεζιόσχημο σχήμα των λίθων της και την οργάνωσή τους σε ανισοϋψείς στρώσεις³⁰⁸. Παρόλα αυτά, περί τα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. η ευρεία χρήση της τραπεζιόσχημης μεθόδου λιθοδομής θα επισκιαστεί από την κυριαρχία της ορθογώνιας τοιχοποιίας³⁰⁹.

³⁰⁰ Camp II 2000, 42. Hellmann 2003, 62. Lawrence 1979, 232-238. Maier 1961, 109-110. Müller-Wiener 1995, 76-79. Scranton 1941, 16-17, 70-98, 137-140. Winter 1971, 80-91.

³⁰¹ Winter 1971, 80-91.

³⁰² Hellmann 2003, 62.

³⁰³ Hellmann 2003, 62. Müller-Wiener 1995, 76-79. Scranton 1941, 19, 70-85, 98, 137-140. Winter 1971, 80-91.

³⁰⁴ Müller-Wiener 1995, 76-79. Scranton 1941, 19, 70-73, 79-85.

³⁰⁵ Hellmann 2003, 62. Lawrence 1979, 232-238. Maier 1961, 109-110. Müller-Wiener 1995, 76-79. Scranton 1941, 18, 70-79, 85-89, 92-93, 98, 137-140. Winter 1971, 80-91.

³⁰⁶ Hellmann 2003, 62. Lawrence 1979, 232-238. Maier 1961, 109-110. Müller-Wiener 1995, 76-79. Scranton 1941, 18, 70-79, 85-89, 92-98, 137-142. Winter 1971, 80-91.

³⁰⁷ Hellmann 2003, 62. Scranton 1941, 18, 70-79, 85-89, 92-98, 137-142. Winter 1971, 80-91.

³⁰⁸ Hellmann 2003, 62. Müller-Wiener 1995, 76-79. Scranton 1941, 18, 70-79, 85-89, 92-98, 137-142. Winter 1971, 80-91. Παρατηρείται πως το εν λόγω κατασκευαστικό σύστημα ευδοκίμησε κυρίως στην Ελληνιστική εποχή.

³⁰⁹ Winter 1971, 80-91.

Συγκεκριμένα, γύρω στον 5^ο αιώνα π.Χ. σημειώνεται η εμφάνιση του ορθογώνιου συστήματος τοιχοποιίας, το οποίο έμελλε σταδιακά να επικρατήσει. Η συγκεκριμένη οικοδομική μέθοδος διακρίνεται για το ορθογώνιο παραλληλεπίπεδο σχήμα των λιθοπλίνθων της³¹⁰. Ταυτόχρονα, η κατεργασία τους επιτρέπει τη διαμόρφωση των οριζοντίων αρμών έδρασής τους, καθώς και των κάθετων πλευρών επαφής τους. Ακολούθως, οι τελευταίες εδράζονταν στο μέσο των εκάστοτε λίθων της υποκείμενης στρώσης τους στο πλαίσιο της ανέγερσης μίας λιθοδομής. Παρόλα αυτά, ο Winter και άλλοι ερευνητές υποστηρίζουν πως οι απαρχές της ορθογώνιας λιθοδομής απαντούν στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου³¹¹.

Με τον τρόπο αυτό ο ακανόνιστος τύπος του εν λόγω κατασκευαστικού συστήματος προηγήθηκε χρονικά των μετέπειτα εξελικτικών σταδίων του³¹². Αναλυτικά, αυτός ξεχωρίζει για την απουσία ομοιόμορφων διαστάσεων των λιθοπλίνθων, το ακανόνιστο ύψος των διαδοχικών δόμων και τη διαφορετική κατεργασία των επιμέρους λίθινων στοιχείων του διαθέσιμου οικοδομικού υλικού³¹³. Στη συνέχεια, πριν τη μετάβαση στον 4^ο αιώνα π.Χ. εμφανίζεται η ισόδομη ορθογώνια τοιχοποιία³¹⁴. Ειδικότερα, αυτή χαρακτηρίζεται για την ομοιομορφία των διαστάσεων των λιθοπλίνθων της, τη συγκρότησή τους σε επάλληλές ισοϋψείς στρώσεις και τη σύμπτωση των οριζοντίων αρμών εδράσεως ως προς τη κατασκευαστική όψη ενός αρχιτεκτονήματος³¹⁵. Παράλληλα με την ανάπτυξη του ισοδομικού τύπου της ορθογώνιας λιθοδομής σημειώνεται η δημιουργία της

³¹⁰ Hellmann 2003, 62-63. Lawrence 1979, 232-238. Maier 1961, 108-109. Müller-Wiener 1995, 75-79. Scranton 1941, 16-17, 99-140. Winter 1971, 80-91.

³¹¹ Maier 1961, 108-109. Scranton 1941, 16-17, 99-140. Winter 1971, 80-91. Όπως το τραπεζιόσχημο σύστημα τοιχοποιίας έτσι και η ορθογώνια τοιχοδομή στο σύνολό της αναπτύχθηκε έναντι της αντίστοιχης πολυγωνικής για τους ίδιους λόγους, που αναφέρθηκαν παραπάνω.

³¹² Hellmann 2003, 62-63. Müller-Wiener 1995, 75-79. Scranton 1941, 19, 99-112, 135, 137-140. Winter 1971, 80-91.

³¹³ Hellmann 2003, 62-63. Müller-Wiener 1995, 75-79. Scranton 1941, 19, 99-112. Σύμφωνα με το Müller-Wiener, όλα τα παραπάνω γνωρίσματα της ακανόνιστης ορθογώνιας τοιχοδομής καθορίζονταν βάσει του είδους του εκάστοτε κτίσματος και του επιδιωκόμενου αισθητικού αποτελέσματος.

³¹⁴ Hellmann 2003, 62-63. Müller-Wiener 1995, 75-79. Winter 1971, 80-91.

³¹⁵ Camp II 2000, 42. Hellmann 2003, 62-63. Lawrence 1979, 232-238. Müller-Wiener 1995, 75-79. Scranton 1941, 18, 99-108, 112-142. Winter 1971, 80-91. Η οργάνωση των αρμών με αυτό τον τρόπο ενίσχυε την εντόπιση της μονολιθικής μορφής της επιφάνειας ενός κτίσματος. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Lawrence επισημαίνει την από κοινού παρουσία ορθογωνίων και τραπεζιόσχημων λίθων, διατεταγμένων σε εναλλασσόμενους δόμους ή αρμονικά συναρμοσμένων στις ίδιες στρώσεις σε ένα οικοδόμημα, ώστε να επιτευχθεί με αυτή τη μέθοδο η ενίσχυση της στατικότητάς του.

ψευδοϊσόδομης μορφής της, η οποία ξεχωρίζει για την απόδοση ανισοϋψών επάλληλων στρώσεων³¹⁶.

Η λειτουργία και η σημασία των οχυρώσεων

Η αρχαία Ελληνική αμυντική αρχιτεκτονική της κλασικής περιόδου διακρίνεται για την πληθώρα των λειτουργιών που εξυπηρετεί στο πλαίσιο του καθημερινού βίου. Αναλυτικά, καθίσταται σαφές πως βασική χρήση της θεωρείται η παροχή ασφάλειας στα μέλη ενός συγκεκριμένου κοινωνικού και οικιστικού συνόλου³¹⁷. Ήδη από τους προϊστορικούς και τους πρώιμους ιστορικούς αιώνες η διασφάλιση της άμυνας ενός συγκροτήματος κτιρίων, όπου θα ήταν δυνατή η συνύπαρξη της φυσικής και τεχνητής οχυρότητας του χώρου, αποτελούσε μία από τις βασικές προϋποθέσεις για την επιλογή της τοποθεσίας του³¹⁸. Την ίδια στιγμή, η κατασκευή αμυντικών αρχιτεκτονημάτων πλησίον διαφόρων γεωστρατηγικών θέσεων μίας εδαφικής επικράτειας οφείλεται στον επιδιωκόμενο έλεγχό τους από τους κατοίκους της³¹⁹. Σε αυτό το πλαίσιο, η οργάνωση αγροτικών-ποιμενικών δραστηριοτήτων σε μία περιοχή, αλλά και η ανάγκη για εποπτεία των πλουτοπαραγωγικών πηγών της ενδεχομένως αποτέλεσαν σημαντικούς παράγοντες για την ανέγερση οχυρώσεων εκεί³²⁰. Βέβαια, για την τελική αξιολόγηση των υποψήφιων προς οικοδομική εκμετάλλευση τοποθεσιών είναι ανάγκη να συνυπολογιστεί η δυνατότητα πρόσβασης σε φυσικές πηγές νερού ή αποθήκευσης των όμβριων υδάτων σε δεξαμενές. Οι παραπάνω αρχές φαίνεται πως διατηρήθηκαν και κατά τη διάρκεια των κλασικών χρόνων αναφορικά με τις οχυρωματικές εγκαταστάσεις.

³¹⁶ Camp II 2000, 42. Hellmann 2003, 62-63. Lawrence 1979, 232-238. Müller-Wiener 1995, 75-79. Scranton 1941, 18, 99-108, 112-142. Winter 1971, 80-91. Παρατηρείται, όμως, πως ο παραπάνω επιμέρους τύπος αναπτύχθηκε και κυριάρχησε κατά τους Ελληνιστικούς χρόνους.

³¹⁷ Lawrence 1979, 3-38, 111-197. Müller-Wiener 1995, 11-14, 183-185. Muth 2016, 159-172. Winter 1971, 3-65, 289-292, 303-324. Στάνιχαουερ 2000³, 169-170, 174-180. Η ανέγερση, όμως, αμυντικών οικοδομημάτων κοντά σε μια πόλη ενδέχεται να σχετίζεται με την υλοποίηση κάποιων άλλων πρακτικών λειτουργιών αστικού χαρακτήρα στο πλαίσιο της εύρυθμης λειτουργίας της.

³¹⁸ Lawrence 1979, 3-38, 111-197. Müller-Wiener 1995, 11-14, 183-185. Winter 1971, 3-65, 289-292. Δούριου 2018, 241-256. Στάνιχαουερ 2000³, 169-170, 174-180.

³¹⁹ Lawrence 1979, 3-38, 111-197. Winter 1971, 3-65, 289-292. Δούριου 2018, 249-252. Στάνιχαουερ 2000³, 169-170, 174-180. Εντός αυτών των οχυρών θέσεων εντοπίζεται η ύπαρξη φρουριακών δυνάμεων, για τη διαβίωση των οποίων είχαν οικοδομηθεί εκεί στρατώνες και αποθηκευτικοί χώροι.

³²⁰ Δούριου 2018, 244-245, 247-249.

Ταυτόχρονα, η παρουσία ισχυρών οχυρωματικών υποδομών επέτρεπε σε μία πόλη-κράτος τη διεξαγωγή στρατιωτικών επιχειρήσεων επιθετικού χαρακτήρα σε περίπτωση πολέμου και τον έλεγχο της ευρύτερης θαλάσσιας ή εδαφικής επικράτειας της³²¹. Κατ' επέκταση, αρμόδιος φορέας για την ανέγερση ή την αποκατάστασή τους σε μία γεωγραφική θέση θεωρούνταν η ίδια η πόλη-κράτος και το σώμα των πολιτών της, καθώς αυτές οι ενέργειες ενέκιντο στο πεδίο της δημόσιας αρχιτεκτονικής³²². Με βάση τα μέχρι σήμερα γνωστά δεδομένα τα κτίσματα που υπάγονται στον ευρύτερο τομέα της αμυντικής αρχιτεκτονικής θεωρούνταν από τα πλέον πολυδάπανα οικοδομικά εγχειρήματα για τις πόλεις-κράτη³²³. Σύμφωνα με το Lawrence, ελάχιστες πόλεις διέθεταν τους απαραίτητους οικονομικούς πόρους, ώστε να προβούν στην ανέγερση ενός περίτεχνου αμυντικού συστήματος³²⁴. Οι παραπάνω εγκαταστάσεις ήταν δυνατό να εντοπιστούν τόσο εντός του άστεως όσο και στην ευρύτερη έκταση της χώρας του³²⁵.

Υπάρχουν, όμως, ισχυρές ενδείξεις, οι οποίες συγκλίνουν στην ύπαρξη περαιτέρω χρήσεων των οχυρωματικών οικοδομημάτων κατά τον 5^ο και 4^ο αιώνα π.Χ. Συγκεκριμένα, η σύγχρονη έρευνα έχει αναδείξει πως αυτές ενδεχομένως

³²¹ Lawrence 1979, 3-38, 111-197. Ober 1985, 36-37. Winter 1971, 3-65. Στάινχαουερ 2000³, 135-138, 169-170. Στην περίπτωση κατάληψης μιας εδαφικής έκτασης, η κατασκευή σε αυτήν αμυντικών έργων από τους κατακτητές εξασφάλιζε τόσο την κυριότητά τους στην εν λόγω περιοχή, όσο και την πρόκληση ποικίλων προβλημάτων για τους αντιπάλους.

³²² Δημ., Π. Στεφ., 18, 299. Ξεν., Έλλ., 2, 2, 4. Ξεν., Έλλ., 4, 4, 18. Ξεν., Έλλ., 4, 8, 10. Maier 1959, 121-124. Maier 1961, 55-68. Müller-Wiener 1995, 18-19, 183. Στάινχαουερ 2000³, 192. Κατά την Κλασική Περίοδο, η Βουλή διόριζε ειδικές οικοδομικές επιτροπές. Αυτές ήταν επιφορτισμένες με τη σχεδίαση, την κατασκευή και τη συντήρηση των αμυντικών οικοδομημάτων σε μία πόλη-κράτος κατά τη διάρκεια ισχύος του αξιώματός τους. Επιπρόσθετα, το μέγεθος και η τελική απόδοση αυτών των κτισμάτων εντασσόταν στις αρμοδιότητες των μελών των οικοδομικών επιτροπών, τα οποία αναλάμβαναν την προμήθεια των οικοδομικών υλικών και τη διαχείριση ειδικών οικονομικών προϋπολογισμών για την αποπεράτωση των εργασιών. Πρόκειται για τους *τοιχοποιούς*, οι οποίοι ειδικά στην περίπτωση της Αθήνας ίσως συγκροτούνταν σε ομάδες και λάμβαναν τους διαθέσιμους προς χρήση οικονομικούς πόρους σε ιδιαίτερα προχωρημένο στάδιο των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Αναφορικά με τη σύνθεσή τους ο Müller-Wiener υποστηρίζει πως δεν είναι σαφές εάν απαιτείτο από κάποιον πολίτη να διαθέτει εξειδικευμένη ή γενική αρχιτεκτονική εμπειρία για να συμμετάσχει σε αυτές. Ωστόσο, τα μέλη των *τοιχοποιών* ίσως προέρχονταν από ένα στρώμα πολιτών που κατείχαν σημαντικές διακρίσεις στα πεδία της πολιτικής και των εμπορικών συναλλαγών.

³²³ Διόδ. Σικ., Ιστ. Βιβλ., 14, 85, 2-4. Πλούτ., Άγησ., 23, 1. Camp II 2000, 44-47. Lawrence 1979, 117-118, 234-235. Maier 1961, 55-68. Όμπερ 2020, 104-105. Στάινχαουερ 2000³, 169-170, 180. Στην πλειοψηφία των οικιστικών συνόλων, σημειώνεται η κατασκευή του απολύτως απαραίτητου τείχους. Έτσι τα δημόσια κεφάλαια ή οι έκτακτες λήψεις δανείων ενός άστεως δεν επαρκούσαν για την υλοποίηση ενός οικοδομικού προγράμματος οχυρωματικού χαρακτήρα. Κατά συνέπεια, η ψήφιση έκτακτων μέτρων από την εκάστοτε πόλη και η παροχή εξωτερικής οικονομικής ή άλλης μορφής βοήθειας σε αυτή από συμμάχους της ή από μεμονωμένους κατοίκους της ήταν δυνατό να βελτιώσουν τις υπάρχουσες συνθήκες.

³²⁴ Lawrence 1979, 117-118, 234-235.

³²⁵ Fachard 2016, 413-416. Lauter 1992, 77-84. Lawrence 1979, 11-197. Müller-Wiener 1995, 183-186. Muth 2020, 199-214. Winter 1971, 42-45, 303-324. Στάινχαουερ 2000³, 149-158, 192-198, 202-211, 226-237.

εντοπίζονται σε συμβολικό επίπεδο. Σύμφωνα με τη Mũth, οι συμβολικές λειτουργίες της αμυντικής αρχιτεκτονικής στο σύνολό της, αν και δευτερευούσης σημασίας, ήταν πολυσχιδείς και ποικίλες³²⁶. Ειδικότερα, αυτές είναι εφικτό να αναγνωριστούν στο γενικό στρατηγικό σχέδιο, στις διαστάσεις, στη χάραξη της γραμμής, αλλά και σε επιμέρους δομικά στοιχεία μίας οχύρωσης. Την ίδια στιγμή, μέσα από τις επιμέρους κατασκευαστικές λεπτομέρειες και την τελική διαμόρφωση των επιφανειών των λιθοπλίνθων ενδέχεται να αναδειχθούν επιπρόσθετες συμβολικές προεκτάσεις ενός οχυρωματικού οικοδομήματος³²⁷.

Ταυτόχρονα, η περίπτωση της σημασίας των τειχών των αρχαίων Ελληνικών πόλεων ως εξωραϊστικών στοιχείων καθίσταται σαφής ήδη κατά τους κλασικούς χρόνους³²⁸. Επιπρόσθετα, η ανέγερση αρχιτεκτονημάτων οχυρωματικού χαρακτήρα στο σύνολο της επικράτειας μίας πόλης-κράτους θεωρούνταν σημαντικός παράγοντας για τη διαμόρφωση της διπλωματικής της ισχύος στο πεδίο των στρατιωτικών συσχετισμών και ισορροπιών εντός του Ελλαδικού κόσμου³²⁹. Παράλληλα, οι οχυρώσεις διασφάλιζαν την πολιτική και στρατιωτική ευημερία ενός άστεως, καθώς το τείχος του αποτελούσε εγγύηση της αυτονομίας του³³⁰. Ωστόσο, είναι ανάγκη να ληφθεί υπόψη η απουσία ευδιάκριτων ορίων ανάμεσα στις πρακτικές και συμβολικές χρήσεις των αμυντικών υποδομών, καθώς συχνά αυτές αλληλοκαλύπτονται³³¹.

Παρά την απουσία έντονου ενδιαφέροντος για τις αμυντικές εγκαταστάσεις από πλευράς των ερευνητών, ο εν λόγω τομέας της αρχαίας Ελληνικής οικοδομικής δραστηριότητας αποτελεί σημαντική πηγή πληροφοριών για την Κλασική Περίοδο εν γένει. Ειδικότερα, η εξέταση των αρχιτεκτονικών λειψάνων των οχυρών θέσεων

³²⁶ Mũth 2020, 199-214.

³²⁷ Mũth 2020, 199-214. Ωστόσο, η αξιολόγηση της συνολικής όψης αυτού ή ενός μεμονωμένου στοιχείου του ως συμβολικού χαρακτήρα δεν επαρκεί. Αντιθέτως, το περιεχόμενο του συμβολικού μηνύματος, το οποίο αναδεικνύεται μέσα από την αρχιτεκτονική δομή, αλλά και ο δημιουργός και ο αποδέκτης του αποτελούν στοιχεία άξια περαιτέρω έρευνας.

³²⁸ Άριστοτ., *Πολιτ.*, 7, 1331a. Camp II 2000, 43-46. Lawrence 1979, 104-105. Mũth 2020, 199-214. Μέσα από την προσεγμένη κατεργασία της δομής και της μορφής αυτών των αρχιτεκτονικών εγκαταστάσεων προβάλλεται ένα αξιόλογο αισθητικό αποτέλεσμα και καθίσταται δυνατή η ανάδειξη του κύρους και της ισχύος μιας αρχαίας Ελληνικής πόλης. Ο Lawrence θεωρεί ότι η παρουσία επιμελημένης τοιχοποιίας επί των πυλών και των πύργων του οχυρωματικού περιβάλλοντος ενός πολιτισμού αποσκοπούσε στον εντυπωσιασμό των θεατών του.

³²⁹ Θουκ., *Ιστ.*, 1, 93, 1-8.

³³⁰ Ξεν., *Έλλ.*, 2, 2, 20. Camp II 2000, 41, 47-51. Müller-Wiener 1995, 29. Στάνιχαουερ 2000³, 140.

³³¹ Mũth 2020, 199-214.

επιτρέπει την κατανόηση της κατασκευαστικής δομής των επιμέρους τμημάτων τους, καθώς και της εξελικτικής τους πορείας στο πέρασμα των αιώνων³³².

Επιπλέον, τα αμυντικά οικοδομήματα συγκροτούν ένα σύνολο αρχαιολογικών ευρημάτων, τα οποία διακρίνονται για τον υψηλό βαθμό διατήρησης της αρχικής τους μορφής και για τη απουσία ζητημάτων προέλευσής τους³³³. Την ίδια στιγμή, η μελέτη της οχρωματικής τέχνης δύναται να παράσχει αξιοσημείωτα στοιχεία για τις πολιορκητικές τακτικές κατά τους κλασικούς χρόνους³³⁴. Κατά γενική ομολογία η αμυντική αρχιτεκτονική ανέκαθεν εξελισσόταν, ώστε να εναρμονιστεί με τις κυρίαρχες καινοτομίες στο πεδίο της πολιορκητικής τέχνης και της στρατηγικής. Συνεπώς, παρατηρείται η δημιουργία μίας στενής σχέσης ανάμεσα στις παραπάνω αρχές, η οποία επιτρέπει την περαιτέρω αποκατάσταση της εικόνας για την εξελικτική πορεία των πολιορκητικών μεθόδων, όπως μαρτυρούνται στις αρχαίες γραπτές πηγές.

Εντούτοις, σημειώνονται ορισμένα ζητήματα εντός του πεδίου της έρευνας της αρχαίας αμυντικής αρχιτεκτονικής. Παρά τη διαμόρφωση ενός παγιωμένου πλαισίου ταξινόμησης των συστημάτων τοιχοποιίας και της επακόλουθης δημιουργίας μιας σχετικής ορολογίας, παρατηρείται η τάση του μη αποκλειστικού προσδιορισμού αρκετών οχρώσεων με τις επιμέρους κατηγορίες τους³³⁵. Την ίδια στιγμή, τα εν λόγω συστήματα φαίνεται πως συνυπάρχουν αρμονικά σε ένα αμυντικό αρχιτεκτόνημα με αποτέλεσμα να καθίσταται εξαιρετικά σύνθετη η διαδικασία χρονολόγησής τους³³⁶. Η παρουσία τους σε ένα κτίριο αμυντικού χαρακτήρα θεωρούνταν παλαιότερα ως ένδειξη διαφορετικών και διαδοχικών αρχιτεκτονικών

³³² Fachard 2016, 413-416. Lawrence 1979, 111-418. Winter 1971, 69-286. Στάινχαουερ 2000³, 129-237. Σύμφωνα με το Fachard, η συνθετική μελέτη του ευρύτερου τοπίου μίας περιοχής σε συνδυασμό με τα επιμέρους οχρωματικά αρχιτεκτονήματα μπορεί να αποκαταστήσει το ιστορικό πλαίσιο κατασκευής τους, καθώς και τους σημαντικότερους παράγοντες που οδήγησαν σε αυτήν.

³³³ Camp II 2000, 41.

³³⁴ Lawrence 1979, 39-60, 419-424. Müller-Wiener 1995, 183. Winter 1971, 297-324. Όμπερ 2020, 384-385. Στάινχαουερ 2000³, 129-237.

³³⁵ Camp II 2000, 41-43. Στάινχαουερ 2000³, 170-174. Σε αυτό το πλαίσιο ο Στάινχαουερ θεωρεί πως η απουσία συγκρότησης μίας τυπικής μορφολογίας για την τοιχοποιία οφείλεται στη διατήρηση των ποικίλων παραδοσιακών τεχνοτροπικών μεθόδων λιθοδομής και στην απουσία επαρκών στρωματογραφικών δεδομένων στις επιμέρους τοποθεσίες του ελλαδικού κόσμου. Η έλλειψη των πληροφοριών αυτών οφείλεται στις συνεχείς επιδιορθωτικές εργασίες, οι οποίες λάμβαναν χώρα στα επιμέρους τμήματα των οχρωματικών εγκαταστάσεων.

³³⁶ Camp II 2000, 41-43. Lawrence 1979, 235. Ο Camp II χαρακτηρίζει την παραπάνω συνθήκη προβληματική για την έρευνα, καθώς απουσιάζει η ακριβής και αξιόπιστη χρονολόγηση αυτών των μεθόδων.

φάσεων εντός του³³⁷. Παρόλα ταύτα, η σύγχρονη έρευνα έχει αναδείξει την υιοθέτηση περισσότερων και διαφορετικών τεχνοτροπιών λιθοδομής σε πολλές περιπτώσεις οχυρωματικών οικοδομημάτων.

Παράλληλα, οι έως σήμερα προσπάθειες για την απόλυτη χρονολόγηση των παραπάνω κτιριακών εγκαταστάσεων έχουν αποβεί άκαρπες, καθώς οι εφαρμοσμένες επιστημονικές μέθοδοι επιτρέπουν μόνο χρονολογικές προσεγγίσεις, εφόσον είναι δυνατή η ύπαρξη συγκριτικού υλικού για τις υπό εξέταση οχυρές θέσεις³³⁸. Σημαντική, δε, είναι η προσφορά των επιστημών της ψυχολογίας, της επιγραφικής και της βαλλιστικής. Παράλληλα, ο Camp II επισημαίνει πως η δυνατότητα χρονολόγησης μίας εγκατάστασης αμυντικού χαρακτήρα ενισχύει την ιστορική της σημασία³³⁹.

2.2 Η περίπτωση των παράκτιων αρχιτεκτονημάτων αμυντικού χαρακτήρα στην Αττική

Μετά το πέρας των Περσικών Πολέμων, η πόλη-κράτος των Αθηνών ανεδείχθη ως ένας ισχυρός πολιτικός, οικονομικός και στρατιωτικός παράγοντας στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου. Σε αυτό το πλαίσιο και έως την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου, παρατηρείται η ύπαρξη ποικίλων αρχιτεκτονημάτων αμυντικού χαρακτήρα σε όλη την έκταση της Αττικής χερσονήσου τόσο κατά μήκος των χερσαίων συνόρων, όσο και σε παράκτιες θέσεις³⁴⁰. Αναφορικά με την μορφολογία τους, τα συγκεκριμένα οικοδομήματα χαρακτηρίζονται είτε ως φρούρια είτε ως οχυρωμένοι δήμοι³⁴¹. Σύμφωνα με το Lawrence, ορισμένοι τειχισμένοι οικισμοί της χώρας μπορούν να χαρακτηριστούν ως τείχη ή ως φρούρια³⁴². Ωστόσο, βασική προϋπόθεση για την απόδοση του παραπάνω προσδιορισμού θεωρείται η μη

³³⁷ Lawrence 1979, 235.

³³⁸ Camp II 2000, 41-46. Στάινχάουερ 2000³, 170-174. Συγκεκριμένα, ο συσχετισμός των άφθονων αρχαιολογικών ευρημάτων με τα ιστορικά γεγονότα και με τα στάδια προόδου της πολιορκητικής τακτικής αποτελεί μία ενδεδειγμένη και αποτελεσματική μέθοδο χρονολόγησης των οχυρωματικών έργων.

³³⁹ Camp II 2000, 41-46.

³⁴⁰ Θουκ., *Ιστ.*, 2, 13, 6. Lauter 1992, 77-84. Lawrence 1979, 172-176. McCredie 1966, 88-92. Ober 1985, 191-195. Osborne 1987, 155-157. Winter 1971, 42-45, 305-306. Στάινχάουερ2000³, 149-152, 353 υποσημ. 93.

³⁴¹ Lauter 1992, 77-84. Lawrence 1979, 172-176. McCredie 1966, 88-92. Ober 1985, 191-195. Osborne 1987, 155-157. Winter 1971, 42-45, 305-306. Στάινχάουερ2000³, 149-150, 353 υποσημ. 93.

³⁴² Lawrence 1979, 172-176.

υπαγωγή τους στο πολιτικό καθεστώς μίας πόλης, καθώς και η μη διάκρισή τους ως προς την αυτονομία τους. Σε κάθε περίπτωση, οι αμυντικές υποδομές διακρίνονταν για τη συμπαγή δομή τους και επανδρώνονταν από φρουρές με μικρό αριθμό ατόμων³⁴³. Υπό αυτές τις συνθήκες, οι τεχνικές μέθοδοι κατασκευής καθώς και τα συστήματα τοιχοποιίας που παρουσιάστηκαν σε προηγούμενες υποεννότητες, απαντούν τόσο στις χερσαίες όσο και στις παράκτιες οχυρώσεις της Αττικής κατά διάρκεια των Κλασικών χρόνων³⁴⁴. Πέρα από τη χρήση ωμοπλίνθων, οι ποικίλοι τύποι πετρωμάτων, οι οποίοι είχαν εντοπίσθει σε άφθονες ποσότητες πλησίον ή επί των θέσεων ανέγερσης των συγκεκριμένων υποδομών, αποτέλεσαν αντικείμενο συστηματικής λατόμευσης με σκοπό την υλοποίηση των παραπάνω εργασιών³⁴⁵.

Έτσι, τα αμυντικά αρχιτεκτονήματα εμπλουτίζονταν στο εσωτερικό τους με στρατώνες, δεξαμενές για τη συγκέντρωση των όμβριων υδάτων και λοιπά βοηθητικά οικοδομήματα, ώστε να καλυφθούν οι βασικές ανάγκες των οπλιτών κατά τη διάρκεια της υπηρεσίας τους³⁴⁶. Πέραν, όμως, από την ύπαρξη στρατιωτικών δυνάμεων εντός ενός οχυρωματικού έργου, θεωρείται πιθανή η παρουσία γυναικείου πληθυσμού εκεί, ο οποίος συνεισέφερε στην υλοποίηση των παραπάνω αναγκών³⁴⁷. Για την κατασκευή φρουριών συνήθως προτιμούνταν απομακρυσμένες και δυσπρόσιτες βραχώδεις περιοχές στρατιωτικού ενδιαφέροντος³⁴⁸. Έτσι, εκτός της οχυρώσεως του Πειραιά και της σύνδεσής του με το περιτειχισμένο Αθηναϊκό άστυ μέσω των Μακρών Τειχών, καθίστανται γνωστές οι περιπτώσεις των φρουριακών εγκαταστάσεων του Βουδόρου και του Πανάκτου³⁴⁹. Επιπλέον, αξιοσημείωτες είναι

³⁴³ Lawrence 1979, 172-176. McCredie 1966, 88-92. Osborne 1987, 155-157. Winter 1971, 42-45, 305-306.

³⁴⁴ Fachard κ.α. 2020, 475-549. Lauter 1992, 77-84. Lohmann 2021, 97-314. McCredie 1966, 17-87. Ober 1985, 130-180.

³⁴⁵ Fachard κ.α. 2020, 516-520. Lauter 1992, 77-84. Lohmann 2021, 97-314. Ober 1985, 130-180. Σε αυτό το πλαίσιο, αρκετά είδη λίθων, π.χ. ασβεστόλιθος και κροκαλοπαγής λίθος, χρησιμοποιήθηκαν εκτενώς για την κατασκευή χερσαίων και παραθαλάσσιων οχυρώσεων σε όλη την εδαφική επικράτεια της πόλης-κράτους των Αθηνών κατά την κλασική εποχή.

³⁴⁶ Fachard κ.α. 2020, 512-513. Lawrence 1979, 172-176. Winter 1971, 42-45, 305-306. Σχετικά με τα βοηθητικά κτίρια εντός μίας περιτειχισμένης θέσης, αυτά πιθανώς σχετίζονταν με την αποθήκευση διαφόρων προμηθειών, την κάλυψη διοικητικών αναγκών, τη στέγαση ζώων, την παρασκευή και την κατανάλωση τροφών από τα μέλη του κοινωνικού συνόλου της.

³⁴⁷ Θουκ., *Ιστ.*, 2, 78, 3. Fachard κ.α. 2020, 489. Η παρούσα θεώρηση στηρίζεται σε ανασκαφικά ευρήματα και σε αρχαίες πηγές.

³⁴⁸ Winter 1971, 42-45, 305-306. Γι' αυτό τον λόγο ο Winter εκφράζει την άποψη πως η ακρόπολη ενός οικιστικού συνόλου πιθανώς να αποτελούσε το χώρο ανέγερσης ενός οχυρού οικοδομήματος.

³⁴⁹ Lawrence 1979, 172-176. Ober 1985, 191-195. Στάινχαουερ 2000³, 149-150.

οι περιπτώσεις των οχυρωμένων οικιστικών κέντρων της Ελευσίνας, της Οινόης και του Ωρωπού³⁵⁰.

Παράλληλα, οι λειτουργίες αυτών των αρχιτεκτονικών συνόλων φαίνεται πως ήταν ποικίλες. Σύμφωνα με το Lawrence και λοιπούς ερευνητές, η χρήση των χερσαίων φρουριακών εγκαταστάσεων στόχευε στην αποτελεσματική αντιμετώπιση περιπτώσεων επιδρομών μικρής κλίμακας κατά μήκος των χερσαίων συνόρων της Αττικής, ιδιαίτερα με τη Βοιωτία³⁵¹. Ταυτόχρονα, η εποπτεία χερσαίων περασμάτων και οδικών αξόνων κατά μήκος της μεθοριακής γραμμής θεωρούνταν ως μία επιπλέον χρήση των οχυρών θέσεων³⁵². Παράλληλα, με την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου τα εν λόγω οικοδομήματα αποτελέσαν τις βάσεις για την εκτέλεση αιφνιδιαστικών επιθέσεων εναντίον των Λακεδαιμονίων και των συμμάχων τους από τις Αθηναϊκές φρουρές³⁵³. Οι φρουριακές υποδομές ενδέχεται να χρησιμοποιήθηκαν και ως σημεία συγκέντρωσης του πληθυσμού της υπαίθρου σε περίπτωση συντονισμένης εχθρικής επιχείρησης³⁵⁴. Αντίθετα, τα παραθαλάσσια φρούρια προορίζονταν για τον έλεγχο των τμημάτων της ακτογραμμής της Αττικής, αλλά και για την προστασία των λιμενικών εγκαταστάσεών της, από τις οποίες γινόταν ο διαρκής θαλάσσιος ανεφοδιασμός των Αθηνών με προμήθειες³⁵⁵. Την ίδια στιγμή, παρατηρείται η διαμόρφωση ορισμένων παράκτιων αμυντικών θέσεων ως ναυτικών βάσεων για την ανάπτυξη πολεμικών επιχειρήσεων αποκλεισμού κοντινών παραθαλάσσιων και εχθρικών πόλεων-κρατών³⁵⁶.

Καθ' όλη τη διάρκεια της πολεμικής σύγκρουσης ανάμεσα στους Αθηναίους και τους Σπαρτιάτες, με την συμμετοχή και των συμμαχικών τους δυνάμεων κατά την τελευταία τριακονταετία του 5^{ου} αιώνα π.Χ., το αμυντικό δόγμα της Αθηναϊκής δημοκρατίας δεν παρουσίασε αξιοσημείωτες αλλαγές³⁵⁷. Σημειώνεται, έτσι, μια

³⁵⁰ Lauter 1992, 77-84. Lawrence 1979, 172-176. Ober 1985, 191-195. Στάινχαουερ 2000³, 149-150.

³⁵¹ Lawrence 1979, 172-176. Ober 1985, 191-195. Winter 1971, 42-45, 305-306. Επιπλέον, είναι πιθανό οι συνοριακές δυνάμεις των Αθηναίων να ενισχύονταν με περαιτέρω στρατιωτικές δυνάμεις.

³⁵² Lawrence 1979, 172-176. McCredie 1966, 88-92. Ober 1985, 191-195. Winter 1971, 42-45, 305-306.

³⁵³ Lawrence 1979, 172-176. Ober 1985, 191-195. Στάινχαουερ 2000³, 149-152, 353 υποσημ. 93.

³⁵⁴ Lawrence 1979, 172-176. McCredie 1966, 88-94. Ober 1985, 191-195.

³⁵⁵ Lawrence 1979, 172-176. McCredie 1966, 88-94. Ober 1985, 191-195. Winter 1971, 42-45, 305-306. Στάινχαουερ 2000³, 149-152, 353 υποσημ. 93.

³⁵⁶ Lawrence 1979, 172-176.

³⁵⁷ Αριστοφ., *Α.*, 27-36. Εὐρ., *Μήδ.*, 824-826. Θουκ., *Ιστ.*, 1, 143, 5. Ψ.-Ξεν., *Αθην. Πολ.*, 2, 14-16. Σοφ., *Ο. Κ.*, 694-706. Ober 1985, 13-31. Osborne 1987, 13-22, 44-47, 75-92. Όμπερ 2020, 353. Στάινχαουερ 2000³, 140-141, 144. Παρά την αρχικά επιτυχημένη εξέλιξη της απόφασης του Περικλή για την προάσπιση της πόλης και των λιμανιών της Αθήνας, η αρνητική έκβαση των στρατιωτικών

ρηξικέλευθη τροπή στην περαιτέρω πορεία των στρατηγικών επιχειρήσεων ανάμεσα στις αντικρουόμενες παρατάξεις. Ειδικότερα, το 413 π.Χ. πραγματοποιείται ο *έπιτειχισμός* της Δεκέλειας από τους Λακεδαιμονίους και τους συμμάχους τους³⁵⁸. Το εν λόγω γεγονός και οι σημαίνουσες συνέπειές του για την συνολική ευρυθμία της πόλης-κράτους των Αθηνών συνέβαλαν καταλυτικά στη λήψη της απόφασης από την πλευρά των πολιτών της να ανεγείρουν ισχυρές παραθαλάσσιες οχυρώσεις σε συγκεκριμένες θέσεις της ανατολικής και νοτιοανατολικής Αττικής³⁵⁹.

Συγκεκριμένα, οι περιπτώσεις των φρουριακών εγκαταστάσεων του Θορικού, του Ραμνούντος και του ακρωτηρίου του Σουνίου εντάσσονται σε αυτό το πλαίσιο. Η παρουσία αυτών των περιτειχισμένων θέσεων κατά μήκος της ακτογραμμής εξασφάλιζε την ύπαρξη ασφαλών λιμενικών εγκαταστάσεων για τις Αθηναϊκές τριήρεις και εγγυόταν τον έλεγχο των θαλασσιών οδών για τον επισιτισμό του άστεως από την Εύβοια³⁶⁰. Αυτή η εικόνα φαίνεται πως ενισχύοταν περαιτέρω με την ύπαρξη μίας σειράς αρχιτεκτονημάτων αμυντικού χαρακτήρα, τα οποία λειτουργούσαν ως παρατηρητήρια, σε όλη την έκταση του νοτιοανατολικού τμήματος της Αθηναϊκής εδαφικής επικράτειας, καθώς αυτά βρίσκονταν σε άμεση οπτική επικοινωνία με τον Πειραιά και με τα κατά τόπους σημαντικά παράκτια αμυντικά οικοδομήματα. Εντούτοις, ο Eliot θεωρεί πως η ανέγερση αυτών των αρχιτεκτονημάτων στα ανατολικά και νότια παράλια της Αττικής κατά το β' μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. ενδεχομένως να σχετίζεται και με το διαρκή φόβο των Αθηναίων για πιθανή εχθρική, θαλάσσια εισβολή σε εκείνες τις περιοχές³⁶¹. Επιπλέον, ο Lawrence επισημαίνει πως η πρακτική της ανέγερσης φρουριών για την προάσπιση λιμένων και παράκτιων

επιχειρήσεων κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου εις βάρος των Αθηναίων συνέκλινε στη βαθμιαία αδυναμία εκμετάλλευσης των εκτάσεων της Αθηναϊκής γης στο σύνολό τους, καθώς και των φυσικών της πόρων. Την ίδια στιγμή σημειώθηκε η συστηματική λεηλασία και καταστροφή της υπαίθρου από τα αντίπαλα στρατεύματα. Αντίθετα, ο Ευριπίδης και ο Σοφοκλής σε αντίστοιχα έργα τους εξυμνούν εμμέσως την Περίκλεια αμυντική στρατηγική, τονίζοντας τον απόρθητο χαρακτήρα της Αττικής γης. Αντίστοιχες είναι και οι απόψεις του Θουκυδίδη και του Ψευδο-Ξενοφώντα, σχετικά με την συγκεκριμένη απόφαση του Αθηναίου πολιτικού. Αντιθέτως, ο Αριστοφάνης μέσα από το έργο του διατυπώνει την έντονη δυσαρέσκεια του συνόλου του αγροτικού πληθυσμού, ο οποίος είχε συγκεντρωθεί εντός των οχυρωμένων θέσεων και επιθυμούσε να επιστρέψει στις πατρογονικές περιοχές του.

³⁵⁸ Βλ. Κεφ. 1.

³⁵⁹ Θουκ., *Ιστ.*, 8, 4, 1. Ξεν., *Ελλ.*, 1, 2, 1. Eliot 1962, 133-134. Lauter 1992, 77-84. Lawrence 1979, 172-176. Ober 1985, 13-31, 36-37, 193-194. Osborne 1987, 155-157. Winter 1971, 42-45, 305-306. Στάινχαουερ 2000³, 135-138, 150.

³⁶⁰ Lawrence 1979, 172-176. Ober 1985, 13-31, 36-37, 193-194. Winter 1971, 42-45, 305-306. Στάινχαουερ 2000³, 135-138, 150.

³⁶¹ Eliot 1962, 133-134.

εκτάσεων είναι πρωιμότερη της εφαρμογής της κατά τη διάρκεια της Αθηναϊκής ναυτικής κυριαρχίας στον Αιγαϊακό χώρο³⁶².

Η ενέργεια αυτή, αν και υπήρξε καθοριστικής σημασίας για την συνέχιση της πολεμικής προσπάθειας των Αθηναίων, εντούτοις διαμόρφωσε τις συνθήκες για την τελική έκβαση του Πελοποννησιακού Πολέμου. Παρόλα αυτά, η παρούσα κατάσταση στην Αττική φαίνεται πως συνδεόταν πρωτίστως με τη διασφάλιση της άμυνας και της συνεχούς τροφοδοσίας της πόλης των Αθηνών σε περίπτωση στρατιωτικού κινδύνου παρά με την προάσπιση της χώρας. Με εξαίρεση το Winter, η πλειοψηφία των ερευνητών υποστηρίζει πως οι περιπτώσεις των συνοριακών οχυρωματικών θέσεων σε όλη την Αθηναϊκή επικράτεια κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ. δε σχετίζονται με μία ενδεχόμενη προσπάθεια συγκρότησης ενός συνεκτικά δομημένου αμυντικού συστήματος για την επιτυχή ανάσχεση πιθανών εισβολών³⁶³.

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Lawrence, αν και συμφωνεί με την τοποθέτηση του Winter περί της ύπαρξης ενός οργανωμένου δικτύου οχυρώσεων κατά μήκος της μεθορίου της Αττικής, προσθέτει πως αυτό το σύνολο υποδομών δεν επαρκούσε, ώστε να αναχαιτιστεί μία ενδεχόμενη οργανωμένη στρατιωτική επίθεση εναντίον των Αθηνών³⁶⁴. Επιπλέον, ο Ober υποστηρίζει πως η περιορισμένη παροχή ανθρώπινου δυναμικού και οικονομικών πόρων για την οργάνωση συνοριακών αμυντικών οικοδομημάτων από την Αθηναϊκή δημοκρατία υποδηλώνει το μικρό ενδιαφέρον της για την προστασία της υπαίθρου κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου³⁶⁵. Παράλληλα, ο ίδιος θεωρεί πως η κατασκευή των Μακρών Τειχών στα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. αντικατοπτρίζει ξεκάθαρα το ενδιαφέρον των Αθηναίων για τη συγκρότηση μιας αμυντικής πολιτικής, η οποία θα επικεντρωνόταν στο άστυ³⁶⁶.

Είναι σημαντικό, βέβαια, να συνυπολογιστεί η επικράτηση του στρατηγικού σχεδίου του Περικλή στον πολιτικό και στρατιωτικό βίο των Αθηνών ήδη από το 431 π.Χ. Σύμφωνα με τον εμπνευστή του, η χώρα της Αττικής με τις πλουτοπαραγωγικές πηγές και τα οικιστικά της σύνολα όφειλε να εγκαταλειφθεί σε περίπτωση πιθανής παρουσίας εχθρικών στρατευμάτων προς χάριν του άστεως, ώστε οι πολεμικές

³⁶² Lawrence 1979, 172-176.

³⁶³ Lawrence 1979, 172-176. Ober 1985, 191-195. Osborne 1987, 151-154. Winter 1971, 42-45, 305-306. Όμπερ 2020, 363-372. Στάνχαουερ 2000³, 133, 138-141, 149-150.

³⁶⁴ Lawrence 1979, 172-176. Winter 1971, 42-45, 305-306.

³⁶⁵ Ober 1985, 191-195.

³⁶⁶ Ober 1985, 191-195. Όμπερ 2020, 363-372.

επιχειρήσεις των Αθηναίων να επικεντρωθούν στο πεδίο της θάλασσας³⁶⁷. Κατ' επέκταση ο συνολικός πληθυσμός της Αττικής θα συγκεντρωνόταν εντός του περιτειχισμένου άστεως, της ασφαλούς περιοχής των Μακρών Τειχών και της τειχισμένης πόλης του Πειραιά που ως χώροι συγκροτούσαν τη βασική γραμμή άμυνας των Αθηναίων. Επιπλέον, ο διαρκής ανεφοδιασμός της πόλης-κράτους μέσω των λιμενικών υποδομών του Πειραιά θεωρούνταν δεδομένος από τη στιγμή που οι τριήρεις της ήλεγχαν την ευρύτερη έκταση του Αιγαϊακού χώρου.

Κατά συνέπεια, παρατηρείται η άρρηκτη σύνδεση της πολιτικής του Περικλή με την διορατική προσέγγιση του Θεμιστοκλή στις αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ. σε ό, τι αφορά στην ανάδειξη της γεωπολιτικής σημασίας του Πειραιά και την αναδιοργάνωση της ναυτικής ισχύος των Αθηνών³⁶⁸. Γι' αυτούς τους λόγους οι Λακεδαιμόνιοι έστρεψαν πλέον την προσοχή τους στην περιοχή του Ελλησπόντου, ώστε μέσα από τις στρατηγικές επιχειρήσεις τους εκεί να παρεμποδιστεί η μεταφορά σιτηρών και λοιπών προμηθειών προς την πόλη-κράτος των Αθηνών³⁶⁹. Έτσι, οι ισχύουσες συνθήκες δεν επέτρεψαν την μεταστροφή του ευρύτερου κλίματος εντός του άστεως και η πολεμική σύρραξη έληξε το 404 π.Χ. με την ήττα των Αθηναίων³⁷⁰.

Με την έλευση του 4^{ου} αιώνα π.Χ., παρατηρείται μία τάση στον ευρύτερο Ελλαδικό κόσμο για αλλαγή αναφορικά με τους τρόπους ανάπτυξης της τέχνης του πολέμου. Είναι, έτσι, σημαντικό να ληφθεί υπόψη η σημαντική επίδραση της πρόσφατης εμπειρίας του Πελοποννησιακού Πολέμου στα τεκταινόμενα, με τις καινοτομίες στο πεδίο της στρατιωτικής τακτικής και την έκταση των επιμέρους επιχειρήσεων εντός αυτού του πλαισίου. Επιπρόσθετα, το εν λόγω ιστορικό γεγονός ήταν πρωτοφανές για το σύνολο των Ελληνικών κοινωνιών. Με άλλα λόγια, η

³⁶⁷ Ober 1985, 51-52. Όμπερ 2020, 363-372. Στάινχαουερ 2000³, 133, 138-141, 149-150.

³⁶⁸ Στάινχαουερ 2000³, 133, 138-141, 149-150.

³⁶⁹ Ξεν., Έλλ., 1, 1, 35-36. Ober 1985, 36-37. Στάινχαουερ 2000³, 138. Μέσα από αυτή την προσέγγιση, οι απαρχές της οποίας μάλλον τοποθετούνταν στο επιχειρησιακό σχέδιο του στρατηγού Βρασίδα, οι σπαρτιατικές δυνάμεις θα ασκούσαν μία μορφή έμμεσης στρατιωτικής και οικονομικής πίεσης προς την πόλη-κράτος των Αθηνών, καθώς αυτή δε θα είχε πρόσβαση στις υπερπόντιες πηγές ανεφοδιασμού της, με αποτέλεσμα την τελική υποταγή της. Ένθερμος υποστηρικτής αυτής της πολιτικής υπήρξε ο Λύσανδρος, ο οποίος και την έφερε εις πέρας. Σύμφωνα με το Στάινχαουερ η τακτική των δύο παραπάνω Λακεδαιμονίων στρατιωτικών μπορεί χαρακτηριστεί ως μία μορφή *έπιτειχισμού* ευρείας κλίμακας.

³⁷⁰ Πλούτ., Λύσ., 13, 3. Ύστερα από την επιτυχή εφαρμογή της στρατηγικής του Αθηναϊκού αποκλεισμού από τις περιοχές του Ελλησπόντου, ο Λύσανδρος απέστειλε στο Αθηναϊκό άστυ αρκετούς αιχμαλώτους πολέμου, με σκοπό την επιδείνωση των συνθηκών λιμού που ήδη επικρατούσαν εκεί.

διαμόρφωση μίας νέας στρατηγικής προσέγγισης στο πεδίο των μαχών ανατρέπει πλήρως τα έως τότε δεδομένα.

Η διεξαγωγή του πολέμου σταδιακά απομακρύνεται από το ηθικό και αγωνιστικό πλαίσιο της οπλιτικής φάλαγγας ως τακτικής³⁷¹. Συγκεκριμένα, οι πολεμικές επιχειρήσεις αποκτούν έναν ολοκληρωτικό χαρακτήρα, καθώς συντριβή και η υποταγή του εχθρού θεωρούνται τα φυσικά επακόλουθα της νίκης στο πεδίο της μάχης. Σύμφωνα με το Στάινχαουερ, η ενέδρα, ο αιφνιδιασμός, η έφοδος με σκοπό την κατάληψη της εχθρικής πόλεως και η καταδίωξη του ηττημένου εχθρού συγκροτούν τα θεμελιώδη στοιχεία της νέας επιθετικής στρατηγικής³⁷². Επιπλέον, η επιτυχής εφαρμογή της επιτάσσει την άμβλυνση των έως τότε καθιερωμένων χρονικών και τοπικών ορίων για την εκτέλεση στρατηγικών επιχειρήσεων³⁷³. Όλες οι παραπάνω αρχές υιοθετήθηκαν με επιτυχία από τον Επαμεινώνδα ιδίως μετά το 371 π.Χ. και έφθασαν στην ολοκληρωμένη μορφή τους κατά τις πολεμικές αναμετρήσεις του Φιλίππου του Β'³⁷⁴.

Παράλληλα, η εμφάνιση νέων τακτικών μεθόδων και όπλων θα αναδείξει περαιτέρω την ανάγκη υιοθέτησης σύγχρονων αμυντικών συστημάτων για την ασφάλεια των αρχαίων Ελληνικών κοινωνιών³⁷⁵. Αναλυτικά, η πολιορκητική τέχνη αποτελεί ουσιαστικό στοιχείο της επιθετικής στρατηγικής και σημείωσε ραγδαία ανάπτυξη κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. Την ίδια στιγμή, λαμβάνει χώρα η ανάδειξη της σημασίας της χρήσεως του ιππικού, των *ψιλών*, των *πελταστών* και της Μακεδονικής φάλαγγας στις εκάστοτε πολεμικές επιχειρήσεις. Επιπλέον, η οπλιτική φάλαγγα απεγκλωβίζεται από τους άτεγκτους κανόνες ανάπτυξης της και εφοδιάζεται πλέον με ελαφρύτερο πολεμικό εξοπλισμό, ώστε τα μέλη της να αποκτήσουν μεγαλύτερη ευκινησία³⁷⁶. Κεντρικό ρόλο σε αυτό κατέχει η εκμετάλλευση της γεωμορφολογίας του εδάφους, κυρίως υπό τη μορφή της κατάληψης ορεινών διαβάσεων, για την επιτυχή οργάνωση και εκτέλεση πολεμικών δράσεων.

Σε ό, τι αφορά στην πόλη-κράτος των Αθηνών ο αντίκτυπος από την αποτυχημένη υιοθέτηση της αμυντικής στρατηγικής του Περικλή αποτυπώνεται με σαφήνεια στις

³⁷¹ Ober 1985, 32-50. Osborne 1987, 137-164. Στάινχάουερ 2000³, 141- 144.

³⁷² Στάινχάουερ 2000³, 141- 144.

³⁷³ Ober 1985, 32-50. Osborne 1987, 137-164. Στάινχάουερ 2000³, 141- 144.

³⁷⁴ Στάινχάουερ 2000³, 141- 144.

³⁷⁵ Ober 1985, 32-50. Osborne 1987, 137-164. Όμπερ 2020, 384-385. Στάινχαουερ 2000³, 141- 144, 161-168.

³⁷⁶ Στάινχαουερ 2000³, 141- 144, 161-168.

σύγχρονες γραπτές μαρτυρίες³⁷⁷. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Ober υποστηρίζει πως πλέον η απόφαση για την εγκατάλειψη της υπαίθρου υπό το φόβο μίας επικείμενης εισβολής στην Αττική θεωρούνταν από τους Αθηναίους ως μία καταστροφική και ηθικά κατάπτυστη ενέργεια³⁷⁸. Την ίδια αίσθηση αποπνέουν και αρκετοί ρητορικοί λόγοι του Αισχίνη και του Δημοσθένη³⁷⁹. Συνεπώς, καθίσταται σαφές πλέον πως μία ιδεολογία αμυντικού περιεχομένου είχε δημιουργηθεί εντός της πόλης των Αθηνών, στο επίκεντρο της οποίας βρισκόταν η προάσπιση της χώρας³⁸⁰.

Η απώλεια της αυτοκρατορίας και η επακόλουθη απουσία αξιόλογων οικονομικών πόρων οδηγούν το ενδιαφέρον των Αθηναίων στη συστηματική εκμετάλλευση της χώρας της Αττικής χερσονήσου, ώστε να εξασφαλιστεί η απαιτούμενη αυτάρκεια για την κάλυψη των αναγκών της πόλης-κράτους. Σύμφωνα με τους Ober και Στάινχαουερ, η επικέντρωση του ενδιαφέροντος της Αθήνας στη διατήρηση της αυτοκρατορίας της βασιζόταν στην κατανόηση του ευρύτερου συμφέροντός της μέσα από το τριμερές σχήμα της ναυτικής ισχύος, των συμμαχικών προσόδων και της δομής του δημοκρατικού πολιτεύματος που όριζαν τη δύναμή της ως πόλης-κράτους³⁸¹. Συνεπώς, αυτή η προσέγγιση συνεπαγόταν τον παραγκωνισμό της υπαίθρου προς χάριν του άστεως. Με την ανατροπή των συνθηκών το 404 π.Χ. και τη σταδιακή στροφή της προσοχής της Αθηναϊκής δημοκρατίας προς τη χώρα, σηματοδοτείται και η ουσιαστική αποστροφή προς την πολιτική του Περικλή. Σύμφωνα με το Στάινχαουερ, η Αθήνα πλέον εντάσσεται σε ένα κοινό πλαίσιο με τις υπόλοιπες Ελληνικές πόλεις-κράτη, όπου κυριαρχεί η ιδέα της διαρκούς μέριμνας για την ύπαιθρο και τις πλουτοπαραγωγικές πηγές της³⁸².

Έτσι, λαμβάνει χώρα η συγκρότηση ενός νέου αμυντικού δόγματος, το οποίο θα αποτελέσει σημαντικό αντικείμενο μελετών για πολλούς συγγραφείς. Η αρχή αυτής

³⁷⁷ Αισχίν., *Κ. Κτησ.*, 79-80. Αισχίν., *Π. Παραπρ.*, 139. Αισχίν., *Π. Παραπρ.*, 175. Άνδοκ., *Π. Είρ.*, 8. Δημ., *Π. Παραπρ.*, 86. Δημ., *Π. Παραπρ.*, 125-126. Δημ., *Π. Στεφ.*, 36. Ίσοκ., *Άρεοπ.*, 13. Ίσοκ., *Π. Είρ.*, 77. Ίσοκ., *Π. Είρ.*, 84. Ίσοκ., *Π. Είρ.*, 92. Πλάτ., *Γοργ.*, 519a. Πλάτ., *Νόμ.*, 6, 778d-e. Πλάτ., *Νόμ.*, 6, 779a. Ober 1985, 51-66. Στάινχαουερ 2000³, 144-145. Το θέμα της δήωσης της υπαίθρου κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 5^{ου} αιώνα π.Χ., ως συνέπεια της συγκεκριμένης στρατηγικής προσέγγισης, απασχόλησε ιδιαίτερα τους κύκλους των ρητόρων και φιλοσόφων του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Μέσα από τα κείμενα τους καταδεικνύεται η άσκηση κριτικής στο πρόσωπο του Περικλή.

³⁷⁸ Ober 1985, 51-66.

³⁷⁹ Αισχίν., *Κ. Κτησ.*, 79-80. Αισχίν., *Π. Παραπρ.*, 139. Αισχίν., *Π. Παραπρ.*, 175. Άνδοκ., *Π. Είρ.*, 8. Δημ., *Π. Παραπρ.*, 86. Δημ., *Π. Παραπρ.*, 125-126. Δημ., *Π. Στεφ.*, 36.

³⁸⁰ Ober 1985, 51-66. Στάινχαουερ 2000³, 144-149. Έτσι, ο Στάινχαουερ υποστηρίζει πως καμία εργασία δεν έλαβε χώρα επί των Μακρών Τειχών ανάμεσα στα έτη 395-338 π.Χ. Αυτό το γεγονός ενδεχομένως αντικατοπτρίζει το γενικό κλίμα των Αθηνών εκείνης της εποχής.

³⁸¹ Ober 1985, 13-31. Στάινχαουερ 2000³, 144-145.

³⁸² Στάινχαουερ 2000³, 144-145.

της στρατηγικής στηρίζεται στην αδήριτη ανάγκη για επέκταση της αμυντικής γραμμής πέρα από τα στενά όρια της οχύρωσης του άστεως και στην ανάπτυξη της σε όλη την έκταση της εδαφικής επικράτειας της πόλης-κράτους, ώστε να συμπεριληφθεί σε αυτήν και η μέχρι πρότινος μη επαρκώς προστατευμένη χώρα³⁸³. Την ίδια στιγμή, οι Αινείας ο Τακτικός, Αριστοτέλης, Ξενοφών και Πλάτων αποτέλεσαν την ομάδα των αρχαίων μελετητών που τοποθετήθηκαν λεπτομερώς μέσα από τα κείμενά τους επί του ζητήματος αυτού³⁸⁴. Σύμφωνα με τον Ober οι θεωρητικοί του 4^{ου} αιώνα π.Χ., που ασχολήθηκαν με τα ζητήματα της νέας αμυντικής στρατηγικής και της ασφάλειας της εδαφικής ακεραιότητας των πόλεων-κρατών συνέκλιναν στην αποδοχή της ανάγκης ανάπτυξης του συστήματος της προληπτικής συνοριακής άμυνας ως τη βέλτιστη επιλογή από τις διαθέσιμες τακτικές³⁸⁵. Επιπλέον, ο ίδιος επισημαίνει πως, παρά τα σημαντικά μειονεκτήματα που ενέχει αυτή η στρατηγική, τα πλεονεκτήματά της είναι σημαντικά³⁸⁶.

Ωστόσο, το διαρκές πολεμικό κλίμα που χαρακτηρίζει στο σύνολό του τον 4^ο αιώνα π.Χ. καθιστά επιτακτική την ανάγκη της διασφάλισης της εδαφικής ακεραιότητας της πόλης-κράτους των Αθηνών. Έτσι, η μελέτη των έως σήμερα γνωστών δεδομένων αναδεικνύει την ύπαρξη και την οργάνωση ενός εκτεταμένου δικτύου οχυρώσεων στην Αθηναϊκή δημοκρατία κατά τον παραπάνω αιώνα, με σκοπό την προάσπιση της χώρας και του συνόλου της εδαφικής της έκτασης³⁸⁷. Ειδικότερα, η δομή του συστήματος άμυνας των Αθηνών συγκροτείται από μία σειρά παρατηρητηρίων και οχυρών εγκαταστάσεων κατά μήκος των χερσαίων και παράκτιων συνόρων της Αττικής χερσονήσου³⁸⁸. Επιπρόσθετα, τα εν λόγω αρχιτεκτονήματα τοποθετούνται πλησίον ή επί των χερσαίων περασμάτων και των ακτών, από όπου γινόταν η είσοδος στην Αθηναϊκή εδαφική επικράτεια.

³⁸³ Αίν. Τακτ., *Πολιορκ.*, Η', 1. Αίν. Τακτ., *Πολιορκ.*, ΙΣΤ', 7. Αίν. Τακτ., *Πολιορκ.*, ΙΣΤ', 17-18. Αριστοτ., *Πολιτ.*, 7, 1330a. Αριστοτ., *Πολιτ.*, 7, 1326b-1327a. Ίσοκ., *Παναθ.*, 50. Ξεν., *Οίκ.*, 5, 4-5. Ξεν., *Οίκ.*, 6, 6-7. Ξεν., *Οίκ.*, 6, 10. Πλάτ., *Νόμ.*, 6, 760-762b. Πλάτ., *Νόμ.*, 6, 778d-779a. Ober 1985, 69-86. Osborne 1987, 137-164. Στάινχαουερ 2000³, 144-149.

³⁸⁴ Αίν. Τακτ., *Πολιορκ.*, Η', 1. Αίν. Τακτ., *Πολιορκ.*, ΙΣΤ', 7. Αίν. Τακτ., *Πολιορκ.*, ΙΣΤ', 17-18. Αριστοτ., *Πολιτ.*, 7, 1330a. Αριστοτ., *Πολιτ.*, 7, 1326b-1327a. Ξεν., *Οίκ.*, 5, 4-5. Ξεν., *Οίκ.*, 6, 6-7. Ξεν., *Οίκ.*, 6, 10. Πλάτ., *Νόμ.*, 6, 760-762b. Πλάτ., *Νόμ.*, 6, 778d-779a.

³⁸⁵ Ober 1985, 69-86. Ορισμένες από αυτές τοποθετούνται χρονικά στον 5^ο αιώνα π.Χ.

³⁸⁶ Ober 1985, 69-86.

³⁸⁷ Αριστοτ., *Αθην. Πολ.* 43, 3-4. Αριστοτ., *Αθην. Πολ.*, 61, 1. Αριστοτ., *Ρητ.*, 1, 1359b-1360a. Ξεν., *Απομν.*, 3, 6, 1-18. Ξεν., *Οίκ.*, 4, 47. Ξεν., *Οίκ.*, 4, 52. Lauter 1992, 77-84. Lawrence 1979, 172-176. McCredie 1966, 88-92. Ober 1985, 87-207. Osborne 1987, 137-164. Winter 1971, 42-45, 305-306. Στάινχαουερ 2000³, 149-154.

³⁸⁸ Lauter 1992, 77-84. Lawrence 1979, 172-176. McCredie 1966, 88-92. Ober 1985, 87-207. Osborne 1987, 137-164. Winter 1971, 42-45, 305-306. Στάινχαουερ 2000³, 149-154, 158-161.

Ως προς την επιλογή της καλύτερης δυνατής γεωγραφικής θέσης για την οικοδόμηση των αμυντικών οικοδομημάτων παρατηρείται η διατήρηση των κριτηρίων που εντοπίζονται σε αντίστοιχες περιπτώσεις κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ.³⁸⁹ Η μόνιμη στρατιωτική τους δύναμη, αν και περιορισμένη σε αριθμό, συγκροτούνταν από τα τμήματα του συνόλου των Αθηναίων εφήβων³⁹⁰. Στο πλαίσιο του θεσμού της εφηβείας, οι τελευταίοι αποστέλλονταν στα σύνορα της χώρας κατά το δεύτερο έτος της υποχρεωτικής θητείας τους, ώστε να επανδρώσουν τα φρούριά της και να προβούν σε συνεχείς περιπολίες. Το συγκεκριμένο μέτρο εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πολιτικό, οικονομικό και στρατιωτικό πρόγραμμα μεταρρυθμιστικού περιεχομένου, το οποίο σημειώνεται στην Αθήνα κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. και αποσκοπούσε στην περαιτέρω αναδιοργάνωση του αμυντικού επιχειρησιακού σχεδίου της³⁹¹.

Παρά τις διατυπώσεις ποικίλων υποθέσεων σχετικά με τις χρήσεις των οχυρών θέσεων, οι Lawrence και Ober υποστηρίζουν πως μάλλον αυτές σχετίζονταν πρωτίστως με την υλοποίηση στρατιωτικών στόχων³⁹². Αναλυτικά, η λειτουργία των αμυντικών οικοδομημάτων εν γένει αποσκοπούσε στην εποπτεία της ευρύτερης περιοχής αρμοδιότητάς τους και στην επιτυχή αντιμετώπιση ολιγομελών ομάδων ληστών ή επιδρομέων³⁹³. Παρόλα αυτά, μία οργανωμένη στρατιωτική εισβολή μεγάλης κλίμακας ήταν δυνατό να αναχαιτιστεί με τη συνδρομή περαιτέρω ενισχύσεων είτε από το άστυ είτε από γειτονικές περιτειχισμένες θέσεις. Έτσι, το εκτενές οδικό δίκτυο της Αθηναϊκής δημοκρατίας επιτυγχάνει την άμεση ή έμμεση σύνδεση ανάμεσα στην πόλη και στα κατά τόπους φρουριακά αρχιτεκτονήματα³⁹⁴. Παράλληλα, η οικοδόμηση φυλακίων, μεμονωμένων πύργων και οχυρώσεων σε στρατηγικές τοποθεσίες κατά μήκος της ενδοχώρας καθιστά περαιτέρω εφικτή την οπτική επικοινωνία μεταξύ των τμημάτων του συνολικού αμυντικού συστήματος, αλλά και του άστεως με αυτά³⁹⁵.

³⁸⁹ Winter 1971, 42-45, 305-306

³⁹⁰ Lawrence 1979, 172-176. Marrou 1964, 64, 115, 151-153. Ober 1985, 87-207. Osborne 1987, 137-164. Στάινχαουερ 2000³, 292-295.

³⁹¹ Lawrence 1979, 172-176. Ober 1985, 87-207. Osborne 1987, 137-164. Στάινχαουερ 2000³, 297-299, 309-314.

³⁹² Lawrence 1979, 172-176. Ober 1985, 87-207.

³⁹³ Lawrence 1979, 172-176. Ober 1985, 87-207. Osborne 1987, 137-164.

³⁹⁴ Lawrence 1979, 172-176. Ober 1985, 87-207. Στάινχαουερ 2000³, 149-154.

³⁹⁵ Πολύβ., *Ιστ.*, 10, 43-45. Lawrence 1979, 187-191. Ober 1985, 87-207. Στάινχαουερ 2000³, 149-154, 158-161. Αναφορικά με τα πυργοειδή κτίσματα αυτά φαίνεται πως λειτουργούσαν και ως σταθμοί ανεφοδιασμού ή ανασυγκρότησης των στρατιωτικών δυνάμεων, οι οποίες κατευθύνονταν προς την επαπειλούμενο τμήμα των συνόρων. Ταυτόχρονα, η μεταφορά μηνυμάτων σύντομου περιεχομένου

Κατά συνέπεια, το επιχειρησιακό πλάνο της συνοριακής αμυντικής στρατηγικής της Αττικής του 4^{ου} αιώνα π.Χ. διαπνέεται από το αίσθημα της συνοχής ως προς τα επιμέρους δομικά του στοιχεία³⁹⁶. Συγκεκριμένα, το παρόν σύστημα αποτελούνταν από ένα συνδυασμό επαναχρησιμοποιημένων ή σε ορισμένες περιπτώσεις ανοικοδομημένων φρουριακών υποδομών του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και νεόδμητων αμυντικών οικοδομικών κτισμάτων³⁹⁷. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των περιτειχισμένων δήμων της Οινόης, της Ελευσίνας και του Ραμνούντος, ενώ τα φρούρια των Ελευθερών και της Φυλής ενισχύουν περαιτέρω την εικόνα του δικτύου των οχυρωμένων θέσεων³⁹⁸. Αναφορικά με τη χρονολόγηση του αμυντικού συστήματος της Αθήνας κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. όλοι οι μελετητές συμφωνούν πως αυτό μπορεί να χρονολογηθεί στο διάστημα 380-340 π.Χ.³⁹⁹.

ανάμεσα στις διάφορες περιοχές επιτρέπει τη διαρκή ενημέρωση για την ισχύουσα κατάσταση σε κάθε επιμέρους τμήμα της συνολικής έκτασης της Αθηναϊκής δημοκρατίας. Η παραπάνω ενέργεια ήταν εφικτό να υλοποιηθεί μέσω φρυκτωριών ή σημάτων καπνού. Επιπλέον, ο Ober θεωρεί πιθανή την ταυτόχρονη χρήση αγγελιοφόρων για την μεταφορά μηνυμάτων προς την πόλη, ώστε να παρουσιαστεί αναλυτικά στις αρμόδιες αρχές η εκάστοτε εν ισχύ συνθήκη.

³⁹⁶ McCredie 1966, 88-92. Ober 1985, 87-207. Osborne 1987, 137-164. Στάινχαουερ 2000³, 149-154.

³⁹⁷ Lawrence 1979, 172-176. Ober 1985, 87-207. Osborne 1987, 137-164.

³⁹⁸ Lauter 1992, 77-84. Lawrence 1979, 172-176. McCredie 1966, 88-92. Ober 1985, 87-207. Osborne 1987, 137-164

³⁹⁹ Ober 1985, 87-207. Osborne 1987, 137-164. Winter 1971, 42-45, 305-306. Στάινχαουερ 2000³, 149-158. Σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο εντάσσονται αντίστοιχα συστήματα διαφόρων πόλεων- κρατών του ελλαδικού κόσμου, τα οποία θεωρούνται σύγχρονα του Αθηναϊκού εγχειρήματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΟΙ ΠΑΡΑΘΑΛΑΣΣΙΕΣ ΠΟΛΕΙΣ

3.1 Ελευσίνα

Στα βορειοδυτικά παράλια της Αττικής χερσονήσου εντοπίζεται η αρχαία πόλη της Ελευσίνας (**Εικ. 1**), η οποία είχε ιδρυθεί επί του ανατολικότερου λόφου μίας λοφοσειράς διατεταγμένης στον άξονα Ανατολή-Δύση (**Εικ. 2**)⁴⁰⁰. Πλησίον της παραπάνω πόλης αναπτύσσεται το Θριάσιον πεδίο, το οποίο υπήρξε μία από τις πιο εύφορες περιοχές της Αττικής⁴⁰¹. Σε αυτό το πλαίσιο, η ευρύτερη έκταση της Ελευσίνας ορίζεται προς Νότο από τον ομώνυμο κόλπο της, μέσω του οποίου καθίσταται εφικτή η διαρκής επικοινωνία της με το σύνολο του Αιγαιακού κόσμου⁴⁰². Προς τις υπόλοιπες κατευθύνσεις του ορίζοντα, η εδαφική επικράτεια της Ελευσίνας περιβάλλεται από όρη και λόφους⁴⁰³. Υπό αυτές τις συνθήκες, η οργάνωση ενός εκτεταμένου οδικού δικτύου, το οποίο διερχόταν από εκεί, επέτρεπε την επικοινωνία της πόλης της Ελευσίνας με την Πελοπόννησο καθώς και με την υπόλοιπη ηπειρωτική Ελλάδα κατά την Αρχαιότητα⁴⁰⁴. Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω δεδομένα, αναδεικνύεται αμέσως η γεωστρατηγική σημασία της συγκεκριμένης πόλης, η οποία αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για την περιτείχιση αλλά και για την περαιτέρω εξέλιξη της ανά τους αιώνες⁴⁰⁵.

Πριν από την αναλυτική περιγραφή των αμυντικών υποδομών της Ελευσίνας, αξίζει να παρουσιαστεί συνοπτικά το ιστορικό πλαίσιο της. Αναλυτικά, η ανθρώπινη δραστηριότητα εκεί μαρτυρείται ήδη από τους προϊστορικούς αιώνες⁴⁰⁶. Η παρούσα κατάσταση στηρίζεται σε ποικίλα ανασκαφικά ευρήματα, τα οποία αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια αρχαιολογικών ερευνών στην εδαφική έκταση της Ελευσίνας.

⁴⁰⁰ Milchhoefer 1895, 25. Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 12. Μυλωνάς 1961, 3, 23. Τραυλός 1949, 138. Το ύψος του παρόντος λόφου ανέρχεται σε 63 μ., ενώ ο ίδιος χαρακτηρίζεται ως δυσπρόσιτος από όλες τις πλευρές του. Αυτό είχε ως συνέπεια την ενίσχυση της φυσικής οχυρότητας της τοποθεσίας, όπου οργανώθηκε η πόλη της Ελευσίνας.

⁴⁰¹ Milchhoefer 1895, 19-25. Ober 1985, 179. Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 12. Μυλωνάς 1961, 3, 23. Πέρα από Θριάσιον πεδίο, η παραπάνω περιοχή ονομαζόταν και Ρειτών πεδιάς.

⁴⁰² Milchhoefer 1895, 19-25. Ober 1985, 179. Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 12. Μυλωνάς 1961, 23.

⁴⁰³ Milchhoefer 1895, 19-25. Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 12. Μυλωνάς 1961, 23.

⁴⁰⁴ Πασ., *Ελλ. Περιήγ.*, 1, 36, 3-1, 39, 1. Ober 1985, 111-129. Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 12, 75-79. Μυλωνάς 1961, 23-24. Τραυλός 1949, 138.

⁴⁰⁵ Μυλωνάς 1961, 3-347, Εικ. 1-88. Σχετικά με την ονομασία των επιμέρους τμημάτων της συνολικής οχύρωσης της Ελευσίνας, ακολουθήθηκε το σύστημα, το οποίο παρατίθεται στη μελέτη του Μυλωνά.

⁴⁰⁶ Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 20, 28-35. Μυλωνάς 1961, 23-54. Τραυλός 1949, 138. Τραυλός 1988, 91-92.

Ωστόσο, περί τα μέσα του 15^{ου} αιώνα π.Χ. σημειώνεται ένα ρηξικέλευθο γεγονός, το οποίο θα καθορίσει σε σημαντικό βαθμό την μετέπειτα ιστορική πορεία της εντός του Ελλαδικού κόσμου. Ειδικότερα, η πανάρχαια λατρεία της Δήμητρας και της Κόρης, οι καταβολές της οποίας ανάγονται στο μυθικό παρελθόν, εισάγεται στην περιοχή της Ελευσίνας κατά την προαναφερθείσα χρονική περίοδο⁴⁰⁷. Αυτό είχε ως συνέπεια η ανατολική πλευρά του λόφου, όπου είχε ήδη συγκροτηθεί ο προϊστορικός οικισμός της Ελευσίνας, να οριστεί ως ο χώρος διαμόρφωσης του ιερού της Δήμητρας και της Κόρης⁴⁰⁸. Με την έλευση της εποχής Σιδήρου, η λατρεία των ιδίων θεοτήτων συνεχίζεται στο παραπάνω ιερό τους, ενώ το οικιστικό κέντρο της Ελευσίνας αναπτύσσεται περαιτέρω.

Ακολούθως, αξιοσημείωτα γεγονότα σημειώνονται εκεί, στο πλαίσιο της Αρχαϊκής Περιόδου. Κατά την εποχή του Σόλωνα στην Αθήνα, η Ελευσίνα προσαρτάται από την συγκεκριμένη πόλη-κράτος και πλέον αποτελεί οργανικό τμήμα της εδαφικής επικράτειας της⁴⁰⁹. Υπό αυτές τις συνθήκες, λαμβάνει χώρα η ανέγερση νέων αρχιτεκτονημάτων στο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης⁴¹⁰. Στη συνέχεια, η εμφάνιση του τυράννου Πεισιστράτου στα πολιτικά τεκταινόμενα της Αθήνας κατά τον 6^ο αιώνα π.Χ. επηρέασε καταλυτικά τις εξελίξεις που συσχετιζόνταν με την Ελευσίνα. Πέραν από την οικοδόμηση νέων δημοσίων κτιρίων εντός του ιερού της, ο χώρος αυτός καθώς και η πόλη της Ελευσίνας περιτειχίζονται από ισχυρό περίβολο⁴¹¹. Το σημαντικό οικοδομικό πρόγραμμα του Πεισιστράτου εκεί συνδέεται με το αντίστοιχο πολιτικό του, μέσω του οποίου επεδίωκε την ανάδειξη της Αθήνας σε ηγητική δύναμη εντός του Ελλαδικού κόσμου⁴¹². Σχετικά με την υλοποίηση αυτού του σκοπού, σημαντικές μεταρρυθμίσεις παρατηρούνται στο εθιμοτυπικό της λατρείας της Δήμητρας και της Κόρης στην Ελευσίνα. Επιπρόσθετα, η ίδια η πόλη

⁴⁰⁷ Ήσ., Θ., 913-914. Όμ., *Υμν. Δήμ.*, 1-489. Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 12-20, 28-35., Μυλωνάς 1961, 3-22. Τραυλός 1988, 91-92.

⁴⁰⁸ Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 20, 28-35, 80-117. Μυλωνάς 1961, 23-54, 224-285. Τραυλός 1988, 91-92.

⁴⁰⁹ Ήρόδ., *Ιστ.*, 1, 30, 4-5. Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 19, 39-41. Μυλωνάς 1961, 63-76. Τραυλός 1988, 92-93.

⁴¹⁰ Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 20, 39-41. Μυλωνάς 1961, 63-76. Τραυλός 1988, 92-93.

⁴¹¹ Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 20, 41-49. Μυλωνάς 1961, 77-105. Τραυλός 1949, 138. Τραυλός 1988, 93-94.

⁴¹² Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 41-49. Μυλωνάς 1961, 77-105.

οργανώνεται στον ομώνυμο αττικό δήμο της Ιπποθοωντίδος φυλής, στο πλαίσιο της μεταρρυθμιστικής πολιτικής του Κλεισθένη⁴¹³.

Κατά τη διάρκεια των Περσικών Πολέμων, η Ελευσίνα λεηλατήθηκε και καταστράφηκε από τα Περσικά στρατεύματα⁴¹⁴. Μετά τη νικηφόρα έκβαση της συγκεκριμένης πολεμικής σύγκρουσης υπέρ των Ελληνικών πόλεων-κρατών, ο Κίμωνας αναδεικνύεται σε ηγετική πολιτική φυσιογνωμία εντός των Αθηνών. Ο παραπάνω Αθηναίος πολιτικός θα προσφέρει σημαντικά χρηματικά ποσά για την ανοικοδόμηση του ιερού της Δήμητρας και της Κόρης στην Ελευσίνα. Αναλυτικότερα, οι κατασκευαστικές εργασίες, που συσχετίζονται με την αποκατάσταση του παρόντος ιερού, χρονολογούνται στο διάστημα 479-461 π.Χ.⁴¹⁵ Ωστόσο, ο οστρακισμός του Κίμωνα το 461 π.Χ. θα οδηγήσει στην παύση κάθε οικοδομικής δραστηριότητας στην Ελευσίνα έως την εμφάνιση του Περικλή στο πολιτικό προσκήνιο της Αθηναϊκής δημοκρατίας⁴¹⁶.

Στο πλαίσιο της πολιτικής κυριαρχίας του στην Αθήνα, πολυάριθμα αρχιτεκτονήματα αναγείρονται στο ιερό της Ελευσίνας⁴¹⁷. Σύμφωνα με το Μυλωνά, η κατασκευή των παραπάνω οικοδομημάτων ίσως ήταν σύγχρονη με την αρχιτεκτονική δραστηριότητα, η οποία απαντάται στην Ακρόπολη των Αθηνών κατά το β' μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ.⁴¹⁸ Παρόλα αυτά, η ανέγερση νέων κτηρίων στο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης εντάσσεται στο ευρύτερο οικοδομικό πρόγραμμα του Περικλή στην Αττική, μέσω του οποίου προβαλλόταν η εξέχουσα θέση των Αθηνών εντός του Ελλαδικού χώρου⁴¹⁹. Με την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου, η Ελευσίνα αποτέλεσε μία από τις σημαντικότερες αμυντικές εγκαταστάσεις των Αθηναίων κατά μήκος των παραλίων της Αττικής⁴²⁰. Η ισχυρή οχύρωση καθώς και η σπουδαιότητα του ιερού της απέτρεψαν την εκδήλωση επιθετικών επιχειρήσεων εις βάρος αυτής της περιτειχισμένης θέσης από την πλευρά των Λακεδαιμονίων ή των συμμάχων τους,

⁴¹³ Στράβ., *Γεωγρ.*, 9, 1, 12. Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 12. Trail 1986, 109, 138.

⁴¹⁴ Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 8, 50, 1-2. Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 8, 53, 1. Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 9, 65, 2. Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 21, 45-46, 50. Μυλωνάς 1961, 88-90, 92-93, 107. Τραυλός 1988, 94.

⁴¹⁵ Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 21, 50-52. Μυλωνάς 1961, 106-113. Τραυλός 1988, 94.

⁴¹⁶ Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 50-52. Μυλωνάς 1961, 106-113. Τραυλός 1988, 94.

⁴¹⁷ Βιτρ., *De arch., Praef.*, 7, 16. Πλούτ., *Περ.*, 13, 4. Στράβ., *Γεωγρ.*, 1, 12. Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 21, 52-57. Μυλωνάς 1961, 113-129. Τραυλός 1988, 94-95.

⁴¹⁸ Μυλωνάς 1961, 127-128.

⁴¹⁹ Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 21, 52-57. Μυλωνάς 1961, 113-129.

⁴²⁰ Ober 1985, 192-194. Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 21.

κατά τη διάρκεια του παραπάνω πολέμου⁴²¹. Περί τα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ., η Ελευσίνα κατέστη κέντρο αξιοσημείωτων στρατιωτικών επιχειρήσεων, στο πλαίσιο της κυριαρχίας των Τριάκοντα Τυράννων στην πόλη-κράτος των Αθηνών⁴²².

Με την έλευση του 4^{ου} αιώνα π.Χ., δεν ατόνησε η σπουδαιότητα του ιερού και της πόλης της Ελευσίνας, καθώς νέα αρχιτεκτονήματα αναγείρονται εκεί κατά την συγκεκριμένη χρονική περίοδο⁴²³. Επιπλέον, η Ελευσίνα εντάσσεται σε ένα εκτεταμένο αμυντικό σύστημα, το οποίο χαρακτηριζόταν για τη συνοχή του και αποσκοπούσε στην προάσπιση της εδαφικής ακεραιότητας της Αττικής⁴²⁴. Υπό αυτές τις συνθήκες, Αθηναίοι έφηβοι επάνδρωναν τις στρατιωτικές δυνάμεις της ήδη από το 334/333 π.Χ.⁴²⁵ Το ενδιαφέρον Ελληνιστικών ηγεμόνων για την Ελευσίνα και το ιερό της δεν θα εξασθενήσει, κατά τη διάρκεια των επόμενων αιώνων⁴²⁶.

Κατά τη διάρκεια των νεότερων χρόνων, διάφοροι περιηγητές και αρχαιδίφες επισκέφτηκαν την περιοχή της Ελευσίνας⁴²⁷. Οι γραπτές μαρτυρίες τους αποτελούν σημαντική πηγή πληροφοριών, αναφορικά με την κατάσταση που επικρατούσε σε αυτήν τη θέση μετά το τέλος της Αρχαιότητας. Από το 1882 έως τα τέλη του 20^{ου} αιώνα μ.Χ. η συνολική έκταση της αρχαίας Ελευσίνας ερευνήθηκε και αποκαλύφθηκε, στο πλαίσιο συστηματικών ανασκαφικών εργασιών που εκτελέστηκαν εκεί από μέλη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας⁴²⁸.

⁴²¹ Πλούτ., *Άлк.*, 34, 3-5. Ober 1985, 192-194. Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 21. Κατά την Αλεξοπούλου-Μπάγια, οι επιθετικές ενέργειες εναντίον της πόλης και του πληθυσμού της Ελευσίνας περιορίστηκαν στο πεδίο των επιδρομών από τους Σπαρτιάτες.

⁴²² Διόδ. Σικ., *Ιστ. Βιβλ.*, 14, 32, 4. Λυσ., *Κ. Έρα.*, 52. Λυσ., *Κ. Άγο.*, 44. Ξεν., *Έλλ.*, 2, 4, 8-10. Cargill 1995, 15-16. Kretz 1982, 85-86, 89-124. Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 21. Μυλωνάς 1961, 130. Αναλυτικά, η πολεμική σύρραξη ανάμεσα σε ολιγαρχικούς και δημοκρατικούς Αθηναίους οδήγησε στην απόσχιση της Ελευσίνας από την εδαφική επικράτεια της Αθήνας κατά την παραπάνω χρονική περίοδο. Στη συνέχεια, οι Τριάκοντα Τύραννοι, έχοντας ηττηθεί από το στρατηγό Θρασύβουλο και τους υποστηρικτές του, κατέφυγαν εκεί, με σκοπό τη διοίκηση της πόλης της Ελευσίνας και την ανασυγκρότηση των ενόπλων δυνάμεων τους. Πριν την έλευση τους στη συγκεκριμένη πόλη οι ίδιοι είχαν προβεί σε μία σειρά αποτρόπαιων πράξεων εναντίον του πληθυσμού της. Ωστόσο, η οριστική απομάκρυνση των Τριάκοντα Τυράννων από τα πολιτικά πράγματα το 404/403 π.Χ. συνέβαλε στην εκ νέου προσάρτηση της Ελευσίνας από την πόλη-κράτος των Αθηνών.

⁴²³ Ober 1985, 178-179. Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 21, 57-63. Μυλωνάς 1961, 130-151. Τραυλός 1988, 95-96.

⁴²⁴ Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 21. Αναφορικά με το συγκεκριμένο αμυντικό σύστημα, βλ. Κεφ. 2.

⁴²⁵ Reinmuth 1971, 5-12.

⁴²⁶ Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 63-64. Μυλωνάς 1961, 152-154. Τραυλός 1988, 95-96.

⁴²⁷ Chandler 1776, 178-192. Leake 1821², 154-164. Wheeler 1682, 427-431. Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 23-26. Μυλωνάς 1961, 9-12.

⁴²⁸ Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985². Μυλωνάς 1961. Τραυλός 1949. Τραυλός 1988. Στις συγκεκριμένες επιστημονικές μελέτες παρατίθεται αναλυτική βιβλιογραφία, αναφορικά με τις αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή της Ελευσίνας.

Σχετικά με την οχύρωση της πόλης και του ιερού της Ελευσίνας, η πρώτη προσπάθεια ένταξης τους σε ένα ενιαίο αμυντικό σύστημα φαίνεται πως ανάγεται στα χρόνια του Πεισιστράτου (**Εικ. 3, 4, 5**)⁴²⁹. Το Πεισιστράτειο τείχος της Ελευσίνας είχε ενισχυθεί με τετράγωνους πύργους, ενώ το ίδιο αρχιτεκτόνημα διέθετε πολλές πύλες και πυλίδες⁴³⁰. Αναφορικά με τις διαστάσεις του ίδιου περιβόλου, το πλάτος του υπολογίζεται σε 2.50 μ.⁴³¹ Επιπρόσθετα, η αρχιτεκτονική δομή του Πεισιστράτειου τείχους διακρίνεται για το σύνθετο χαρακτήρα της. Ειδικότερα, η θεμελίωση του αποτελούταν από μεγάλους και ακατέργαστους ασβεστόλιθους, ενώ η ίδια διακρινόταν για το χαμηλό ύψος της⁴³². Στη συνέχεια, μία λίθινη βάση, συγκροτούμενη κατά το πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας, είχε διαμορφωθεί επί του ανωτέρου τμήματος των θεμελίων και το ύψος της εκτιμάται γύρω στα 0.85 μ.⁴³³ Σχετικά με την ανωδομή του Πεισιστράτειου περιβόλου της Ελευσίνας, αυτή είχε κατασκευαστεί με τη χρήση ωμοπλίνθων και το διατηρηθέν ύψος της ανέρχεται έως τα 1.30 μ.⁴³⁴ Παρόλα αυτά, ένα μεγάλο τμήμα του παραπάνω τείχους καταστράφηκε, κατά τη διάρκεια των Περσικών Πολέμων⁴³⁵.

Στη συνέχεια, η παρούσα κατάσταση ανάγκασε τον Κίμωννα στη λήψη της απόφασης, σχετικά με την ανοικοδόμηση του κατεστραμμένου τμήματος του Πεισιστράτειου περιβόλου⁴³⁶. Ειδικότερα, αυτό αποκαταστάθηκε με τη χρήση ασβεστολιθικών λιθοπλίνθων, διατεταγμένων σε διαδοχικούς δόμους σύμφωνα με τη ψευδοϊσόδομη ορθογώνια λιθοδομή (**Εικ. 6**)⁴³⁷. Επιπλέον, το ανοικοδομημένο τμήμα του Πεισιστράτειου τείχους διακρίνεται για την προσεγμένη εξωτερική όψη του και

⁴²⁹ IG II² 1672, 23-25. Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 20, 47. Κουρουνιώτης 1932, 189-208. Μυλωνάς 1961, 91-97. ΠΑΕ (1962), 12-15. ΠΑΕ (1980), 60-63. Τραυλός 1949, 138-143. Τραυλός 1988, 93-94. Κατά την παραπάνω χρονική περίοδο, η περιοχή του παρόντος ιερού διαχωριζόταν από την πόλη και την ακρόπολη της Ελευσίνας, μέσω της ανέγερσης διατειχισμάτων σε επιμέρους σημεία της έκτασης του.

⁴³⁰ Κουρουνιώτης 1932, 189-208. Μυλωνάς 1961, 91-96. ΠΑΕ (1962), 12-15. ΠΑΕ (1980), 60-63. Τραυλός 1949, 143-147. Τραυλός 1988, 93-94. Σε αυτό το πλαίσιο, ίχνη επιδιορθωτικών εργασιών εντοπίστηκαν σε διάφορα τμήματα του παρόντος τείχους, τα οποία χρονολογούνται σε μεταγενέστερους αιώνες από την εποχή του Πεισιστράτου. Σχετικά με την πόλη της Ελευσίνας, η συγκεκριμένη συνθήκη είναι άρρηκτα συνυφασμένη με τη χρήση του Πεισιστράτειου περιβόλου εκεί έως το 3^ο αιώνα π.Χ.

⁴³¹ ΠΑΕ (1962), 12-15. Τραυλός 1988, 93-94. Ως προς τα πυργοειδή αρχιτεκτονήματα του τείχους, το μήκος της κάθε πλευρά τους εκτιμάται περί τα 6 μ.

⁴³² Κουρουνιώτης 1932, 189-208. Μυλωνάς 1961, 91-96. ΠΑΕ (1980), 60-63.

⁴³³ Κουρουνιώτης 1932, 189-208. Μυλωνάς 1961, 91-96.

⁴³⁴ ΑΔ 14 (1931-1932) Παράρτημα, 1-30. Κουρουνιώτης 1932, 189-208. Μυλωνάς 1961, 91-96.

⁴³⁵ Μυλωνάς 1961, 91-96. Το συγκεκριμένο τμήμα του Πεισιστράτειου περιβόλου εντοπίζεται ανατολικά του ιερού της Ελευσίνας και εκτείνεται από το άκρο Η29 έως τον πύργο Η25.

⁴³⁶ Μυλωνάς 1961, 107-108. Τραυλός 1988, 94.

⁴³⁷ Μυλωνάς 1961, 107-108.

για το μη επιμελημένο εσωτερικό μέτωπο του. Η παρούσα κατάσταση οφείλεται στη χρήση του ως αναλήμματος, στο πλαίσιο της επέκτασης των εδαφικών ορίων του ιερού της Δήμητρας και της Κόρης κατά α΄ μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ.⁴³⁸ Παράλληλα, ένας χώρος, ελλειψοειδούς κάτοψης και τοποθετημένος ανατολικά του Πεισιστράτειου περιβόλου του ίδιου ιερού, ενσωματώθηκε σε αυτό. Η συγκεκριμένη περιοχή, οριζόμενη ως Κιμώνεια προέκταση, περιβλήθηκε από ένα νέο τείχος, το οποίο αποτελούσε επιμέρους επέκταση του αντίστοιχου Πεισιστρατείου⁴³⁹. Ειδικότερα, πρόκειται για τον Κιμώνειο περίβολο, ο οποίος εκτείνεται στην κατεύθυνση Ανατολή-Βορράς και το πλάτος του υπολογίζεται σε 1.50 μ.⁴⁴⁰ (Εικ. 3). Ως προς την κατασκευαστική δομή του Κιμώνειου τείχους, αυτό διαμορφωνόταν από μία λίθινη βάση, επί της οποίας αναπτύσσονταν ωμόπλινθοι οργανωμένοι σε επάλληλους δόμους⁴⁴¹. Μάλιστα ο Τραυλός υποστήριξε τη χρήση του βορειοανατολικού τμήματος του Πεισιστράτειου τείχους ως διατειχίσματος, μέσω του οποίου διαχωριζόταν η κύρια περιοχή του ιερού της Ελευσίνας από το βοηθητικό χώρο του⁴⁴².

Όπως έχει διατυπωθεί πιο πάνω, εκτενής οικοδομική εργασία λαμβάνει χώρα στην Ελευσίνα κατά διάρκεια της πολιτικής κυριαρχίας του Περικλή στην Αθήνα⁴⁴³. Η έκταση του ιερού της Δήμητρας και της Κόρης διευρύνεται με την ανέγερση του Περικλείου περιβόλου κατά μήκος της ανατολικής και νότιας πλευράς του προϋπάρχοντος Πεισιστράτειου τείχους (Εικ. 3)⁴⁴⁴. Ο συγκεκριμένος οχυρωματικός περίβολος, ο οποίος είχε ενισχυθεί με τρεις πύργους, λειτουργούσε και ως ανάλημμα προς την περαιτέρω επέκταση του ιερού της Ελευσίνας⁴⁴⁵. Σε ό,τι αφορά τις

⁴³⁸ ΑΔ 14 (1931-1932) Παράρτημα, 1-30. Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 50-52. Μυλωνάς 1961, 107-108. Τραυλός 1988, 94. Συγκεκριμένα, η παραπάνω προέκταση του συνέβαλε στην τροποποίηση του σκέλους του Πεισιστρατείου τείχους, μεταξύ του πέρατος Η29 και του πύργου Η21, σε ανάλημμα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα το πλάτος του τμήματος του ίδιου τείχους, ανάμεσα στην πύλη Η24 και στο πυργοειδές οικοδόμημα Η21, να αυξηθεί από 2 σε 4 μ.

⁴³⁹ Μυλωνάς 1961, 108-111. Τραυλός 1988, 94.

⁴⁴⁰ ΑΔ 15 (1933-1935) Παράρτημα, 33-41. Μυλωνάς 1961, 108-111. Τραυλός 1988, 94

⁴⁴¹ Μυλωνάς 1961, 108-111.

⁴⁴² Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 47. Μυλωνάς 1961, 96-97. Τραυλός 1949, 138-142. Ο δευτερεύων χώρος του ιερού της Δήμητρας και της Κόρης τοποθετείται στο βορειοδυτικό τμήμα της συνολικής έκτασης του. Εκεί έχουν ανευρεθεί οι οικίες των ιερέων και διάφορα διοικητικά κτίρια, άρρηκτα συνδεδεμένα με τη λειτουργία του παραπάνω ιερού.

⁴⁴³ Βλ. Κεφ. 1.

⁴⁴⁴ Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 21, 52-57. Μυλωνάς 1961, 113-129. Τραυλός 1988, 94-95.

⁴⁴⁵ Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 56-57. Μυλωνάς 1961, 124-125. Τραυλός 1988, 94-95. Αναλυτικά, πρόκειται για δύο κυκλικούς πύργους, διαμέτρου από 9 έως 10 μ., και ένα παρεμφερές κτίσμα, τετράγωνης κάτοψης.

διαστάσεις του Περικλείου τείχους, το πλάτος του υπολογίζεται περί τα 4 μ.⁴⁴⁶ Ταυτόχρονα, ο ίδιος περίβολος συγκροτείται από μία βάση, η οποία αποτελείται από ορθογώνιους ελευσινιακούς λίθους τοποθετημένους σε επάλληλες στρώσεις σύμφωνα με το ισοδομικό σύστημα τοιχοποιίας **(Εικ. 7)**⁴⁴⁷. Την ίδια στιγμή, η εξωτερική όψη των συγκεκριμένων λίθων είναι αδρά κατεργασμένη, ενώ η συναρμογή τους είναι ομαλή⁴⁴⁸. Ακολούθως, η ανωδομή του Περικλείου περιβόλου ξεχωρίζει για τη χρήση ιδιαίτερα κατεργασμένων πωροπλίνθων, οργανωμένων σε διαδοχικές ισόδομες στρώσεις και αρμονικά συνδεδεμένων μεταξύ τους **(Εικ. 7, 8)**⁴⁴⁹.

Με την έλευση του 4^{ου} αιώνα π.Χ., παρατηρείται η κατασκευή ενός νέου περιβόλου, κατά μήκος της νότιας πλευράς του ιερού της Δήμητρας και της Κόρης **(Εικ. 3)**⁴⁵⁰. Αναλυτικά, το πλάτος του ιδίου τείχους εκτιμάται γύρω στα 2.55 μ., ενώ το διατηρηθέν ύψος του ανέρχεται σε 7.50 μ.⁴⁵¹ Κατά μήκος της συνολικής έκτασης του νοτίου περιβόλου απαντούν ένας κυκλικός και ένας τετράγωνος πύργος. Η διάμετρος του κυκλικού πυργοειδούς οικοδομήματος ανέρχεται γύρω στα 10 μ., ενώ οι διαστάσεις του αντίστοιχου τετράγωνου είναι 6.48x5.35 μ.⁴⁵² Απόρροια της ανέγερσης του νοτίου περιβόλου θεωρείται η κατεδάφιση του νοτιοδυτικού σκέλους του Περικλείου τείχους⁴⁵³. Σε ό,τι αφορά την αρχιτεκτονική όψη του συγκεκριμένου περιβόλου, αυτή προσεγγίζει σε μεγάλο βαθμό τη λιθοδομή του αντιστοίχου Περικλείου **(Εικ. 9, 10)**⁴⁵⁴.

Αναλυτικά, το νότιο τείχος διαμορφώνεται από μία βάση, η οποία συγκροτείται από ελευσινιακούς λίθους με αδρά λαξευμένη την εξωτερική όψη τους. Στη συνέχεια, η ανωδομή του αποτελείται από κιτρινωπούς πωρολίθους, οι οποίοι διακρίνονται για την επιμελημένη κατεργασία του εξωτερικού μετώπου τους. Σύμφωνα με τον Ober, το ισοδομικό ορθογώνιο σύστημα τοιχοποιίας απαντάται σε όλη την έκταση του νοτίου τείχους⁴⁵⁵. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Μυλωνάς επισημαίνει την ακριβή συναρμογή των λίθων του συγκεκριμένου κτίσματος και την προσεγμένη τοποθέτηση των

⁴⁴⁶ Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 56-57. Μυλωνάς 1961, 124-125.

⁴⁴⁷ Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 21, 56-57. Μυλωνάς 1961, 124-125.

⁴⁴⁸ Μυλωνάς 1961, 124-125.

⁴⁴⁹ Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 21, 56-57. Μυλωνάς 1961, 124-125.

⁴⁵⁰ Ober 1985, 178-179. Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 60. Μυλωνάς 1961, 135-137. Τραυλός 1988, 95.

⁴⁵¹ Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 60. Μυλωνάς 1961, 135-137.

⁴⁵² Μυλωνάς 1961, 135-137.

⁴⁵³ Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 57. Μυλωνάς 1961, 125. Τραυλός 1988, 95.

⁴⁵⁴ Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 57. Μυλωνάς 1961, 135-137.

⁴⁵⁵ Ober 1985, 178-179. Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 57. Μυλωνάς 1961, 135-137.

επιμέρους δόμων του⁴⁵⁶. Αναφορικά με τη χρονολόγηση του νοτίου περιβόλου, αυτή ανάγεται στο 360-350 π.Χ.⁴⁵⁷ Το νότιο τείχος εκτεινόταν πέραν του σημείου τομής του με το αντίστοιχο Πεισιστράτειο, όπου το ίδιο οικοδόμημα λειτουργούσε πλέον ως το δυτικό διατείχισμα του ιερού της Ελευσίνας προς την ακρόπολη και την πόλη της⁴⁵⁸. Το πλάτος του ανέρχεται σε 0.85 μ. και η κατασκευή του θεωρείται σύγχρονη του νοτίου τείχους⁴⁵⁹. Κατά συνέπεια όλων των παραπάνω οικοδομικών εργασιών, κατέστη εφικτή η περαιτέρω επέκταση του ιερού της Δήμητρας και της Κόρης⁴⁶⁰. Σύμφωνα με το Lohmann, το νότιο τείχος της Ελευσίνας εντάσσεται σε ένα ευρύτερο και προσεγμένο οικοδομικό πρόγραμμα, το οποίο αποσκοπούσε στην αναβάθμιση των αμυντικών υποδομών της κατά την ύστερη κλασική εποχή⁴⁶¹.

Η οχύρωση της Ελευσίνας χαρακτηριζόταν ως απαραίτητο μέτρο για την επίτευξη των γεωπολιτικών σχεδίων των Αθηναίων⁴⁶². Επιπλέον, ο Lawrence υποστηρίζει πως ο όρος τείχος θεωρείται καταλληλότερος για τον προσδιορισμό των αμυντικών υποδομών της συγκριτικά με τη χρήση του όρου φρούριο⁴⁶³. Σύμφωνα με τους Ober και Τραυλό, η οργάνωση μίας ισχυρής αμυντικής εγκατάστασης στην Ελευσίνα επέτρεπε το διαρκή έλεγχο των αρχαίων οδικών αξόνων, οι οποίοι συνέδεαν το νότιο με το βόρειο Ελλαδικό χώρο⁴⁶⁴. Την ίδια στιγμή, οι στρατιωτικές δυνάμεις της Ελευσίνας ήταν εφικτό να αποσταλούν σε επιμέρους γεωστρατηγικές θέσεις της Αττικής, με σκοπό την ενίσχυση της άμυνας τους και κατ' επέκταση την προάσπιση της εδαφικής ακεραιότητάς της.

3.2 Πειραιάς

Νοτιοδυτικά του Αθηναϊκού άστεως και σε απόσταση 7 έως 8 χλμ., τοποθετείται η χερσόνησος του Πειραιά (**Εικ. 11**). Η συγκεκριμένη περιοχή αναπτύσσεται επί της

⁴⁵⁶ Μυλωνάς 1961, 135-137.

⁴⁵⁷ Ober 1985, 178-179. Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 57. Μυλωνάς 1961, 135-137.

⁴⁵⁸ Μυλωνάς 1961, 121-122, 135-137. Το παρόν διατείχισμα αντικατέστησε ένα παρεμφερές αρχιτεκτόνημα, χρονολογούμενο κατά την εποχή του Περικλή.

⁴⁵⁹ Μυλωνάς 1961, 135-137.

⁴⁶⁰ Αλεξοπούλου-Μπάγια, 1985², 57. Μυλωνάς 1961, 135-137. Τραυλός 1988, 95.

⁴⁶¹ Lohmann 2021, 126-129.

⁴⁶² Υπό αυτές τις συνθήκες, αξίζει να ληφθεί υπόψη ο γεωστρατηγικός χαρακτήρας της Ελευσίνας, ο οποίος έχει παρουσιαστεί αναλυτικά πιο πάνω.

⁴⁶³ Lawrence 1979, 173. Εάν το πολιτικό πλαίσιο μίας οχυρής θέσης δεν ταυτίζεται με το αντίστοιχο καθεστώς μία πόλης, τότε η παραπάνω αμυντική εγκατάσταση δύναται να χαρακτηριστεί ως τείχος.

⁴⁶⁴ Ober 1985, 179. Τραυλός 1949, 138.

δυτικής ακτής της Αττικής. Αναφορικά με την έκταση του Πειραιά, αυτή εκτιμάται περί τα 3.7 χλμ. μήκος και 3.4 χλμ. πλάτος⁴⁶⁵. Παράλληλα, ο λόφος της Μουνιχίας, ύψους 86 μ., ξεχωρίζει στο βορειοανατολικό τμήμα της χερσονήσου του Πειραιά, ενώ το πλάτωμα της Ακτής, ύψους 58 μ., εντοπίζεται στο νοτιοδυτικό πέρας της⁴⁶⁶. Σε αυτό το πλαίσιο, η απουσία φυσικών πόρων σε συνδυασμό με τις δυσμενείς εδαφολογικές και κλιματολογικές συνθήκες που επικρατούσαν στον Πειραιά τον καθιστούσαν ως μία αφιλόξενη τοποθεσία της Αττικής κατά την Αρχαιότητα⁴⁶⁷. Παρά ταύτα, η ύπαρξη τριών φυσικών λιμένων παρατηρείται κατά μήκος των παραλίων της παραπάνω τοποθεσίας. Αναλυτικά, ο Μέγας Λιμήν ή Κάνθαρος, ο οποίος οριοθετείται από τις χερσονήσους της Ηετιωνείας και της Ακτής, διαμορφώνεται κατά μήκος των βορειοδυτικών παραλίων του Πειραιά⁴⁶⁸. Ακολούθως, ο λιμένας της Ζέας αναπτύσσεται νότια του λόφου της Μουνιχίας, ενώ το λιμάνι της Μουνιχίας εντοπίζεται νοτιοανατολικά του ίδιου λόφου⁴⁶⁹. Η γεωμορφολογική διαμόρφωση των τριών αυτών λιμένων του Πειραιά επέτρεπε την ασφαλή ανάπτυξη της ναυτικής δραστηριότητας στο εσωτερικό τους⁴⁷⁰. Κατά συνέπεια, το παραπάνω δεδομένο αποτέλεσε τον καταλυτικό παράγοντα τόσο για τη πολεοδομική οργάνωση, όσο και για την οχύρωση του Πειραιά κατά τη διάρκεια της Κλασικής Περιόδου (**Εικ 12**).

Πριν την περιγραφή των αμυντικών αρχιτεκτονημάτων της χερσονήσου του Πειραιά, θεωρείται πρόπον να παρουσιαστεί το ιστορικό πλαίσιο της συγκεκριμένης τοποθεσίας. Κατά την Αρχαιότητα, ο Πειραιάς ίσως αποτελούσε μία νήσο εντός του Σαρωνικού κόλπου, η οποία με την πάροδο των χρόνων συνδέθηκε με την υπόλοιπη Αττική χερσόνησο⁴⁷¹. Μια τέτοια θεώρηση πιθανώς αιτιολογεί την περιορισμένη ανθρώπινη δραστηριότητα, η οποία σημειώνεται στην περιοχή του Πειραιά κατά τους

⁴⁶⁵ Garland 1987², 7. Rankov 2013, 423.

⁴⁶⁶ Στράβ. *Γεωγρ.*, 9, 1, 15. Garland 1987², 7, 147, 160. Rankov 2013, 423. Von Eickstedt 1991, 2. Στάινχαουερ 2012, 18.

⁴⁶⁷ Πλούτ., *Κίμ.*, 13, 7. Garland 1987², 7. Rankov 2013, 423. Πανάγος 1949, 52-54. Τραυλός 1960³, 12-13.

⁴⁶⁸ Άριστοφ., *Είρ.*, 145. Ήσύχ., *Λεξ.*, Κάνθαρος. Πανσ., *Έλλ. Περιήγ.*, 1, 1, 2. Πλούτ., *Θεμ.*, 32, 4. Garland 1987², 9, 147, 149, 151. Rankov 2013, 423-424. Πανάγος 1949, 195-199. Στάινχαουερ 2012, 18, 21, 81. Σύμφωνα με τους Garland και Πανάγο, με τον όρο Κάνθαρος προσδιοριζόταν ένα τμήμα του Μεγάλου Λιμένος. Αυτό ίσως πρέπει να αναζητηθεί στο νοτιότερο μέρος του συγκεκριμένου λιμανιού.

⁴⁶⁹ Ήσύχ., *Λεξ.*, Ζέα. Πανσ., *Έλλ. Περιήγ.*, 1, 1, 4. Στράβ. *Γεωγρ.*, 9, 1, 15. Garland 1987², 9, 154-156, 160. Rankov 2013, 423. Πανάγος 1949, 195-199. Στάινχαουερ 2012, 18, 21.

⁴⁷⁰ Garland 1987², 7-9. Πανάγος 1949, 68-69, 195-199. Στάινχαουερ 2012, 21.

⁴⁷¹ Πλίν., *Η. Ν.*, 2, 87. Στράβ. *Γεωγρ.*, 1, 3, 18. Garland 1987², 7. Πανάγος 1949, 52-54. Στάινχαουερ 2012, 18. Τραυλός 1960³, 12-13.

προϊστορικούς και πρώιμους ιστορικούς χρόνους⁴⁷². Η πρώτη αναφορά του Πειραιά στην ιστορία της πόλης των Αθηνών ανάγεται περί το 510 π.Χ., όταν ο τύραννος Ιππίας επιχείρησε την οχύρωση του λόφου της Μουνιχίας⁴⁷³. Στη συνέχεια, ο Πειραιάς οργανώνεται στον ομώνυμο δήμο της Ιπποθοωντίδος φυλής, ύστερα από την ολοκλήρωση της μεταρρυθμιστικής πολιτικής του Κλεισθένη⁴⁷⁴.

Με την έλευση του 5^{ου} αιώνα π.Χ., συντελούνται ραγδαίες εξελίξεις στην πόλη-κράτος των Αθηνών, οι οποίες είναι άρρηκτα συνυφασμένες με την μετέπειτα ιστορική πορεία του Πειραιά. Όπως έχει ήδη διατυπωθεί, το έτος 493-492 π.Χ. ο Θεμιστοκλής αναλαμβάνει το αξίωμα του άρχοντος εντός της Αθηναϊκής δημοκρατίας⁴⁷⁵. Το συγκεκριμένο γεγονός θα συμβάλλει στη μεταστροφή του ενδιαφέροντος των Αθηναίων προς τον Πειραιά, με σκοπό την ανάπτυξη του ως επινείου της πόλης τους⁴⁷⁶. Ωστόσο, η υλοποίηση του παραπάνω σχεδίου προέβλεπε την κατασκευή αμυντικών και λιμενικών εγκαταστάσεων στην χερσόνησο του Πειραιά⁴⁷⁷. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η ανέγερση του τείχους της άρχισε ήδη από το 493-492 π.Χ.⁴⁷⁸ Οι κατασκευαστικές εργασίες στον Πειραιά αναστέλλονται σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά την έναρξη τους⁴⁷⁹. Έτσι, το 479 π.Χ. οι Αθηναίοι λαμβάνουν την απόφαση περί της συνέχισης και της ολοκλήρωσης των

⁴⁷² Garland 1987², 10-14. Πανάγος 1949, 97-101. Στάνχαουερ 2012, 18-20.

⁴⁷³ Άριστοτ., *Αθην. Πολ.*, 19, 2. *Πλούτ.*, *Σόλ.*, 12, 5. Garland 1987², 14, 160. Πανάγος 1949, 105, 231-235. Στάνχαουερ 2012, 20. Η περιείχιση της συγκεκριμένης τοποθεσίας σχετίζεται με το γεωστρατηγικό χαρακτήρα της εντός της ευρύτερης περιοχής του Πειραιά. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα ο λόφος της Μουνιχίας να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη μετέπειτα ιστορική πορεία της χερσονήσου του Πειραιά.

⁴⁷⁴ Πaus., *Έλλ. Περιήγ.*, 1, 1, 2. Στέφ. Βυζ., *Έθν.*, Πειραιός. Garland 1987², 73. Trail 1986, 109, 136. Στάνχαουερ 2012, 20.

⁴⁷⁵ Βλ. Κεφ. 1.

⁴⁷⁶ Διόδ., *Ιστ. Βιβλ.*, 11, 41, 2. Ήρόδ., *Ιστ.*, 6, 116, 1. Πaus., *Έλλ. Περιήγ.*, 1, 1, 2. Στέφ. Βυζ., *Έθν.*, Φάληρον. Garland 1987², 7-9, 13. Πανάγος 1949, 68-69, 111-112, 116-117, 195-196. Στάνχαουερ 2012, 18-21. Τραυλός 1988, 341. Έως τις αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ., ο όρμος του Φαλήρου αποτελούσε το επίνειο της πόλης των Αθηνών. Παρόλα αυτά, η τοποθεσία του δε θεωρούνταν ευνοϊκή για τον ελλιμενισμό των νέων εμπορικών και πολεμικών πλοίων. Ταυτόχρονα, ο φαληρικός κόλπος ήταν ιδιαίτερα εύαλωτος σε πιθανές εχθρικές ενέργειες, ενώ παρατηρείται η απουσία μόνιμων λιμενικών εγκαταστάσεων στη ίδια περιοχή.

⁴⁷⁷ Διόδ., *Ιστ. Βιβλ.*, 11, 41, 1-3. Ήρόδ., *Ιστ.*, 7, 144, 1. Θουκ., *Ιστ.*, 1, 93, 3-8. Πλούτ., *Θεμ.*, 19, 2. Garland 1987², 14-21. Σύμφωνα με το Garland, η έντονη οικοδομική δραστηριότητα των Αθηναίων στη συγκεκριμένη περιοχή θα καθιστούσε την πόλη τους ως την κυρίαρχη δύναμη εντός του ελλαδικού κόσμου. Η παραπάνω θεώρηση πιθανώς βασίζεται τόσο σε επιθετικούς όσο και σε αμυντικούς λόγους.

⁴⁷⁸ Θουκ., *Ιστ.*, 1, 93, 3-6. Garland 1987², 14-21. Στάνχαουερ 2012, 20-22, 44-45. Πανάγος 1949, 274-276. Τραυλός 1988, 341. Σύμφωνα με το Στάνχαουερ, η συγκεκριμένη ενέργεια σηματοδοτεί την ίδρυση του Πειραιά.

⁴⁷⁹ Θουκ., *Ιστ.*, 1, 93, 3. Garland 1987², 14-21. Σύμφωνα με το Garland, η ισχύουσα κατάσταση οφείλεται είτε στην εμφάνιση άλλων σημαντικών ζητημάτων είτε στην ύπαρξη ισχυρής αντιπολίτευσης προς το οικοδομικό πρόγραμμα του Πειραιά εντός της πολιτικής σκηνής της Αθήνας. Κατά τη διάρκεια των Περσικών Πολέμων, οι υποδομές της χερσονήσου του Πειραιά παρέμειναν ημιτελείς.

οχρωματικών έργων στη χερσόνησο του Πειραιά⁴⁸⁰. Σχετικά με την αποπεράτωση των εργασιών αυτών, δεν επικρατεί ομοφωνία ανάμεσα στους ειδικούς, ως προς τη χρονολόγησή τους. Σύμφωνα με το Garland, η τείχιση του Πειραιά ολοκληρώθηκε το 477/476 π.Χ.⁴⁸¹ Αντιθέτως, ο Τραυλός αναφέρει πως η ολοκλήρωση των οχρωματικών έργων στην ίδια τοποθεσία σημειώθηκε το 470 π.Χ.⁴⁸²

Κατά τα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ., λαμβάνει χώρα η ανέγερση των Μακρών Τειχών, μέσω των οποίων διασφαλιζόταν η διαρκής επικοινωνία ανάμεσα στις πόλεις του Πειραιά και των Αθηνών σε περιόδους ειρήνης ή πολέμου⁴⁸³ και είχε ως αποτέλεσμα να καταστεί η πόλη-κράτος της Αθήνας η πιο ισχυρή ναυτική δύναμη σε όλο τον Αιγαϊακό χώρο. Η υλοποίηση του παραπάνω επιτεύγματος δεν θα ήταν εφικτή, χωρίς τη συστηματική ανάπτυξη του Πειραιά και των λιμενικών εγκαταστάσεων του⁴⁸⁴. Σύμφωνα με τους Garland και Στάινχαουερ, η ίδια περιοχή της Αττικής αποτελούσε πλέον τον ακρογωνιαίο λίθο για την εύρυθμη λειτουργία τόσο της Αθηναϊκής δημοκρατίας, όσο και της αυτοκρατορίας της⁴⁸⁵. Την ίδια στιγμή, η χερσόνησος του Πειραιά θεωρείται το βασικό κέντρο ανεφοδιασμού του Αθηναϊκού άστεως, καθώς οι ποικίλες ανάγκες των κατοίκων του δε δύναται να καλυφθούν από την εγχώρια παραγωγή⁴⁸⁶.

Με την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου, ενισχύεται περαιτέρω η γεωστρατηγική σημασία του Πειραιά, καθώς αυτός πλέον αποτελούσε αναπόσπαστο στοιχείο της Περίκλειας αμυντικής στρατηγικής⁴⁸⁷. Παρά ταύτα, η αιφνιδιαστική

⁴⁸⁰ Garland 1987², 14-21. Πανάγος 1949, 114-116. Τραυλός 1988, 341.

⁴⁸¹ Διόδ., *Ιστ. Βιβλ.*, 11, 41, 2. Garland 1987², 14-21. Η άποψη του Garland στηρίζεται στο συγκεκριμένο χωρίο από το έργο του Διόδωρου του Σικελιώτη.

⁴⁸² Τραυλός 1988, 341.

⁴⁸³ Garland 1987², 22-26. Στάινχαουερ 2012, 22-24. Σύμφωνα με το Garland, η κατασκευή των συγκεκριμένων αρχιτεκτονημάτων αντανάκλα τη, σταδιακά αυξανόμενη, εμπιστοσύνη των Αθηναίων στις δυνατότητες των ναυτικών δυνάμεων τους, σχετικά με τον έλεγχο των θαλασσών και τον ανελλιπή ανεφοδιασμό του Αθηναϊκού άστεως. Επιπρόσθετα, οι διαμορφωμένες μετά το 446/445 π.Χ. συνθήκες ίσως συνηγορούσαν στην αποκλειστική εξάρτηση του στις εισηγμένες, από την πλευρά της θάλασσας, προμήθειες σε περίπτωση πολέμου. Σχετικά με τα Μακρά Τείχη, βλ. Κεφ. 1.

⁴⁸⁴ Ανδ., *Π. Λακ. Είρ.*, 7. Ήσύχ., *Λεξ.*, Ιπποδάμου νέμησις. Φώτ., *Λεξ.*, Ιπποδάμου νέμησις. Garland 1987², 26-28, 140-142, 213-214. Πανάγος 1949, 120-125. Στάινχαουερ 2012, 22-30. Ειδικότερα, ο ίδιος αποτελεί πλέον ένα από τα σημαντικότερα οικονομικά κέντρα της Μεσογείου, στο πλαίσιο των διεθνών εμπορικών συναλλαγών. Παράλληλα, η οικοδόμησή της πόλης του Πειραιά πραγματοποιείται περί το 470-460 π.Χ. και σύμφωνα με το Ιπποδάμιο σύστημα ρυμοτομίας.

⁴⁸⁵ Garland 1987², 18-19, 22-26. Στάινχαουερ 2012, 21-24.

⁴⁸⁶ Θουκ., *Ιστ.*, 2, 38, 2. Στάινχαουερ 2012, 24-25.

⁴⁸⁷ Garland 1987², 28-32. Πανάγος 1949, 126-135. Στάινχαουερ 2012, 30. Η χερσόνησος του Πειραιά αποτέλεσε την τοποθεσία, όπου διαδραματίστηκαν ποικίλα ιστορικά γεγονότα καθ' όλη τη διάρκεια της συγκεκριμένης πολεμικής σύρραξης. Σύμφωνα με τον Πανάγο, οι εμπορικές και λοιπές οικονομικές δραστηριότητες, οι οποίες λάμβαναν χώρα μέχρι πρότινος εντός του Πειραιά,

επίθεση των Πελοποννησίων εναντίον του παράκτιου φρουρίου του Βουδόρου το 429 π.Χ. και οι περαιτέρω προεκτάσεις της παραπάνω επιχείρησης οδήγησαν τους Αθηναίους στη λήψη της απόφασης, ως προς την ενίσχυση της οχύρωσης των τριών λιμένων του Πειραιά⁴⁸⁸. Στη συνέχεια, το 411 π.Χ. παρατηρείται η οικοδόμηση ενός φρουρίου επί της χερσονήσου της Ηετιωνείας από το ολιγαρχικό καθεστώς των Τετρακοσίων⁴⁸⁹. Με τον τερματισμό του Πελοποννησιακού Πολέμου, οι αμυντικές εγκαταστάσεις του Πειραιά κατεδαφίστηκαν⁴⁹⁰. Μετά την ανάληψη της πολιτικής εξουσίας της πόλης-κράτους των Αθηνών από τους Τριάκοντα Τυράννους, η πόλη του Πειραιά θα αποτελέσει το προπύργιο των δημοκρατικών δυνάμεων και το πεδίο ανάπτυξης σημαντικών ιστορικών γεγονότων, στενά συνδεδεμένων με την μετέπειτα πολιτική πορεία της Αθήνας εν γένει⁴⁹¹.

Η αποκατάσταση της Αθηναϊκής δημοκρατίας, το 404/403 π.Χ., συντελεί στην έναρξη μίας νέας περιόδου για τη χερσόνησο του Πειραιά. Έτσι, το 395/394 π.Χ., ξεκινά η ανοικοδόμηση της οχύρωσης της, η οποία ολοκληρώνεται το 392/391 π.Χ.⁴⁹² Η συγκεκριμένη ενέργεια εντάσσεται σε ένα ευρύτερο σύνολο δράσεων, μέσω των οποίων οι Αθηναίοι αποσκοπούσαν στην ανασύσταση του μεγαλείου του Πειραιά και στην ανάκτηση της ηγεμονικής θέσης τους εντός του Αιγαϊακού χώρου κατά τον

περιορίστηκαν σημαντικά, εξαιτίας της εκδήλωσης του Πελοποννησιακού Πολέμου. Σχετικά με την Περίκλεια αμυντική στρατηγική, βλ. Κεφ. 2.

⁴⁸⁸ Ήσυχ., *Λεξ.*, Ζέα. Θουκ., *Ιστ.*, 2, 93, 4-2, 94, 4. Ξεν., *Έλλ.*, 5, 1, 19-5, 1, 24. Πολύαν., *Στρατ.*, 6, 2, 2. Garland 1987², 28-32, 37-45, 80, 164-165. Lovén κ.α. 2007, 67-69, 71-73. Lovén 2021, 41-134. Rankon 2013, 436. Von Alten 1881, 11-15. Στάνιχαουερ 2012, 35, 51-52. Αναλυτικά, σημειώθηκε η προέκταση της προϋπάρχουσας οχύρωσης των παραπάνω λιμανιών, μέσω της κατασκευής αντωπών λιμενοβραχιόνων κατά μήκος των εισόδων τους. Παράλληλα, τα συγκεκριμένα αρχιτεκτονήματα απέληγαν σε πύργους, στους οποίους είχαν προσαρτηθεί αλυσίδες. Αυτό είχε ως συνέπεια το άνοιγμα των εισόδων των λιμένων του Πειραιά να περιοριστεί σημαντικά και οι ίδιοι να μετατραπούν σε κλειστούς λιμένες. Η παρούσα τακτική θα συνεχίσει να εφαρμόζεται και κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα π.Χ., ύστερα από τη διεξαγωγή αιφνιδιαστικών επιθέσεων εναντίον των λιμενικών εγκαταστάσεων του Πειραιά. Σύμφωνα με το Rankon και άλλους μελετητές, επιμέρους τείχη αναπτύσσονταν επί των λιμενοβραχιόνων των λιμένων του, τα οποία συνδέονταν με τη συνολική οχύρωση της χερσονήσου του Πειραιά.

⁴⁸⁹ Θουκ., *Ιστ.*, 8, 90, 1-8, 90, 4. Garland 1987², 28-32, 149. Πανάγος 1949, 126-135. Στάνιχαουερ 2012, 49-50.

⁴⁹⁰ Ξεν., *Έλλ.*, 2, 2, 11. Ξεν., *Έλλ.*, 2, 2, 15. Ξεν., *Έλλ.*, 2, 2, 23. Garland 1987², 28-32, 35. Πανάγος 1949, 126-135. Στάνιχαουερ 2012, 32, 61. Η συγκεκριμένη ενέργεια αποτελούσε έναν από τους όρους της συνθήκης ειρήνης ανάμεσα στους Αθηναίους και τους Λακεδαιμονίους. Αναφορικά με τις υπόλοιπες διατάξεις της παραπάνω συνθήκης ειρήνης, βλ. Κεφ. 1.

⁴⁹¹ Ίσοκρ., *Άρεοπ.*, 66. Ξεν., *Άπομν.*, 2, 7, 2. Ξεν., *Έλλ.*, 2, 4, 11. Ξεν., *Έλλ.*, 2, 4, 25. Garland 1987², 32-37. Πανάγος 1949, 136-140. Στάνιχαουερ 2012, 32-34.

⁴⁹² Ξεν., *Έλλ.*, 3, 5, 16. Ξεν., *Έλλ.*, 4, 8, 9-10. Πασ., *Έλλ. Περιήγ.*, 1, 2, 2. Garland 1987², 37-45. Maier 1959, 21-36. Nielsen 2007, 75-88. Von Eickstedt 1991, 27-29. Πανάγος 1949, 140-141. Στάνιχαουερ 2012, 34-35. Τραυλός 1988, 341. Ειδικότερα, οι κατασκευαστικές εργασίες, οι οποίες συσχετίζονται με το τείχος του Πειραιά, ξεκίνησαν πριν από τη ναυμαχία της Κνίδου, το 394 π.Χ. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Maier υποστηρίζει πως η τείχιση των λιμένων της Αθήνας είχε αρχίσει ήδη από την έναρξη του Κορινθιακού Πολέμου.

4^ο αιώνα π.Χ.⁴⁹³ Παράλληλα, Αθηναίοι έφηβοι επανδρώνουν τις οχυρώσεις της Ακτής και της Μουνιχίας, στο πλαίσιο της εκπαίδευσης τους κατά το πρώτο έτος του θεσμού της εφηβείας⁴⁹⁴. Υπό αυτές τις συνθήκες, παρατηρείται η διενέργεια επιδιορθωτικών εργασιών στα αμυντικά οικοδομήματα του Πειραιά, οι οποίες χρονολογούνται μετά το 392/391 π.Χ. και έως το τέλος της Κλασικής Περιόδου⁴⁹⁵. Ακολούθως, η κατάληψη της συγκεκριμένης τοποθεσίας θα αποτελέσει στρατηγικό στόχο των βασιλέων της Ελληνιστικής Περιόδου, με απώτερο σκοπό την υλοποίηση των γεωπολιτικών σχεδίων τους.

Κατά τη διάρκεια των τελευταίων αιώνων, τα υλικά κατάλοιπα της αρχαίας πόλης του Πειραιά προσέλκυσαν το ενδιαφέρον τόσο των περιηγητών όσο και των μελετητών⁴⁹⁶. Σε αυτό το πλαίσιο, αναδεικνύεται η σημασία των αμυντικών αρχιτεκτονημάτων, καθώς αυτά σώζονται έως σήμερα σε μεγάλο βαθμό και αποτελούν σημαντική πηγή πληροφοριών για την συγκεκριμένη πόλη. Το έδαφος της χερσονήσου του Πειραιά συγκροτείται από στρώματα πορώδους ασβεστόλιθου, οριζόμενου ως ακτίτη λίθου ή ακτίτιδος πέτρας από τους αρχαίους συγγραφείς, και ποικίλων ειδών μάργας, τα οποία εναλλάσσονται μεταξύ τους⁴⁹⁷. Έτσι, η ισχύουσα συνθήκη αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για τη συστηματική εκμετάλλευσή τους, με σκοπό την κατασκευή των αρχιτεκτονημάτων της πόλης του Πειραιά⁴⁹⁸. Σε αυτό το πλαίσιο, η οχύρωση της δεν αποτέλεσε την εξαίρεση στον παραπάνω κανόνα. Σύμφωνα, όμως, με το Maier, οι οχρωματικές εγκαταστάσεις του Πειραιά διακρίνονταν για την ποικιλία των οικοδομικών υλικών τους⁴⁹⁹. Πέραν του ακτίτη λίθου, ο ίδιος ερευνητής επισημαίνει την εκτενή χρήση πώρινων, κογχυλιατών και

⁴⁹³ Δημ., *Απατ.*, 3. Δημ., *Ζην.*, 1. Ξεν., *Πόρ.*, 3, 13. Πολύβ., *Ίστ.*, 2, 62, 6. Garland 1987², 37-45, 97. Πανάγος 1949, 140-148. Στάινχαουερ 2012, 34-35. Σχετικά με τις υπόλοιπες ενέργειες των Αθηναίων, βλ. Κεφ. 1.

⁴⁹⁴ Άριστοτ., *Άθην. Πολ.*, 61, 1. Garland 1987², 37-45, 80-81., 160. Ober 1985, 90, 95. Στάινχαουερ 2000³, 293, 312. Στάινχαουερ 2012, 34-35. Οι δύο στρατηγικοί του Πειραιά, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι για την ασφάλεια της παρούσας τοποθεσίας, αναλάμβαναν τη διοίκηση των Αθηναίων εφήβων.

⁴⁹⁵ Νέπ., *Timoth.*, 4, 1. Δημ., *Π. Παραπρ.*, 125. Δημ., *Π. Στεφ.*, 300. Ξεν., *Πόρ.*, 6, 1. Garland 1987², 37-45, 165-166. Maier 1959, 36-48. Nielsen 2007, 75-88. Scranton 1939, 301-302. Στάινχαουερ 2012, 34-35, 44-53. Τραυλός 1988, 341.

⁴⁹⁶ Dodwell 1819. Garland 1987². Leake 1821. Milchoefer 1881. Nielsen 2007. Von Alten 1881. Von Eickstedt 1991. Rankov 2013. Scranton 1939. Στάινχαουερ 2012. Τραυλός 1988.

⁴⁹⁷ Ησύχ., *Λεξ.*, Ακτίτης. Στέφ. Βυζ., *Έθν.*, Ακτίτης. Ορλάνδος 1959-1960, 71-72. Στάινχαουερ 2012, 108-109.

⁴⁹⁸ Στάινχαουερ 2012, 108-109. Αναλυτικά, σημειώθηκε η διάνοιξη λατομείων σε όλη την έκταση της ίδιας πόλης, κατά την Αρχαιότητα. Η συγκεκριμένη τάση επιβεβαιώνεται από επιγραφικές και ανασκαφικές μαρτυρίες. Σχετικά με τα λατομεία του Πειραιά, βλ. Von Eickstedt 1991, 238-254.

⁴⁹⁹ Maier 1959, 17-48.

κροκαλοπαγών λιθόπλινθων για την οικοδόμηση των συγκεκριμένων αρχιτεκτονημάτων⁵⁰⁰.

Υπό αυτές τις συνθήκες, οι δύο βασικές οικοδομικές φάσεις της κλασικής οχύρωσης του Πειραιά ανάγονται στην εποχή του Θεμιστοκλή και του Κόνωνα αντίστοιχα⁵⁰¹. Ο Θουκυδίδης αναφέρει τις διαστάσεις του τείχους του Πειραιά, κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ., στο κείμενο του⁵⁰². Αναφορικά με τις διαστάσεις της Κονώνειας οχύρωσης, ο Gomme υποστηρίζει πως το μήκος της εκτιμάται περί τα 78 στάδια⁵⁰³. Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω στοιχεία, τα, υπό εξέταση, οικοδομικά κατάλοιπα της οχύρωσης του Πειραιά εντοπίζονται στην περιοχή της Ακτής, στο βόρειο τμήμα του, αλλά και στη χερσόνησο της Ηετιωνείας.

Ελάχιστα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα κατά μήκος της Ακτής μπορούν να συσχετιστούν με τη Θεμιστόκλεια οχύρωση της⁵⁰⁴. Αναλυτικά, ένα τείχος, το οποίο αποτελείται από δύο επιμέρους τμήματα, εντοπίζεται στη νοτιοδυτική πλευρά της εισόδου της Ζέας⁵⁰⁵. Σχετικά με τις διαστάσεις του βορείου σκέλους του, αυτό αναπτύσσεται σε μήκος 25 μ. και διατηρείται σε ύψος περίπου 2 μ.⁵⁰⁶ Επιπρόσθετα, το πλάτος του κυμαίνεται από 2.75 έως 2.90 μ.⁵⁰⁷ Στη συνέχεια, το νότιο τμήμα της οχύρωσης διασώζεται σε ύψος 5 δόμων, ενώ το πλάτος του ανέρχεται σε 2.70 μ. Ως προς τα δύο σκέλη του τείχους, αυτά έχουν ανεγερθεί σύμφωνα με το ορθογώνιο

⁵⁰⁰ Maier 1959, 17-48. Σχετικά με τα παραπάνω είδη πετρωμάτων, βλ. Ορλάνδος 1959-1960, 68-71. Σύμφωνα με τον Ορλάνδο, σημαντικά αποθέματα κογχυλιάτη και κροκαλοπαγή λίθου είχαν εντοπιστεί σε ποικίλα σημεία της Αττικής κατά τους αρχαίους χρόνους.

⁵⁰¹ Garland 1987², 14-22, 37-40, 163-167. Maier 1959, 17-36. Nielsen 2007, 75-88. Rankov 2013, 435-436. Scranton 1939, 301-302. Von Eickstedt 1991, 18-60, 289-291. Στάινχαουερ 2012, 20-21, 34, 44-53. Τραυλός 1988, 341. Αναφορικά με το Θεμιστόκλειο τείχος, ελάχιστα αρχιτεκτονικά λείψανα σε όλη τη χερσόνησο του Πειραιά μπορούν να συσχετιστούν με αυτό. Αντιθέτως, το αντίστοιχο Κονώνειο κτίσμα έχει ταυτιστεί με αρκετά οικοδομικά κατάλοιπα στη συνολική έκταση της παραπάνω περιοχής. Ίχνη επιδιορθωτικών εργασιών έχουν εντοπιστεί σε αρκετά τμήματα της οχύρωσης του Πειραιά. Ορισμένα από αυτά ανάγονται στους ύστερους κλασικούς χρόνους, όπως έχει διατυπωθεί παραπάνω.

⁵⁰² Θουκ., *Ίστ.*, 1, 93, 3-6. Θουκ., *Ίστ.*, 2, 13, 7. Gomme 1956, 40. Στάινχαουερ 2012, 44-53. Τραυλός 1988, 341. Σύμφωνα όμως με το Στάινχαουερ, το μήκος του συγκεκριμένου αρχιτεκτονήματος ανερχόταν σε 70 και όχι σε 60 στάδια, όπως σημειώνει ο παραπάνω αρχαίος συγγραφέας.

⁵⁰³ Δ. Χρυσ., *Λο.* 25, 4. Άριστόδ., *FHG*, 6. Gomme 1956, 40. Von Eickstedt 1991, 26. Σύμφωνα με τον Άριστόδημο και τον Δίονα τον Χρυσόστομο, το μήκος της οχύρωσης του Πειραιά υπολογιζόταν σε 80 ή 90 στάδια. Οι εν λόγω αναφορές ίσως συνδέονται με τις αμυντικές εγκαταστάσεις του 4^{ου} αιώνα π.Χ., οι οποίες απαντούν στην παραπάνω τοποθεσία.

⁵⁰⁴ Garland 1987², 163-164. Von Eickstedt 1991, 25-27, 290. Στάινχαουερ 2012, 50-53. Σύμφωνα με το Στάινχαουερ, το Θεμιστόκλειο τείχος αναπτυσσόταν λοξά στη συγκεκριμένη τοποθεσία, από το μέσο της νότιας ακτής έως την είσοδο του Κανθάρου (**Εικ. 12**). Αντίθετα, οι Garland και von Eickstedt επισημαίνουν την πιθανή χάραξη της πορείας του περιμετρικά των παραλίων της Ακτής.

⁵⁰⁵ Leake 1821, 343-344. Von Eickstedt 1991, 23, 290.

⁵⁰⁶ Von Eickstedt 1991, 23.

⁵⁰⁷ Von Eickstedt 1991, 23, 290.

σύστημα λιθοδομής και διακρίνονται για τη συμπαγή κατασκευή τους **(Εικ. 13)**⁵⁰⁸. Σύμφωνα με τους Leake και von Eickstedt, το παρόν αρχιτεκτόνημα, στο σύνολο του, πιθανώς ανάγεται στις αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ., όταν υλοποιήθηκε το οχυρωματικό έργο του Θεμιστοκλή στον Πειραιά⁵⁰⁹. Παράλληλα, οι Maier και Rankon σημειώνουν την ύπαρξη τμημάτων πολυγωνικών λιθοδομών επί της χερσονήσου της Ακτής, τα οποία οι ίδιοι συσχετίζουν με την οικοδομική δραστηριότητα του συγκεκριμένου Αθηναίου πολιτικού στην παραπάνω περιοχή **(Εικ. 14, 15)**⁵¹⁰.

Σχετικά με τις αμυντικές εγκαταστάσεις της Ακτής, ξεχωρίζει η περίπτωση του Κονώνειου τείχους, το οποίο αναπτυσσόταν περιμετρικά και σε απόσταση 20 έως 40 μ. από τη θάλασσα **(Εικ. 16)**⁵¹¹. Το παρόν αρχιτεκτόνημα διατηρείται σε μήκος περίπου 2.5 χλμ., από την είσοδο της Ζέας έως την είσοδο του Μεγάλου Λιμένος, και σε ύψος μέχρι οκτώ δόμων⁵¹². Αναφορικά με το πλάτος της Κονώνειας οχύρωσης της Ακτής, αυτό κυμαίνεται από 2.50 έως 3.60 μ.⁵¹³ Κατά μήκος του σωζόμενου σκέλους και σε αποστάσεις από 45 έως 100 μ., παρατηρείται η ανάπτυξη είκοσι δύο ορθογωνίων πύργων, διαστάσεων 4x6 μ.⁵¹⁴ **(Εικ. 17)**. Στη συνέχεια, το Κονώνειο τείχος αποτελούνταν από δύο παρειές αποδοσμένες κατά την ορθογώνια μέθοδο λιθοδομής, ενώ ο ενδιάμεσος χώρος τους είχε καλυφθεί με λίθους και πηλοκονίαμα⁵¹⁵. Σύμφωνα με το Στάινχαουερ, το συγκεκριμένο αμυντικό οικοδόμημα ήταν κατασκευασμένο εξ' ολοκλήρου με λιθοπλίνθους⁵¹⁶. Αντιθέτως, ο Maier υποστηρίζει πως η Κονώνεια οχύρωση συγκροτούνταν από ωμοπλίνθους

⁵⁰⁸ Θουκ., *Ιστ.*, 1, 93, 3-6. Leake 1821, 343-344. Von Eickstedt 1991, 23, 290. Αναφορικά με την οικοδόμηση του νοτίου επιμέρους τμήματος της οχύρωσης, αυτή χαρακτηρίζεται από την αδρή και ανομοιόμορφη κατεργασία των λιθοπλίνθων της.

⁵⁰⁹ Leake 1821, 343-344. Von Eickstedt 1991, 23, 290.

⁵¹⁰ Rankon 2013, 435. Maier 1959, 18. Von Eickstedt 1991, 20-23, 290. Σύμφωνα με το von Eickstedt, ελάχιστα οικοδομικά λείψανα των συγκεκριμένων τοιχοποιιών διατηρούνται πλέον στην Ακτή **(Εικ. 5)**, με αποτέλεσμα την αδυναμία εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων για αυτά.

⁵¹¹ Garland 1987², 165-167. Maier 1959, 17-18. Von Alten 1881, 11. Στάινχαουερ 2012, 50-53. Τραυλός 1988, 341.

⁵¹² Nielsen 2007, 75. Von Alten 1881, 11. Στάινχαουερ 2012, 50-53.

⁵¹³ Garland 1987², 165-167. Maier 1959, 17-18. Von Alten 1881, 11. Von Eickstedt 1991, 18-20. Στάινχαουερ 2012, 50-53. Τραυλός 1988, 341.

⁵¹⁴ Garland 1987², 165-167. Maier 1959, 17-18. Von Alten 1881, 11. Von Eickstedt 1991, 18-20. Στάινχαουερ 2012, 50-53. Τραυλός 1988, 341. Πλησίον των παραπάνω οικοδομημάτων, σημειώνεται η ύπαρξη πυλίδων. Σύμφωνα με το von Eickstedt, η υπάρχουσα κατάσταση διατήρησης του Κονώνειου τείχους της Ακτής δεν επιτρέπει το σαφή προσδιορισμό των ορθογωνίων προεξοχών του ως πύργων ή ως προμαχώνων.

⁵¹⁵ Garland 1987², 165-167. Maier 1959, 17-18. Nielsen 2007, 75-88. Rankon 2013, 435-436. Scranton 1939, 301-302. Von Eickstedt 1991, 18-20, 289. Στάινχαουερ 2012, 50-53. Σύμφωνα με τους Nielsen και Scranton, οι λιθοπλίνθοι του χαρακτηρίζονταν για τη μη προσεγμένη κατεργασία των εξωτερικών όψεων τους. Επιπρόσθετα, ο Maier αναφέρει την ύπαρξη εγκάρσιων, ως προς την πορεία ανάπτυξης της Κονώνειας οχύρωσης, τοιχίων, τα οποία εντοπίζονται στο εσωτερικό τμήμα της.

⁵¹⁶ Στάινχαουερ 2012, 50-53.

τοποθετημένους πάνω σε λίθινη βάση⁵¹⁷. Σύμφωνα με το Nielsen και άλλους ερευνητές, επιδιορθωτικές εργασίες σημειώθηκαν στο Κονώνειο τείχος της Ακτής, οι οποίες ανάγονται στα χρόνια της πολιτικής κυριαρχίας του Λυκούργου στην Αθήνα (Εικ. 18)⁵¹⁸. Το παρόν οικοδόμημα απέληγε, μέσω δύο λιμενοβραχιόνων, σε δύο ορθογωνίους πύργους, οι οποίοι είχαν ανεγερθεί επί των εισόδων των λιμένων του Κανθάρου και της Ζέας⁵¹⁹. Αναφορικά με την πορεία της οχύρωσης μεταξύ των λιμανιών της Ζέας και της Μουνιχίας, ελάχιστα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της έχουν διατηρηθεί⁵²⁰. Ανάμεσα δε στο λιμένα της Μουνιχίας και στις αστικές πύλες δεν έχει σωθεί κανένα τμήμα του τείχους του Πειραιά⁵²¹.

Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του Πειραιά, παρατηρείται η ανάπτυξη του αντίστοιχου σκέλους της οχύρωσης του⁵²², το πλάτος του οποίου κυμαίνεται από 5 έως 8 μ., ενώ το ύψος του υπολογίζεται σε 18.50 μ.⁵²³ Επιπρόσθετα, το βόρειο σκέλος της οχύρωσης του Πειραιά είχε οικοδομηθεί σύμφωνα με την ορθογώνια μέθοδο λιθοδομής και διακρινόταν για τη συμπαγή μορφή του⁵²⁴. Παράλληλα, παρατηρείται

⁵¹⁷ Von Eickstedt 1991, 33. Maier 1959, 18, 21-36, 41. Ο von Eickstedt ενστερνίζεται την προγενέστερη άποψη του Maier, σχετικά με ορισμένα τμήματα του Κονώνειου τείχους της Ακτής.

⁵¹⁸ Maier 1959, 17-18, 36-48. Nielsen 2007, 75-88. Scranton 1939, 301-302. Von Eickstedt 1991, 27-33. Η παρούσα θεώρηση στηρίζεται σε αρχαιολογικά ευρήματα, επιγραφικές μαρτυρίες αλλά και αρχαίες πηγές. Σχετικά με τις αρχαίες πηγές, βλ. Υποσημ. 573. Σύμφωνα με το Scranton, οι αμυντικές υποδομές του Πειραιά, κατά τα τέλη της Κλασικής Περιόδου, διακρίνονταν για την ορθογώνια λιθοδομή τους, όπου οι εξωτερικές επιφάνειες των λιθοπλίνθων είχαν λαξευτεί επιμελώς και οι ίδιες κοσμούσαν με περιτένειες.

⁵¹⁹ Lovén κ.α. 2007, 67-69. Lovén 2021, 41-52. Rankov 2013, 436. Von Alten 1881, 11-13. Von Eickstedt 1991, 61-62. Στάιναουερ 2012, 50-53.

⁵²⁰ Lovén κ.α. 2007, 71-73. Lovén 2021, 53-134. Maier 1959, 36-40. Rankov 2013, 436. Von Alten 1881, 12-15. Von Eickstedt 1991, 46-50, 291. Στάιναουερ 2012, 50-53. Θρεψιάδης 1935, 159-178. Σχετικά με την κατεύθυνση του παραθαλάσσιου τείχους ανάμεσα στα λιμάνια της Ζέας και της Μουνιχίας, βλ. Von Alten 1881, 12-15. Τα διατηρηθέντα τμήματα της παράκτιας οχύρωσης, τα οποία διέθεταν εσωτερικό και εξωτερικό μέτωπο, οικοδομήθηκαν κατά το ορθογώνιο σύστημα τοιχοδομής, ενώ ο ενδιάμεσος χώρος τους είχε καλυφθεί με λίθους και πηλοκονίαμα. Σύμφωνα με τους Von Eickstedt και Θρεψιάδη, οι αμυντικές εγκαταστάσεις επί του λόφου Κουμουνδούρου μπορούν να χρονολογηθούν κατά την Κονώνεια περίοδο, παρά την αναγνώριση μεταγενέστερων κατασκευαστικών εργασιών σε αυτές. Σχετικά με τους τρεις πύργους των λιμενοβραχιόνων της Μουνιχίας, ο Nielsen και άλλοι ερευνητές υποστήριξαν πως τα επιμέρους τμήματα τους πιθανώς ανάγονται σε ποικίλες κατασκευαστικές φάσεις. Ειδικότερα, αυτές εκτείνονται, χρονολογικά, από τον 5^ο αιώνα π.Χ. έως τα χρόνια, μετά την αποπεράτωση της Κονώνειας οχύρωσης του Πειραιά.

⁵²¹ Von Alten 1881, 15. Von Eickstedt 1991, 50. Στάιναουερ 2012, 50-53. Σύμφωνα με το von Eickstedt, η παρούσα κατάσταση δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, αναφορικά με την πιθανή σύνδεση του τείχους του Πειραιά με την οχύρωση του λόφου της Μουνιχίας.

⁵²² Garland 1987², 163-167. Maier 1959, 18-19. Von Alten 1881, 15-18. Von Eickstedt 1991, 50-60, 291. Στάιναουερ 2012, 45-49. Τραυλός 1988, 341. Παρά την αποσπασματική κατάσταση διατήρησης του βορείου τείχους του Πειραιά, η μορφή και η πορεία ανάπτυξης του παραμένουν σαφείς.

⁵²³ Απ., Ρωμ., 12, 5, 30. Garland 1987², 163-167. Maier 1959, 18-19. Von Alten 1881, 15-18. Στάιναουερ 2012, 45-49.

⁵²⁴ Garland 1987², 163-167. Maier 1959, 18-19. Von Eickstedt 1991, 50-60, 291. Στάιναουερ 2012, 45-49. Η ισχυρή αρχιτεκτονική δομή του οφείλεται στην ύψιστη γεωστρατηγική σημασία του βορείου

η ανέγερση κυκλικών πύργων, διαμέτρου 10 μ., κατά μήκος του και σε πυκνή διάταξη⁵²⁵. Υπό αυτές τις συνθήκες, σημειώνεται η κατασκευή των αστικών πυλών επί του βορείου τείχους του Πειραιά, οι οποίες επέτρεπαν τη διαρκή επικοινωνία του με το Αθηναϊκό άστυ και την ευρύτερη περιοχή (Εικ. 19)⁵²⁶. Ειδικότερα, η δυτική πύλη ή αλλιώς ο Αστικός Πυλών είχε συγκροτηθεί σε μορφή κλοιού⁵²⁷. Σχετικά με της διαστάσεις της, το πλάτος της εσωτερικής αυλής ανέρχεται σε 15 μ., ενώ το πλάτος της εσωτερικής πύλης υπολογίζεται σε 6.75 μ. Ακολούθως, η ανατολική αστική πύλη, η οποία τοποθετείται μεταξύ των Μακρών Τειχών, είχε αποδοθεί σε σχήμα κλοιού, διαστάσεων 18x16.5 μ.⁵²⁸ Η σύγχρονη έρευνα έχει καταδείξει την ύπαρξη και άλλων πυλών κατά μήκος του βορείου τείχους του Πειραιά⁵²⁹.

Στη συνέχεια, η πορεία ανάπτυξης του παραπάνω σκέλους καθίσταται σαφής προς δυσμάς και με τελικό προορισμό τη χερσόνησο της Ηετιωνείας. Ειδικότερα, η οχύρωση, η οποία διερχόταν από το στόμιο του Κωφού Λιμένος με τη χρήση του *δια μέσου χώματος*, περιέβαλλε, από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοδυτικά, την περιοχή της Ηετιωνείας και απέληγε στο βόρειο πύργο επί της εισόδου του Μεγάλου Λιμένος (Εικ. 20)⁵³⁰. Παρά την έλλειψη επαρκών αρχιτεκτονικών λειψάνων του

τμήματος του Πειραιά, εντός της ευρύτερης έκτασης του. Ο Garland υποστηρίζει μάλιστα πως η Θεμιστόκλεια και η Κωνόεια οχύρωση συγχωνεύονταν στη συγκεκριμένη τοποθεσία.

⁵²⁵ Maier 1959, 18-19. Στάινχαουερ 2012, 45-49.

⁵²⁶ Garland 1987², 166-167. Maier 1959, 18-19. Von Alten 1881, 15-18. Von Eickstedt 1991, 50-60, 291. Στάινχαουερ 2012, 45-49. Οι συγκεκριμένες πύλες, οι οποίες απέχουν μεταξύ τους περίπου 100 μ., δεν κατασκευάστηκαν την ίδια χρονική περίοδο. Οι δύο αστικές πύλες εξυπηρετούσαν διαφορετικές οδούς, γεγονός που εξηγεί την εγγύτητα τους.

⁵²⁷ Garland 1987², 164, 166-167. Maier 1959, 18-19. Von Alten 1881, 15-18. Von Eickstedt 1991, 50-60, 291. Στάινχαουερ 2012, 45-49. Σχετικά με τον συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό τύπο της δυτικής αστικής πύλης, βλ. Κεφ. 1. Δύο οικοδομικές φάσεις αναγνωρίζονται στα αρχιτεκτονικά λείψανα των δύο εξωτερικών πύργων, οι οποίοι πλαισίωναν την ίδια πύλη. Ειδικότερα, η πρώτη κατασκευαστική περίοδος ανάγεται στα χρόνια του Θεμιστοκλή, όταν τα παραπάνω κτίσματα ξεχωρίζουν για το ωσειδές σχήμα των κατόψεων τους. Κατά την Κωνόεια ανοικοδόμηση των οχυρώσεων του Πειραιά, οι δύο εξωτερικοί πύργοι του Αστικού Πυλώνα ανακατασκευάζονται και χαρακτηρίζονται πλέον από το ορθογώνιο σχήμα των κατόψεων τους. Σύμφωνα με το Garland, η μορφή της συγκεκριμένης πύλης είναι παρόμοια με την αντίστοιχη του Διπύλου των Αθηνών. Παρά την ύπαρξη τεχνοτροπικών και κατασκευαστικών ομοιοτήτων μεταξύ του Αστικού Πυλώνα και της συγκεκριμένης Αθηναϊκής πύλης, ο Maier παρατηρεί και ορισμένες διαφορές μεταξύ τους. Ο von Eickstedt υποστηρίζει με τη σειρά του πως η δυτική αστική πύλη του Πειραιά εντάσσεται στην κατηγορία των απλών πυλών, οι οποίες πλαισιώνονταν από ένα ζεύγος πύργων.

⁵²⁸ Garland 1987², 164, 166-167. Maier 1959, 18-19. Von Alten 1881, 15-18. Στάινχαουερ 2012, 45-49. Η κατασκευή της συσχετιζόταν με την ανέγερση των Μακρών Τειχών. Σύμφωνα με τους Garland και Στάινχαουερ, ο τύπος της ανατολικής αστικής πύλης παραπέμπει στον αντίστοιχο του Αθηναϊκού Διπύλου. Παρόλα αυτά, η ίδια ξεχώριζε για το εξελιγμένο σχέδιο και το μικρότερο μέγεθος της, σε σχέση με την κάτοψη της παρούσας εισόδου των Αθηνών.

⁵²⁹ Garland 1987², 164, 166-167. Von Alten 1881, 15-18. Στάινχαουερ 2012, 45-49.

⁵³⁰ Garland 1987², 151, 166. Rankov 2013, 436. Von Alten 1881, 11, 17, 19-22. Von Eickstedt 1991, 34. ΑΔ 29 (1973 - 74), 150. Στάινχαουερ 2012, 49-50, 52. Το *δια μέσου χώμα* ταυτίζεται με ένα

συγκεκριμένου τείχους, οι διαστάσεις και η αρχιτεκτονική δομή του είναι σε μεγάλο βαθμό γνωστές.

Στο βόρειο τμήμα της Ηετιωνείας, το πλάτος της οχύρωσης κυμαίνεται από 1.10 έως 4.33 μ.⁵³¹ Σε αυτό το πλαίσιο, πυλίδες και πύργοι είχαν συγκροτηθεί κατά μήκος του εξωτερικού μετώπου της⁵³². Επιπρόσθετα, οι δύο παρειές του βορείου σκέλους της Ηετιωνείας κατασκευάστηκαν σύμφωνα με το ορθογώνιο σύστημα τοιχοποιίας, ενώ ο ενδιάμεσος χώρος καλυπτόταν με λίθους και χώμα⁵³³. Επί του δυτικού άκρου του, απαντά η Ηετιώνεια πύλη, η οποία περιβάλλεται από ζεύγος κυκλικών πύργων και διακρίνεται για τον απλό τύπο κατασκευής της (**Εικ. 21**)⁵³⁴. Αναφορικά με τις διαστάσεις της παραπάνω πύλης, το πλάτος της εισόδου της ανέρχεται σε 3.70 μ., ενώ το πλάτος του τείχους της κυμαίνεται από 4.25 έως 5.35 μ.⁵³⁵ Ταυτόχρονα, οι δύο κυκλικοί πύργοι της Ηετιωνείας πύλης, διαμέτρου περίπου 10 μ., διατηρούνται σε ύψος 3 και 5 μ.⁵³⁶ Ακολούθως, το χερσαίο τείχος, που αναπτυσσόταν δυτικά της Ηετιωνείας, συγκροτείται κατά τη πολυγωνική μέθοδο λιθοδομής, ενώ το ενδιάμεσο τμήμα των μετώπων του είχε καλυφθεί με χώμα και λίθους⁵³⁷. Από το δυτικό πέρας του όρμου της Κρομμυδαρούς έως το νοτιοδυτικό άκρο της Ηετιωνείας, η οχύρωση είχε διαμορφωθεί σύμφωνα με την ορθογώνια μέθοδο τοιχοδομής, ενώ ο ενδιάμεσος

τεχνητό φράγμα, το οποίο είχε κατασκευαστεί εγκάρσια προς την είσοδο του Κωφού Λιμένος. Κατά μήκος του αναπτυσσόταν η οχύρωση του Πειραιά.

⁵³¹ Von Alten 1881, 19-21. Σύμφωνα με τον von Alten, παρατηρείται η ύπαρξη μίας ελώδους έκτασης, η οποία τοποθετείται μπροστά από το ανατολικό πέρας του βορείου τείχους της Ηετιωνείας. Κατά συνέπεια, η παρούσα συνθήκη φαίνεται πως συσχετίζεται με το περιορισμένο πλάτος του συγκεκριμένου τμήματος της οχύρωσης της.

⁵³² Lechat 1887, 205. Von Alten 1881, 19-21.

⁵³³ Von Alten 1881, 19-21.

⁵³⁴ Garland 1987², 167. Lechat 1887, 201-204. Lechat 1888, 341-345, πιν. 15. Scranton 1939, 301-302. Von Alten 1881, 19-21. Von Eickstedt 1991, 38-41. Στάινχαουερ 2000³, 196. Στάινχαουερ 2012, 49-50. Αυτά τα πυργοειδή κτίσματα είχαν ανεγερθεί σύμφωνα με το ψευδοϊσόδομο σύστημα τοιχοποιίας (**Εικ. 12**). Σύμφωνα με τον von Eickstedt και άλλους επιστήμονες, η μελέτη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της Ηετιωνείας πύλης αναδεικνύει την ύπαρξη διαδοχικών οικοδομικών φάσεων. το χρονολογικό φάσμα των οποίων εκτείνεται από τις αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ. έως τα τέλη του 3^{ου} με αρχές του 2^{ου} αιώνα π.Χ. Αντιθέτως, ο Lechat υποστήριξε πως η Ηετιώνεια πύλη και οι δύο κυκλικοί πύργοι της οικοδομήθηκαν κατά τη διάρκεια μίας ενιαίας κατασκευαστικής φάσης.

⁵³⁵ Lechat 1887, 203. Lechat 1888, 341-345, πιν. 15. Von Alten 1881, 19-21. Von Eickstedt 1991, 38-41. Στάινχαουερ 2012, 49-50.

⁵³⁶ Garland 1987², 167. Lechat 1887, 203. Von Alten 1881, 19-21. Von Eickstedt 1991, 38-41. Στάινχαουερ 2012, 49-50.

⁵³⁷ Von Alten 1881, 19-21. Von Eickstedt 1991, 34. Το παρόν οικοδόμημα δε διατηρείται πλέον. Σύμφωνα με τον von Alten πυργοειδή κτίσματα αναπτύσσονταν κατά μήκος του δυτικού σκέλους της Ηετιωνείας

χώρος των παρειών της είχε καλυφθεί με χώμα και λίθους⁵³⁸. Πύργοι απαντούν σε όλη την έκταση της εξωτερικής παρειάς του νοτιοδυτικού σκέλους⁵³⁹.

Πέραν αυτών παρατηρείται η ανάπτυξη ενός *διατειχίσματος* στη χερσόνησο της Ηετιωνείας, το οποίο ξεκινά από το βορειότερο πύργο του νοτιοδυτικού τείχους της και καταλήγει στο δυτικό αντίστοιχο κτίσμα της Ηετιωνείας πύλης (**Εικ. 22**)⁵⁴⁰ με πλάτος που κυμαίνεται από 2.70 έως 6.50 μ. και μήκος που ανέρχεται σε 200 μ.⁵⁴¹ Παράλληλα, οι εξωτερικές παρειές του *διατειχίσματος* έχουν κατασκευαστεί σύμφωνα με το ορθογώνιο σύστημα τοιχοποιίας, ενώ ο ενδιάμεσος χώρος τους έχει καλυφθεί με γέμισμα, αποτελούμενο από χώμα και λίθους⁵⁴². Κατά μήκος του ίδιου οικοδομήματος, παρατηρείται η ανέγερση τριών πύργων και πιθανώς μίας πυλίδας⁵⁴³.

Αναφορικά με τη χρονολόγηση των οχυρωματικών εγκαταστάσεων της Ηετιωνείας, έχουν διατυπωθεί οι ακόλουθες προσεγγίσεις. Με εξαίρεση το *διατείχισμα* και την Ηετιώνεια πύλη, ο Στάινχαουερ ταυτίζει την, ήδη διατυπωθείσα, πορεία του τείχους της Ηετιωνείας με τη Θεμιστόκλεια οχύρωση της, η οποία χαρακτηριζόταν για τη συμπαγή κατασκευή της. Ως προς την ανέγερση των δύο παραπάνω αρχιτεκτονημάτων, ο ίδιος ερευνητής την ανάγει στους χρόνους του Κόνωνα⁵⁴⁴. Αντιθέτως, ο von Eickstedt υποστηρίζει την πιθανή χρονολόγηση του πολυγωνικού τείχους της Ηετιωνείας στην, προ του Κόνωνος, εποχή⁵⁴⁵. Ο συγκεκριμένος μελετητής αναφέρει μάλιστα πως η οικοδόμηση των υπολοίπων αμυντικών υποδομών της ίσως σχετίζεται με την οικοδομική δραστηριότητα του Κόνωνα στον Πειραιά⁵⁴⁶. Σύμφωνα με το Foucart, το υπάρχον *διατείχισμα* της Ηετιωνείας ανακατασκευάστηκε στις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ. επί των θεμελίων ενός οχυρωματικού έργου της περιόδου του Θεμιστοκλή⁵⁴⁷. Η πορεία ανάπτυξης των

⁵³⁸ Von Alten 1881, 21-22. Von Eickstedt 1991, 35. Το αρχικό πλάτος της ανερχόταν σε 5 μ.

⁵³⁹ Von Alten 1881, 21-22.

⁵⁴⁰ Foucart 1887, 136. Von Alten 1881, 22. Von Eickstedt 1991, 34. Στάινχαουερ 2012, 49-50.

⁵⁴¹ Foucart 1887, 136. Lechat 1888, 338, 340. Von Eickstedt 1991, 37, υποσημ. 157. Von Eickstedt 1991, 41, υποσημ. 171.

⁵⁴² Foucart 1887, 136.

⁵⁴³ Foucart 1887, 131-132, 136-137. Von Alten 1881, 22.

⁵⁴⁴ Στάινχαουερ 2012, 49-50.

⁵⁴⁵ Von Eickstedt 1991, 41-44. Παρά τη διατύπωση αποκλειστικά υποθετικών προσεγγίσεων για τη χρονολόγηση του πολυγωνικού σκέλους της Ηετιωνείας, η κατασκευή του προηγήθηκε χρονολογικά της ανέγερσης των υπολοίπων αμυντικών αρχιτεκτονημάτων της.

⁵⁴⁶ Foucart 1887, 129-140. Garland 1987², 165-166. Maier 1959, 21-23. Von Eickstedt 1991, 38-41, 291. Υπέρ της συγκεκριμένης θεώρησης του von Eickstedt, τάσσεται ο Garland.

⁵⁴⁷ Foucart 1887, 129-140.

συγκεκριμένων αμυντικών οικοδομημάτων παραμένει κοινή και στις τρεις διαφορετικές προτάσεις χρονολόγησης.

3.3 Σαλαμίνα

Η νήσος Σαλαμίνα τοποθετείται δυτικά της Αττικής χερσονήσου και εντός του Σαρωνικού κόλπου (Εικ 23). Οι απαρχές της πλούσιας ιστορίας της ανάγονται στα προϊστορικά χρόνια⁵⁴⁸. Ύστερα από την μετάβαση στους ιστορικούς χρόνους, η Σαλαμίνα θα συνέχιζε να διαδραματίζει σημαίνοντα ρόλο στην ευρύτερη περιοχή. Συγκεκριμένα, η παραπάνω τοποθεσία φαίνεται πως αποτέλεσε κατά τον 6^ο αιώνα π.Χ. στόχο των επεκτατικών βλέψεων τόσο των Μεγαρέων όσο και των Αθηναίων⁵⁴⁹. Συνέπεια αυτών των σχεδίων ήταν η μακροχρόνια σύγκρουση ανάμεσα στις δύο ισχυρές πόλεις-κράτη για τον έλεγχο της Σαλαμίνας⁵⁵⁰. Σε αυτό το πλαίσιο και περί τα τέλη του 6^{ου} αιώνα π.Χ., οι Αθηναίοι επικράτησαν των Μεγαρέων και πλέον η συγκεκριμένη νήσος θα αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα της Αθηναϊκής επικράτειας κατά τους επόμενους αιώνες⁵⁵¹. Σύμφωνα με την Taylor, το 519 π.Χ. ή 510 π.Χ. θεωρούνται πιθανές χρονολογίες της προσάρτησης της Σαλαμίνας από την πόλη-κράτος των Αθηνών⁵⁵². Παράλληλα, ο Hansen υποστηρίζει ως πιθανή περίοδο

⁵⁴⁸ Κάττουλα 2021, 21-27. Λώλος 2003, 17-98. Λώλος 2007, 221-252. Μαραμπέα 2007, 128-137. Μαρή 2012, 67-93. Οι παραπάνω επιστημονικές μελέτες αποτελούν ενδεικτική βιβλιογραφία, αναφορικά με την περίπτωση της Σαλαμίνας κατά την προϊστορική εποχή.

⁵⁴⁹ Taylor 1997, 21-47. Κάττουλα 2021, 14. Σακελλαρίου 1971, 228-230. Σύμφωνα με την Taylor, υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις πως η Σαλαμίνα ενδεχομένως βρισκόταν υπό την κατοχή των Μεγαρέων γύρω στις αρχές του 6^{ου} αιώνα π.Χ., όταν και σταδιακά αναδείχθηκε στην πολιτική σκηνή των Αθηνών ο Σόλων. Αντιθέτως, ο Σακελλαρίου υποστηρίζει πως η περίοδος του έλεγχου της νήσου από τους Μεγαρείς πρέπει να τοποθετηθεί στις αρχές του 7^{ου} αιώνα π.Χ. Ωστόσο, η Κάττουλα, βασιζόμενη στη μυθολογική παράδοση, σημειώνει πως ίσως ο εποικισμός της Σαλαμίνας από τους Αιγινίτες να προηγήθηκε της κατάληψης της από τους Μεγαρείς. Για την περίοδο της Μεγαρικής κατοχής, η ίδια επισημαίνει πως αυτή δεν δύναται να προσδιοριστεί με χρονολογική ακρίβεια.

⁵⁵⁰ Αίν. Τακτ., Πολ., 4, 8-12. Άριστοτ., Αθην. Πόλ., 17, 2. Διογ. Λαέρτ., Βίοι Φιλοσ., 1, 47. Πασ. Έλλ. Περιήγ., 1, 40, 5. Πλούτ., Σόλ., 8, 2-6. Πλούτ., Σόλ., 9, 2-4. Πολύαιν., Στρατ., 1, 20, 2. Φρον., Str., 2, 9, 9. Hansen 2004, 638. Taylor 1997, 21-47. Van Wess 2013, 58-59. Κάττουλα 2021, 14-15. Από τις μαρτυρίες των παραπάνω αρχαίων συγγραφέων αναδεικνύεται το γεγονός πως η πολεμική σύρραξη των Αθηναίων με τους Μεγαρείς για τον έλεγχο της Σαλαμίνας δεν αποτελούσε ένα μεμονωμένο περιστατικό. Αντιθέτως, η εν λόγω έριδα για τη νήσο φαίνεται πως διήρκεσε πολλά έτη και ορίζεται από επιμέρους γεγονότα, με τα οποία συνδέονται ο Σόλων και ο Πεισίστρατος, είτε μεμονωμένα, είτε από κοινού. Ωστόσο, η προσπάθεια ανασύνθεσης της χρονολογικής σειράς των γεγονότων, βασιζόμενη αποκλειστικά σε αρχαίες πηγές, δε θεωρείται υλοποιήσιμη. Σε αυτό το πλαίσιο, η Taylor παραθέτει έναν ενδεικτικό πίνακα με μία πιθανή χρονολογική σειρά των γεγονότων.

⁵⁵¹ Άριστοτ., Ρη., 1375b, 13. Διογ. Λαέρτ., Βίοι Φιλοσ., 1, 48. Πλούτ., Σόλ., 10, 1-4. Στράβ., Γεωγρ., 9, 1, 10. Hansen 2004, 638. Taylor 1997, 42-47. ΑΔ 42 (1987) Α, 206-207. Κάττουλα 2021, 14-15. Λώλος & Σίμωσι 2020, 373. Πιθανή, ακόμη, θεωρείται η παρέμβαση των Λακεδαιμονίων στη διαφιλονικία των Μεγαρέων με τους Αθηναίους, με σκοπό την επίλυση του ζητήματος της Σαλαμίνας.

⁵⁵² Taylor 1997, 42-47.

ενσωμάτωσης της ίδιας νήσου στην Αθηναϊκή επικράτεια τη δεκαετία από το 520 π.Χ. έως το 510 π.Χ.⁵⁵³

Από το 507 π.Χ. και τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη, η Σαλαμίνα σταδιακά περνά στην πολιτική, κοινωνική και πολιτιστική σφαίρα επιρροής των Αθηνών⁵⁵⁴. Αναλυτικά, έχουν διατυπωθεί πολλές υποθέσεις, ως προς τη πολιτική και κοινωνική θέση της Σαλαμίνας, εντός των δομών του δημοκρατικού πια πολιτεύματος των Αθηνών. Η απουσία δήμου ή δήμων, ως προς την πολιτική οργάνωση της συγκεκριμένης νήσου, οδήγησαν τον Hansen και την Κάττουλα στη διατύπωση της υπόθεσης ότι στη Σαλαμίνα συγκροτήθηκε μια Αθηναϊκή κληρουχία⁵⁵⁵. Σε αυτό το πλαίσιο, ο πληθυσμός της συγκροτούνταν από Σαλαμίνιους, Αθηναίους πολίτες-κληρούχους, μέτοικους και δούλους⁵⁵⁶. Ως εκ τούτου, στη νήσο της Σαλαμίνας συνυπήρχαν δύο οργανωμένες κοινότητες, εκείνες των Αθηναίων πολιτών και των Σαλαμινίων, με αμφότερα τα παραπάνω κοινωνικά σύνολα να έχουν το δικαίωμα έκδοσης ψηφισμάτων. Ωστόσο, ο Hansen εκφράζει την άποψη πως οι Σαλαμίνιοι δεν είχαν το δικαίωμα συμμετοχής στις πολιτικές διεργασίες της Αθηναϊκής δημοκρατίας⁵⁵⁷. Παρ' όλα αυτά, απουσιάζουν επαρκή δεδομένα, αναφορικά με την πολιτική υπόσταση του γηγενούς πληθυσμού στο πλαίσιο της Αθηναϊκής πολιτείας.

Αντιθέτως, η Taylor θεωρεί πως με το εθνικό επίθετο *Σαλαμίνιος* προσδιορίζονταν οι Αθηναίοι πολίτες, οι οποίοι κατοικούσαν στη Σαλαμίνα⁵⁵⁸. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη επιστήμονα, η χρήση του παραπάνω εθνικού επιθέτου υποδηλώνει την ύπαρξη μιας δεύτερης ταυτότητας των Αθηναίων πολιτών της νήσου, πέρα από την πρώτη, η οποία καθοριζόταν από την ένταξή τους σε έναν από τους υπάρχοντες δήμους της Αττικής⁵⁵⁹. Κατά συνέπεια, στη Σαλαμίνα σχηματίστηκε ένα οργανωμένο συλλογικό σώμα, δηλαδή ένας ανεπίσημος δήμος. Επιπλέον, η Taylor ενισχύει το συλλογισμό της, συνδέοντάς τον με την ύπαρξη του *ἄρχοντα εἰς Σαλαμίνα*, δηλαδή του Αθηναίου κληρωτού αξιωματούχου, ο οποίος αναλάμβανε τη διοίκηση της

⁵⁵³ Hansen 2004, 638.

⁵⁵⁴ Ἀριστοτ., *Ἄθην. Πόλ.*, 54, 8. Ἀριστοτ., *Ἄθην. Πόλ.*, 62, 2. Πλούτ., *Σόλ.*, 9, 4. Cargill 1995, xxiv, 60-61. Hansen 2004, 638. IG II² 1225.4. IG II² 1260.19. IG II² 3093. IG II² 3206. IG I³ 1.7-12. Taylor 1997, 63-178. Κάττουλα 2021, 19. Λώλος & Σίμωνι 2020, 373. Χαιρετάκης 2014, 18-21.

⁵⁵⁵ Hansen 2004, 638. IG I³ 1.7-12. Κάττουλα 2021, 19. Οι κληρούχοι, κάτοχοι ἔγγειων ιδιοκτησιών, ὄφειλαν να παρέχουν στρατιωτικές υπηρεσίες στην πόλη-κράτος της Αθήνας και να της αποδίδουν φόρους, καθώς διατηρούσαν την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη.

⁵⁵⁶ Hansen 2004, 638. IG II² 1260.19. IG II² 1570.II.42. IG II² 3206. Κάττουλα 2021, 19.

⁵⁵⁷ Hansen 2004, 638.

⁵⁵⁸ Taylor 1997, 63-178.

⁵⁵⁹ Taylor 1997, 63-178.

νήσου⁵⁶⁰. Με την άποψή της Taylor φαίνεται πως συμφωνούν ο Λώλος και η Σίμωσι⁵⁶¹.

Μία πιο μετριοπαθή στάση διατηρεί ο Cargill, υποστηρίζοντας πως, στην περίπτωση της Σαλαμίνας παραμένει ασαφής, εξαιρουμένης της αρχής του *ἄρχοντος εἰς Σαλαμίνα*, η πιθανή ύπαρξη οποιασδήποτε πολιτικής οργάνωσης των Αθηναίων πολιτών εκεί, έως και τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ.⁵⁶² Πιθανότατα, οι ίδιοι συμμετείχαν στις πολιτικές διαδικασίες του Αθηναϊκού δήμου, στον οποίον ανήκαν. Επιπρόσθετα, ο Cargill τονίζει πως απουσιάζει από οποιοδήποτε αρχαίο κείμενο του 4^{ου} αιώνα π.Χ. η αναφορά στους κατοίκους της Σαλαμίνας ως κληρούχους⁵⁶³. Κατά συνέπεια, η περίπτωση της ξεχωρίζει για το μοναδικό της εντός του ευρύτερου Αθηναϊκού πολιτικού συστήματος χαρακτήρα. Σε αυτό το πλαίσιο, αξίζει να σημειωθεί πως αρκετές θρησκευτικές εορτές, οι οποίες τελούνταν στην Αττική, φαίνεται πως λάμβαναν χώρα και εντός των εδαφικών ορίων της Σαλαμίνας⁵⁶⁴. Κάποιες από αυτές ήταν τα κατ' αγρούς Διονύσια και τα Ανθεστήρια.

Στη συνέχεια, το 480 π.Χ. στο Στενό της Σαλαμίνας, δηλαδή στο θαλάσσιο χώρο μεταξύ της ανατολικής ακτή της νήσου και των δυτικών παραλίων της Αττικής, θα σημειωθεί η περίφημη ναυμαχία ανάμεσα στους στόλους των συνασπισμένων Ελλήνων και των Περσών. Η επικράτηση των Ελληνικών πόλεων-κρατών σε αυτήν ήταν καθοριστικής σημασίας, ως προς την τελική έκβαση των Περσικών Πολέμων⁵⁶⁵. Με την έλευση της Κλασικής Περιόδου, δεν παρατηρείται κάποια ιδιαίτερη αλλαγή στις σχέσεις της Σαλαμίνας με την Αθηναϊκή δημοκρατία⁵⁶⁶. Παρά ταύτα, η

⁵⁶⁰ Άριστοτ., *Αθην. Πόλ.*, 54, 8. Άριστοτ., *Αθην. Πόλ.*, 62, 2. Taylor 1997, 63-178. Ο κάτοχος του παρόντος πολιτικού αξιώματος λάμβανε, ως ημερήσια αποζημίωση, μία δραχμή από το την πόλη των Αθηνών.

⁵⁶¹ Λώλος & Σίμωσι 2020, 373.

⁵⁶² Cargill 1995, xxiv, 60-61.

⁵⁶³ Cargill 1995, xxiv, 60-61.

⁵⁶⁴ Άριστοτ., *Αθην. Πόλ.*, 54, 8. Κάττουλα 2021, 19. Χαιρετάκης 2014, 18-21.

⁵⁶⁵ Humbert 2007⁹, 119. Mossé 1983³, 41-54. Κάττουλα 2021, 16-17. Όμπερ 2015², 299-300, 334. Κατά τα έτη 480-479 π.Χ., η έδρα της πολιτικής αρχής της πόλεως-κράτους των Αθηνών μεταφέρθηκε στην αρχαία πόλη της Σαλαμίνας. Υπό αυτές τις συνθήκες, σημειώνεται στην περιοχή οικονομική και κοινωνική άνθηση, που οδήγησε με τη σειρά της σε ραγδαία πληθυσμιακή αύξηση.

⁵⁶⁶ Δημ., *Λάκ.*, 28. Εύρ., *Μελ.*, 530, 3. Εύρ., *Τρω.*, 799. Στράβ., *Γεωγρ.*, 9, 1, 11-14. IG² 1672.274-5. Taylor 1997, 121-123. ΑΔ 42 (1987) Α, 206-210. Λαμβάνοντας υπόψη τις επιγραφικές και φιλολογικές αναφορές, καθίσταται σαφές πως η νήσος της Σαλαμίνας διέθετε εύφορα εδάφη, στα οποία δραστηριοποιούνταν οι κάτοικοί της. Ταυτόχρονα, φαίνεται πως οι ίδιοι ασχολούνταν και με τον τομέα της κτηνοτροφίας. Πέραν, όμως, από τις παραπάνω ενασχολήσεις, ο ακμάζων λιμένας της πόλης παρείχε πολλαπλές δυνατότητες για τη συμμετοχή του πληθυσμού της νήσου σε εμπορικές δραστηριότητες. Ωστόσο, αυτές οι τελευταίες δραστηριότητες είναι πιθανό να λάμβαναν χώρα στη νήσο Ψυττάλεια και όχι στο λιμένα της Σαλαμίνας.

σταθερότητα στην εν λόγω περιοχή του Σαρωνικού κόλπου θα ανατραπεί με την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου, καθώς η Σαλαμίνα θα αποτελέσει πεδίο στρατιωτικών επιχειρήσεων και θα λεηλατηθεί το 429 π.Χ. από τις στρατιωτικές δυνάμεις των Πελοποννησίων⁵⁶⁷. Ακολούθως, το τέλος του πολέμου αυτού και η εγκαθίδρυση του ολιγαρχικού καθεστώτος των Τριάκοντα Τυράννων επηρέασαν άρδην τις εξελίξεις στη Σαλαμίνα με τραγικές επιπτώσεις για μεγάλο τμήμα του πληθυσμού της⁵⁶⁸. Ως εκ τούτου, η μετάβαση στον 4^ο αιώνα π.Χ. συνέπεσε με την κοπή και την έκδοση χάλκινου νομισματικού τύπου, ο οποίος φαίνεται πως συνδέεται ποικιλοτρόπως με τη Σαλαμίνα⁵⁶⁹. Η νήσος έως και το 323 π.Χ. θα συνιστούσε αναπόσπαστο μέρος της Αθηναϊκής επικράτειας.

Αναφορικά με την αρχαία πόλη της Σαλαμίνας των κλασικών χρόνων, η ίδια μελετήθηκε σημαντικά από αρχαίους συγγραφείς, περιηγητές, αλλά και ερευνητές των προηγούμενων αιώνων⁵⁷⁰. Ωστόσο, οι συνεχείς γραπτές αναφορές μελετητών σε αρχαία οικοδομικά λείψανα πέριξ του όρμου Αμπελακίου, οδήγησαν τον Milchhoefer στην ταύτιση της θέσης της αρχαίας πόλεως με την περιοχή της χερσονήσου της Πούντας⁵⁷¹. Υπό αυτές τις συνθήκες, η αρχαία πόλη της Σαλαμίνας τοποθετείται γεωγραφικά εντός του όρμου Αμπελακίου, στην ανατολική ακτογραμμή της νήσου. Το σημαντικό αυτό οικιστικό, πολιτικό και οικονομικό κέντρο πλαισιώνεται από τη χερσόνησο της Πούντας στο Βορρά και από το ακρωτήριο της Κυνόσουρας στο Νότο. Ως προς την έκτασή της η πόλη καταλάμβανε τη νότια πλαγιά του ακρωτηρίου της Πούντας, τη δυτική χερσαία ζώνη, πλησίον του μυχού του όρμου Αμπελακίου, καθώς και τμήμα της χερσονήσου της Κυνόσουρας. Σύμφωνα με το Milchhoefer, η ακρόπολη της αρχαίας πόλης τοποθετείται στη χερσόνησο της Πούντας, ενώ ο χώρος της Αγοράς με τα δημόσια αρχιτεκτονήματά της κρίνεται σκόπιμο να αναζητηθεί στο νοτιοδυτικό τμήμα της ίδιας περιοχής, κοντά στο σημερινό οικισμό του

⁵⁶⁷ Θουκ., *Ιστ.*, 2, 93, 1-2, 94, 4. Θουκ., *Ιστ.*, 3, 51, 1-4. Κρουστάλης 2010-13, 212, 216.

⁵⁶⁸ Διόδ. Σικ., *Ιστ. Βιβλ.*, 14, 32, 4. Λυσ., *Κ. Έρα.*, 52. Λυσ., *Κ. Άγο.*, 44. Ξεν., *Έλλ.*, 2, 2, 9.

Cargill 1995, 15-16. Krentz 1982, 85-86. Taylor 1997, 113-114.

⁵⁶⁹ Hansen 2004, 639. Kroll & Walker 1993, 215-216. Taylor 1997, 188-195.

⁵⁷⁰ Πaus., *Έλλ. Περιήγ.*, 1, 35, 3. Στράβ., *Γεωγρ.*, 9, 1, 9. Ψ.-Σκύλαξ, *Περ.*, 57. Chandler 1776, 201-204. Dodwell 1819, 574-578. Frazer 1898, 477-479. Leake 1821², 166-171. Milchhoefer 1895, 26-37. Pritchett 1959, 251-262. Taylor 1997, 105-114. ΑΔ 42 (1987) Α, 206-210. Πάλλας 1951, 116. Χατζής 1930, 67-68. Αναλυτικά, η ακριβής θέση της πόλεως, εντός των εδαφικών ορίων της παραπάνω νήσου, δεν είχε καθοριστεί με σαφήνεια και αποτελούσε πεδίο διατύπωσης ποικίλων απόψεων έως και τα μέσα του 20^{ου} αιώνα μ.Χ.

⁵⁷¹ Chandler 1776, 201-204. Dodwell 1819, 574-578. Frazer 1898², 477-479. Leake 1821², 166-171. Milchhoefer 1895, 26-28.

Αμπελακίου⁵⁷². Με αυτό ως δεδομένο, ο αρχαίος λιμένας της πόλης των κλασικών χρόνων είχε αναπτυχθεί εντός του όρμου Αμπελακίου. Παράλληλα, η διεξαγωγή ποικίλων αρχαιολογικών ερευνών στην ευρύτερη έκταση του παραπάνω όρμου από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, ήδη από τον προηγούμενο αιώνα, επιβεβαίωσαν την άποψη του Milchhoefer⁵⁷³. Κατά συνέπεια, η αρχαία πόλη της κλασικής εποχής εντοπίζεται με ασφάλεια στη νότια κλιτύ της χερσονήσου της Πούντας και εκτεινόταν περιμετρικά του όρμου Αμπελακίου έως την απέναντι χερσόνησο της Κυνόσουρας (**Εικ 23, 24, 25**).

Εξαιτίας της γεωπολιτικής σημασίας της θέσης της αρχαίας πόλης της Σαλαμίνας, είναι λογικό να αναρωτηθεί κανείς, αν υπήρχε τεχνητή οχύρωση περιμετρικά αυτής. Μέσα από τις μαρτυρίες περιηγητών καθώς και από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα των ανασκαφικών ερευνών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στην περιοχή του Αμπελακίου, επισημάνθηκε πολλάκις η ύπαρξη αρχιτεκτονικών λειψάνων, τα οποία συνδέονται με οικοδομήματα αμυντικού χαρακτήρα⁵⁷⁴. Ειδικότερα, η πόλη ήταν περιτειχισμένη και το αμυντικό σύστημά της είχε ενισχυθεί με την κατασκευή πύργων, κυκλικής ή τετράγωνης κάτοψης, σε διάφορα σημεία του⁵⁷⁵.

Σύμφωνα με τη μελέτη της αρχιτεκτονικής δομής του πύργου Α, η Δεκουλάκου υποστηρίζει ότι ο αρχαίος οχυρωματικός περίβολος της Σαλαμίνας, ως προς τη οικοδομική του σύνθεση, συγκροτούνταν από στρώσεις λιθοπλίνθων ασβεστόλιθου, ορθογωνίου και τριγωνικού σχήματος, στο κατώτερο του τμήμα (**Εικ 26**)⁵⁷⁶. Ως προς τις διαστάσεις τους, το μήκος των λιθοπλίνθων ανέρχεται σε 0.80 μ. και το ύψος τους

⁵⁷² Milchhoefer 1895, 26-28. Λώλος 2022, 272-280. Η άποψη του Milchhoefer για την τοποθεσία της Αγοράς της Σαλαμίνας επιβεβαιώθηκε ανασκαφικά το 2022, ύστερα από την ανεύρεση των αρχιτεκτονικών λειψάνων δημοσίου κτιρίου στο νοτιοδυτικό μέρος του εσώτερου όρμου Αμπελακίου. Συγκεκριμένα, το παρόν οικοδόμημα κατασκευάστηκε σύμφωνα με αρχιτεκτονικό τύπο της στοάς.

⁵⁷³ ΑΔ 3 (1917), 484, υποσημ. 1. ΑΔ 35 (1980) Β1, 88-91. ΑΔ 40 (1985) Β1, 53-54. ΑΔ 41 (1986) Β1, 16-18. ΑΔ 42 (1987) Β1 68. ΑΔ 43 (1988) Β1, 75-79. ΑΔ 46 (1991) Β1, 71. ΑΔ 47 (1992) Β1, 60-61. ΑΔ 56-59 (2001-2004) Β1, 481-486. Κεραμόπουλλος 1923, 111-112. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών στη θέση του όρμου Αμπελακίου αποκαλύφθηκε μέρος του οικιστικού ιστού της αρχαίας πόλης, του οδικού της δικτύου και της αμυντικής της οχύρωσης. Επιπρόσθετα, η ανεύρεση του εκτενούς νεκροταφείου της Σαλαμίνας των ιστορικών χρόνων, δυτικά της ομώνυμης πόλης, προσέφερε περαιτέρω πληροφορίες ως προς την αρχαία τοπογραφία του γεωγραφικού χώρου του Αμπελακίου.

⁵⁷⁴ Chandler 1776, 203. Dodwell 1819, 577. Leake 1821², 171. ΑΔ 47 (1992) Β1, 60-61. Δεκουλάκου 2003, 23-28. Δεκουλάκου 2008, 11-13. Πάλλας 1951, 116.

⁵⁷⁵ Frazer 1898², 478. Haider 1989, 596. Maier 1959, 108. Milchhoefer 1895, 27-28. Taylor 1997, 113-114. ΑΔ 3 (1917), 484, υποσημ. 1. ΑΔ 47 (1992) Β1, 60-61, πίν. 24 ε. Δεκουλάκου 2003, 23-28. Δεκουλάκου 2008, 11-13. Κάττουλα 2021, 32. Λώλος & Σίμωσι 2020, 377, 379. Λώλος 2022, 274. Πάλλας 1951, 116.

⁵⁷⁶ ΑΔ 47 (1992) Β1, 60-61. Δεκουλάκου 2003, 23-28. Δεκουλάκου 2008, 11-13.

υπολογίζεται σε 0.50 μ. Το συγκεκριμένο τμήμα του τείχους ενδεχομένως είχε κατασκευαστεί σύμφωνα με το ψευδοϊσόδομο σύστημα λιθοδομής⁵⁷⁷. Ακολούθως, η ανωδομή του τείχους μάλλον διαμορφωνόταν από δύο μέτωπα, αποτελούμενα από διαδοχικούς δόμους ωμοπλίνθων, μήκους 0.47 μ. και ύψους 0.10 μ. Παράλληλα, παρατηρείται η χρήση κονιάματος ανάμεσα στους κατακόρυφους και στους οριζόντιους αρμούς τους, εκτιμώμενου πάχους 0.03 μ. στις κατακόρυφες επιφάνειες επαφής και περί τα 0.01 έως 0.02 μ. στις οριζόντιες επιφάνειες έδρασης (**Εικ 26**). Αναφορικά με την κατασκευή της ανωδομής, αυτή ίσως οικοδομήθηκε, ακολουθώντας το ακανόνιστο ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας⁵⁷⁸. Επιπλέον, το μεσοδιάστημα, ανάμεσα στις δύο παρειές του τείχους θα πληρωνόταν από χωμάτινους όγκους και λίθους μικρού μεγέθους. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Κεραμόπουλλος σημειώνει στην αναφορά του τον εντοπισμό από τον ίδιο πέντε πυλών στην κορυφογραμμή της λοφοσειράς της χερσονήσου της Πούντας, κατά τη διάρκεια της αρχαιολογικής του έρευνας εκεί⁵⁷⁹. Αναλυτικά, ο ίδιος παρατήρησε ότι οι τέσσερις από τις πέντε πύλες τοποθετούνται σε μικρή απόσταση μεταξύ τους και εκτίμησε πως ίσως ο συνολικός αριθμός τους να ανερχόταν στις δεκατρείς, εντός της ευρύτερης έκτασης του τείχους.

Ως προς την ανασυγκρότηση της πορείας του τείχους της αρχαίας πόλης, η ίδια έχει αποκατασταθεί σε μεγάλο βαθμό μέσω της παρακολούθησης των ορατών τμημάτων της θεμελίωσής του, καθώς και των διασωθέντων αρχιτεκτονικών καταλοίπων των πυργοειδών κτισμάτων στην επιφάνεια του εδάφους. Συγκεκριμένα, ο οχυρωματικός περίβολος της Σαλαμίνας φαίνεται πως περιέβαλλε τον ευρύτερο χώρο του όρμου Αμπελακίου, διατρέχοντας τη χερσόνησο της Πούντας, τη χερσαία ζώνη δυτικά του μυχού του όρμου, αλλά και το ακρωτήριο της Κυνόσουρας (**Εικ 25, 27**)⁵⁸⁰. Από την τελευταία θέση, η Δεκουλάκου σημειώνει πως το νότιο σκέλος της οχύρωσης κατευθυνόταν προς τους πρόποδες του παράκτιου υψώματος της Μαγούλας⁵⁸¹. Παράλληλα, η διενέργεια υποβρύχιων αρχαιολογικών ερευνών στο

⁵⁷⁷ ΑΔ 47 (1992) Β1, 60-61. Δεκουλάκου 2003, 23-28.

⁵⁷⁸ ΑΔ 47 (1992) Β1, 60-61. Δεκουλάκου 2003, 23-28.

⁵⁷⁹ ΑΔ 3 (1917), 484, υποσημ. 1.

⁵⁸⁰ Frazer 1898², 533. Lolling 1876, 136. Lolling 1884, 9-10. Milchhoefer 1895, 27-28. ΑΔ 47 (1992) Β1, 60-61, πίν. 24 ε. Δεκουλάκου 2008, 11-13. Λώλος & Σίμωσι 2020, 391, υποσημ. 11. Λώλος 2022, 274-277.

⁵⁸¹ Δεκουλάκου 2003, 23-28.

μυχό του όρμου Αμπελακίου ήδη από το 2016 έχει φέρει στο φως σημαντικά νέα στοιχεία, σε ό,τι αφορά στην κατεύθυνση και τη δομή σκελών του τείχους⁵⁸².

Κατά τη διάρκεια των αρχαιολογικών ερευνών στο εσώτερο βορειοδυτικό τμήμα του σημερινού όρμου Αμπελακίου, εντοπίστηκαν εκτενή αρχαιολογικά κατάλοιπα του αμυντικού συστήματος της αρχαίας πόλης. Πρόκειται για δύο σκέλη του αρχαίου περιμετρικού τείχους, εκ των οποίων η θεμελίωση του πρώτου επιθαλάσσιου τμήματος με κατεύθυνση Βορρά-Νότο χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή μώλου των νεώτερων χρόνων στη βόρεια περιοχή της έκτασης που ερευνήθηκε (Εικ 28)⁵⁸³. Αντίθετα, το δεύτερο σκέλος ανευρέθηκε καταβυθισμένο νοτιοδυτικότερα του πρώτου, με τον προσανατολισμό του να προσδιορίζεται στον άξονα Ανατολή-Δύση (Εικ 29)⁵⁸⁴. Παράλληλα, τα οικοδομικά λείψανα των δύο τμημάτων του αρχαίου επιθαλάσσιου τείχους σχηματίζουν μια νοητή ορθή γωνία, ενώ το ανατολικό πέρας του νότιου καταβυθισμένου σκέλους της οχύρωσης απολήγει σε πύργο κυκλικής κάτοψης. Ύστερα από τη συνέχιση των ανασκαφικών εργασιών στη βόρεια πλευρά του μυχού του όρμου, ιδίως σε σύγχρονη κατασκευή στον αιγιαλό, αποκαλύφθηκε η συνέχεια του επιθαλάσσιου σκέλους του τείχους στον άξονα Βορράς-Νότος. Έτσι, αποσαφηνίστηκε το γεγονός πως η αρχαία θεμελίωση, πάνω στην οποία ανεγέρθηκε ο νεότερος μώλος, αντιστοιχεί στο δυτικό μέτωπο του συγκεκριμένου σκέλους του επιθαλάσσιου τείχους.

Ως προς τις διαστάσεις, το συνολικό μήκος του επιθαλάσσιου σκέλους του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης στον άξονα Βορράς-Νότος, βάσει των έως σήμερα γνωστών δεδομένων, ανέρχεται περίπου στα 57 μ., από τα οποία τα 32 μ. καταλαμβάνει σήμερα ο νεώτερος μώλος. Ακόμη, το πλάτος του επιθαλάσσιου τείχους της πόλης κυμαίνεται από 3 έως 4 μ. Το νότιο καταβυθισμένο σκέλος διασώζεται σε μήκος 162 μ. και σε πλάτος 4 μ. Λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα σχετικά με τα δομικά στοιχεία των παραπάνω αρχιτεκτονημάτων αμυντικού χαρακτήρα, παρατηρείται η ύπαρξη δύο οικοδομικών φάσεων στην αποκαλυφθείσα προέκταση του επιθαλάσσιου σκέλους του αρχαίου τείχους στον άξονα Βορράς-Νότος, αλλά και η εκτενής χρήση λιθοπλίνθων, ως προς τη συγκρότηση της αρχαίας

⁵⁸² Λώλος & Σίμωνι 2020, 370-391. Λώλος 2022, 272-280. Μαραμπέα 2020, 367. Νέγρης 1904, 343-344.

⁵⁸³ Λώλος & Σίμωνι 2020, 370-391. Λώλος 2022, 272-280.

⁵⁸⁴ Λώλος & Σίμωνι 2020, 370-391. Λώλος 2022, 272-280.

θεμελίωσης, πάνω στην οποία εδράζεται ο σύγχρονος μώλος⁵⁸⁵. Υπό αυτές τις συνθήκες, ο Νέγρης είχε υποστηρίξει ότι η πλειονότητα των καταποντισμένων οικοδομικών λειψάνων εντός του όρμου Αμπελακίου είναι πιθανό να συνδέονται με το οχυρωματικό σύστημα της αρχαίας πόλης της Σαλαμίνας⁵⁸⁶. Σχετικά με τη χρονολόγησή των αμυντικών εγκαταστάσεων της αρχαίας πόλης της Σαλαμίνας, σημειώνεται η ύπαρξη επάλληλων κατασκευαστικών φάσεων στο χρονικό φάσμα της Κλασικής Περιόδου, η απαρχή των οποίων πιθανώς απαντάται στο β' μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και εκτείνονται έως τους υστεροκλασικούς χρόνους⁵⁸⁷.

Η γεωπολιτική σημασία της θέσης της Σαλαμίνας, εντός τόσο της επικράτειας της Αθηναϊκής δημοκρατίας, όσο και του Σαρωνικού κόλπου, δικαιολογεί απόλυτα την ύπαρξη εκτενούς αμυντικής οχύρωσης στην αρχαία πόλη της, με σκοπό την διασφάλιση της προστασίας όχι μόνο της ίδιας αλλά και του λιμένα της. Η πιθανή έντονη εμπορική δραστηριότητα εντός των εγκαταστάσεων στον όρμο Αμπελακίου σε συνδυασμό με τις πλουτοπαραγωγικές πηγές, οι οποίες απαντούσαν κατά την Αρχαιότητα στη νήσο, καθιστούσαν με τη σειρά τους επιτακτική την ανάγκη για ανέγερση αρχιτεκτονημάτων αμυντικού χαρακτήρα, πέριξ της πόλης. Παρόλα αυτά, απαιτείται η συνέχιση των εν ενεργεία αρχαιολογικών ερευνών αλλά και η έναρξη καινούργιων ανασκαφικών προγραμμάτων στην περιοχή του Αμπελακίου, ώστε να αποσαφηνιστεί σε μεγαλύτερο βαθμό η εν γένει τοπογραφική εικόνα της αρχαίας πόλης της Σαλαμίνας των ιστορικών χρόνων.

3.4 Ωρωπός

Στα βορειοανατολικά σύνορα της Αθηναϊκής δημοκρατίας εντοπίζεται η αρχαία πόλη του Ωρωπού. Συγκεκριμένα, η ίδια τοποθετείται γεωγραφικά στη θέση της σύγχρονης πόλης της Σκάλας Ωρωπού (Εικ. 30)⁵⁸⁸. Η παραπάνω άποψη στηρίζεται στην εύρεση ποικίλων αρχιτεκτονικών λειψάνων κατά τη διάρκεια των οικοδομικών εργασιών σε

⁵⁸⁵ Λώλος & Σίμωσι 2020, 370-391. Λώλος 2022, 272-280.

⁵⁸⁶ Νέγρης 1904, 343-344.

⁵⁸⁷ Διόδ. Σικ., *Ιστ. Βιβλ.*, 14, 32, 4. Λυσ., *Κ. Άγο.*, 13, 44. Λυσ., *Κ. Έρα.*, 12, 52. Haider 1989, 596. IG Π² 1260. Maier 1959, 110-112. Taylor 1997, 113-114. Δεκουλάκου 2008, 11-13. Κάπτουλα 2021, 32. Λώλος & Σίμωσι 2020, 387. Λώλος 2022, 272-280.

⁵⁸⁸ Chandler 1926, 3. Frazer 1898², 464-466. Fossey 1988, 30-33. Milchhoefer 1900, 23-24. Pritchett 1969, 33. Wiesner, 1939, 1171-1174. Πετράκος 1968, 12-13, 54-58.

επιμέρους θέσεις της⁵⁸⁹. Επιπλέον, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τμήματα ενεπίγραφων στηλών, ως οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση, έχουν εντοπιστεί εντοιχισμένα σε σύγχρονα κτίσματα της Σκάλας Ωρωπού⁵⁹⁰. Παράλληλα, σημαντικές πληροφορίες αντλούνται και από τις αρχαίες πηγές, ως προς την τοποθεσία της αρχαίας πόλης⁵⁹¹. Συγκεκριμένα, η ίδια είχε οικοδομηθεί στην παράκτια περιοχή ενός φυσικού όρμου, ο οποίος οριοθετείται δυτικά από το ακρωτήριο Αλυκές και νότια από τη χερσόνησο Φανάρι⁵⁹². Επιπρόσθετα, η παραθαλάσσια θέση του Ωρωπού, σε συνδυασμό με την κατασκευή λιμενικών εγκαταστάσεων εκεί, τον κατέστησαν αξιοσημείωτο εμπορικό σταθμό της ευρύτερης περιοχής⁵⁹³. Υπό αυτές τις συνθήκες, η αρχαία πόλη του Ωρωπού αποτελούσε το σημαίνον οικιστικό και οικονομικό κέντρο της Ωρωπίας, δυτικά του οποίου εκτείνεται η εύφορη παραθαλάσσια πεδιάδα του Ασωπού ποταμού.

Αναφορικά με την προσδιορισμό της έκτασης της αρχαίας Ωρωπίας, οι απόψεις μεταξύ των επιστημόνων δίστανται⁵⁹⁴. Ωστόσο, σε γενικές γραμμές φαίνεται πως τα βορειοδυτικά όρια της περιοχής του Ωρωπού ορίζονταν περίπου κατά μήκος της λοφοσειράς, η οποία διαχώριζε την παράκτια πεδιάδα του ποταμού Ασωπού από την αντίστοιχη πεδιάδα, πλησίον της κωμόπολης του Δήλεσι. Την ίδια στιγμή, το νότιο τμήμα των συνόρων της Ωρωπίας διαμορφώνεται από τα όρη Αρμένι, Λιόπεσι, Άγιο Μερκούριο και Μπελέτσι. Ακολουθως, το ακρωτήριο Κάλαμος, ο λόφος της Ζάστανης και ο αντίστοιχος ορεινός όγκος του Προφήτη Ηλία καθορίζουν τα ανατολικά όριά της (**Εικ. 30**).

Ο Ωρωπός, παρά το γεγονός ότι γεωγραφικά υπάγεται στη Βοιωτία και όχι στην Αττική, αποτέλεσε μήλον της Έριδος ανάμεσα στην Αθηναϊκή δημοκρατία και στο Κοινό των Βοιωτών κατά τους κλασικούς χρόνους, εξαιτίας της γεωστρατηγικής του θέσης. Αναλυτικά, η συγκεκριμένη πόλη βρίσκεται πλησίον του νοτίου τμήματος του

⁵⁸⁹ Πετράκος 1968, 12-13.

⁵⁹⁰ Frazer 1898², 465. Milchhoefer 1900, 23-24. Πετράκος 1968, 12-13, 54-58. Στο πλαίσιο των επιγραφικών ευρημάτων, σημαντικές είναι οι πληροφορίες που αντλούνται από τις ενεπίγραφες βάσεις αναθηματικών τριπόδων προς τιμήν της Αλίας Νύμφης. Ιερό της εν λόγω Νύμφης μάλλον υπήρχε εντός της αρχαίας πόλης του Ωρωπού.

⁵⁹¹ Διόδ. Σικ., *Ιστ. Βιβλ.*, 14, 17, 1-3. Πανσ. Έλλ. *Περιήγ.*, 1, 34, 1. Στέφ. Βυζ., *Έθν.*, 'Ωρωπός. Στράβ. *Γεωγρ.*, 9, 2, 6.

⁵⁹² Frazer 1898², 464-466. Fossey 1988, 30-33. Milchhoefer 1900, 23-24. Πετράκος 1969, 6, 12.

⁵⁹³ Chandler 1926, 3. Leake 1835, 443. Milchhoefer 1900, 23-24. Pfister 1951, 76. Roesch 1965, 213. Πετράκος 1969, 6, 12. ΑΔ 38 (1983) Β' 1, 62. ΑΔ 40 (1985) Β', 71-72.

⁵⁹⁴ Chandler 1926, 3. Fossey 1988, 31, 41. Frazer 1898², 464-466. Meyer 1959, 1311-1312. Pritchett 1969, 33. Πετράκος 1968, 6, 12. Σχετικά με την εδαφική επικράτεια της, οι Chanler, Fossey, Frazer, Meyer, Pritchett και Πετράκος έχουν τοποθετηθεί σε επιμέρους επιστημονικές μελέτες τους.

πορθμού του Ευρίπου, όπου από την Αρχαιότητα ήταν δυνατή η θαλάσσια επικοινωνία ανάμεσα στην Εύβοια και την Αττική. Σε αυτό το πλαίσιο, στον αρχαίο λιμένα του Ωρωπού κατέφθαναν πλοία, τα οποία μετέφεραν από την Εύβοια προς την πόλη των Αθηνών πολύτιμες ποσότητες σιτηρών⁵⁹⁵. Παράλληλα, τρεις οδικές διαδρομές, οι οποίες κατευθύνονταν προς την ενδοχώρα της Αττικής, εντοπίστηκαν στην περιοχή της Ωρωπίας⁵⁹⁶. Επιπρόσθετα, η πόλη του Ωρωπού βρισκόταν σε κοντινή απόσταση με την αντίστοιχη πόλη της Ερέτριας, ευνοώντας τη θαλάσσια επικοινωνία τους⁵⁹⁷. Την ίδια στιγμή, οι Βοιωτοί εποφθαλμιούσαν τον Ωρωπό προς εξυπηρέτηση των δικών τους συμφερόντων, διότι η προσάρτησή του στο Κοινό θα επέφερε την διέξοδο των βοιωτικών πόλεων-κρατών στα εγκαθιδρυμένα θαλάσσια δίκτυα επικοινωνίας του Αιγαιακού χώρου⁵⁹⁸.

Σχετικά με την ιστορικό πλαίσιο του Ωρωπού, η ανθρώπινη δραστηριότητα εκεί μαρτυρείται ήδη από τα προϊστορικά χρόνια⁵⁹⁹. Με την έλευση της εποχής του Σιδήρου και έως τα τέλη του 6^{ου} αιώνα π.Χ., παρατηρείται η συγκρότηση και η ανάπτυξη δύο οικιστικών συνόλων στην τοποθεσία της Σκάλας Ωρωπού⁶⁰⁰. Ακολούθως, χρονική αφετηρία της περιόδου της Αθηναϊκής κυριαρχίας στην Ωρωπία ενδέχεται να αποτελεί το έτος 506 π.Χ. Αναλυτικά, η απόδοση της παραπάνω περιοχής στην πόλη-κράτος των Αθηνών ενδεχομένως να αποτέλεσε έναν από τους όρους της συνθήκης ειρήνης ανάμεσα στους Αθηναίους και στους Βοιωτούς, ύστερα από τη νικηφόρα αντεπίθεση των πρώτων έναντι των Βοιωτών και των συμμάχων τους Χαλκιδέων⁶⁰¹. Σύμφωνα με τον Walker, ο Ωρωπός δεν αποτέλεσε μέρος ενός από τους υπάρχοντες δήμους των Αθηνών ούτε συγκροτήθηκε ένας καινούργιος δήμος, για να περιβάλλει την περιοχή αυτού⁶⁰². Κατά συνέπεια από το 506 π.Χ. και έως τα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ., η πόλη του Ωρωπού βρισκόταν υπό τον απόλυτο έλεγχο των Αθηναίων⁶⁰³. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Ωρωπός χρησιμοποιήθηκε από τους

⁵⁹⁵ Θουκ., *Ιστ.*, 7, 28, 1. Chandler 1926, 3. Ober 1985, 194. Westlake 1948, 2-5.

⁵⁹⁶ Πaus., *Ελλ. Περιήγ.*, 1, 33, 2. Chandler 1926, 16, 19. Frazer 1898², 465. Ober 1984, 112-115. Pritchett 1980, 189, 192.

⁵⁹⁷ Θουκ., *Ιστ.*, 8, 95, 3. Στράβ., *Γεωγρ.*, 9, 2, 6.

⁵⁹⁸ Πετράκος 1968, 20.

⁵⁹⁹ Κοσμόπουλος 1991. Κοσμόπουλος 2001.

⁶⁰⁰ Γούναρης 2007. Μαζαράκης Αιινιάν 2007. Μαζαράκης Αιινιάν κ.α. 2020.

⁶⁰¹ Ἡρόδ., *Ιστ.*, 5, 77, 1-4. Walker 1926⁸, 162-163.

⁶⁰² Walker 1926⁸, 162-163.

⁶⁰³ Ἀθην., *Δειπν.*, 216. Ἀριστοφ., *Ὀρνιθ.*, *ὑπόθεσις* II. Διόδ. Σικ., *Ιστ. Βιβλ.*, 12, 65. Ἡρόδ., *Ιστ.*, 6, 100, 1-3. Ἡρόδ., *Ιστ.*, 6, 101, 1. Θουκ., *Ιστ.*, 2, 23, 3. Θουκ., *Ιστ.*, 3, 91, 3. Θουκ., *Ιστ.*, 4, 96, 6-9. Buck 1979, 123, 143, 153, 173. Buck 1994, 123. Dürrbach 1890, 27-30. IG I² 40/1, 42, 43, 48 & EAM

ιδίους ως λιμενική βάση περί το 490 π.Χ.⁶⁰⁴ Στη συνέχεια μέχρι και τα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ., η μοναδική μαρτυρία, στην οποία γίνεται μνεία στον αρχαίο Ωρωπό, είναι η ενεπίγραφη στήλη (IG I² 40/1, 42, 43, 48 & EAM. 13179)⁶⁰⁵. Βάσει των δεδομένων που αντλούνται από αυτή, οι McGregor και Κοσμόπουλος υποστηρίζουν πως η Αθηναϊκή δημοκρατία ασκούσε ισχυρή οικονομική πολιτική σε πόλεις της Εύβοιας αλλά και στον Ωρωπό, με απώτερο σκοπό τη διασφάλιση του ελέγχου των παραπάνω περιοχών⁶⁰⁶. Σύμφωνα με το Buck, κατά τη διάρκεια της Αθηναϊκής ή της βοιωτικής κυριαρχίας στην πόλη του Ωρωπού οι περίοικοι συνιστούσαν το κοινωνικό σύνολό της⁶⁰⁷. Αντιθέτως, ο Dürrbach επισημαίνει την παρουσία Αθηναίων κληρούχων στον Ωρωπό, μέσω των οποίων η πόλη-κράτος τους ήλεγχε την συγκεκριμένη τοποθεσία⁶⁰⁸.

Υπό αυτές τις συνθήκες και εν μέσω του Αρχιδάμειου Πολέμου, ο Ωρωπός διαδραμάτισε ενεργό ρόλο στα στρατιωτικά τεκταινόμενα της εποχής εκείνης⁶⁰⁹. Επιπλέον, σημείο αναφοράς για την Ωρωπία θεωρείται η ίδρυση του Αμφιαραείου από τους Αθηναίους κατά το χρονικό διάστημα 431-415 π.Χ.⁶¹⁰ Ταυτόχρονα, μέσα από επιγραφικές μαρτυρίες σημειώνεται πως, την εποχή της υπόθεσης των Ερμοκοπιδών (414-413 π.Χ.), αρκετοί από τους εμπλεκόμενους κατείχαν έγγεια ιδιοκτησία πλησίον της θέσης του Δελφινίου, δηλαδή του ιερού λιμένα του Αμφιαραείου⁶¹¹. Παρόλα αυτά, το 412/411 π.Χ., στο πλαίσιο του Δεκελεικού Πολέμου, η πόλη του Ωρωπού καταλήφθηκε από τους Βοιωτούς σε συνεργασία με τους συμμάχους τους Ερετριείς και με τμήμα του πληθυσμού των κατοίκων της⁶¹². Από το 412/411 π.Χ. έως και το 402/401 π.Χ. σημειώνεται η πολιτική ανεξαρτησία

13179. IG I³ 428. 3-7. McGregor 1982, 101-111. Πετράκος 1968, 21-22, 29, 51-52. Πετράκος 1997, 489-493.

⁶⁰⁴ Ηρόδ., *Ιστ.*, 6, 100, 1-3. Ηρόδ., *Ιστ.*, 6, 101, 1. Dürrbach 1890, 27-28. Πετράκος 1968, 21.

Πετράκος 1997, 489.

⁶⁰⁵ McGregor 1982, 101-111. Πετράκος 1968, 21. Πετράκος 1997, 489.

⁶⁰⁶ McGregor 1982, 101-111. Κοσμόπουλος 2001, 14, 127-128.

⁶⁰⁷ Θουκ., *Ιστ.*, 2, 23, 3. Buck 1979, 143. Buck 1994, 123

⁶⁰⁸ Θουκ., *Ιστ.*, 2, 23, 3. Dürrbach 1890, 27-30. Σχετικά με τη χρονολόγηση του παρόντος γεγονότος, ο ίδιος ερευνητής αναφέρει την απουσία επαρκών δεδομένων.

⁶⁰⁹ Αθην., *Δειπν.*, 216. Διόδ. Σικ., *Ιστ. Βιβλ.*, 12, 65. Θουκ., *Ιστ.*, 2, 23, 3. Θουκ., *Ιστ.*, 3, 91, 3-6. Θουκ., *Ιστ.*, 4, 96, 6-9.

⁶¹⁰ Αριστοφ., *Όρνιθ.*, *υπόθεσις* II. Chandler 1926, 3. Κοσμόπουλος 2001, 14. Πετράκος 1968, 22, 121-122 αρ. 16-17, 194-198. Πετράκος 1997, 491.

⁶¹¹ IG I³ 428. 3-7. Κοσμόπουλος 2001, 14, 128. Πετράκος 1968, 22. Πετράκος 1997, 491. Σχετικά με το Δελφίνιο, βλ. Στράβ., *Γεωγρ.*, 9, 2, 6. Fossey 1988, 37-38. Πετράκος 1968, 11.

⁶¹² Διόδ. Σικ., *Ιστ. Βιβλ.*, 13, 34, 3. Διόδ. Σικ., *Ιστ. Βιβλ.*, 13, 36, 4. Θουκ., *Ιστ.*, 8, 60, 1-2. Θουκ., *Ιστ.*, 8, 95, 1-4. Λυσ., *Κ. Φιλ.*, 9. Λυσ., *Κ. Φιλ.*, 14. Λυσ., *Κ. Φιλ.*, 17. Buck 1994, 19, 23, 123-126. Πετράκος 1968, 23. Αμέσως μετά την κατάληψη της πόλης, ο λιμένας της χρησιμοποιήθηκε ως ναυτική βάση του πελοποννησιακού στόλου.

του Ωρωπού⁶¹³. Σύμφωνα όμως με το Buck, η αυτονομία του Ωρωπού είναι ανάγκη να χρονολογηθεί γύρω στο 409 π.Χ., καθώς έως τότε η παραπάνω πόλη ανήκε στο Κοινό των Βοιωτών⁶¹⁴. Παρόλα αυτά, ο Ωρωπός εντάχθηκε στο συγκεκριμένο πολιτικό θεσμό στα τέλη του 5ου με αρχές του 4ου αιώνα π.Χ, ύστερα από μία σύντομη χρονική περίοδο αυτοδιακυβέρνησης⁶¹⁵.

Με την έλευση του 4^{ου} αιώνα π.Χ. δεν παρατηρήθηκε κάποια αλλαγή στα πολιτικά πράγματα της Ωρωπίας. Η κατάσταση αυτή, όμως, θα ανατραπεί πλήρως περί το 387/386 π.Χ. μετά την σύναψη της Ανταλκιδείου Ειρήνης⁶¹⁶. Πλέον, οι πολιτικές συνθήκες είχαν αλλάξει άρδην και η πόλη του Ωρωπού θεωρούνταν ανεξάρτητη. Παρόλα αυτά, η περίοδος αυτονομίας της αρχαίας πόλης δεν διήρκεσε πολλά έτη, καθώς το 378/377 π.Χ. η ίδια εντάχθηκε ξανά στην επικράτεια της πόλης των Αθηνών⁶¹⁷. Η δεύτερη Αθηναϊκή περίοδος κυριαρχίας στην Ωρωπία άντεξε μόλις μια δεκαετία. Συγκεκριμένα, το 367/366 π.Χ. οι τύραννοι της Ερέτριας Θεμισών και Θεόδωρος επιτέθηκαν και κατέλαβαν την πόλη του Ωρωπού⁶¹⁸. Ύστερα, όμως, από δυναμική παρέμβαση των Θηβαίων υπέρ των Ερετριέων, ο Ωρωπός περιήλθε ξανά στο Κοινό των Βοιωτών⁶¹⁹. Η κατάσταση στην περιοχή διατηρήθηκε μέχρι και το 338 π.Χ. με τη μάχη της Χαιρώνειας.

⁶¹³ Πετράκος 1968, 23.

⁶¹⁴ Buck 1994, 19, 23, 123-126. Σημαντική στο εν λόγω ζήτημα θεωρήθηκε η συμβολή της τάξης των οπλιτών της αρχαίας πόλης.

⁶¹⁵ Διόδ. Σικ., *Ιστ. Βιβλ.*, 14, 17, 1-3. Στέφ. Βυζ., *Έθν.*, *Ωρωπός*. Buck 1994, 19, 23, 123-126. Πετράκος 1968, 23. Πετράκος 1997, 493. Η περίοδος ανεξαρτησίας δε θα διαρκέσει για μεγάλο χρονικό διάστημα, διότι το 402/401 π.Χ. παρατηρούνται έντονες εσωτερικές πολιτικές αναταραχές στην πόλη του Ωρωπού. Η εξέλιξη των παραπάνω γεγονότων οδήγησε στην ενεργή επέμβαση των Θηβαίων στα δρώμενα, η οποία είχε ως επακόλουθο τη μεταφορά της πόλης στην ενδοχώρα της Ωρωπίας. Σύμφωνα με το Buck, ο Ωρωπός τέθηκε μάλλον υπό την προστασία του Κοινού, κατέχοντας μια υποδεέστερη θέση μέσα στους κόλπους του θεσμού αυτού.

⁶¹⁶ Ξεν., *Έλλ.*, 5, 1, 33. Ξεν., *Έλλ.*, 5, 1, 36. Κοσμιόπουλος 2001, 15. Πετράκος 1968, 23. Πετράκος 1997, 493.

⁶¹⁷ Ίσοκ., *Πλατ.*, 20. Frazer 1898², 463. Πετράκος 1968, 24. Πετράκος 1997, 494. Ο Ίσοκράτης στο συγκεκριμένο του συμβουλευτικό λόγο υπαινίσσεται πως οι Ωρωπιοί με τη θέληση τους εντάχθηκαν ξανά στην Αθηναϊκή επικράτεια. Την άποψη του αρχαίου ρήτορα αποδέχεται και ο Frazer. Ο Πετράκος αντιτίθεται στην παραπάνω ερμηνεία, θεωρώντας πως στο συγκεκριμένο χωρίο του Ίσοκράτη υποδηλώνεται η αποδοχή από την πλευρά των κατοίκων του Ωρωπού των γεγονότων που σημειώθηκαν το 367-366 π.Χ..

⁶¹⁸ Αίσχιν., *Κατ. Κτησ.*, 85. Αίσχιν., *Π. Παραπ.*, 164. Διόδ. Σικ., *Ιστ. Βιβλ.*, 15, 76, 1. Δημ., *Π. Στεφ.*, 99. Ξεν., *Έλλ.*, 7, 4, 1.

⁶¹⁹ Ξεν., *Έλλ.*, 7, 4, 1. *Πλούτ.*, *Δημ.*, 5, 1-5, 3. Πετράκος 1968, 23-24. Πετράκος 1997, 494. Παρά την αποστολή εκστρατευτικού σώματος στην Ωρωπία από τους Αθηναίους, η σύναψη συμφωνίας των ιδίων με τους Ερετριείς για τη διευθέτηση των διαφορών τους οδήγησε στην προσωρινή και εν τέλει παγιωμένη κατοχή του Ωρωπού από τους Θηβαίους. Επιπλέον, το εν λόγω ζήτημα προκάλεσε πολιτικές αναταραχές στο εσωτερικό των Αθηνών.

Μετά την επικράτηση του βασιλέα Φιλίππου Β΄ της Μακεδονίας έναντι των Αθηναίων και των Θηβαίων στο πεδίο της μάχης, αποφασίστηκε από το Μακεδόνα ηγεμόνα η επιστροφή του Ωρωπού στην πόλη-κράτος των Αθηνών⁶²⁰. Η νέα αυτή περίοδος ελέγχου της Ωρωπίας από τους Αθηναίους κράτησε έως το 322 π.Χ.⁶²¹ Σε αυτό το πλαίσιο, οι Αθηναίοι κατένειμαν εδαφικές εκτάσεις της Ωρωπίας στις δέκα φυλές της Αττικής και απομάκρυναν τους Ωρωπίους από τα πολιτικά ή θρησκευτικά καθήκοντα τους⁶²². Ταυτόχρονα, παρατηρείται η ιδιαίτερα ευνοϊκή στάση της πόλης-κράτους των Αθηνών απέναντι στο ιερό του Αμφιαράου στα τέλη της Κλασικής Περιόδου⁶²³. Σύμφωνα με τον Πετράκο, όλα τα παραπάνω στοιχεία αναδεικνύουν την επιθυμία των Αθηναίων να επιβάλλουν την απόλυτη κυριαρχία τους στην Ωρωπία⁶²⁴. Επιπρόσθετα, ο ίδιος επιστήμονας αναφέρει την απόδοση των σημαντικότερων αξιωμάτων της πόλης του Ωρωπού σε Αθηναίους, κατά την εκάστοτε περίοδο κατοχής της από τους ίδιους⁶²⁵. Μετά το 322 π.Χ., η παραπάνω πόλη θα αποτελέσει γεωστρατηγικό στόχο των Ελληνιστικών βασιλείων καθώς και των γειτονικών της πόλεων-κρατών, στο πλαίσιο των γεωπολιτικών συσχετισμών της Ελληνιστικής Περιόδου⁶²⁶.

Λαμβάνοντας υπόψη αυτά τα στοιχεία, είναι εύλογο να αναρωτηθεί κανείς αν υπήρχαν ή όχι αρχιτεκτονήματα αμυντικού χαρακτήρα πέριξ της πόλεως του Ωρωπού κατά τους κλασικούς χρόνους. Πράγματι, όπως διαπιστώνεται έμμεσα ή άμεσα από τα επιγραφικά και αρχαιολογικά δεδομένα, ο Ωρωπός στην Αρχαιότητα

⁶²⁰ Πανσ., *Ἑλλ. Περιήγ.*, 1, 34, 1. Δημάδ., *Υ. Δωδ.*, 9. IG VII 4250-4251. Robert 1960, 194-200. Κοσμοπούλος 2001, 15, 128. Λεονάρδος 1891, 107-108. Λεονάρδος 1917, 236-237. Πετράκος 1997, 27-30, 497. Από τα κείμενα των Δημάδη και Πausανία παρέχεται η πληροφορία πως ο Φίλιππος επέστρεψε την περιοχή της Ωρωπίας στους Αθηναίους μετά τη μάχη της Χαιρώνειας. Ωστόσο, η εύρεση τριών προξενικών ψηφισμάτων, τα οποία χρονολογούνται πριν το 335 π.Χ., οδήγησαν τον Πετράκο στη διατύπωση μίας άλλης άποψης αναφορικά με την ιστορική εξέλιξη των γεγονότων. Κατά τον ίδιο, φαίνεται πως για ένα σύντομο χρονικό διάστημα, από το 338 π.Χ. έως και το 335 π.Χ., ο Ωρωπός παρέμεινε αυτόνομος, εκμεταλλευόμενος τη γενικότερη πολιτική αστάθεια στον ελλαδικό κόσμο κατά την περίοδο αυτή. Κατά συνέπεια, ίσως ο Αλέξανδρος το 335 π.Χ. υλοποίησε εν τέλει την επιθυμία του πατέρα του, ως προς την απόδοση του Ωρωπού στην πόλη-κράτος των Αθηνών.

⁶²¹ Πετράκος 1968, 26-29.

⁶²² Υπ., *Υ. Εύξ.*, 14. Υπ., *Υ. Εύξ.*, 16. Dürrbach 1890, 42. Lewis 1959, 239-247. Robert 1960, 189-203. SEG 18, 13. Πετράκος 1968, 26-29, 183-185. Πετράκος 1997, 497-500. Ειδικότερα, τα εδάφη αυτά συγκροτήθηκαν σε πέντε κλήρους. Στη συνέχεια, κάθε ένας κλήρος αντιστοιχούσε σε δύο από τις φυλές.

⁶²³ IG II² 1672. Πετράκος 1968, 26-29, 52. Πετράκος 1997, 177-393, 497-500, 409-415.

⁶²⁴ Πετράκος 1968, 26-29, 52.

⁶²⁵ Πετράκος 1968, 51. Αναφορικά με το σύνολο των αξιωμάτων της συγκεκριμένης πόλης, βλ. Πέτράκος 1968, 44-52.

⁶²⁶ Κοσμοπούλος 2001, 15-16. Πετράκος 1968, 29-43. Πετράκος 1997, 501-510. Την ίδια στιγμή, σημειώνεται η διαρκής παρέμβαση των Ρωμαίων στα ποικίλα ζητήματα της Ωρωπίας.

περιβαλλόταν από τείχη (**Εικ. 31, 32, 33**)⁶²⁷. Μέσα, όμως, από ποικίλες μελέτες διαφαίνεται η απουσία επαρκών στοιχείων, σχετικά με την ύπαρξη οχυρωματικών εγκαταστάσεων εκεί, κατά την κλασική εποχή⁶²⁸. Αναφορικά με την όψη των τειχών του Ωρωπού, ο Milchhoefer υποστηρίζει πως αυτά είχαν κατασκευαστεί, σύμφωνα με τις αρχές του συστήματος της ορθογώνιας τοιχοποιίας⁶²⁹. Αντίθετα, ο Πετράκος θεωρεί πως τα τείχη πιθανώς να είχαν ανεγερθεί με τη χρήση ωμοπλίνθων, εδραζομένων πάνω σε λίθινη βάση⁶³⁰.

Επιπρόσθετα, νότια της Σκάλας Ωρωπού παρατηρείται η ύπαρξη ενός λόφου, ο οποίος φέρει το τοπωνύμιο Λουμπέρδι και στην κορυφή του τοποθετείται από τους ειδικούς η ακρόπολη της αρχαίας πόλης (**Εικ. 34**)⁶³¹. Στην ταύτιση της επίπεδης κορυφής, ωοειδούς σχήματος και ύψους περίπου 50 μ., του λόφου Λουμπέρδι με τη θέση της αρχαίας ακρόπολης του Ωρωπού συνηγορούν τόσο η γεωγραφική της θέση στην ευρύτερη περιοχή, όσο και η γεωμορφολογική απόδοση του ίδιου λόφου. Μέχρι το 19^ο αιώνα μ.Χ., τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, που απαντούσαν στην κορυφή του συγκεκριμένου λόφου, παρέμεναν ορατά στους περιηγητές και τους αρχαιολόγους, οι οποίοι επισκέπτονταν τον Ωρωπό⁶³². Υπό αυτές τις συνθήκες, ο Wordsworth, στη σχετική του μαρτυρία για το λόφο Λουμπέρδι, αναφέρει την ύπαρξη πύργου των μεσαιωνικών χρόνων στην κορυφή του⁶³³. Αντιθέτως, ο Leake ερμήνευσε τα ορατά αρχιτεκτονικά θεμέλια της κορυφής ως τμήματα οικοδομήματος αμυντικής σημασίας, φρουρίου ή πύργου-παρατηρητηρίου για την εποπτεία της τοποθεσίας εν γένει⁶³⁴.

⁶²⁷ IG VII 4263. Maier 1959, 121-124. Maier 1961, 118-120. Milchhoefer 1900, 24. Robert 1960, 202. ΑΔ 34 (1979) Β1, 97-99, 101, 104. ΑΔ 35 (1980) Β1, 81-82. ΑΔ 38 (1983) Β1, 62. ΑΔ 39 (1984) Β, 48, 58. ΑΔ 40 (1985) Β, 69, 71-72. Μιτσός 1958, 158-161. Πετράκος 1968, 183-185. Πετράκος 1997, 210-211.

⁶²⁸ Maier 1959, 121. Maier 1961, 118-120. Milchhoefer 1900, 24. Robert 1960, 202. ΑΔ 34 (1979) Β'1, 97-99, 101, 104. ΑΔ 35 (1980) Β'1, 81-82. ΑΔ 38 (1983) Β'1, 62. ΑΔ 39 (1984) Β', 48-49, 58. ΑΔ 40 (1985) Β', 69, 71-72. Μιτσός 1958, 158-161. Πετράκος 1968, 183-185. Πετράκος 1997, 210-211. Αντιθέτως, έχουν έρθει στο φως σημαντικά ευρήματα σχετικά με την αμυντική αρχιτεκτονική του Ωρωπού κατά τους Ελληνιστικούς χρόνους. Σε αυτό το πλαίσιο, παρατηρείται η εκτενής χρήση πόρινων λιθοπλίνθων για την κατασκευή των οχυρωματικών οικοδομημάτων της παραπάνω πόλης. Παράλληλα, ορισμένοι από αυτούς διακρίνονται για το κιτρινωπό ή λευκοκίτρινο χρώμα τους.

⁶²⁹ Milchhoefer 1900, 24.

⁶³⁰ Πετράκος 1968, 183-185.

⁶³¹ Fossey 1988, 30. Leake 1835, 443. Maier 1959, 121. Milchhoefer 1900, 24. Πετράκος 1968, 13.

⁶³² Leake 1835, 443. Wordsworth 1836², 23-25.

⁶³³ Wordsworth 1836², 23-25.

⁶³⁴ Leake 1835, 443.

Με τη θεωρία του Leake, περί ύπαρξης κτιρίου αμυντικού χαρακτήρα στην κορυφή του λόφου Λουμπέρδι, συμφωνεί ο Ober⁶³⁵. Ωστόσο, την εποχή, που επισκέφτηκε τον παρόντα λόφο ο συγκεκριμένος επιστήμονας, τα οικοδομικά κατάλοιπα δεν ήταν πλέον ορατά, εξαιτίας της ανέγερσης μιας σύγχρονης κατασκευής στο πλάτωμα της κορυφής του⁶³⁶. Παρόλα αυτά, έξι λιθόπλινθοι, διαστάσεων 0.60-0.70x0.40-0.50 μ., παρέμεναν ακόμα ορατοί. Σύμφωνα με τη Δραγώνα-Λατσούδη, παρατηρείται η ύπαρξη άφθονης ποσότητας πώρινων λιθοπλίνθων στην κορυφή του λόφου Λουμπέρδι, οι οποίοι ανήκουν σε κάποια αμυντική εγκαταστάτη της⁶³⁷. Επιπλέον, ο Fossey παρατηρεί την ύπαρξη αρχιτεκτονικών καταλοίπων, τα οποία συσχετίζει με την οχύρωση της ακρόπολης, κατά μήκος της δυτικής πλαγιάς του συγκεκριμένου λόφου⁶³⁸. Ταυτόχρονα, ο ίδιος μελετητής επισημαίνει ότι στον λόφο Λουμπέρδι αναπτύχθηκε η καλλιέργεια δημητριακών, με αποτέλεσμα να έχουν καλυφθεί τυχόν οικοδομικά λείψανά του⁶³⁹. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Maier αναφέρει την εύρεση ορισμένων ασβεστολιθικών λιθοπλίνθων εντός των εδαφικών ορίων της Σκάλας Ωρωπού⁶⁴⁰.

Παρόλα αυτά, ο Leake επισημαίνει στο κείμενο του την ύπαρξη λόφου νοτιοανατολικά του σύγχρονου οικισμού του Ωρωπού, ο οποίος θα μπορούσε να αποτελέσει την εν δυνάμει τοποθεσία της ακρόπολης⁶⁴¹. Σύμφωνα όμως με τον ίδιο, φαίνεται πως αυτό το γεωλογικό έξαρμα δεν ήταν οχυρωμένο, αν και είχαν ανευρεθεί στους πρόποδες του τάφοι με κτερίσματα, στενά συνυφασμένα με την πολεμική τέχνη⁶⁴². Αναφορικά με το λόφο νοτιοανατολικά του Ωρωπού, ο Πετράκος σημειώνει πως δεν υπάρχει ουδεμία αναφορά στα αρχεία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας⁶⁴³.

Λαμβάνοντας υπόψη τα έως τώρα ποικίλα δεδομένα αναφορικά με την ύπαρξη οχυρωματικού περιβόλου στον αρχαίο Ωρωπό, είναι δυνατό να προβεί κανείς σε

⁶³⁵ Ober 1985, 139-140.

⁶³⁶ Milchhoefer 1900, 24. Ober 1985, 139-140. Την απουσία επαρκών αρχιτεκτονικών λειψάνων, τα οποία συσχετίζονταν με τις αμυντικές εγκαταστάσεις της ακρόπολης, σημειώνει στη μελέτη του και ο Milchhoefer.

⁶³⁷ ΑΔ 39 (1984) Β', 58.

⁶³⁸ Fossey 1988, 30.

⁶³⁹ Fossey 1988, 30.

⁶⁴⁰ Maier 1959, 121. Ειδικότερα, ένας αντίστοιχος λιθόπλινθος, ο οποίος διακρινόταν για το φαιό χρώμα και την αξιοσημείωτη κατεργασία του, είχε αποκαλυφθεί εντός σύγχρονου ορύγματος στην κορυφή του λόφου.

⁶⁴¹ Leake 1835, 444.

⁶⁴² Leake 1835, 444.

⁶⁴³ Πετράκος 1968, 16, υποσημ. 1.

κάποιες παρατηρήσεις. Συγκεκριμένα, αρχιτεκτονικά λείψανα, τα οποία εντοπίστηκαν σε επιμέρους οικοδομικά τετράγωνα της σύγχρονης πόλης και αποδόθηκαν σε αμυντικά οικοδομήματα, είναι πολύ δύσκολο να χρονολογηθούν με ασφάλεια κατά τους κλασικούς χρόνους. Σημαντική παράμετρος στο ζήτημα της τείχισης ή μη του Ωρωπού κατά τον 5ο και 4ο αιώνα π.Χ. αποτελούν και οι ποικίλες επιγραφικές μαρτυρίες, σχετικά με περιπτώσεις επιδιόρθωσης ή ανακατασκευής των τειχών κατά τους επόμενους αιώνες μετά την Κλασική Περίοδο⁶⁴⁴. Την ίδια στιγμή, η αναφορά του Θουκυδίδη σε ισχυρούς σεισμούς που έλαβαν χώρα στην περιοχή περί το 426 π.Χ. είναι αναγκαίο να ληφθεί υπόψη⁶⁴⁵. Επιπλέον, ο Πετράκος επισημαίνει τον παράγοντα των φυσικών καταστροφών αλλά και την πιθανότητα επιθετικής ενέργειας εναντίον του Ωρωπού, ως προς την καταστροφή των τειχών⁶⁴⁶. Αντιθέτως, ο Robert συνδέει τους Αθηναίους και το ρόλο που αυτοί διαδραμάτισαν με την άσχημη κατάσταση διατήρησης της αμυντικής οχύρωσης της πόλης⁶⁴⁷. Σχετικά με την ανοικοδόμηση ή την επιδιόρθωση της, οι *πολέμαρχοι* και οι *τειχοποιοί* ορίζονταν ως αρμόδιοι αξιωματούχοι, με σκοπό την υλοποίηση των παραπάνω εργασιών (**Εικ. 32, 33**)⁶⁴⁸.

Παρά ταύτα, υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις, οι οποίες οδηγούν στο συμπέρασμα πως και κατά την Κλασική Περίοδο η πόλη του Ωρωπού έφερε αμυντική οχύρωση. Αναλυτικά, οι αναφορές στα έργα των Θουκυδίδη και Λυσία, περί υπάρξεως Αθηναίου διοικητή και αντίστοιχης φρουράς στην συγκεκριμένη πόλη κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, υποδηλώνουν τόσο την ύπαρξη στρατιωτικών δυνάμεων των Αθηνών στην Ωρωπία κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ., όσο και τη σημασία της περιοχής για την υλοποίηση των Αθηναϊκών γεωπολιτικών συμφερόντων⁶⁴⁹. Αντιθέτως, αντίστοιχες πληροφορίες δεν έχουν διασωθεί, ως προς τα ιστορικά γεγονότα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Παρόλα αυτά, οι πληροφορίες, που προκύπτουν από επιγραφές, παρέχουν έμμεσα στοιχεία, σχετικά με την ύπαρξη

⁶⁴⁴ IG VII 4263. Maier 1959, 121-124. Maier 1961, 118-120. Robert 1960, 202. SEG 16, 295. Μιτσός 1958, 158-161. Πετράκος 1968, 45-47, 183-185. Πετράκος 1997, 210-211.

⁶⁴⁵ Θουκ., *Ιστ.*, 3, 87, 4.

⁶⁴⁶ Πετράκος 1968, 45-47.

⁶⁴⁷ Robert 1960, 202.

⁶⁴⁸ Maier 1959, 121-124. Maier 1961, 118-120. Roesch 1965, 162. Πετράκος 1968, 45-47, 183-185. Πετράκος 1997, 210-211. Αναλυτικά, οι *πολέμαρχοι* συγκροτούνταν από τρία μέλη με ενιαύσια θητεία, ήδη από τον 4^ο αιώνα π.Χ. Σε αυτό το πλαίσιο, μία από τις αρμοδιότητες τους ήταν η σύναψη δανείου με τους *τειχοποιοί*, ώστε να πραγματοποιηθεί η επισκευή του οχυρωματικού περιβόλου του Ωρωπού. Αναφορικά με τους *τειχοποιοί*, βλ. Κεφ. 2.

⁶⁴⁹ Θουκ., *Ιστ.*, 8, 60, 1-2. Λυσ., *Υ. Πολ.*, 5-6.

φρουριών και τη επάνδρωσή τους από Αθηναίους εφήβους κατά το χρονική περίοδο 338-322 π.Χ. (**Εικ. 35, 36, 37**)⁶⁵⁰. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Ober, στην περιγραφή του για την ακρόπολη στο λόφο Λουμπέρδι, επισημαίνει την εγγύτητα της παρούσας τοποθεσίας με άλλα γνωστά φρούρια των βορείων συνόρων της πόλης-κράτους των Αθηνών⁶⁵¹. Παράλληλα, από την κορυφή του ιδίου λόφου καθίσταται δυνατή η εποπτεία της ευρύτερης περιοχής του Ωρωπού, καθώς και του πορθμού του Ευρίπου, ενώ σύμφωνα με τον Ober ακριβώς η συγκεκριμένη ενέργεια αποτελούσε τη βασική λειτουργία της οχυρωματικής εγκατάστασης στην ακρόπολη της παραπάνω τοποθεσίας⁶⁵².

Αναφορικά με τα αρχαιολογικά δεδομένα από την κορυφή του ιδίου λόφου αυτού, ο παραπάνω ερευνητής εντόπισε ποσότητα οστράκων κεραμικής, η οποία χρονολογείται από την Κλασική έως και την Ελληνιστική Περίοδο. Με την άποψη του Ober, περί της χρονολόγησης των κεραμικών ευρημάτων από το λόφο Λουμπέρδι κατά τις συγκεκριμένες περιόδους, συμφωνεί και ο Πετράκος⁶⁵³. Σύμφωνα με τον Ober, η οχύρωση του λόφου Λουμπέρδι ενδεχομένως να χρονολογείται στις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ.⁶⁵⁴ Επιπρόσθετα, εάν αποδεχτούμε την άποψη των Robert και Πετράκου για την πρωιμότερη χρονολόγηση του ψηφίσματος (SEG 16, 295) γύρω στο 322 π.Χ., είναι εύλογο να υποστηρίξει κανείς πως οι επιγραφικές ενδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα πως στην ύστερη κλασική εποχή ο Ωρωπός έφερε αμυντική οχύρωση⁶⁵⁵.

Παράλληλα, είναι σημαντικό να σημειωθεί πως τα τείχη της αρχαίας πόλης που μάλλον την περιέβαλλαν από ξηρά και θάλασσα συνδέονταν με την αρχαία ακρόπολη, η οποία ήταν ενδεχομένως περιτειχισμένη (**Εικ. 31**). Επίσης, η ίδια η σημασία της γεωγραφικής θέσης του Ωρωπού σε συνδυασμό με το γεγονός πως Αθηναίοι και Βοιωτοί διαφιλονικούσαν για την κατάκτηση του αποτελούν στοιχεία, τα οποία ενισχύουν όλα τα παραπάνω. Επιπρόσθετα, σημαντικές πληροφορίες για την πιθανή πορεία ανάπτυξης της οχύρωσης του Ωρωπού αντλούνται από τα τρία νεκροταφεία του, τα οποία ανευρέθηκαν εκεί και χρονολογούνται από τους

⁶⁵⁰ Λεονάρδος 1918, 73-100. Πετράκος 1968, 28, 51. Πετράκος 1997, 270-281.

⁶⁵¹ Ober 1985, 139-140.

⁶⁵² Ober 1985, 139-140.

⁶⁵³ Πετράκος 1968, 18, υποσημ. 1.

⁶⁵⁴ Ober 1985, 139-140.

⁶⁵⁵ Robert 1960, 202. SEG 16, 295. Πετράκος 1968, 183-185. Πετράκος 1997, 210-211.

κλασικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους⁶⁵⁶. Ταυτόχρονα, η αποκάλυψη τριών κλιβάνων, οι οποίοι ανάγονται στη ρωμαϊκή και υστερορωμαϊκή εποχή, εντός των ορίων της ίδια πόλης παρέχει αξιοσημείωτα στοιχεία για την τοπογραφία της⁶⁵⁷. Τέλος, με τη διενέργεια μελλοντικών ερευνών εκεί θα αποσαφηνιστεί σε μεγαλύτερο βαθμό η εικόνα μας για την αμυντική αρχιτεκτονική του Ωρωπού κατά την Αρχαιότητα.

⁶⁵⁶ ΑΔ 32 (1977) Β'1, 43. ΑΔ 34 (1979) Β'1, 92-97. ΑΔ 36 (1981) Β'1, 59-64. Πωλογιώργη 1998.

⁶⁵⁷ ΑΔ 40 (1985) Β', 69-71.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΤΑ ΠΑΡΑΚΤΙΑ ΦΡΟΥΡΙΑ

4.1 Βούδορον Σαλαμίνας

Η νήσος Σαλαμίνα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αποτελούσε εδαφική κτήση της πόλης-κράτους των Αθηνών κατά τους κλασικούς χρόνους⁶⁵⁸. Πέρα από την περιτείχιση της πόλης της επί του όρμου Αμπελακίου, στο νησί απαντούν και άλλες αμυντικές εγκαταστάσεις, οι οποίες μπορούν να χρονολογηθούν στην παραπάνω εποχή. Άξια ιδιαίτερης αναφοράς θεωρείται η περίπτωση του φρουρίου του Βουδόρου⁶⁵⁹. Ειδικότερα, η πρώτη αναφορά σε αυτή την οχυρή θέση σημειώνεται στο έργο του Θουκυδίδη *Ιστορίαι*.

Σύμφωνα με τον συγκεκριμένο ιστορικό, Βούδορον ονομαζόταν ολόκληρο το ακρωτήριο, εντός του οποίου είχε ανεγερθεί το ομώνυμο φρούριο⁶⁶⁰. Η συγκεκριμένη χερσόνησος τοποθετείται στο βορειοδυτικό τμήμα της Σαλαμίνας και αποτελούσε το εγγύτερο τμήμα της στην περιοχή της Μεγαρίδος. Εξαιτίας της γεωστρατηγικής σημασίας της θέσης εντός του Σαρωνικού κόλπου, οι Αθηναίοι προέβησαν στην οχύρωση ενός επιμέρους τμήματος, με σκοπό το αποκλεισμό του λιμένος της Νίσαιας. Έτσι, για την επίτευξη του παραπάνω σκοπού είχε συγκροτηθεί ένας μικρός ναύσταθμος επί της περιτειχισμένης έκτασης του φρουρίου του Βουδόρου, ώστε να καθίσταται εφικτή η στάθμευση τριών τριήρων⁶⁶¹. Υπό αυτές τις συνθήκες, παρατηρείται η ένταξή του στα πολεμικά γεγονότα των πρώτων ετών του Πελοποννησιακού Πολέμου⁶⁶². Ακολούθως, διάφοροι αρχαίοι συγγραφείς

⁶⁵⁸ Βλ. Υποενότητα 3.3 Σαλαμίνα.

⁶⁵⁹ Lawrence 1979, 174, 218. Maier 1959, 108-110. McCredie 1966, 32-33. McLeod 1960, 316-323. Ober 1985, 180, 193-194. Taylor 1997, 115-118. Κρουστάλης 2010-2013, 209-223. Στάνχαουερ 2000³, 149-150. Εκτός από αυτό το φρουριακό οικοδόμημα, μεμονωμένοι πύργοι έχουν εντοπιστεί σε διάφορες τοποθεσίες της ευρύτερης περιοχής της Σαλαμίνας κατά τη διάρκεια των τελευταίων αιώνων. Η κατασκευή ορισμένων από αυτούς πιθανώς ανάγεται στην Κλασική Περίοδο. Ως προς τη χρήση των πυργοειδών κτισμάτων, αυτά ίσως λειτουργούσαν ως φρουκτωρίες για την άμεση μεταφορά οπτικών μηνυμάτων ανάμεσα στη νήσο και στην πόλη των Αθηνών. Την ίδια στιγμή, η παρουσία τους σε διάφορα σημεία εντός των εδαφικών ορίων της Σαλαμίνας ενίσχυε την αμυντική όψη της εν λόγω περιοχής στο σύνολό της.

⁶⁶⁰ Θουκ., *Ιστ.*, 2, 93, 4. Θουκ., *Ιστ.*, 2, 94, 1-4.

⁶⁶¹ Θουκ., *Ιστ.*, 2, 93, 4. Θουκ., *Ιστ.*, 2, 94, 3.

⁶⁶² Θουκ., *Ιστ.*, 2, 93, 4. Θουκ., *Ιστ.*, 2, 94, 1-4. Το φθινόπωρο του 429 π.Χ. σαράντα πελοποννησιακά πλοία απέπλευσαν από τη Νίσαια και επέδραμαν εναντίον αυτού του φρουρίου, το οποίο και κατέλαβαν. Ακολούθως, οι στρατιωτικές δυνάμεις των Πελοποννησίων λεηλάτησαν ολόκληρη τη Σαλαμίνα. Την ίδια στιγμή, οι Αθηναίοι ενημερώθηκαν για την κατάληψη του Βουδόρου μέσω της χρήσης φρουκτωριών.

ασχολήθηκαν στα κείμενά τους με την αμυντική εγκατάσταση του Βουδόρου⁶⁶³. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα πλειάδα περιηγητών και ερευνητών να προσπαθήσουν να αναγνωρίσουν το χώρο οικοδόμησής του μέσω του εντοπισμού αρχιτεκτονικών λειψάνων του⁶⁶⁴.

Η εξέταση των έως τώρα δεδομένων καταδεικνύει δύο επιμέρους τοποθεσίες στο βορειοδυτικό τμήμα της νήσου ως επικρατέστερες για τη θέση του φρουρίου του Βουδόρου. Πρόκειται για τις χερσονήσους της Φανερωμένης και του Ρέστη (**Εικ. 38**)⁶⁶⁵. Ειδικότερα, το πρώτο εδαφικό έξαρμα, με προσανατολισμό δυτικά-βορειοδυτικά προς ανατολικά-νοτιοανατολικά, διατρέχεται κατά μήκος από μία βαθμιδωτά αναπτυσσόμενη λοφοσειρά, το μέγιστο ύψος της οποίας ανέρχεται στα 146 μ. Αντιθέτως, το ακρωτήριο του Ρέστη αναπτύσσεται με κατεύθυνση δυτικά-νοτιοδυτικά προς ανατολικά-βορειοανατολικά, ενώ το υψηλότερο σημείο της βραχώδους έκτασής του υπολογίζεται στα 268 μ. Παρά την αρχική υποψηφιότητα αυτού ως προς την ταυτοποίησή του με το ακρωτήριο Βούδορον, οι απόψεις πολλών περιηγητών και ερευνητών συνέκλιναν εν τέλει υπέρ της περίπτωσης της περιοχής της Φανερωμένης, εξαιτίας της ύπαρξης πολλών οικοδομικών καταλοίπων στην ίδια τοποθεσία (**Εικ. 39**)⁶⁶⁶. Ωστόσο, η χρονολόγηση των τελευταίων στη χερσόνησο της Φανερωμένης δεν δύναται προς το παρόν να προταθεί, ενώ η εκεί υπάρχουσα κατάσταση ενισχύει τη διχογνωμία των ερευνητών ως προς τον προσδιορισμό της ακριβούς θέσης του φρουρίου του Βουδόρου⁶⁶⁷.

⁶⁶³ Διόδ. Σικ., *Ιστ. Βιβλ.*, 12, 49, 1-5. Ἡρωδιαν., *De Pros.*, 3, 1, 386. Στέφ. Βυζ., *Ἐθν.*, Βούδορον. Στράβ. *Γεωγρ.*, 10, 1, 5.

⁶⁶⁴ Dodwell 1819, 579-580. Gell 1819², 303. Leake 1821², 173-176. Lawrence 1979, 174, 218. Maier 1959, 108-110. McCredie 1966, 32-33. McLeod 1960, 316-323. Milchhoefer 1895, 35. Ober 1985, 180, 193-194. Taylor 1997, 115-118. Κρουστάλης 2010-2013, 209-223.

⁶⁶⁵ Κρουστάλης 2010-2013, 209-223. Συγκεκριμένα, τα δύο ακρωτήρια αναπτύσσονται σχεδόν παράλληλα μεταξύ τους και βρίσκονται απέναντι από την ακτή των Μεγάρων. Η χερσόνησος της Φανερωμένης, η οποία έλαβε την ονομασία της από την ύπαρξη της ομώνυμης μονής εκεί, τοποθετείται βορειότερα της αντίστοιχης του Ρέστη. Και οι δύο αυτές χερσόνησοι χαρακτηρίζονται για την ομαλή πρόσβαση κατά μήκος των βόρειων ακτών τους, ενώ οι νότιες πλαγιές τους διακρίνονται για την απόκρημνη και δύσβατη μορφή τους.

⁶⁶⁶ Θουκ., *Ιστ.*, 2, 93, 4. Θουκ., *Ιστ.*, 2, 94, 1-4. Θουκ., *Ιστ.*, 3, 51, 1-4. Dodwell 1819, 579-580. Lawrence 1979, 174, 218. Leake 1821², 173-176. Maier 1959, 108-110. McCredie 1966, 32-33. McLeod 1960, 316-323. Milchhoefer 1895, 35. Ober 1985, 180, 193-194. Taylor 1997, 115-118. Κρουστάλης 2010-2013, 209-223. Σύμφωνα με τον Κρουστάλη, η χερσόνησος του Ρέστη ικανοποιεί σε μεγάλο βαθμό τα τοπογραφικά κριτήρια, τα οποία αναδεικνύονται μέσα από το κείμενο του Θουκυδίδη, για τη ταύτισή της με το ακρωτήριο του Βουδόρου, σε σχέση με την περιοχή της Φανερωμένης. Αναφορικά με την ύπαρξη κτισμάτων στην εδαφική έκταση της χερσονήσου του Ρέστη, σημειώνεται η ύπαρξη ενός πύργου κυκλικής κάτοψης, ο οποίος τοποθετείται στο υψηλότερο τμήμα της και αποτελεί το μοναδικό αρχαίο οικοδόμημα εκεί.

⁶⁶⁷ McLeod 1960, 316-323. Taylor 1997, 115-118. Κρουστάλης 2010-2013, 209-223.

Σε αυτό το πλαίσιο, παρατηρείται η παρουσία αρχαίων αρχιτεκτονικών καταλοίπων στο δυτικό πέρας του ακρωτηρίου της Φανερωμένης⁶⁶⁸. Σύμφωνα με το Lohmann, η συγκεκριμένη περιοχή ταυτίζεται με την τοποθεσία συγκρότησης του φρουρίου του Βουδόρου⁶⁶⁹. Υπό αυτές τις συνθήκες, ξεχωρίζει η περίπτωση της διατήρησης τμημάτων δύο ευθύγραμμων σκελών ενός οχυρώματος, τα οποία τέμνονταν σε αμβλεία γωνία επί της θέσεως ενός τετράπλευρου πύργου, στην περιοχή νοτιοανατολικά του σύγχρονου πορθμείου (**Εικ. 40**)⁶⁷⁰. Συγκεκριμένα, τα δύο εν μέρει σωζόμενα σκέλη του είχαν κατασκευαστεί στον άξονα Ανατολή-Δύση και Βορρά-Νότο αντίστοιχα⁶⁷¹. Αναφορικά με τις διαστάσεις των διατηρημένων τμημάτων του συνολικού τείχους, το πλάτος τους κυμαίνεται από 1.90 έως 2.00 μ.⁶⁷² Επιπλέον, οι θεμελιώσεις του ανατολικού σκέλους και του νοτιοανατολικού γωνιακού πύργου που έχουν διασωθεί έγιναν κατά το ακανόνιστο σύστημα τοιχοποιίας (**Εικ. 41**)⁶⁷³. Αντιθέτως, η νότια λιθοδομή του οχυρωματικού περιβόλου έχει διαμορφωθεί από τη συνδυαστική χρήση τραπεζιόσχημων και ορθογωνίων λίθων, όπου παρατηρείται η διατήρηση της ακατέργαστης μορφής της εξωτερικής όψης τους (**Εικ. 42**)⁶⁷⁴. Παράλληλα, στα παρόντα οικοδομικά στοιχεία σημειώνεται η μερική λάξευση των επιφανειών έδρασης και επαφής τους.

Η εξέταση της γεωγραφικής θέσης και της κάτοψης του παράκτιου αμυντικού αρχιτεκτονήματος κοντά στο πορθμείο οδήγησε το Maier, ο οποίος υπήρξε ο βασικός μελετητής του, στην ταύτισή του με το αρχαίο φρούριο του Βουδόρου⁶⁷⁵. Σχετικά με τη χρονολόγησή του, ο ίδιος αναφέρει τη δυσκολία αποκλειστικής απόδοσής του σε

⁶⁶⁸ Maier 1959, 108-110. Milchhoefer 1895, 35. Κρουστάλης 2010-2013, 209-223.

⁶⁶⁹ Lohmann 2021, 285-294.

⁶⁷⁰ Maier 1959, 108-110. Milchhoefer 1895, 35. Velsen 1855, 115-116. Κρουστάλης 2010-2013, 209-223. Σε αυτό το πλαίσιο, αξιοσημείωτο στοιχείο αποτελεί η μαρτυρία του Velsen για την ύπαρξη αρχιτεκτονικών καταλοίπων στην ίδια περιοχή ήδη από το 1855. Στη συνέχεια, το αμυντικό οικοδόμημα εκτεινόταν από την πλαγιά του λόφου, νοτιοανατολικά του πορθμείου, έως την ακτή. Σύμφωνα με το Maier, η κάτοψη της περιτειχισμένης θέσης χαρακτηριζόταν για το ακανόνιστο τετράπλευρο σχήμα της, ενώ γωνιακά πυργοειδή κτίσματα πλαισίωναν το ανατολικό σκέλος κατά μήκος της πλαγιάς του λόφου.

⁶⁷¹ Maier 1959, 108-110. Στο βόρειο πέρας του τελευταίου θα πραγματοποιούνταν η σύνδεσή του με το τρίτο σκέλος της οχυρωματικής εγκατάστασης, το οποίο δεν διασώζεται, αλλά πιθανώς αναπτυσσόταν έως τον αιγιαλό και μάλλον ήταν διατεταγμένο στην κατεύθυνση νοτιοανατολικά-βορειοδυτικά.

⁶⁷² Maier 1959, 108-110. Κρουστάλης 2010-2013, 209-223.

⁶⁷³ Maier 1959, 108-110. Στην περίπτωση του εν λόγω σκέλους της οχύρωσης, παρατηρείται η χρήση ασβεστόλιθων, ως οικοδομικού υλικού.

⁶⁷⁴ Maier 1959, 108-110. Οι διαστάσεις των λίθων της πρώτης κατηγορίας υπολογίζονται σε 0.90x0.80 μ. Αναφορικά όμως με το είδος του συνολικού δομικού υλικού για την ανέγερση του νοτίου τμήματος του τείχους, σημειώνεται η κυριαρχία του τοπικού ασβεστολιθικού πετρώματος.

⁶⁷⁵ Maier 1959, 108-110. Κρουστάλης 2010-2013, 209-223.

μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο⁶⁷⁶. Επιπλέον, ο Κρουστάλης, έχοντας σημειώσει τα αμυντικά μειονεκτήματα της συγκεκριμένης περιοχής και την εγγύτητά της προς τη γη της Μεγαρίδος, υποστηρίζει την πιθανή οικοδόμηση ενός μικρού ναυστάθμου κατά μήκος της ακτογραμμής κοντά στο πορθμείο, με σκοπό την αγκυροβόληση των τριών Αθηναϊκών τριήρων⁶⁷⁷. Αν και ο ίδιος αποδέχεται τον αρχαίο χαρακτήρα της εξεταζόμενης από το Maier οχυρής θέσης, η πιθανή ταύτισή της με τον πυρήνα ή όχι του φρουρίου του Βουδόρου δεν είναι εφικτή προς το παρόν.

Παρόλα αυτά, κοντά στο νοτιοδυτικό άκρο του νοτίου σκέλους έχουν εντοπιστεί τα θεμέλια ενός τετράπλευρου πύργου, ο οποίος οικοδομήθηκε επί της ακτής (**Εικ. 40**)⁶⁷⁸. Από το συγκεκριμένο αρχιτεκτόνημα έχει διασωθεί μέρος του βόρειου τοίχου του, μήκους ±3.30 μ., αλλά και το αντίστοιχο πέρας της ανατολικής λιθοδομής του, τα οποία έχουν κατασκευαστεί με τη χρήση αδρά δουλεμένων ασβεστολίθων⁶⁷⁹. Τα υπόλοιπα μέρη της θεμελίωσης του πυργοειδούς αρχιτεκτονήματος έχουν καλυφθεί από μία βάση κατασκευασμένη από σκυρόδεμα.

Ταυτόχρονα, νοτίως της οχυρής θέσης κοντά στο πορθμείο της χερσονήσου της Φανερωμένης έχουν εντοπιστεί τα θεμέλια δύο πύργων κυκλικής κάτοψης (**Εικ. 39, 43**). Αναλυτικά, το μεγαλύτερο από τα παραπάνω κτίσματα, διαμέτρου περί τα 8 μ., τοποθετείται επί της δυτικότερης κορυφής της λοφοσειράς, ενώ το μικρότερο πυργοειδές οικοδόμημα εντοπίζεται 10 μέτρα δυτικά-νοτιοδυτικά του πρώτου⁶⁸⁰. Ως προς τον τρόπο κατασκευής τους, για το μεγαλύτερο πύργο χρησιμοποιήθηκαν πολυγωνικοί λίθοι⁶⁸¹. Σε ό, τι αφορά το μικρότερο οικοδομήμα, απουσιάζουν περαιτέρω πληροφορίες για τη μορφή της ανωδομής του⁶⁸². Αναφορικά με τον πύργο της κορυφής του δυτικότερου λόφου του ακρωτηρίου της Φανερωμένης, ο Velsen υποστήριξε την ταύτισή του με το αρχαίο φρούριο του Βουδόρου⁶⁸³. Αντιθέτως, ο Maier θεωρεί πως το παρόν αρχιτεκτόνημα λειτουργούσε ως παρατηρητήριο του

⁶⁷⁶ Maier 1959, 108-110.

⁶⁷⁷ Κρουστάλης 2010-2013, 209-223.

⁶⁷⁸ Maier 1959, 108-110. Κρουστάλης 2010-2013, 214.

⁶⁷⁹ Κρουστάλης 2010-2013, 214. Η απουσία καθολικής οπτικής επαφής με τη Νίσαια από την παράκτια οχύρωση νοτιοανατολικά του πορθμείου μπορεί να θεωρηθεί ως ένα ακόμη μειονέκτημα της συγκεκριμένης θέσης.

⁶⁸⁰ Maier 1959, 108-110. McLeod 1960, 316-323. Velsen 1855, 115-116.

⁶⁸¹ Maier 1959, 108-110. McLeod 1960, 316-323. Scranton 1941, 35. Velsen 1855, 115-116. Σύμφωνα με το McLeod, το συγκεκριμένο αρχιτεκτόνημα διακρίνεται για τη λέσβια τοιχοποιία του, η οποία τείνει προς τη διαμόρφωση οριζόντιων στρώσεων. Η άποψή του στηρίζεται στη μελέτη του Scranton.

⁶⁸² McLeod 1960, 316-323.

⁶⁸³ Velsen 1855, 115-116. Από την ίδια τοποθεσία είναι ορατές τόσο η ενδοχώρα των Μεγάρων, όσο και η περιοχή της Νίσαιας.

παραθαλάσσιου οχυρώματος στο βορειότερο τμήμα του δυτικού πέρατος του συγκεκριμένου ακρωτηρίου⁶⁸⁴. Επιπλέον, ο McLeod σημειώνει την έλλειψη συσχετισμού ανάμεσα στους δύο πύργους και στο φρούριο του Βουδόρου, καθώς αυτοί μάλλον ήταν πρωιμότεροί του βάσει της μελέτης της τοιχοδομής του μεγαλύτερου κυκλικού κτίσματος⁶⁸⁵.

Κοντά στην κορυφή της λοφοσειράς του ακρωτηρίου της Φανερωμένης και νότια της ομώνυμης μονής έχουν αναγνωριστεί τα οικοδομικά κατάλοιπα ενός περιβόλου, η κάτοψη του οποίου έχει σχήμα ακανόνιστης αγκύλης (**Εικ. 43**)⁶⁸⁶. Παρατηρείται, έτσι, η ανάπτυξη ενός σκέλους μήκους 1500 μ. στον άξονα Ανατολή-Δύση, το οποίο στο ύψος των περάτων του τέμνεται με δύο παρεμφερή αρχιτεκτονικά στοιχεία εγκάρσια τοποθετημένα στην κατεύθυνση Βορράς-Νότος⁶⁸⁷. Στη συνέχεια, τα δύο παραπάνω σκέλη διατρέχουν τη λοφοσειρά εκτεινόμενα προς το νότιο τμήμα του ακρωτηρίου της Φανερωμένης. Σε αυτό το πλαίσιο, ο δυτικός τοίχος διατηρείται σε μήκος 30 μ., ενώ ο αντίστοιχος ανατολικός σε μήκος 350 μ.⁶⁸⁸ Σύμφωνα με το McLeod, τα δύο ακραία σκέλη της περιτειχισμένης θέσης, δηλαδή το δυτικό και το ανατολικό, απέληγαν στη θάλασσα, νοτίως της λοφοσειράς⁶⁸⁹. Επιπρόσθετα, οι McCredie και Ober υποστηρίζουν πως η συνολική έκταση αυτής εκτιμάται περί τα 1500x200 έως 500μ.⁶⁹⁰

Αναφορικά με την κατασκευαστική δομή του οικοδομήματος, αυτό φέρει μόνο εξωτερική παρειά, η οποία παρά τη σχεδόν κατακόρυφη όψη της έχει κατασκευαστεί κατά το ακανόνιστο σύστημα τοιχοποιίας και χωρίς τη χρήση πηλοκονιάματος (**Εικ. 44**)⁶⁹¹. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος της ανέρχεται σε 1.20 μ.⁶⁹² Αντιθέτως, το εν

⁶⁸⁴ Lohmann 2021, 285-294. Maier 1959, 108-110. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Lohmann αποδέχεται την άποψη του Maier, σχετικά με τη λειτουργία του κυκλικού πύργου ως παρατηρητηρίου.

⁶⁸⁵ McLeod 1960, 316-323.

⁶⁸⁶ Dodwell 1819, 579-580. Lawrence 1979, 174, 218. Leake 1821², 173-176. McCredie 1966, 32-33. McLeod 1960, 316-323. Ober 1985, 180, 193-194. Taylor 1997, 115-118. Κρουστάλης 2010-2013, 209-223.

⁶⁸⁷ Lawrence 1979, 174, 218. McCredie 1966, 32-33. McLeod 1960, 316-323. Ober 1985, 180, 193-194. Taylor 1997, 115-118. Κρουστάλης 2010-2013, 209-223.

⁶⁸⁸ Eliot 1962, 131-132. McCredie 1966, 32-33. McLeod 1960, 316-323. Ober 1985, 180, 193-194. Taylor 1997, 115-118. Κρουστάλης 2010-2013, 209-223.

⁶⁸⁹ McLeod 1960, 316-323. Αντιθέτως, ο Eliot διατηρεί σαφείς αποστάσεις από αυτή τη θεώρηση.

⁶⁹⁰ Eliot 1962, 131-132. McCredie 1966, 32-33. McLeod 1960, 316-323. Ober 1985, 180, 193-194.

⁶⁹¹ Lawrence 1979, 174, 218. McCredie 1966, 32-33. McLeod 1960, 316-323. Ober 1985, 180, 193-194. Roux 1954, 45. Taylor 1997, 115-118. Κρουστάλης 2010-2013, 209-223. Σύμφωνα με τον Κρουστάλη, το ανώτερο τμήμα της λιθοδομής, που δεν διατηρείται, είχε κι αυτό κατασκευαστεί με αργούς λίθους. Αντιθέτως, ο McLeod, βασιζόμενος στην παρατήρηση του Roux, θεωρεί πως η εξωτερική παρειά του οικοδομήματος ξεχωρίζει για την απλή και μη επιμελημένη πολυγωνική τοιχοποιία της.

δυνάμει εσωτερικό μέτωπο του κτίσματος αποτελείται από μία εκτενή επίχωση, διαμορφωμένη από αργούς λίθους και αποδομένη σε μορφή αναβάθρας⁶⁹³. Σχετικά με τις διαστάσεις της, το πλάτος της υπολογίζεται περί τα 2.00 μ., με μέσο όρο τα 1.60μ.⁶⁹⁴ Στο σύνολό του το κτίσμα έχει ανεγερθεί με τη χρήση τοπικών ασβεστόλιθων φαιάς απόχρωσης⁶⁹⁵.

Σχετικά με την ενδεχόμενη ταύτισή του με το φρούριο του Βουδόρου, έχουν διατυπωθεί διάφορες υποθέσεις από την πλευρά των ερευνητών, όπως αντίστοιχα και διαφορετικές προτάσεις χρονολόγησης του παραπάνω οικοδομήματος. Ειδικότερα, η θεώρηση του Dodwell για την αναγνώριση του ακρωτηρίου της Φανερωμένης ως τόπου ανέγερσης του φρουρίου του Βουδόρου έχει γίνει αποδεκτή από αρκετούς περιηγητές και ερευνητές⁶⁹⁶. Η άποψη του συγκεκριμένου περιηγητή βασίζεται στην αναφορά του Θουκυδίδη και στην παρουσία αρχιτεκτονικών λειψάνων σε κοντινή απόσταση από την κορυφή της λοφοσειράς της χερσονήσου της Φανερωμένης⁶⁹⁷.

Ακολούθως, ο McLeod, ο οποίος τεκμηρίωσε επιστημονικά τις παρατηρήσεις του Dodwell, αναγνώρισε στην παραπάνω γεωγραφική θέση τα οικοδομικά λείψανα του φρουρίου του Βουδόρου⁶⁹⁸. Η προσέγγισή του στηρίζεται στο κείμενο του Θουκυδίδη, στην τοπογραφική μελέτη της ευρύτερης περιοχής του ακρωτηρίου της Φανερωμένης (**Εικ. 45, 46**) και στην εξέταση των επιμέρους αρχιτεκτονικών στοιχείων του περιβάλλοντος της⁶⁹⁹. Παρά το γεγονός της αποδοχής των θέσεων του

⁶⁹² McCredie 1966, 32-33. McLeod 1960, 316-323. Κρουστάλης 2010-2013, 209-223. Σύμφωνα με το Κρουστάλη, το αρχικό ύψος της τοιχοδομής δε πρέπει να ήταν ιδιαίτερα μεγάλο, καθώς στον ευρύτερο χώρο δεν έχει εντοπιστεί οικοδομικό υλικό προερχόμενο από την ανωδομή της.

⁶⁹³ Lawrence 1979, 174, 217-218. McCredie 1966, 32-33. McLeod 1960, 316-323. Ober 1985, 180, 193-194.

⁶⁹⁴ McCredie 1966, 32-33. McLeod 1960, 316-323.

⁶⁹⁵ McLeod 1960, 316-323.

⁶⁹⁶ Dodwell 1819, 579-580. Lawrence 1979, 174, 218. Leake 1821², 173-176. McCredie 1966, 32-33. McLeod 1960, 316-323. Ober 1985, 180, 193-194. Taylor 1997, 115-118.

⁶⁹⁷ Θουκ., *Ιστ.*, 2, 93, 4. Θουκ., *Ιστ.*, 2, 94, 1-4. Θουκ., *Ιστ.*, 3, 51, 1-4. Dodwell 1819, 579-580. McLeod 1960, 316-323. Κρουστάλης 2010-2013, 209-223. Η αναφορά του Dodwell στην ύπαρξη πυργοειδών κτισμάτων, τα οποία πλαισίωναν τον περίβολο, έχει αμφισβητηθεί από τους μεταγενέστερους μελετητές του ίδιου χώρου.

⁶⁹⁸ McLeod 1960, 316-323.

⁶⁹⁹ Θουκ., *Ιστ.*, 2, 93, 4. Θουκ., *Ιστ.*, 2, 94, 1-4. Θουκ., *Ιστ.*, 3, 51, 1-4. McLeod 1960, 316-323. McLeod 1967, 419-420. Ober 1985, 180. Ο McLeod επισημαίνει πως από το υψηλότερο σημείο της συγκεκριμένης περιτειχισμένης θέσης δεν καθίσταται εφικτή η εποπτεία της Νίσαιας. Ωστόσο, η γεωστρατηγική σημασία της καταδεικνύεται από τη δυνατότητα παρακολούθησης της ναυτικής δραστηριότητας από και προς το λιμάνι των Μεγάρων. Την ίδια στιγμή, η ακρόπολη της Ελευσίνας, η οποία υπήρξε μία σημαντική οχυρή θέση εντός της Αθηναϊκής εδαφικής επικράτειας, είναι ορατή από την κορυφή του περιβάλλοντος. Σύμφωνα με τους McLeod και Ober, ο Vanderpool εξακρίβωσε την

McLeod από πολλούς σύγχρονους ερευνητές, ο ίδιος επεσήμανε την απουσία επαρκών δεδομένων για τη χρονολόγηση της οικοδόμησης και της περιόδου χρήσης του φρουρίου του Βουδόρου⁷⁰⁰. Σύμφωνα με τον ίδιο, η απόφαση για την οικοδόμησή του πρέπει να ελήφθη στα πρώτα έτη του Πελοποννησιακού Πολέμου⁷⁰¹. Αντιθέτως, οι καταλήψεις της Μινώας το 427 π.Χ. και της Νίσαιας το 424 π.Χ. από τις Αθηναϊκές στρατιωτικές δυνάμεις ίσως συνέβαλαν στην εγκατάλειψή του κατά την ίδια περίοδο, καθώς πλέον η παρακολούθηση της πόλης των Μεγάρων γινόταν με μεγαλύτερη επιτυχία από τις δύο αυτές περιοχές⁷⁰². Παράλληλα, η Taylor αναφέρει την αδυναμία επίλυσης των χρονολογικών ζητημάτων του φρουρίου του Βουδόρου βάσει της μελέτης των αρχαιολογικών στοιχείων⁷⁰³. Επιπλέον, η υπάρχουσα συνθήκη οφείλεται στην απουσία ομοφωνίας μεταξύ των ειδικών ως προς την περιοχή κατασκευής του, αλλά και στη μη ακριβή χρονολόγηση του αμυντικού αρχιτεκτονήματος κοντά στην κορυφή του ακρωτηρίου της Φανερωμένης.

Οι τοποθετήσεις του McLeod για το φρούριο, την άμεση σχέση του με την χερσόνησο της Φανερωμένης και την πιθανή χρονολόγησή τους δεν έγιναν ευρέως αποδεκτές από όλους τους ερευνητές. Συγκεκριμένα, οι Eliot, McCredie και Κρουστάλης σημειώνουν την απουσία ευρημάτων στην περιοχή του περιβόλου, τα οποία θα επέτρεπαν τη χρονολόγηση της εγκατάστασής της⁷⁰⁴. Επιπρόσθετα, ο τελευταίος μελετητής αμφισβητεί τον αρχαίο χαρακτήρα των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της λιθοδομής αυτής, καθώς αυτά πρέπει να σχετίζονται περισσότερο με τον οικοδομικό τύπο των μαντρότοιχων των νεότερων χρόνων⁷⁰⁵. Την ίδια στιγμή, ο

παρουσία μίας θέσης, τοποθετημένης σε χαμηλότερο υψόμετρο από αυτό, εντός των ορίων του φρουρίου, η οποία επέτρεπε την άμεση οπτική επικοινωνία με τη χερσόνησο της Ακτής.

⁷⁰⁰ Θουκ., *Ιστ.*, 2, 93, 4. Θουκ., *Ιστ.*, 2, 94, 1-4. Θουκ., *Ιστ.*, 3, 51, 1-4. Lawrence 1979, 174, 218. McCredie 1966, 32-33. McLeod 1960, 316-323. Ober 1985, 180, 193-194. Taylor 1997, 115-118. Ο McLeod, στηριζόμενος στο σύστημα τοιχοποιίας της εξωτερικής παρειάς του περιβόλου και αντιπαραβάλλοντάς το με εκείνες άλλων αρχαίων οχυρώσεων που έγιναν με την ίδια μέθοδο, υποστηρίζει πως η τοιχοδομή κοντά στην κορυφή της χερσονήσου της Φανερωμένης ανάγεται στην Αρχαιότητα και όχι στη νεότερη εποχή.

⁷⁰¹ McLeod 1960, 316-323.

⁷⁰² Θουκ., *Ιστ.*, 3, 51, 1-4. Θουκ., *Ιστ.*, 4, 66, 1-4, 69, 4. McLeod 1960, 316-323.

⁷⁰³ Taylor 1997, 115-118.

⁷⁰⁴ Eliot 1962, 131-132. McCredie 1966, 32-33. Κρουστάλης 2010-2013, 209-223. Επιπλέον, ο Eliot τονίζει ότι εντός της ίδιας περιτειχισμένης θέσης απουσιάζουν τα οικοδομικά λείψανα κτιρίων.

⁷⁰⁵ Eliot 1962, 131-132. Κρουστάλης 2010-2013, 209-223. Ειδικότερα, οι Eliot και Κρουστάλης αναφέρουν την απουσία πύργων, πυλών και προμαχώνων επί της συνολικής έκτασης του οικοδομήματος νοτιώς της μονής της Φανερωμένης.

Eliot αναφέρει την αδυναμία τεκμηρίωσης από την πλευρά του McLeod του αρχαίου χαρακτήρα του περιβόλου, βάσει της αρχιτεκτονικής όψης και της λειτουργίας του⁷⁰⁶.

Έτσι, η εποπτεία της εδαφικής επικράτειας των Μεγάρων ίσως πραγματοποιούνταν τόσο από το ακρωτήριο του Βουδόρου στο σύνολό του, όσο και από τη Σαλαμίνα εν γένει⁷⁰⁷. Η θεώρηση αυτή υποδηλώνει την ύπαρξη φρουρών σε σημεία γεωστρατηγικού ενδιαφέροντος εντός της νήσου⁷⁰⁸. Συνεπώς, η ύπαρξη οπτικής επαφής του φρουρίου του Βουδόρου με την παράκτια ζώνη των Μεγάρων δε δύναται να θεωρηθεί στοιχείο για τον ορθό προσδιορισμό της περιοχής οικοδόμησής του⁷⁰⁹.

Σύμφωνα με τον Eliot, βέβαια, η παραπάνω παράμετρος αποτελούσε βασικό παράγοντα για την τελική επιλογή της τοποθεσίας κατασκευής του φρουρίου⁷¹⁰. Σε ό,τι αφορά στην ύπαρξη άμεσης οπτικής επικοινωνίας ανάμεσα στο φρούριο του Βουδόρου και στον Πειραιά, ο Κρουστάλης θεωρεί πως αυτή δεν ήταν εφικτή⁷¹¹. Αντιθέτως, ο Eliot υποστηρίζει την ύψιστη σημασία της διασφάλισης αυτής της συνθήκης ως βασικής προϋπόθεσης για τον καθορισμό του σημείου ανέγερσης της αμυντικής εγκατάστασης⁷¹². Σχετικά με τη λειτουργία του αρχαίου φρουρίου, αρκετοί ερευνητές έχουν αποδεχτεί την άποψη του Θουκυδίδη⁷¹³. Ειδικότερα, φαίνεται πως το ίδιο αποτελούσε μια ναυτική βάση για το θαλάσσιο αποκλεισμό των Μεγάρων⁷¹⁴. Ο Eliot, όμως, θεωρούσε πως το φρούριο του Βουδόρου χρησίμευε πρωτίστως ως

⁷⁰⁶ Eliot 1962, 131-132.

⁷⁰⁷ Θουκ., *Ιστ.*, 3, 51, 1-4. Κρουστάλης 2010-2013, 209-223. Σύμφωνα με τον Κρουστάλη, δεν υποδηλώνεται εντός του κειμένου του Θουκυδίδη πως η παρακολούθηση της περιοχής των Μεγάρων αποτελούσε αποκλειστική αρμοδιότητα των στρατιωτών του φρουρίου του Βουδόρου.

⁷⁰⁸ Steup 1892, 102. Κρουστάλης 2010-2013, 209-223. Πέρα από την ύπαρξη παρατηρητηρίων εντός της ευρύτερης εδαφικής έκτασης της χερσονήσου του Βουδόρου, αντίστοιχες θέσεις παρακολούθησης ενδεχομένως υπήρχαν και στο ακρωτήριο του Ρέστη.

⁷⁰⁹ Κρουστάλης 2010-2013, 209-223.

⁷¹⁰ Eliot 1962, 131-132.

⁷¹¹ Maier 1959, 108-110. McLeod 1960, 316-323. Κρουστάλης 2010-2013, 209-223. Αναλυτικά, η διαρκής ενημέρωση μεταξύ των δύο συγκεκριμένων τοποθεσιών μάλλον επιτυγχανόταν με τη μεσολάβηση διαφόρων φρυκτωριών, τα οικοδομικά κατάλοιπα των οποίων έχουν εντοπιστεί σε αρκετά σημεία της Σαλαμίνας.

⁷¹² Eliot 1962, 131-132.

⁷¹³ Θουκ., *Ιστ.*, 2, 93, 4. Θουκ., *Ιστ.*, 2, 94, 1-4. Θουκ., *Ιστ.*, 3, 51, 1-4. Lawrence 1979, 174, 218. Ober 1985, 180, 193-194. Taylor 1997, 115-118. Κρουστάλης 2010-2013, 209-223. Μέσα από το έργο του συγκεκριμένου αρχαίου ιστορικού καταδεικνύονται τα μειονεκτήματα γεωγραφικής θέσης του συγκεκριμένου οχυρωματικού οικοδομήματος ως προς την υλοποίηση του σκοπού του.

⁷¹⁴ Lawrence 1979, 174, 218. Ober 1985, 180, 193-194. Taylor 1997, 115-118. Κρουστάλης 2010-2013, 209-223.

παρατηρητήριο για τη διαρκή παρακολούθηση της ναυτικής δραστηριότητας στην παράκτια ζώνη της ευρύτερης περιοχής⁷¹⁵.

Πέραν από την ύπαρξη όλων των παραπάνω οικοδομικών λειψάνων κατά μήκος της συνολικής έκτασης του ακρωτηρίου της Φανερωμένης, παρατηρείται στην ίδια περιοχή η ανέγερση ενός άξιου αναφοράς αρχιτεκτονήματος, το οποίο κατά πάσα πιθανότητα σχετίζονταν με τη διασφάλιση της άμυνας εκεί. Έτσι, σε αρκετά σημεία στη βόρεια ακτογραμμή της παραπάνω χερσονήσου έχουν βρεθεί εκτενή αρχιτεκτονικά κατάλοιπα μίας παράκτιας οχύρωσης, η οποία ξεχωρίζει για τη σύνθετη μορφή της. Συγκριμένα, πρόκειται για ένα τεχνητό ανάχωμα (Εικ. 47), το οποίο σώζεται σε τέσσερις επιμέρους τομείς κυρίως στο ανατολικό ήμισυ της βόρειας παραθαλάσσιας ζώνης του ακρωτηρίου (Εικ. 39, 48)⁷¹⁶. Κατά συνέπεια, ο Κρουστάλης έχει ορίσει ως Α, Β, Γ και Δ τα εκάστοτε τμήματά του, ξεκινώντας από τα δυτικά προς τα ανατολικά⁷¹⁷. Αναφορικά με τις διαστάσεις των τμημάτων αυτών, το μήκος τους εκτιμάται περί τα 310, 100, 236 και 220 μ. Έτσι, μπροστά και παράλληλα με τον τομέα Δ παρατηρείται η κατασκευή ενός δευτερεύοντος χαμηλότερου αναχώματος, το οποίο απέχει ±10 μ. από το κυρίως τμήμα και εκτείνεται ευκρινώς σε μια απόσταση 47 μ. Αναφορικά με το σωζόμενο ύψος αναχώματος, αυτό υπολογίζεται από 1.50 έως 3.00 μ.

Ταυτόχρονα σε ορισμένα σημεία, οι υπέργειοι χωμάτινοι όγκοι έχουν διαβρωθεί, με αποτέλεσμα την αποκάλυψη υποκείμενης θεμελίωσης (Εικ. 49)⁷¹⁸. Το πάχος του οικοδομικού αυτού στοιχείου ανέρχεται από 0.80 έως 1.20 μ., ενώ το ύψος του περιορίζεται σε μερικές δεκάδες εκατοστά⁷¹⁹. Σχετικά με την κατασκευαστική δομή των θεμελίων, ο Κρουστάλης σημειώνει πως αυτή έγινε κατά την έμπλεκτη τεχνική⁷²⁰. Πιο αναλυτικά, η εσωτερική και η εξωτερική παρειά της θεμελίωσης αποτελείται από μονό δόμο, καθ' ύψος και κατά πλάτος. Αυτός κατασκευάστηκε από

⁷¹⁵ Eliot 1962, 131-132.

⁷¹⁶ Κρουστάλης 2010-2013, 209-223. Σύμφωνα με τον Κρουστάλη, αυτό το οχυρωματικό έργο θα εκτεινόταν και στο δυτικό μισό της παραπάνω χερσονήσου κατά την περίοδο της μεγαλύτερης ακμής του.

⁷¹⁷ Κρουστάλης 2010-2013, 209-223.

⁷¹⁸ Κρουστάλης 2010-2013, 209-223. Σε αυτό το πλαίσιο, χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των επιμέρους τμημάτων Α1 και Α2 του ευρύτερου τομέα Α. Ειδικότερα, αυτά εντοπίζονται στο δυτικό και στο ανατολικό πέρας της συνολικής έκτασης του αντίστοιχα. Επιπρόσθετα, το μήκος των θεμελίων που αποκαλύφθηκαν στον τομέα Α1 υπολογίζεται στα 27 μ., ενώ η αντίστοιχη έκταση αυτών στο τμήμα Α2 ανέρχεται σε 50 μ.

⁷¹⁹ Κρουστάλης 2010-2013, 209-223.

⁷²⁰ Θουκ., *Ιστ.*, 1, 93, 5. Κρουστάλης 2010-2013, 209-223. Ορλάνδος 1955-1960, 205-206.

τη συναρμογή επιλεγμένων και αδρά κατεργασμένων ασβεστόλιθων⁷²¹. Παράλληλα, ο ενδιάμεσος κενός χώρος ανάμεσα στα δύο μέτωπα της λιθοδομής καλύπτεται από ακανόνιστους λίθους και χωμάτινους όγκους. Κατά συνέπεια, ο εντοπισμός τους κατέστησε σαφή την άρρηκτη σχέση της θεμελίωσης με την ανέγερση τείχους εκεί (**Εικ. 50**). Σύμφωνα με τον Κρουστάλη, η ανωδομή του, η οποία με βάση το εξεταζόμενο πάχος της θεμελίωσης δεν πρέπει να ήταν ιδιαίτερα υψηλή, διακρινόταν για τον ευτελή χαρακτήρα των οικοδομικών υλικών της⁷²². Ειδικότερα, πρόκειται μάλλον για ξύλα και ωμοπλίνθους, η φθαρτότητα των οποίων επέβαλλε τη συνεχή φροντίδα του τείχους. Σχετικά με τη χρονολόγηση της παραθαλάσσιας οχύρωσης στη βόρεια ακτή της χερσονήσου της Φανερωμένης, αυτή φαίνεται πως ανάγεται στον προχωρημένο 5^ο και στον 4^ο αιώνα π.Χ.⁷²³

4.2 Θορικός

Στα νοτιοανατολικά παράλια της Αττικής εντοπίζεται η περιοχή του αρχαίου Θορικού, η οποία αποτελεί το βορειοανατολικό άκρο της Λαυρεωτικής (**Εικ. 52**)⁷²⁴. Σε αυτό το πλαίσιο, η συνολική έκταση του συγκροτείται από τρία επιμέρους μέρη. Ειδικότερα, η πεδιάδα Αδάμι, μήκους 2 χλμ. και πλάτους 900 μ. περίπου, αναπτύσσεται στον άξονα Βορράς-Νότος⁷²⁵. Επιπρόσθετα, ο απόκρημνος λόφος Βελατουρίου, μέγιστου ύψους περί τα 145 μ., τοποθετείται στο βόρειο τμήμα της⁷²⁶. Την ίδια στιγμή, η χερσόνησος του Αγίου Νικολάου, μήκους 1 χλμ. και πλάτους 300 μ. περίπου, έχει διαμορφωθεί ανατολικά του συγκεκριμένου λόφου και απολήγει προς τα νοτιοανατολικά (**Εικ. 53**)⁷²⁷. Κατά μήκος του ακρωτηρίου του Αγίου Νικολάου, σημειώνεται η διαμόρφωση του βορείου όρμου του Φραγκολίμανου και νοτίου κόλπου του Πόρτο Μαντρί, επί των οποίων έλαβε χώρα η οργάνωση των δύο λιμένων

⁷²¹ Κρουστάλης 2010-2013, 209-223.

⁷²² Κρουστάλης 2010-2013, 209-223.

⁷²³ Κρουστάλης 2010-2013, 209-223. Η συγκεκριμένη προσέγγιση στηρίζεται στην εύρεση οστράκων κεραμικής πλησίον των επιμέρους τμημάτων του παραπάνω οχυρωματικού έργου, τα οποία χρονολογούνται στο χρονικό αυτό διάστημα (**Εικ. 51**).

⁷²⁴ Mussche 1970, 125-126. Mussche 1998, 1-2. Webster 2018, 9-11.

⁷²⁵ McCredie 1966, 33-34. Mussche 1961, 178-180. Mussche 1970, 125-126. Mussche 1998, 1-2. Webster 2018, 9-11.

⁷²⁶ Το παρόν ύψωμα συγκροτείται από δύο κορυφές.

⁷²⁷ McCredie 1966, 33-34. Mussche 1961, 178-80. Mussche 1998, 1-2.

του Θορικού⁷²⁸. Παρά την ύπαρξη ποικίλων αρχιτεκτονικών καταλοίπων σε όλη την έκταση του, ο λόφος Βελατουρίου αποτέλεσε την τοποθεσία ανάπτυξης του οικιστικού κέντρου του Θορικού κατά την Αρχαιότητα καθώς και το επίκεντρο της ανθρώπινης δραστηριότητας εκεί.

Σύμφωνα με το Mussche και άλλους επιστήμονες, η εποπτεία της ευρύτερης περιοχής του Θορικού καθίστατο εφικτή από τον παραπάνω λόφο, ενώ οι δύο λιμένες του θεωρούνταν ασφαλείς για τον ελλιμενισμό πλοίων καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου⁷²⁹. Παράλληλα, η γεωγραφική θέση του Θορικού εντός της πλούσιας σε μεταλλεία περιοχής του Λαυρίου αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα στη διαμόρφωση του ίδιου ως κέντρου ανάπτυξης μεταλλευτικών και μεταλλουργικών δραστηριοτήτων κατά την Αρχαιότητα⁷³⁰. Υπό αυτές τις συνθήκες, ο Θορικός διαδραμάτιζε σημαίνοντα ρόλο στην προάσπιση της Λαυρεωτικής σε περίπτωση κινδύνου, καθώς από την τοποθεσία του ήταν δυνατό να εποπτευθεί οιαδήποτε προσπάθεια προσέγγισης από το Βορρά⁷³¹. Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω δεδομένα, αναδεικνύεται η γεωστρατηγική σημασία του Θορικού εντός της Αττικής χερσονήσου. Σε αυτό το πλαίσιο, εντάσσεται η ανέγερση ενός παράκτιου φρουρίου στη χερσονήσου του Αγίου Νικολάου κατά τους κλασικούς χρόνους (**Εικ. 54**).

Πριν από την περιγραφή της παρούσας οχύρωσης, αξίζει να παρουσιαστεί συνοπτικά το ιστορικό πλαίσιο του αρχαίου Θορικού. Ειδικότερα, η ανθρώπινη παρουσία μαρτυρείται εκεί, ήδη από τα προϊστορικά χρόνια⁷³². Με την έλευση της εποχής του Σιδήρου, το οικιστικό κέντρο του Θορικού αναπτύσσεται διαρκώς⁷³³. Περί τα τέλη του 6^{ου} αιώνα π.Χ., ο Θορικός οργανώνεται στον ομώνυμο δήμο της Ακαμαντίδος φυλής, στο πλαίσιο της μεταρρυθμιστικής πολιτικής του Κλεισθένη⁷³⁴.

⁷²⁸ Ψ.-Σκύλαξ, *Περ.*, 57. McCredie 1966, 33-34. Mussche 1961, 178-80. Mussche 1970, 125-126. Mussche 1998, 1-2. Van Rooy 1969, 174. Webster 2018, 9-11.

⁷²⁹ McCredie 1966, 33-34. Mussche 1961, 177-178. Mussche 1970, 125-126. Mussche 1998, 1-2. Van Rooy 1969, 174. Webster 2018, 9-11. Παράλληλα, ο έλεγχος των οδικών αξόνων, οι οποίοι συνέδεαν τη Λαυρεωτική με την υπόλοιπη Αττική, υλοποιούνταν από το λόφο Βελατουρίου.

⁷³⁰ Mussche 1961, 177-180. Mussche 1970, 125-126. Mussche 1998, 1-2. Webster 2018, 9-11.

⁷³¹ Mussche 1961, 177-180. Mussche 1970, 125-126. Van Rooy 1969, 174.

⁷³² Lafinneur κ.α. 2018, 21-23. Lafinneur 2018, 24-27. Mussche 1970, 129-131. Mussche 1998, 17-22, 36-39, 61. Webster 2018, 9-11. Η παραπάνω θεώρηση στηρίζεται σε ποικίλα αρχαιολογικά ευρήματα, τα οποία αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια ανασκαφικών εργασιών στην περιοχή του Θορικού.

⁷³³ Bergemann κ.α. 2018, 31-32. Bergemann 2018, 33-34. De Smet 2018, 36-37. Mussche 1970, 129-136. Mussche 1998, 17-18, 22-31, 50-52, 58-59, 61-62. Van Gelder 2018, 29-30. Webster 2018, 9-11. Αλεξανδρίδου 2018, 27-28.

⁷³⁴ Ήσύχ., *Λεξ.*, Θόρυκος. Mussche 1998, 1-2. Trail 1986, 68, 99, 133. Webster 2018, 9-11. Σύμφωνα με τους Mussche και Webster, τα γεωγραφικά όρια του συγκεκριμένου δήμου ταυτίζονται με τη συνολική έκταση της περιοχής του Θορικού.

Η ύψιστη ακμή του τοποθετείται κατά την Κλασική Περίοδο, όταν παρατηρείται η συστηματική εκμετάλλευση των μεταλλείων του Λαυρίου από την πόλη-κράτος των Αθηνών.

Σύμφωνα με το Mussche, η οικονομία της Αθηναϊκής δημοκρατίας κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ. ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με τις παραγόμενες ποσότητες αργύρου, οι οποίες προέρχονταν από τη Λαυρεωτική⁷³⁵. Υπό αυτές τις συνθήκες, έντονη οικοδομική δραστηριότητα παρατηρείται στην πόλη του Θορικού, η οποία αποτελεί το χώρο ανάπτυξη ποικίλων δράσεων του καθημερινού βίου⁷³⁶. Η αξιοποίηση, όμως, των μεταλλείων του Λαυρίου, προς όφελος των Αθηνών, δεν αποτέλεσε εμπόδιο στη διαμόρφωση της Περικλείας αμυντικής στρατηγικής, την οποία υιοθέτησαν οι πολίτες της⁷³⁷. Κατά τη διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους του Πελοποννησιακού Πολέμου, ο δήμος του Θορικού δεν αποτέλεσε στρατηγικό στόχο των Λακεδαιμονίων και των συμμάχων τους⁷³⁸. Η έναρξη του Δεκελεικού Πολέμου θα ανατρέψει όμως αυτήν την κατάσταση⁷³⁹. Αναλυτικά, η γεωστρατηγική σημασία της Λαυρεωτικής θα αναδειχθεί περαιτέρω, ως προς τη δυνατότητα συνέχισης των πολεμικών επιχειρήσεων από την πλευρά των Αθηναίων⁷⁴⁰. Σύμφωνα με το Mussche η κατάληψη της Δεκέλειας από τους Λακεδαιμονίους και οι επακόλουθες επιπτώσεις αυτής αποσκοπούσαν στην έμμεση παρεμπόδιση των εργασιών, οι οποίες λάμβαναν χώρα τότε στα μεταλλεία του Λαυρίου⁷⁴¹. Αντιθέτως, ο van Rooy επισημαίνει πως οι Σπαρτιάτες με την οχύρωση της Δεκέλειας δεν απέβλεπαν στην εκτέλεση στρατηγικών επιχειρήσεων

⁷³⁵ Mussche 1998, 2-5, 62-63. Ο ίδιος ερευνητής επισημαίνει την απουσία στοιχείων, τα οποία θα υποδήλωναν την ήσσονα σημασία του Θορικού στη μεταλλουργική δραστηριότητα εντός του Λαυρίου κατά το μεγαλύτερο μέρος του συγκεκριμένου αιώνα. Παρόλα αυτά, το συγκεκριμένο ζήτημα θεωρείται ιδιαίτερα δύσκολο προς επίλυση, εξαιτίας της απουσίας επαρκών δεδομένων ποικίλου χαρακτήρα.

⁷³⁶ Bergemann κ.α. 2018, 31-32. Bergemann 2018, 33-34. De Smet 2018, 36-37. Docter 2018, 42-43. Morin & Delpech 2018, 43-45. Mussche 1970, 125-129, 131-136. Mussche 1998, 16-60, 62-63. Van den Eijnde κ.α. 2018, 40-41. Webster 2018, 9-11. Καπετάνιος & Docter 2018, 37-39.

⁷³⁷ Mussche 1998, 62-63. Σύμφωνα με το Mussche, στο έργο του Θουκυδίδη *Ιστορίαι* παρατηρείται η απουσία πιθανών μέτρων για την παροχή στρατιωτικής προστασίας στην περιοχή της Λαυρεωτικής. Αναφορικά με την Περικλεία αμυντική στρατηγική βλ. Κεφ. 2.

⁷³⁸ Mussche 1998, 62-63. Van Rooy, 1969, 172-173. Η παρούσα συνθήκη, η οποία ισχύει για τη συνολική έκταση του Λαυρίου, βασίζεται στην απουσία αναφορών στις αρχαίες πηγές, περί της εκδήλωσης στρατιωτικών επιχειρήσεων εκεί.

⁷³⁹ Αναφορικά με το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο της περιόδου του Δεκελεικού Πολέμου, βλ. Κεφ. 1.

⁷⁴⁰ Mussche 1998, 62-63. Van Rooy, 1969, 172-173. Ωστόσο, ο Mussche υποστηρίζει πως οι Αθηναϊκές στρατιωτικές δυνάμεις δεν ήταν σε θέση να υπερασπιστούν τη συγκεκριμένη περιοχή κατά τη διάρκεια του Δεκελεικού Πολέμου.

⁷⁴¹ Θουκ., *Ιστ.*, 7, 27, 2-5. Mussche 1998, 62-63.

εναντίον της Λαυρεωτικής⁷⁴². Υπό αυτές τις συνθήκες, οι Αθηναίοι προέβησαν στην κατασκευή ενός παράκτιου φρουρίου επί της χερσονήσου του Αγίου Νικολάου στη διάρκεια του Δεκελεικού Πολέμου⁷⁴³. Παρόλα αυτά, η μεταλλευτική και μεταλλουργική δραστηριότητα στο Λαύριο συνεχίστηκε έως το τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου⁷⁴⁴.

Από τα τέλη του 5^{ου} έως τις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ., η εκμετάλλευση των μεταλλείων της Λαυρεωτικής προσωρινά σταματά⁷⁴⁵. Ωστόσο το 367 π.Χ., η παρούσα κατάσταση θα ανατραπεί με τη σύνταξη της αρχαιότερης, έως σήμερα, άδειας εκμίσθωσης, ως προς την εκμετάλλευση των μεταλλείων της⁷⁴⁶. Σύμφωνα με τους Mussche και Ober, οι μεταλλευτικές και μεταλλουργικές δραστηριότητες στην παραπάνω τοποθεσία αναβιώνουν περί το β' μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ.⁷⁴⁷ Σε αυτό το πλαίσιο, παρατηρείται συνέχιση των παραπάνω εργασιών και στο δήμο του Θορικού, όπου λαμβάνει χώρα η ανέγερση νέων αρχιτεκτονημάτων ή η τροποποίηση πρωιμότερων κτισμάτων⁷⁴⁸. Παράλληλα, ο ίδιος αλλά και η ευρύτερη περιοχή της Λαυρεωτικής εντάσσονται σε ένα εκτεταμένο αμυντικό σύστημα της πόλης-κράτους των Αθηνών, το οποίο αποσκοπούσε στη διασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας της Αττικής⁷⁴⁹. Με την έλευση της Ελληνιστικής Περιόδου, παρατηρείται η συνέχιση της μεταλλευτικής και μεταλλουργικής δραστηριότητας στην περιοχή του Θορικού⁷⁵⁰.

⁷⁴² Van Rooy 1969, 176. Σύμφωνα όμως με τον ίδιο μελετητή, η ισχύουσα συνθήκη δεν ήταν εφικτό να προβλεφθεί το 413/412 π.Χ.

⁷⁴³ Ξεν., *Έλλ.*, 1, 2, 1. Ξεν., *Πόρ.*, 4, 43-48. Ψ.-Σκύλαξ, *Περ.*, 57. McCredie 1966, 33-34. Mussche 1970, 127-129. Mussche 1998, 16-17. Van Rooy 1969, 171-180.

⁷⁴⁴ Mussche 1998, 62-63. Ober 1985, 14.

⁷⁴⁵ Bergemann κ.α. 2018, 31-32. Mussche 1998, 63-64. Ober 1985, 14. Σύμφωνα με το Bergemann και άλλους ερευνητές, η προσωρινή μείωση του πληθυσμού λαμβάνει χώρα στο Θορικό, μετά το πέρας του Πελοποννησιακού Πολέμου.

⁷⁴⁶ Mussche 1998, 4, 63-64. Webster 2018, 10. Όλες οι άδειες εκμίσθωσης, οι οποίες διατηρούνται έως σήμερα και σχετίζονται με τα μεταλλεία της ευρύτερης περιοχής της Λαυρεωτικής, ανάγονται στον 4^ο αιώνα π.Χ. Ειδικότερα, οι ίδιες αποδόθηκαν σε μορφή ενεπίγραφων στηλών και ανευρέθηκαν στην Αγορά των Αθηνών.

⁷⁴⁷ Ξεν., *Πόρ.*, 4, 43-48. Ξεν., *Πόρ.*, 4, 28-29. Mussche 1998, 63-64. Ober 1985, 14, 28-30. Μέσα από τα παρόντα κείμενα του Ξενοφώντα, αναδεικνύεται τόσο η ανάγκη για προάσπιση της Λαυρεωτικής σε περίπτωση εχθρικής εισβολής εκεί όσο και της περιορισμένης παραγωγής των μεταλλείων της περί τα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ.

⁷⁴⁸ Bergemann κ.α. 2018, 31-32. Bergemann 2018, 33-34. De Smet 2018, 36-37. Docter 2018, 42-43. Duchène κ.α. 2018, 45-47. Morin & Delpech 2018, 43-45. Mussche 1970, 125-129, 131-136. Mussche 1998, 16-60, 63-64. Van den Eijnde κ.α. 2018, 40-41. Webster 2018, 9-11. Καπετάνιος & Docter 2018, 37-39.

⁷⁴⁹ Σχετικά με το συγκεκριμένο αμυντικό σύστημα, βλ. Κεφ. 2.

⁷⁵⁰ Mussche 1998, 64-65. Webster 2018, 10-11.

Ακολουθως, η αρχαία πόλη του Θορικού αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης για περιηγητές και αρχαιοδίφες κατά τη διάρκεια των τελευταίων αιώνων⁷⁵¹. Τη διετία 1885-1886, Αμερικανοί αρχαιολόγοι διενέργησαν ανασκαφικές εργασίες στην περιοχή του θεάτρου της⁷⁵². Επιπρόσθετα, ο Βαλέριος Στάης, εκ μέρους της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, προέβη σε αρχαιολογικές έρευνες στην ακρόπολη του λόφου Βελατουρίου, περί τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μ.Χ.⁷⁵³ Με την έλευση όμως του 20^{ου} αιώνα μ.Χ., η περαιτέρω μελέτη των υλικών καταλοίπων του Θορικού δε συνεχίστηκε. Το 1963 η Βελγική Αρχαιολογική Σχολή ανέλαβε τη διεξαγωγή αρχαιολογικών ερευνών στην παρούσα τοποθεσία, οι οποίες συνεχίζονται έως σήμερα⁷⁵⁴.

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα ενός παράκτιου φρουρίου εντοπίζονται στο ακρωτήριο του Αγίου Νικολάου. Πρόκειται για μία αμυντική εγκατάσταση, η οποία οικοδομήθηκε επί του ισθμού του και μεταξύ δύο λόφων του (**Εικ. 55**)⁷⁵⁵. Το τείχος του φρουρίου, συνολικού μήκους περίπου 800 μ., συγκροτείται από δύο σκέλη και περικλείει μία σχεδόν τετράγωνη έκταση⁷⁵⁶. Αναφορικά με την κάτοψη του, ο Mussche επισημαίνει τον απλό χαρακτήρα του και την προσαρμογή του στις εδαφολογικές συνθήκες της χερσονήσου του Αγίου Νικολάου⁷⁵⁷. Σε αυτό το πλαίσιο, το δυτικό σκέλος της οχύρωσης της διατρέχει, από τα βορειοανατολικά προς τα νοτιοδυτικά, τη βόρεια πλαγιά του δυτικού λόφου και απολήγει πλησίον της κορυφής

⁷⁵¹ Dodwell 1819, 533-537. Leake 1821², 68-71.

⁷⁵² Mussche 1970, 126, Mussche 1998, 5-8. Webster 2018, 11-12. Στις συγκεκριμένες μελέτες παρατίθεται αναλυτική βιβλιογραφία, αναφορικά με το ανασκαφικό έργο των Αμερικανών αρχαιολόγων στο Θορικό.

⁷⁵³ Mussche 1970, 126, Mussche 1998, 5-8. Webster 2018, 11-12. Στα συγκεκριμένα επιστημονικά συγγράμματα παρουσιάζονται βιβλιογραφικές αναφορές, σχετικά με τις έρευνες του Στάη στην ακρόπολη του λόφου Βελατουρίου.

⁷⁵⁴ Mussche 1961, 176-205. Mussche 1970, 126. Mussche 1998, 5-10. Van den Eijnde κ.α. 2018, 19-20. Webster 2018, 11-12. Η διεξαγωγή αρχαιολογικής έρευνας στο παραθαλάσσιο φρούριο της χερσονήσου του Αγίου Νικολάου το 1960 σηματοδότησε την έναρξη των σύγχρονων ερευνών στον αρχαίο Θορικό. Ταυτόχρονα με το επιστημονικό έργο των μελών της Βελγικής Αρχαιολογικής Σχολής στο Θορικό, η στοά του ανασκάφηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία.

⁷⁵⁵ Lohmann 2021, 109-114. McCredie 1966, 33-34. Mussche 1961, 180-196. Mussche 1970, 127-129. Mussche 1998, 16-17. Van Rooy 1969, 171-180. Κατά συνέπεια, η συγκεκριμένη διάταξη του παράκτιου φρουρίου απέκλειε την πρόσβαση στο ανατολικό τμήμα της χερσονήσου του Αγίου Νικολάου.

⁷⁵⁶ Mussche 1961, 180. Mussche 1964, 423. Mussche 1970, 127-128. Mussche 1998, 16. Pouilloux 1954, 36. Van Rooy 1969, 175. Σύμφωνα με το Mussche, η οχυρωμένη περιοχή του φρουρίου στο Θορικό είναι περίπου ισομεγέθης με τις αντίστοιχες εκτάσεις, οι οποίες απαντούν στις παράκτιες φρουριακές εγκαταστάσεις του Σουνίου και του Ραμνούντα.

⁷⁵⁷ Mussche 1961, 180-196. Mussche 1970, 127-128. Mussche 1998, 16-17.

του, ύψους 19 μ.⁷⁵⁸ Κατά μήκος του συγκεκριμένου τμήματος του, αποκαλύφθηκαν ένας πύργος, διαστάσεων 5.70x2.70 μ., και μία πυλίδα, πλάτους 1.40 μ. (Εικ. 56). Επιπρόσθετα, παρατηρείται η διαμόρφωση μίας πύλης, πλάτους 2,35 μ., επί του νοτιοδυτικού άκρου του δυτικού σκέλους (Εικ. 57)⁷⁵⁹. Το συγκεκριμένο άνοιγμα προστατεύεται στην νότια πλευρά του από έναν πύργο, διαστάσεων 5.10x2.60 μ., και από την οχυρή ακρόπολη του φρουρίου⁷⁶⁰. Συγκεκριμένα, πρόκειται για μία επιμέρους οχυρή θέση, η οποία διαμορφώθηκε στην κορυφή του δυτικού λόφου και αποτελούσε έδρα της φρουράς⁷⁶¹. Από την οχύρωση της ακρόπολης, διατηρούνται το δυτικό και βόρειο σκέλος της⁷⁶². Το δυτικό τείχος της ακρόπολης χρησιμοποιούνταν ως φυσική συνέχεια του αντίστοιχου σκέλους του φρουρίου. Στη συνέχεια, νοτιοδυτικά του υψηλότερου σημείου του δυτικού λόφου παρατηρείται η συνέχιση του δυτικού σκέλους του, το οποίο κατευθυνόταν από τα βορειοανατολικά προς τα νοτιοδυτικά και απέληγε περί το μέσο της νότιας πλαγιάς του⁷⁶³. Στην παραπάνω τοποθεσία, λαμβάνει χώρα η αλλαγή της κατεύθυνσης του δυτικού σκέλους, το οποίο πλέον αναπτυσσόταν από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοανατολικά και κατέληγε πλησίον του όρμου του Πόρτο Μαντρί. Από το παραπάνω τμήμα διατηρούνται ελάχιστα κατάλοιπα. Ειδικότερα, μία πύλη και μία πυλίδα, οι οποίες πλαισιώνονται από δύο πύργους, έχουν εντοπιστεί σε κοντινή απόσταση από τον κόλπο του Πόρτο Μαντρί⁷⁶⁴. Σχετικά με τις διαστάσεις των συγκεκριμένων ανοιγμάτων, το πλάτος τους υπολογίζεται σε 2.62 και 1.10 μ. αντίστοιχα, ενώ οι διαστάσεις των δύο πλευρικών

⁷⁵⁸ McCredie 1966, 33-34. Mussche 1961, 180-190. Mussche 1970, 127-128. Mussche 1998, 16-17. Van Rooy 1969, 175. Το βορειοανατολικό, σωζόμενο, άκρο του συγκεκριμένου σκέλους εντοπίζεται νοτίως του κόλπου του Φραγκολίμανου. Στο πλαίσιο της έρευνας πλησίον και εντός του ίδιου όρμου, δεν ανευρέθηκαν επαρκή αρχιτεκτονικά λείψανα, τα οποία ίσως θα συγκροτούσαν το αρχικό βόρειο πέρας του δυτικού σκέλους κατά την Αρχαιότητα. Την απουσία οικοδομικών καταλοίπων εντός του όρμου του Φραγκολίμανου επισημαίνει και ο McCredie στη μελέτη του.

⁷⁵⁹ Mussche 1961, 180-190, 194. Mussche 1970, 127-128. Mussche 1998, 16-17. Van Rooy 1969, 175.

⁷⁶⁰ McCredie 1966, 33-34. Mussche 1961, 180-190, 194. Mussche 1970, 127-128. Mussche 1998, 16-17. Van Rooy 1969, 175. Το παραπάνω πυργοειδές οικοδόμημα αποτελεί επιμέρους τμήμα του τείχους της ακρόπολης.

⁷⁶¹ McCredie 1966, 33-34. Mussche 1961, 180-190. Mussche 1970, 127-128. Mussche 1998, 16-17. Van Rooy 1969, 175. Πλησίον της βορειοδυτικής γωνίας της ανευρέθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα δωματίων και αποθηκευτικών χώρων, άρρηκτα συνδεδεμένων με την ύπαρξη φρουριακής δύναμης στην ακρόπολη.

⁷⁶² Mussche 1961, 180-190. Mussche 1998, 16-17. Παρόλο που ελάχιστα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα σώζονται από το ανατολικό και νότιο τείχος της ακρόπολης, η πορεία ανάπτυξης της οχύρωσης της δύναται να αποκατασταθεί κατά προσέγγιση. Σχετικά με τις διαστάσεις του βορείου σκέλους της, το πάχος του ανέρχεται σε 1.95 μ., ενώ το διατηρηθέν μήκος του υπολογίζεται σε 30.10 μ.

⁷⁶³ McCredie 1966, 33-34. Mussche 1961, 180-190. Mussche 1970, 127-128. Mussche 1998, 16-17. Επί του υψηλότερου σημείου του δυτικού λόφου, ο Mussche αναγνώρισε την πιθανή ύπαρξη ενός πύργου, βάσει της εξέτασης των σωζόμενων λαξευμάτων πάνω στο φυσικό βράχο.

⁷⁶⁴ McCredie 1966, 33-34. Mussche 1961, 180-190. Mussche 1970, 127-128. Mussche 1998, 16-17. Van Rooy 1969, 175.

πύργων ανέρχονται σε 5.40x5.00 μ. και 6.20x6.10 μ. Τέλος, το μήκος του, τμηματικά σωζόμενου, δυτικού σκέλους εκτιμάται περί τα 156.50 μ., ενώ το πλάτος του κυμαίνεται από 2.40 έως 6,10 μ.⁷⁶⁵

Η σύνδεση του δυτικού και ανατολικού σκέλους του φρουρίου σημειώνεται εντός του κόλπου του Πόρτο Μαντρί. Αναλυτικά, στο εσωτερικό του ίδιου όρμου έχει ανευρεθεί ένα καταβυθισμένο τείχος, το οποίο αναπτύσσεται από τα βορειοδυτικά προς τα βορειοανατολικά⁷⁶⁶. Σχετικά με τις διαστάσεις του παραπάνω αρχιτεκτονήματος, το μήκος του υπολογίζεται σε 92 μ., ενώ το πλάτος του ανέρχεται σε 3 μ.⁷⁶⁷ Σύμφωνα με τους McCredie και Mussche, το καταποντισμένο, πλέον, τμήμα της οχύρωσης ίσως σχετιζόταν με την αμυντική ενίσχυση του φρουρίου από την πλευρά της θάλασσας⁷⁶⁸.

Από το βορειοανατολικό πέρας του καταβυθισμένου τείχους, σημειώνεται η ανάπτυξη του ανατολικού σκέλους του φρουρίου. Συγκεκριμένα, το παρόν οικοδόμημα, διασχίζει, από τα νοτιοδυτικά προς τα βορειοανατολικά, τη νότια πλαγιά του ανατολικού λόφου της χερσονήσου και απολήγει στην κορυφή του, ύψους 30μ.⁷⁶⁹ Σε αυτό το πλαίσιο, παρατηρείται η διαμόρφωση ενός πύργου, διαστάσεων 4.95x3.50 μ., και δύο πυλίδων, πλάτους 1.45 και 1.30 μ. αντίστοιχα⁷⁷⁰. Ακολούθως, το τμήμα του ανατολικού σκέλους, το οποίο διερχόταν από το υψηλότερο σημείο του αντιστοιχού λόφου, δε διατηρείται⁷⁷¹. Σύμφωνα με το Mussche, ένα σημαντικό αμυντικό κτίσμα πιθανώς είχε οικοδομηθεί στην κορυφή του ανατολικού λόφου⁷⁷². Στη συνέχεια, το ανατολικό σκέλος διατρέχει, από τα νοτιοδυτικά προς τα βορειοδυτικά, τη βόρεια πλαγιά του παραπάνω υψώματος και απολήγει στον κόλπο του Φραγκολίμανου⁷⁷³. Κατά μήκος του συγκεκριμένου τμήματος του έχουν εντοπιστεί ένας πύργος (**Εικ. 58**), διαστάσεων 5.30x3.25x3.15 μ., και μία πυλίδα, πλάτους 1.10 μ.⁷⁷⁴ Σύμφωνα με το Mussche, δεν παρατηρείται η σύνδεση των δύο

⁷⁶⁵ Mussche 1961, 180-190.

⁷⁶⁶ McCredie 1966, 33-34. Mussche 1961, 190. Mussche 1998, 16-17.

⁷⁶⁷ Mussche 1961, 190.

⁷⁶⁸ McCredie 1966, 33-34. Mussche 1961, 190. Mussche 1998, 16-17.

⁷⁶⁹ McCredie 1966, 33-34. Mussche 1961, 190-194. Mussche 1970, 127-128. Mussche 1998, 16-17.

⁷⁷⁰ Mussche 1961, 190-194. Van Rooy 1969, 175.

⁷⁷¹ Mussche 1961, 190-194. Mussche 1998, 16-17. Η παρούσα κατάσταση οφείλεται στην ανέγερση της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου επί του ίδιου χώρου.

⁷⁷² Mussche 1961, 190-194.

⁷⁷³ McCredie 1966, 33-34. Mussche 1961, 180, 190-195. Mussche 1970, 127-128. Mussche 1998, 16-17.

⁷⁷⁴ Mussche 1961, 190-195. Mussche 1970, 127-128. Mussche 1998, 16-17. Van Rooy 1969, 175.

σκελών του φρουρίου επί του συγκεκριμένου όρμου⁷⁷⁵. Σχετικά με τις σωζόμενες διαστάσεις αρχιτεκτονήματος αυτού, το μήκος του υπολογίζεται σε 359 μ., ενώ το πλάτος του κυμαίνεται από 2.10 έως 6.85 μ.⁷⁷⁶

Το τείχος του φρουρίου συγκροτήθηκε από δύο παρειές, ενώ ο ενδιάμεσος χώρος τους καλύφθηκε με λίθους και χώμα⁷⁷⁷. Σχετικά με την κατασκευαστική δομή των δύο μετώπων του, αυτή εκτελέστηκε σύμφωνα με το ακανόνιστο σύστημα τοιχοποιίας, το οποίο χαρακτηρίζεται από την απουσία συνδετικού υλικού μεταξύ των επιμέρους λίθων (**Εικ. 59**)⁷⁷⁸. Παράλληλα, δεν παρατηρείται η χρήση της έμπλεκτης τεχνικής, κατά μήκος των διατηρημένων τμημάτων του τείχους⁷⁷⁹. Σύμφωνα με το Mussche, η απουσία προσεγμένης και ενδεδειγμένης εργασίας χαρακτηρίζει το σύνολο της αρχιτεκτονικής όψης της οχύρωσης⁷⁸⁰. Σύμφωνα πάντα με τον ίδιο ερευνητή η κατασκευή του παράκτιου φρουρίου θα πρέπει να αποδοθεί στις Αθηναϊκές στρατιωτικές δυνάμεις⁷⁸¹. Παρά την υιοθέτηση της ξερολιθιάς για την οικοδόμηση της παραπάνω αμυντικής εγκατάστασης, ο McCredie επισημαίνει την επιμελημένη κατασκευή των επιμέρους αρχιτεκτονικών τμημάτων της και την προσεγμένη συναρμογή των λίθων⁷⁸². Επιπρόσθετα, ο συγκεκριμένος μελετητής υποστηρίζει πως η ισχύουσα συνθήκη επί της τοιχοδομής του φρουρίου αποτελεί συμβιβασμό μεταξύ των προσεγμένων και των πρόχειρα κατασκευασμένων οχυρών θέσεων της Αττικής⁷⁸³. Σύμφωνα όμως με το Lohmann, το παράκτιο φρούριο του Θορικού ξεχώριζε για την ισχυρή οχύρωση του και προοριζόταν για μακροχρόνια χρήση⁷⁸⁴. Ταυτόχρονα, ο ίδιος επιστήμονας αναφέρει την ύπαρξη βασικών στοιχείων εκεί, τα όποια απαντούν και στις οχυρώσεις πόλεων⁷⁸⁵. Το βόρειο τείχος της ακρόπολης αποτελεί εξαίρεση σε όλα τα παραπάνω. Ειδικότερα, το συγκεκριμένο

⁷⁷⁵ McCredie 1966, 33-34. Mussche 1961, 180. Mussche 1998, 16-17. Η συγκεκριμένη θεώρηση βασίζεται στην προαναφερθείσα απουσία επαρκών οικοδομικών λειψάνων εντός του κόλπου του Φραγκολίμανου.

⁷⁷⁶ Mussche 1961, 190-195.

⁷⁷⁷ Mussche 1961, 180-196. Mussche 1970, 127-128. Mussche 1998, 16-17.

⁷⁷⁸ McCredie 1966, 33-34. Mussche 1961, 180-196. Mussche 1970, 127-128. Mussche 1998, 16-17.

⁷⁷⁹ Αναφορικά με τη συγκεκριμένη τεχνική, βλ. Κεφ. 2.

⁷⁸⁰ Mussche 1961, 180-196. Mussche 1970, 127-128. Mussche 1998, 16-17. Υπό αυτές τις συνθήκες, πρέπει να ληφθεί υπόψη και η αξιοσημείωτη εξοικονόμηση μέσων, ως προς την ανέγερση του τείχους του φρουρίου.

⁷⁸¹ Mussche 1970, 127-128.

⁷⁸² McCredie 1966, 33-34.

⁷⁸³ McCredie 1966, 33-34.

⁷⁸⁴ Lohmann 2021, 109-114. Υπό αυτές τις συνθήκες, το συγκεκριμένο φρούριο αποτελούσε ένα από τα καλύτερα δείγματα της αμυντικής αρχιτεκτονικής της εποχής του.

⁷⁸⁵ McCredie 1966, 33-34. Lohmann 2021, 109-114. Την παραπάνω παρατήρηση διατυπώνει και ο McCredie στο επιστημονικό σύγγραμμα του.

σκέλος της, το οποίο χαρακτηρίζεται για την προσεγμένη κατασκευή του, συγκροτήθηκε σύμφωνα με το ακανόνιστο τραπεζιόσχημο σύστημα λιθοδομής (**Εικ. 60**)⁷⁸⁶. Παράλληλα, βύσματα τοποθετήθηκαν επί των συναρμογών των λιθοπλίνθων, ενώ οι εξωτερικές όψεις τους λαξεύτηκαν⁷⁸⁷.

Σχετικά με τη χρονολόγηση του παραθαλάσσιου φρουρίου του Θορικού, δεν παρατηρείται ομοφωνία μεταξύ των ειδικών. Συγκεκριμένα, οι McCredie και Mussche, βασιζόμενοι στα *Έλληνικά* του Ξενοφώντα, υποστήριξαν πως η κατασκευή του έλαβε χώρα το 412 π.Χ.⁷⁸⁸ Προς αυτή την κατεύθυνση, συνηγορούν τόσο η εξέταση της αρχιτεκτονικής δομής του φρουρίου όσο και οι πολιτικοοικονομικές συνθήκες, οι οποίες απαντούν στην Αθήνα κατά τη διάρκεια του Δεκελεικού Πολέμου⁷⁸⁹. Σε αυτό το πλαίσιο, το παράκτιο φρούριο του Θορικού αποτέλεσε καταφύγιο για τους κατοίκους του ομώνυμου δήμου αλλά και οχυρή θέση, με σκοπό την διαρκή εποπτεία των θαλάσσιων οδών κατά μήκος της χερσονήσου της Αττικής⁷⁹⁰. Αντιθέτως, ο van Rooy, στηριζόμενος σε χωρία κειμένων του Ξενοφώντα και του Θουκυδίδη, θεωρεί πως το φρούριο επί της χερσονήσου του Αγίου Νικολάου ανοικοδομήθηκε είτε το 410/409 π.Χ. είτε το 409/408 π.Χ.⁷⁹¹ Παράλληλα, ο ίδιος ερευνητής στηρίζει την συγκεκριμένη άποψη του και στις οικονομικές συνθήκες, οι οποίες επικρατούσαν στην πόλη-κράτος των Αθηνών περί τα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ.⁷⁹² Ταυτόχρονα, ο Lohmann αναφέρει το 410/409 π.Χ. ως πιθανή χρονολογία, σχετικά με την οικοδόμηση της παράκτιας αμυντικής εγκατάστασης στη χερσόνησο του Αγίου Νικολάου⁷⁹³. Σύμφωνα με τον ίδιο ερευνητή, το φρούριο της παραπάνω τοποθεσίας ίσως αποτέλεσε καταφύγιο για τους κατοίκους του δήμου του Θορικού ή σημαντική ναυτική βάση της πόλης-κράτους των Αθηνών ή αμυντική εγκατάσταση

⁷⁸⁶ McCredie 1966, 33-34. Mussche 1961, 180-196. Mussche 1970, 127-128. Mussche 1998, 16-17.

⁷⁸⁷ Mussche 1961, 180-196. Mussche 1998, 16-17.

⁷⁸⁸ Ξεν., Έλλ., 1, 2, 1. McCredie 1966, 33-34. Mussche 1961, 180-196, 202-205. Mussche 1970, 127-129. Mussche 1998, 16-17.

⁷⁸⁹ Mussche 1961, 180-196, 202-205. Mussche 1970, 127-129. Mussche 1998, 16-17.

⁷⁹⁰ Mussche 1961, 202-205. Mussche 1970, 127-129.

⁷⁹¹ Van Rooy 1969, 171-180. Ειδικότερα, ο van Rooy τάσσεται υπέρ του 410/409 π.Χ., ως πιθανότερου έτους ανέγερσης του παραθαλάσσιου φρουρίου του Θορικού. Παρόλα αυτά, ο παραπάνω μελετητής θεωρεί πως η λήψη της απόφασης για την κατασκευή του από τους Αθηναίους πιθανώς σημειώθηκε κατά το 413/412 π.Χ. Ωστόσο, οι οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν τότε στην πόλη τους δεν επέτρεπαν την οχύρωση της χερσονήσου του Αγίου Νικολάου.

⁷⁹² Van Rooy 1969, 171-180.

⁷⁹³ Lohmann 2021, 109-114. Η άποψη του ίδιου επιστήμονα βασίζεται στο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο εκείνης της περιόδου.

της, στο πλαίσιο ευρύτερων στρατηγικών επιχειρήσεων⁷⁹⁴. Η χρήση του παραπάνω φρουρίου φαίνεται πως συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα π.Χ.⁷⁹⁵

4.3 Ραμούντας

Η περιοχή του Ραμούντα τοποθετείται γεωγραφικά στα βορειοανατολικά παράλια της Αττικής και πλησίον του νότιου Ευβοϊκού κόλπου (**Εικ. 61**). Επιπλέον, νοτιότερα της αναπτύσσεται η εδαφική επικράτεια του Μαραθώνα. Ήδη από την Αρχαιότητα, η συνολική έκταση του Ραμούντα περιβαλλόταν από όρη και λόφους, με αποτέλεσμα να επιτυγχάνεται η γεωγραφική απομόνωσή της από τα υπόλοιπα τμήματα της Αττικής⁷⁹⁶. Εξαιρέση αποτελούσε η βόρεια πλευρά της παραπάνω τοποθεσίας, η οποία περικλειόταν από θάλασσα. Παρόλα αυτά, στο Ραμούντα εντοπίζεται η πεδιάδα του Λιμικού, η οποία αποτελούσε την κύρια καλλιεργήσιμη έκτασή του⁷⁹⁷. Αυτή αναπτύσσεται στον άξονα Βορράς-Νότος, ενώ η έκταση της εκτιμάται περί τα 3 χλμ. μήκος και 500-1000 μ. πλάτος⁷⁹⁸. Κατά μήκος της συνολικής έκτασης της πεδιάδας του Λιμικού, εντοπίζεται η ανάπτυξη ενός οδικού άξονα, ο οποίος συνέδεε το Ραμούντα με τον οικισμό της Τρικορύνθου⁷⁹⁹. Πλησίον του βορείου άκρου της, ο παραπάνω δρόμος πλαισιώνεται από ταφικούς περιβόλους, ενώ στη δυτική πλευρά του εντοπίζεται το ιερό της Νέμεσης⁸⁰⁰. Ο οδικός άξονας περιβαλλόμενος από πλειάδα ταφικών μνημείων διατρέχει την έκταση βόρεια της πεδιάδας του Λιμικού και απολήγει σε μία παράκτια οχυρή εγκατάσταση⁸⁰¹. Αυτή συγκροτείται στη συνολική έκταση ενός λόφου, ύψους 40 μ.⁸⁰² Αναλυτικά, πρόκειται για το φρούριο του Ραμούντα, εντός του οποίου είχε αναπτυχθεί το οικιστικό κέντρο της ευρύτερης

⁷⁹⁴ Lohmann 2021, 109-114. Ο συγκεκριμένος ερευνητής αναφέρει πως δεν υπάρχει σίγουρη απάντηση στο παραπάνω ζήτημα.

⁷⁹⁵ Lohmann 2021, 109-114. Mussche 1961, 197-205. Mussche 1998, 16-17.

⁷⁹⁶ Πετράκος 1999α, 7-16.

⁷⁹⁷ Rouilloux 1954, 14-22. Πετράκος 1999α, 7-16.

⁷⁹⁸ Πετράκος 1999α, 7-16.

⁷⁹⁹ Πaus., *Ελλ. Περίγ.*, 1, 33, 2. Πετράκος 1991, 8. Πετράκος 1999α, 7-16, 335-336. Ο συγκεκριμένος οικισμός εντοπίζεται νοτίως του Ραμούντα. Παράλληλα, ο Πausανίας αναφέρει την ύπαρξη ενός παραθαλάσσιου δρόμου, ο οποίος συνέδεε το Μαραθώνα με το Ραμούντα και τον Ωρωπό. Παρόλα αυτά, η μαρτυρία του παραπάνω αρχαίου περιηγητή δεν επιβεβαιώνεται βάσει της σύγχρονης έρευνας.

⁸⁰⁰ Rouilloux 1954, 14-22. Πετράκος 1991, 7-43. Πετράκος 1999α, 7-16, 187-296, 335-411.

⁸⁰¹ Rouilloux 1954, 14-22. Πετράκος 1999α, 47, 335-342, 363-410.

⁸⁰² Πετράκος 1999α, 47.

περιοχής του. Βόρεια και νότια της συγκεκριμένης αμυντικής εγκατάστασης είχαν διαμορφωθεί οι δύο λιμένες της⁸⁰³.

Πριν από την αναλυτική περιγραφή των επιμέρους τμημάτων της οχύρωσης του Ραμνούντα, αξίζει να παρουσιαστεί συνοπτικά το ιστορικό πλαίσιο του. Η ανθρώπινη δραστηριότητα στο Ραμνούντα απαντάται ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους, όπως επιβεβαιώνεται από αρχαιολογικά ευρήματα στο πλαίσιο ανασκαφικών ερευνών⁸⁰⁴. Κατά τον 6^ο αιώνα π.Χ. παρατηρείται η ύπαρξη ανοχύρωτου οικισμού πάνω στο λόφο, όπου μελλοντικά θα οικοδομούνταν το φρούριο⁸⁰⁵. Σύμφωνα με τους Rouilloux και Πετράκο, θεωρείται πιθανή η κατασκευή ενός φυλακτηρίου σε αυτή την τοποθεσία, το οποίο θα είχε επανδρωθεί με ολιγομελή φρουρά⁸⁰⁶. Ωστόσο, η συγκεκριμένη υπόθεση δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί βάσει των δεδομένων στοιχείων⁸⁰⁷. Στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια της μεταρρυθμιστικής πολιτικής του Κλεισθένη ο Ραμνούντας οργανώνεται σε έναν από τους δήμους της Αττικής⁸⁰⁸. Ωστόσο, η εφαρμογή των κοινών κανόνων τους ίσως καθοριζόταν από την σταδιακά ισχυρή παρουσία των στρατιωτικών σωμάτων εκεί, αλλά και από τα κατά καιρούς ιστορικά γεγονότα που σημειώνονταν στην ευρύτερη περιοχή του⁸⁰⁹. Υπό αυτές τις συνθήκες, ο δήμος του Ραμνούντα ανήκει στην Αιαντίδα φυλή και τοποθετείται διοικητικά στην τριττύ του άστεως⁸¹⁰.

Με την έλευση του 5^{ου} αιώνα π.Χ., ο Ραμνούντας βρίσκεται στο επίκεντρο των πολεμικών επιχειρήσεων στο πλαίσιο των Περσικών Πολέμων⁸¹¹. Μετά το τέλος τους αναδεικνύεται σταδιακά η κυρίαρχη θέση της Αθήνας στον Αιγαιακό χώρο. Σε αυτό το πλαίσιο καθίσταται άμεσα αντιληπτή η γεωστρατηγική σημασία της θέσης του δήμου του Ραμνούντα. Συγκεκριμένα, αυτός τοποθετείται σε κοντινή απόσταση τόσο από την αρχαία πόλη του Ωρωπού, όσο και από τη νήσο της Εύβοιας⁸¹². Πρόκειται

⁸⁰³ Blackman κ.α. 2021, 181-222. Rouilloux 1954, 14-22. Πετράκος 1999α, 161-162. Πετράκος 2020, 327-328.

⁸⁰⁴ Πετράκος 1999α, 23. Πετράκος 2020, 3-26.

⁸⁰⁵ Πετράκος 1999α, 23-34, 47-48. Πετράκος 1999β, 71-73. Πετράκος 2020, 27. Εντός του οικισμού σημειώνεται η ίδρυση ιερών, η ύπαρξη των οποίων επαληθεύεται από τα ποικίλα ανασκαφικά ευρήματα εκεί.

⁸⁰⁶ Rouilloux 1954, 56-57. Πετράκος 1999α, 26, 48.

⁸⁰⁷ Πετράκος 1999α, 26, 141.

⁸⁰⁸ Πετράκος 1999α, 17-22, 44. Πετράκος 1999β, 71.

⁸⁰⁹ Πετράκος 1999α, 17-22.

⁸¹⁰ Trail 1986, 109, 138. Πετράκος 1999α, 17-22. Παρά την ένταξή του στην παραπάνω τριττύ, αυτός εντάσσεται τοπογραφικά στην τριττύ της παραλίας.

⁸¹¹ Διόδ. *Ιστ. Βιβλ.*, 11, 14, 5. Ήρόδ., *Ιστ.*, 8, 66, 1. Πετράκος 1999α, 24-26.

⁸¹² Chandler 1926, 18. Ober 1985, 137. Rouilloux 1954, 14-22. Πετράκος 1999α, 7-8, 26, 47, 155.

για περιοχές, οι οποίες ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες με τα γεωπολιτικά σχέδια των Αθηναίων⁸¹³. Ταυτόχρονα, η εποπτεία του Ευβοϊκού κόλπου και του πορθμού του Ευρίπου ήταν εφικτή από το παραθαλάσσιο οικισμό του Ραμνούντα⁸¹⁴. Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω δεδομένα σημειώνεται η ανέγερση οχυρωματικών έργων περιμετρικά της παραπάνω τοποθεσίας, η οποία σχετίζεται με την ταυτόχρονη και ευρύτερη ανάπτυξη του δήμου (**Εικ. 62**)⁸¹⁵.

Με την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου, η στρατηγική αξία του φρουρίου του Ραμνούντα ενισχύθηκε περαιτέρω, καθώς αυτό αποτελούσε μία αξιοσημείωτη αμυντική εγκατάσταση κατά μήκος των βορειοανατολικών συνόρων της Αττικής⁸¹⁶. Ακολούθως, η ανέγερση του φρουρίου της Δεκέλειας και η απώλεια του Ωρωπού, στο πλαίσιο του Δεκελεικού Πολέμου καθιστούν τον οχυρωμένο οικισμό του Ραμνούντα ως τη μοναδική στρατιωτική βάση των Αθηναίων στην περιοχή του πορθμού του Ευρίπου⁸¹⁷. Την ίδια στιγμή, το παραπάνω παράκτιο φρούριο μαζί με τα αντίστοιχα αμυντικά αρχιτεκτονήματα του Θορικού και του Σουνίου διασφάλιζαν τόσο την εδαφική ακεραιότητα της Αττικής, όσο και τη θαλάσσια μεταφορά προμηθειών από την Εύβοια στην Αττική⁸¹⁸.

Με την έναρξη του 4^{ου} αιώνα π.Χ., η προϋπάρχουσα σημασία του παραθαλάσσιου φρουρίου του Ραμνούντα δεν ατόνησε⁸¹⁹. Αντιθέτως, αυτό φαίνεται πως ενσωματώθηκε εντός ενός συνεκτικά δομημένου αμυντικού συστήματος για την προστασία της εδαφικής ακεραιότητας της Αττικής χερσονήσου⁸²⁰. Κάτι τέτοιο επιβεβαιώνεται από τη διαρκή παρουσία ισχυρών στρατιωτικών δυνάμεων στο περιτειχισμένο οικιστικό κέντρο του δήμου των Ραμνουσίων, οι οποίες πλέον

⁸¹³ IG I³, 41, 67-70. Rouilloux 1954, 57-58. Πετράκος 1999α, 26.

⁸¹⁴ Ober 1985, 137. Πετράκος 1999α, 155.

⁸¹⁵ Πaus., *Ἑλλ. Περιήγ.*, 1, 33, 2. Πετράκος 1999α, 26, 32, 48. Rouilloux 1954, 57-58.

⁸¹⁶ Θουκ., *Ἱστ.*, 2, 13, 6. Πετράκος 1999α, 26-29. Σύμφωνα με τον Πετράκο, ισχυρή φρουριακή δύναμη είχε στελεχώσει το συγκεκριμένο φρούριο, ενώ πολεμικά πλοία ελλιμενίζονταν στους δύο λιμένες. Αναφορικά με τα συγκεκριμένα σκάφη, αυτά φαίνεται πως ναυπηγούνταν επί τόπου.

⁸¹⁷ Θουκ., *Ἱστ.*, 7, 27, 2-5. Θουκ., *Ἱστ.*, 7, 28, 1. Θουκ., *Ἱστ.*, 8, 60, 1-2. Rouilloux 1954, 58-59. Πετράκος 1999α, 26-29.

⁸¹⁸ Θουκ., *Ἱστ.*, 7, 28, 1. Θουκ., *Ἱστ.*, 8, 4, 1. Eliot 1962, 133. Ober 1985, 193-194. Rouilloux 1954, 58-59. Πετράκος 1999α, 26-29, 47.

⁸¹⁹ Rouilloux 1954, 61-64. Πετράκος 1999α, 29-32, 47-48. Ο Ραμνούντας επωφελήθηκε της συνεχούς προσπάθειας των Αθηναίων για διατήρησή του εντός των εδαφικών ορίων της πόλης-κράτους τους. Και αυτό, γιατί στο δήμο παρατηρείται εισροή σημαντικών οικονομικών ποσών ήδη από τις αρχές του παρόντος αιώνα. Η εν λόγω συνθήκη αντικατοπτρίζεται μέσα από τις πτυχές του καθημερινού βίου των κατοίκων και των επισκεπτών του Ραμνούντα.

⁸²⁰ Βλ. Κεφ. 2.

συμμετέχουν συστηματικά στις καθημερινές εκδηλώσεις του⁸²¹. Παρόλα αυτά, η νίκη των Μακεδόνων στη μάχη της Χαιρώνειας έναντι των Αθηναίων και των Θηβαίων επηρέασε καταλυτικά τις μεταγενέστερες εξελίξεις στα βορειοανατολικά σύνορα της Αθήνας. Ειδικότερα, ο έλεγχος του Ωρωπού αποδόθηκε στους Αθηναίους, με αποτέλεσμα τη χρήση του ως προκεχωρημένης βάσης για τον περαιτέρω έλεγχο του Ευβοϊκού κόλπου⁸²². Το συγκεκριμένο γεγονός περιόρισε σημαντικά τις αρμοδιότητες του φρουρίου του Ραμούντα, το οποίο μετά το θάνατο του Αλεξάνδρου του Γ' θα διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο σε ποικίλες στρατιωτικές επιχειρήσεις στον Αιγαϊακό χώρο κατά την Ελληνιστική εποχή⁸²³.

Σχετικά με τον παραθαλάσσιο οικισμό του Ραμούντα, λίγοι είναι οι αρχαίοι συγγραφείς που αναφέρονται σε αυτόν μέσα στα έργα τους⁸²⁴, ενώ μεγάλο μέρος της οχύρωσής του οποίου παρέμενε ορατό και διατηρούνταν σε ικανοποιητικό βαθμό μετά την εγκατάλειψή του το 4^ο αιώνα μ.Χ.⁸²⁵ Η παραπάνω κατάσταση επιβεβαιώνεται και από τις αναφορές των περιηγητών και των αρχαιοδιφών, οι οποίοι είχαν επισκεφτεί την περιοχή του Ραμούντα κατά τη διάρκεια των τελευταίων αιώνων⁸²⁶. Ωστόσο, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα έως και τις αρχές του 21^{ου} αιώνα μ.Χ., η ευρύτερη έκταση του δήμου του Ραμούντα ανασκάφτηκε και μελετήθηκε ενδελεχώς από μέλη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας⁸²⁷. Κατά συνέπεια, ο Ραμούντας αποτελεί μία από τις περιοχές της Αττικής, η οποία παρέχει σημαντικές πληροφορίες για όλες τις πτυχές του καθημερινού βίου κατά την Αρχαιότητα.

Το φρούριο του Ραμούντα συγκροτείται από δύο οχυρωματικούς περιβόλους, οι οποίοι οικοδομήθηκαν στον παράκτιο λόφο, βόρεια της πεδιάδας του Λιμικού (**Εικ. 63**)⁸²⁸. Σύμφωνα με τον Πετράκο, η επιλογή της οχύρωσης του παραπάνω λόφου ίσως οφείλεται στις συνθήκες που επικρατούσαν εκεί κατά τον 6ο αιώνα π.Χ., όπως αυτές

⁸²¹ Πετράκος 1991, 44-46. Πετράκος 1999α, 29-32, 163-174. Πετράκος 1999β, 5-6, 81-86, 88-91.

⁸²² Βλ. Υποενότητα 3.4 Ωρωπός. Πετράκος 1999α, 30.

⁸²³ Πετράκος 1999α, 30-42.

⁸²⁴ Δημ., *Π.Στεφ.*, 38. Πασ., *Ελλ. Περιήγ.*, 1, 33, 2. Ψ.-Σκύλαξ, *Περ.*, 57. Πετράκος 1999α, 22.

⁸²⁵ Πετράκος 1991, 6, 54. Πετράκος 1999α, 23, 43. Πετράκος 2020, 1.

⁸²⁶ Leake 1835, 433-436. Raikes 1817, 307-309. Πετράκος 1981, 46-54.

⁸²⁷ ΠΑΕ (1880), 12-13, 62-68. ΠΑΕ (1890), 27-30. ΠΑΕ (1891), 13-18. ΠΑΕ (1892), 29-31. Σχετικά με τη συνολική έρευνα στο συγκεκριμένο δήμο, βλ. Πετράκος 1999α. Πετράκος 1999β. Πετράκος 2020.

⁸²⁸ Chandler 1926. Lauter 1992. Lawrence 1979. Ober 1985. Rouilloux 1954. Πετράκος 1999α. Πετράκος 2020. Ο συγκεκριμένος λόφος ξεχωρίζει για το ακανόνιστο τραπέζιο σχήμα του. Αναφορικά με την ονομασία των επιμέρους χώρων της φρουριακής εγκατάστασης του Ραμούντα, επικράτησε η προσέγγιση του Πετράκου, η οποία αποτελεί βελτιωμένη εκδοχή της μεθόδου του Rouilloux.

έχουν παρουσιαστεί πιο πάνω⁸²⁹. Παρόλα αυτά, η περιοχή διαμόρφωσης της φρουριακής εγκατάστασης έχει ορισμένα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα. Αναφορικά με τα πλεονεκτήματα, η ευρύτερη ενδοχώρα της χαρακτηρίζεται ως απρόσιτη και δύσβατη για την ανάπτυξη ή την στρατοπέδευση μεγάλων στρατιωτικών δυνάμεων⁸³⁰. Την ίδια στιγμή, η θάλασσα καλύπτει μεγάλο τμήμα της ξηράς, ανατολικά και δυτικά του οχυρωμένου λόφου⁸³¹. Σε αυτό το πλαίσιο, αξίζει να ληφθεί υπόψη η απουσία αρκετών προσπελάσιμων σημείων κατά μήκος της ακτογραμμής ανάμεσα σε Μαραθώνα και Ραμνούντα⁸³². Επιπρόσθετα, ο χώρος που απέμενε περιμετρικά του φρουρίου είχε αποσιλωθεί από οποιαδήποτε βλάστηση.

Σχετικά με τα μειονεκτήματα του τόπου κατασκευής του, η ενδεχόμενη κατάληψη της πεδιάδας του Λιμικού ενείχε τον επακόλουθο κίνδυνο αποκλεισμού του λόφου και από τις τρεις πλευρές του⁸³³. Καθίστατο εφικτή, έτσι, η τοποθέτηση πολιορκητικών μηχανών πλησίον των τειχών του φρουρίου⁸³⁴. Επιπλέον, τα εχθρικά στρατεύματα ήταν δυνατό να αποβιβαστούν είτε στις δύο λιμενικές εγκαταστάσεις του Ραμνούντα, είτε σε ακτή εκτάσεως περίπου 200 μ., που βρισκόταν ανατολικά του αντίστοιχου λιμένα του⁸³⁵. Επιπρόσθετα, ο Πετράκος αναφέρει την πιθανότητα αποβίβασης στρατευμάτων και σε επιμέρους σημεία της βραχέδους ακτογραμμής του φρουρίου⁸³⁶.

Αναφορικά με τον εξωτερικό περίβολό του, αυτός περικλείει κατά μήκος τον παράκτιο λόφο τόσο στο ύψος των προπόδων του, όσο και στις απόκρημνες πλευρές του⁸³⁷. Απόρροια αυτού του γεγονότος θεωρείται η ανέγερση στιβαρών και ισοδομικών σκελών στα προσβάσιμα τμήματα του λόφου⁸³⁸. Τα συγκεκριμένα σκέλη αποτελούνται από εξωτερικό και εσωτερικό μέτωπο, ενώ ο ενδιάμεσος χώρος τους

⁸²⁹ Πετράκος 1999α, 23-34, 47-48. Πετράκος 2020, 27.

⁸³⁰ Πετράκος 1999α, 7-16, 48-49. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η πεδιάδα του Λιμικού.

⁸³¹ Πετράκος 1999α, 48-49.

⁸³² Πετράκος 1999α, 7-16.

⁸³³ Πετράκος 1999α, 49.

⁸³⁴ Lauter 1992, 80. Lawrence 1979, 308. Πετράκος 1999α, 49.

⁸³⁵ Πετράκος 1999α, 49, 73. Ειδικότερα η κοιλάδα της δυτικής λιμενικής εγκατάστασης ενδείκνυται για ενδεχόμενη αποβίβαση και στρατοπέδευση εχθρικών στρατιωτικών δυνάμεων.

⁸³⁶ Πετράκος 1999α, 73. Αυτή η άποψη στηρίζεται στη μελέτη της πορείας ανάπτυξης επιμέρους τμημάτων της συνολικής οχύρωσής του.

⁸³⁷ Chandler 1926, 17-19. Ober 1985, 135-137. Rouilloux 1954, 36-38. ΠΑΕ 1990, 18-21. Πετράκος 1999α, 47, 49, 51. Συγκεκριμένα, ο παραπάνω λόφος είναι προσβάσιμος από την ανατολική και νότια πλαγιά του. Αντιθέτως, η βορειοανατολική, βόρεια, βορειοδυτική, καθώς και η δυτική πλευρά του χαρακτηρίζονται ως απότομες.

⁸³⁸ Chandler 1926, 17-19. Ober 1985, 135-137. Πετράκος 1999α, 47, 49, 78, 422.

καλύφθηκε με γέμισμα από αργούς λίθους⁸³⁹. Την ίδια στιγμή, η τειχοδομία της οχύρωσης στα δυσπρόσιτα σημεία του λόφου διακρίνεται από έναν μη προσεγμένο και συμπαγή χαρακτήρα⁸⁴⁰. Παρά ταύτα, παρατηρείται η εκτενής χρήση μαρμάρινων λιθοπλίνθων λευκού χρώματος, με σκοπό την ανέγερση του εξωτερικού τείχους του φρουρίου⁸⁴¹. Αντιθέτως, ο Rouilloux υποστήριξε πως το παραπάνω αρχιτεκτόνημα κατασκευάστηκε από ασβεστόλιθους, φαιού χρώματος⁸⁴². Το συνολικό μήκος του οχυρωματικού περιβόλου ανέρχεται περί τα 800 μ., ενώ αυτός έχει διατηρηθεί σε αρκετά καλή κατάσταση⁸⁴³. Η παραπάνω κατάσταση διατήρησής του σε συνδυασμό με τη μελέτη των κατά τύπους τμημάτων του κατέδειξαν πως το κατώτερο μέρος του εξωτερικού τείχους του φρουρίου συγκροτούνταν από λίθους και η ανωδομή του είχε κατασκευαστεί από ωμοπλίνθους⁸⁴⁴. Επιπρόσθετα, οι πύργοι του χαρακτηρίζονται για το ορθογώνιο σχήμα των κατόψεών τους και για τη συμπαγή αρχιτεκτονική δομή τους⁸⁴⁵.

Το νότιο σκέλος του εξωτερικού περιβόλου, μήκους 60 μ. και πλάτους 2 έως 3μ., οικοδομήθηκε πρώτο, πριν από τα υπόλοιπα τμήματά του (**Εικ. 64**)⁸⁴⁶. Επιπλέον, το μέγιστο διατηρημένο ύψος του σε κάποια σημεία υπολογίζεται σε 3.96 μ.⁸⁴⁷ Κατά μήκος του νοτίου σκέλους απαντούν τέσσερις ορθογώνιοι πύργοι, οι οποίοι συνδέονται οργανικά μαζί του⁸⁴⁸. Πρόκειται για τα πυργοειδή κτίσματα Α, Β, C και D⁸⁴⁹. Ως προς τις διαστάσεις τους το πλάτος τους υπολογίζεται σε 4.75 μ., 2.52 μ., 7.25 μ. και 4.75 μ. αντίστοιχα⁸⁵⁰. Επιπλέον, το βάθος των πύργων Α και D ανέρχεται σε 3 μ., ενώ των αντίστοιχων αρχιτεκτονημάτων Β και C είναι 5.35 μ. και 5.57 μ. Ο πύργος Α εντοπίζεται στο δυτικό πέρας του νοτίου τείχους, ενώ το κτίσμα D τοποθετείται στο ανατολικό άκρο του⁸⁵¹. Σχετικά με τα πυργοειδή οικοδομήματα Β

⁸³⁹ Ober 1985, 135-137. Πετράκος 1999α, 52-53.

⁸⁴⁰ Chandler 1926, 17-19. Ober 1985, 135-137. Πετράκος 1999α, 47.

⁸⁴¹ Chandler 1926, 17-19. Ober 1985, 135-137. Πετράκος 1999α, 47, 49, 78, 422. Το συγκεκριμένο είδος πετρώματος προέρχεται από το λόφο του Αμφιαρείου και το όρος Μπρέκ Ντιάθ, όπου έχουν εντοπιστεί ίχνη λατόμευσης. Οι παραπάνω περιοχές τοποθετούνται νοτιοδυτικά και δυτικά της φρουριακής εγκατάστασης του Ραμνούνα.

⁸⁴² Rouilloux 1954, 10.

⁸⁴³ Chandler 1926, 17-19. Rouilloux 1954, 36-38. Πετράκος 1999α, 51.

⁸⁴⁴ Πετράκος 1999α, 51.

⁸⁴⁵ Πετράκος 1999α, 49.

⁸⁴⁶ Ober 1985, 135-137. ΠΑΕ 1990, 14-16.

⁸⁴⁷ Chandler 1926, 17-19.

⁸⁴⁸ Ober 1985, 135-137. Rouilloux 1954, 23-27. Πετράκος 1999α, 51-53.

⁸⁴⁹ Πετράκος 1999α, 51-53.

⁸⁵⁰ Rouilloux 1954, 23-27. Πετράκος 1999α, 51-53.

⁸⁵¹ Ober 1985, 135-137. Rouilloux 1954, 23-27. Πετράκος 1999α, 51-53.

και C, αυτά πλαισιώνουν την κεντρική πύλη του φρουρίου (**Εικ. 65**)⁸⁵². Ειδικότερα, η ίδια με πλάτος ανοίγματος 3.20 έως 3.50 μ. θεωρούνταν η παλαιότερη και επίσημη είσοδος του φρουρίου μέχρι το κλείσιμό της κατά τους Ελληνιστικούς χρόνους⁸⁵³. Ως προς το νότιο σκέλος του εξωτερικού τείχους, οι λιθόπλινθοί του ξεχωρίζουν για την κατεργασία των τεσσάρων εδρών τους, ενώ η εξωτερική και εσωτερική όψη τους παραμένει ακατέργαστη. Οι λίθοι οργανώνονται σε επάλληλες ανισοϋψείς στρώσεις, καθώς το ύψος τους κυμαίνεται από 0.50 έως 0.60 μ.⁸⁵⁴ Επιπρόσθετα, οι αρμοί τους είναι κάθετοι ή λοξοί, χωρίς, όμως, να παρατηρείται η συναρμογή τους⁸⁵⁵. Σύμφωνα με τον Ober, τα κενά ανάμεσα στους λιθοπλίνθους καλύπτονται με τη χρήση επάλληλων λίθινων πλακών⁸⁵⁶.

Στη συνέχεια, από τη βόρεια πλευρά του πύργου D παρατηρείται η ανάπτυξη του ανατολικού σκέλους του εξωτερικού τείχους, μήκους 140 μ. και πλάτους 2 έως 3 μ. (**Εικ. 66**)⁸⁵⁷. Παρόλα αυτά, το παρόν σκέλος του φρουρίου δε συνδέεται οργανικά με το αντίστοιχο νότιό του. Σύμφωνα με τον Πετράκο, το ύψος του λίθινου μέρους του ανατολικού τείχους εκτιμάται σε τουλάχιστον 6 μ.⁸⁵⁸ Στο συγκεκριμένο τμήμα της οχύρωσης απαντούν οι ορθογώνιοι πύργοι F και G, οι οποίοι τοποθετούνται βορειότερα της ανατολικής πύλης E του φρουρίου⁸⁵⁹. Αναφορικά με την οικοδομική μορφή του ανατολικού σκέλους, αυτή προσεγγίζει σε σημαντικό βαθμό τη τειχοδομία

⁸⁵² Chandler 1926, 17-19. Lawrence 1979, 315. Ober 1985, 135-137. Pouilloux 1954, 23-27. Πετράκος 1999α, 51-53. Σύμφωνα με τον Πετράκο, το ανατολικό μισό του νοτίου σκέλους δεν ευθυγραμμίζεται με το αντίστοιχο δυτικό τμήμα του με αποτέλεσμα ο πύργος C να εξέχει προς τον εξωτερικό χώρο, νότια της κεντρικής πύλης. Μέσα από την παρούσα συνθήκη καθίστανται σαφείς παγωμένες στρατηγικές τακτικές της αρχαίας Ελληνικής αμυντικής αρχιτεκτονικής.

⁸⁵³ ΠΑΕ (1990), 4-18. ΠΑΕ (1991), 1-3. Πετράκος 1999α, 48, 53-56, 61. Πετράκος 2020, 29. Σε αυτό το πλαίσιο, ο ανοιχτός χώρος, νότια αυτής, ήταν ιδιαίτερα επιμελημένος και διακοσμημένος με αναθήματα ή με ενεπίγραφες στήλες που περιείχαν ψηφίσματα. Επιπλέον, η νότια πύλη αποτελούσε τη μεγαλύτερη και πιο οχυρωμένη είσοδο του φρουρίου.

⁸⁵⁴ Chandler 1926, 17-19. Πετράκος 1999α, 51-53.

⁸⁵⁵ Chandler 1926, 17-19. Ober 1985, 135-137. Pouilloux 1954, 23-27. Πετράκος 1999α, 51-53. Αντιθέτως, η Chandler υποστηρίζει την αποκλειστική ύπαρξη κάθετων αρμών μεταξύ των επιμέρους λίθων, μέσω των οποίων επιτυγχάνεται η ομαλή σύνδεσή τους.

⁸⁵⁶ Ober 1985, 135-137.

⁸⁵⁷ Ober 1985, 135-137. Pouilloux 1954, 27-30. Πετράκος 1999α, 62-63.

⁸⁵⁸ Πετράκος 1999α, 62-63.

⁸⁵⁹ Ober 1985, 135-137. Pouilloux 1954, 27-30. ΠΑΕ (1990), 17-18. Πετράκος 1999α, 61-70. Πετράκος 1999β, 16-17. Η εξέταση της κατασκευαστικής όψης του πυργοειδούς κτίσματος G ανέδειξε πως η ανέγερσή του προηγήθηκε του ανατολικού σκέλους. Σχετικά με την ανατολική είσοδο E, αυτή κατασκευάστηκε το 248/247 π.Χ. και σχετίζεται με το επακόλουθο κλείσιμο της νότιας κεντρικής πύλης του φρουρίου.

του νοτίου τμήματος του εξωτερικού περιβόλου⁸⁶⁰. Παρόλα αυτά, παρατηρούνται ορισμένες αποκλίσεις από την παραπάνω τεχνοτροπική τάση⁸⁶¹.

Ακολούθως, από τη βορειοανατολική γωνία του πυργοειδούς αρχιτεκτονήματος G λαμβάνει χώρα η οικοδόμηση του βορείου σκέλους του εξωτερικού περιβόλου, το οποίο καλύπτει την αντίστοιχη απόκρημη πλευρά του λόφου του φρουρίου. Ωστόσο, τα λείψανά του παραμένουν σποραδικά και διάσπαρτα κατά μήκος της παραπάνω έκτασης⁸⁶². Ένας ορθογώνιος πύργος, όμως, και δύο επιμέρους τμήματα του βορείου σκέλους έχουν διασωθεί στη βορειοδυτική γωνία του λόφου. Συγκεκριμένα, πρόκειται για το πυργοειδές οικοδόμημα M, την πυλίδα L και το τείχος M-N⁸⁶³. Σχετικά με τον συγκεκριμένο πύργο, αυτός έχει θεμελιωθεί επάνω σε ογκώδεις βράχους του λόφου και το πλάτος του υπολογίζεται σε 6 μ.⁸⁶⁴ Η τειχοδομία του πύργου M προσομοιάζει στην τεχνοτροπική απόδοση του νοτίου σκέλους του εξωτερικού περιβόλου (**Εικ. 67**)⁸⁶⁵. Σύμφωνα με τον Πετράκο, το αξιοσημείωτο μέγεθος των κατεργασμένων λίθων του και η ομαλή συναρμογή τους καθιστούν το παρόν πυργοειδές κτίσμα αρχαιότερο των αναλημματικών τοίχων του ιερού της Νεμέσεως⁸⁶⁶. Επιπρόσθετα, δύο κάθετες ταινίες διατρέχουν τις ακμές των δύο πλευρών της βορειοδυτικής γωνίας του πύργου M. Ανατολικά και σε κοντινή απόσταση από τον ίδιο, βρέθηκε η πυλίδα L, το πλάτος της οποίας ανέρχεται σε 1.30 μ.⁸⁶⁷ Σχετικά με το τείχος M-N, αυτό συγκροτείται πλησίον της νοτιοδυτικής γωνίας του πυργοειδούς οικοδομήματος M και διαμορφώνεται από αδρούς ογκολίθους, οι οποίοι όμως συναρμολογούνται αρμονικά μεταξύ τους (**Εικ. 68**)⁸⁶⁸. Από τον πύργο M αναπτύσσεται ένα επιμέρους σκέλος της οχύρωσης του φρουρίου με κατεύθυνση την ακτή, το οποίο απολήγει στον ορθογώνιο προμαχώνα M'⁸⁶⁹. Το συγκεκριμένο τμήμα

⁸⁶⁰ Rouilloux 1954, 27-30. Πετράκος 1999α, 62-63.

⁸⁶¹ Ober 1985, 135-137. Rouilloux 1954, 27-30. ΠΑΕ (1990), 17. ΠΑΕ (1995), 1-2. Πετράκος 1999α, 62-63. Η παραπάνω συνθήκη οφείλεται στην προσπάθεια εξοικονόμησης πόρων για την οικοδόμηση του ανατολικού σκέλους.

⁸⁶² Chandler 1926, 17-19. Ober 1985, 135-137. Rouilloux 1954, 29-32. ΠΑΕ 1990, 18. Πετράκος 1999α, 70-73.

⁸⁶³ Rouilloux 1954, 30-32. Πετράκος 1999α, 70-73.

⁸⁶⁴ Πετράκος 1999α, 70-73.

⁸⁶⁵ Rouilloux 1954, 30-32. Πετράκος 1999α, 70-73.

⁸⁶⁶ Πετράκος 1999α, 70-73. Οι εν λόγω λίθοι ξεχωρίζουν για τους λοξούς αρμούς τους.

⁸⁶⁷ ΠΑΕ 1990, 18. Πετράκος 1999α, 70-73.

⁸⁶⁸ Rouilloux 1954, 30-32. Πετράκος 1999α, 70-73.

⁸⁶⁹ Chandler 1926, 17-19. Ober 1985, 135-137. Rouilloux 1954, 29-32. Πετράκος 1999α, 70-73. Πέραν από το συγκεκριμένο σκέλος, άλλα δύο παρεμφερή αρχιτεκτονήματα έχουν εντοπιστεί στο βόρειο τμήμα του εξωτερικού τείχους, τα οποία είχαν ανεγερθεί επί της γωνίας H και του σημείου J αντίστοιχα. Και τα δύο αυτά σκέλη κατέληγαν στην ακτή. Κατά αυτό τον τρόπο, η αμυντική ισχύς του φρουρίου ενισχυόταν περαιτέρω και επεκτεινόταν κατά μήκος της βόρειας παράλιας ζώνης.

της έχει κατασκευαστεί από μεγάλους λίθους, ανάμεσα στους οποίους παρεμβάλλονται μικρότεροι λιθόπλινθοι, οργανωμένοι σε οριζόντιους δόμους⁸⁷⁰. Ως προς τον προμαχώνα Μ', αυτός τοποθετείται 25 μ. πάνω από τη θάλασσα και οι διαστάσεις του ανέρχονται σε 6.50x13.25 μ. (**Εικ. 69**)⁸⁷¹.

Από το βορειοδυτικό πέρας του τμήματος M-N του βορείου σκέλους, παρατηρείται η οικοδόμηση του αντίστοιχου δυτικού, το οποίο απολήγει στον πύργο Α και διακρίνεται για την τεθλασμένη κάτοψη του⁸⁷². Ειδικότερα, το δυτικό σκέλος απαντά σε υψηλά σημεία τόσο των απόκρημνων βράχων όσο και της δυσπρόσιτης πλαγιάς του λόφου⁸⁷³, σε μια προσπάθεια διασφάλισης της αμυντικής ισχύος του⁸⁷⁴. Σύμφωνα με τον Ober, το δυτικό τμήμα του εξωτερικού περιβόλου ξεχωρίζει για την αργολιθοδομή του, την ομαλή σύνδεση των επιμέρους λίθων του και τη μη συμπαγή κατασκευαστική όψη του⁸⁷⁵. Την ίδια στιγμή, πυλίδες και πύλες έχουν αποκαλυφθεί σε όλη την έκταση της οχύρωσης της δυτικής πλαγιάς. Πρόκειται για τις πυλίδες Ο και Q, το πλάτος των οποίων υπολογίζεται σε 1.00 μ. και 0.90 έως 1.15 μ. αντίστοιχα (**Εικ. 70**)⁸⁷⁶. Σχετικά με τις πύλες, αυτές ορίζονται ως W και X, το πλάτος των οποίων ανέρχεται σε 1.66 μ. και 0.83 μ. αντίστοιχα (**Εικ. 71**)⁸⁷⁷. Επιπρόσθετα, οι πύργοι R, T και U έχουν εντοπιστεί στο δυτικό σκέλος του εξωτερικού περιβόλου⁸⁷⁸.

Όπως έχει ήδη διατυπωθεί παραπάνω, το παράκτιο φρούριο του Ραμνούντα αποτελούνταν από δύο οχυρωματικούς περιβόλους. Έτσι, εκτός του εξωτερικού τείχους της παραπάνω αμυντικής εγκατάστασης, η ακρόπολη, η οποία εντοπίζεται

⁸⁷⁰ Ober 1985, 135-137. Πετράκος 1999α, 70-73.

⁸⁷¹ Πετράκος 1999α, 70-73.

⁸⁷² Chandler 1926, 17-19. Rouilloux 1954, 32-36. Πετράκος 1999α, 74-78. Το δυτικό σκέλος εφάπτεται στο νότιο τμήμα του εξωτερικού περιβόλου, καθώς αυτά δε συνδέονται τεκτονικά μεταξύ τους.

⁸⁷³ Chandler 1926, 17-19. Ober 1985, 135-137. Rouilloux 1954, 32-37. ΠΑΕ 1990, 18-21. Πετράκος 1999α, 74-78.

⁸⁷⁴ ΠΑΕ 1990, 18-21.

⁸⁷⁵ Ober 1985, 135-137.

⁸⁷⁶ Πετράκος 1999α, 74-78, 151. Σε αυτό το πλαίσιο, το άνοιγμα Ο συνέδεε το φρούριο με το δυτικό λιμένα του. Αντιθέτως, η συνδυαστική χρήση των πυλίδων Ο και Q καθιστούσε εφικτή τη μετάβαση από την ακρόπολη προς το οικιστικό τμήμα της συγκεκριμένης οχυρής θέσης.

⁸⁷⁷ Πετράκος 1999α, 74-78. Οι προαναφερθείσες πύλες είχαν κατασκευαστεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην καθίστανται ορατές από μακρινή απόσταση και προσιτές από εχθρικά στρατεύματα. Επιπλέον, οι πύλες W και X επέτρεπαν την επικοινωνία του φρουρίου με τη δυτική ενδοχώρα του και με την αντίστοιχη λιμενική εγκατάστασή του.

⁸⁷⁸ Rouilloux 1954, 34-36. Πετράκος 1999α, 74-78. Το πυργοειδές κτίσμα R χαρακτηρίζεται για το ημικυκλικό σχήμα της κάτοψης του και τοποθετείται στο δυτικό άκρο μίας προεξοχής του λόφου, η οποία τειχίστηκε στο ύψος της κορυφής του.

στο βορειοδυτικό τμήμα της, είχε περιτειχιστεί **(Εικ. 63, 72)**⁸⁷⁹. Σχετικά με τον οχυρωματικό της περίβολο, το νότιο σκέλος του μήκους 30 μ. και πλάτους 1.70 μ. έχει διασωθεί ενιαίο έως το ύψος του εδάφους⁸⁸⁰. Παράλληλα, το εσωτερικό του ίδιου αρχιτεκτονήματος έχει καλυφθεί με γέμισμα, αποτελούμενο από ακατέργαστους λίθους και χώμα. Παρόλα αυτά, η εξωτερική παρειά του νοτίου σκέλους χαρακτηρίζεται για την ποικιλομορφία της τοιχοποιίας της, καθώς εκεί έχουν αναγνωριστεί έξι παραλλαγμένες αποδόσεις της **(Εικ. 73, 74)**⁸⁸¹. Σύμφωνα με τους Chandler και Lauter, όλα τα επιμέρους τμήματα του παραπάνω σκέλους οικοδομήθηκαν σύμφωνα με την πολυγωνική μέθοδο λιθοδομής, καθώς τα διάκενα μεταξύ των λίθων καλύπτονταν με μικρές επάλληλες πέτρες ή λίθινες πλάκες⁸⁸². Εκτός από τους μεγάλους πολυγωνικούς λιθοπλίνθους, έχουν ανευρεθεί επιμήκεις ορθογώνιοι και τραπεζιόσχημοι λίθοι σε αρκετά τμήματα του νοτίου σκέλους⁸⁸³. Σύμφωνα με τον Ober, το δυτικό μισό του χαρακτηρίζεται για την πολυγωνική τοιχοποιία του, η οποία οργανώνεται σε επάλληλους δόμους, ενώ το αντίστοιχο ανατολικό διακρίνεται για την ακανόνιστη λιθοδομή του⁸⁸⁴. Αυτές οι αξιοσημείωτες παραλλαγές της τοιχοποιίας του σκέλους και η χρήση διαφόρων λίθων σε επιμέρους τμήματά του ίσως οφείλονται στην ταυτόχρονη δράση ποικίλων ομάδων τεχνιτών και στη σειρά μεταφοράς του οικοδομικού υλικού στο παρόν αρχιτεκτόνημα⁸⁸⁵. Οι συγκεκριμένες ενέργειες σχετίζονται με κατασκευαστικές ή επιδιορθωτικές εργασίες εκεί⁸⁸⁶. Υπό αυτές τις συνθήκες, η βραχύδης επιφάνεια του λόφου φαίνεται πως αποτέλεσε την πηγή προέλευσης των λίθων για την κατασκευή του τείχους της ακρόπολης⁸⁸⁷.

Στη συνέχεια, ανατολικά του νοτίου τμήματος της οχύρωσης της ακρόπολης εντοπίζεται η κύρια πύλη της, πλάτους 2.18 έως 2.50 μ. **(Εικ. 75)**⁸⁸⁸. Στην ανατολική

⁸⁷⁹ Chandler 1926, 17-19. Lauter 1992, 77-81. Lawrence 1979, 131, 172. Ober 1985, 135-137. Rouilloux 1954, 39-42. Πετράκος 1999α, 141-154.

⁸⁸⁰ Πετράκος 1999α, 141-144.

⁸⁸¹ Lauter 1992, 77-81. Rouilloux 1954, 39-42. Πετράκος 1999α, 141-144.

⁸⁸² Chandler 1926, 17-19. Lauter 1992, 77-81. Ober 1985, 135-137. Rouilloux 1954, 39-42. Πετράκος 1999α, 141-144. Κατά τους Ober και Πετράκο, η παρούσα μέθοδος κάλυψης των ενδιάμεσων κενών των λιθοπλίνθων άγγιζε τα όρια της εκζήτησης και της διακοσμητικότητας.

⁸⁸³ Rouilloux 1954, 39-42. Πετράκος 1999α, 141-144.

⁸⁸⁴ Ober 1985, 135-137.

⁸⁸⁵ Lauter 1992, 77-81. Πετράκος 1999α, 141-144.

⁸⁸⁶ Lauter 1992, 77-81. Rouilloux 1954, 39-42. Πετράκος 1999α, 141-144.

⁸⁸⁷ Πετράκος 1999α, 152. Τχνη συστηματικής λατόμευσης έχουν ανευρεθεί στην παρούσα τοποθεσία.

⁸⁸⁸ Rouilloux 1954, 39-42. Πετράκος 1999α, 81-83, 145-147. Πετράκος 1999β, 92-93. Μέσω του ίδιου ανοίγματος, του οποίου η εξωτερική περιοχή είχε διακοσμηθεί με αναθήματα, επιτρεπόταν η επικοινωνία της ακρόπολης με τους υπόλοιπους χώρους του φρουρίου.

πλευρά της παραπάνω εισόδου είχε ανεγερθεί ορθογώνιος πύργος, ο οποίος διασφάλιζε την προστασία της⁸⁸⁹. Σχετικά με τις διαστάσεις του συγκεκριμένου κτίσματος, αυτές υπολογίζονται σε 9.80x6.70x6.40 μ., ενώ το διατηρηθέν ύψος του ανέρχεται σε 2.97⁸⁹⁰. Ο πύργος της ακρόπολης έχει οικοδομηθεί με τη χρήση ακατέργαστων και επεξεργασμένων λίθων, οι οποίοι οργανώνονται σε επάλληλες στρώσεις. Σύμφωνα με τους Rouilloux και Πετράκο, η τοιχοδομία και η κατεργασία του δομικού υλικού του είναι αντίστοιχες εκείνων που απαντούν στο νότιο σκέλος του εξωτερικού περιβόλου⁸⁹¹. Παρόλα αυτά, στο εσωτερικό του συμπαγούς ορθογωνίου πύργου αποκαλύφθηκαν τα αρχιτεκτονικά λείψανα ενός κυκλικού αντίστοιχου κτιρίου (**Εικ. 76**)⁸⁹². Πρόκειται για έναν μεμονωμένο πύργο, ο οποίος διασώζεται σε ύψος 0.40 έως 1.20 μ.⁸⁹³ Ταυτόχρονα, το πλάτος του τοίχου του εκτιμάται στα 1.10 μ., η εξωτερική διάμετρος του υπολογίζεται σε 6.00 μ. και η αντίστοιχη εσωτερική σε 3.80 μ.⁸⁹⁴ Ως προς την αρχιτεκτονική δομή του κυκλικού πυργοειδούς οικοδομήματος, η εξωτερική και εσωτερική όψη του συγκροτούνται από μεγάλους λίθους, ανάμεσα στους οποίους παρεμβάλλονται βύσματα και μεσαίες ή μικρές λίθινες πλάκες.⁸⁹⁵

Στη βόρεια πλευρά του ορθογωνίου πύργου της ακρόπολης εντοπίζεται η κατασκευή ενός σκέλους του οχυρωματικού περιβόλου, το οποίο απολήγει στη βορειοδυτική πυλίδα Q⁸⁹⁶. Ελάχιστα κατάλοιπα του παρόντος αρχιτεκτονήματος διασώζονται σε ικανοποιητικό ύψος, καθώς η πλειοψηφία τους διατηρείται στο επίπεδο της θεμελίωσής του⁸⁹⁷. Αναφορικά με την κατασκευαστική μορφή του ανατολικού και βορείου σκέλους της ακρόπολης, αυτή χαρακτηρίζεται από ποικιλομορφία. Ειδικότερα, το τμήμα της οχύρωσής της, το οποίο αναπτύσσεται βόρεια του ορθογωνίου πύργου της κύριας πύλης, αποτελείται από εξωτερικό και

⁸⁸⁹ Chandler 1926, 17-19. Ober 1985, 135-137. Rouilloux 1954, 39-42. ΠΑΕ (1997), 18-20. Πετράκος 1999α, 145-147. Πετράκος 2020, 281-282.

⁸⁹⁰ Rouilloux 1954, 39-42. Πετράκος 1999α, 145-147. Πετράκος 2020, 281-282.

⁸⁹¹ Rouilloux 1954, 39-42. ΠΑΕ (1997), 18-20. Πετράκος 2020, 281-282.

⁸⁹² Ober 1985, 135-137. Rouilloux 1954, 39-42. Πετράκος 1999α, 147-148. Πετράκος 2020, 282-284.

⁸⁹³ Rouilloux 1954, 39-42. Πετράκος 1999α, 147-148. Πετράκος 2020, 282-284. Ο Rouilloux υποστήριξε πως αυτός ανήκε σε πρωιμότερη οχύρωση της ακρόπολης.

⁸⁹⁴ Πετράκος 1999α, 147-148. Πετράκος 2020, 282-284.

⁸⁹⁵ Rouilloux 1954, 39-42. Πετράκος 1999α, 147-148. Πετράκος 2020, 282-284.

⁸⁹⁶ Chandler 1926, 17-19. Ober 1985, 135-137. Rouilloux 1954, 39-42. Πετράκος 1999α, 144. Πετράκος 2020, 277-280.

⁸⁹⁷ Rouilloux 1954, 39-42. Πετράκος 1999α, 144, 152. Πετράκος 2020, 277-280. Σε αυτό το πλαίσιο, αξίζει να σημειωθεί πως το μεγαλύτερο μέρος της βόρειας οχύρωσης της ακρόπολης είχε καταρρεύσει κατά την Αρχαιότητα και ελάχιστα αρχιτεκτονικά λείψανα της διασώζονται εκεί.

εσωτερικό μέτωπο⁸⁹⁸. Η εξωτερική όψη του συγκροτείται από μεγάλους λαξευμένους λιθοπλίνθους, ενώ η αντίστοιχη εσωτερική διαμορφώνεται από αδρά ορθογωνισμένους λίθους και μικρές λίθινες πλάκες⁸⁹⁹. Ο ενδιάμεσος χώρος μεταξύ των μετώπων του τείχους καλύφθηκε με αργούς λίθους και χώμα⁹⁰⁰. Παρόλα αυτά, η ισχύουσα τειχοδομία του διατηρείται σε μήκος 8 μ. και σε πλάτος 1.60 μ., ενώ στη συνέχεια τροποποιείται ριζικά⁹⁰¹. Το νέο τείχος διακρίνεται πλέον για την αργολιθοδομή του. Ωστόσο, η ύπαρξη απόκρημνων βράχων κατά μήκος της δυτικής πλαγιάς του λόφου διέκοπτε την πορεία του βόρειου σκέλους του πλησίον της πυλίδας Q⁹⁰². Σχετικά με το ύψος του οχυρωματικού περιβόλου της ακρόπολης, οι συνθήκες διατήρησής του δεν επιτρέπουν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Σύμφωνα με τον Πετράκο, το ελάχιστο συνολικό ύψος του εκτιμάται περί τα 6.00 μ., ενώ το πλάτος του υπολογίζεται σε ± 1.70 μ.⁹⁰³ Σε αυτό το πλαίσιο, ο ίδιος ερευνητής υποστήριξε την πιθανή διαμόρφωση της ανωδομής του τείχους από ωμοπλίνθους⁹⁰⁴.

Η συνολική έκταση της ακρόπολης εκτιμάται περί τα 4.400 μ², ενώ εκεί είχε οργανωθεί το άνω στρατόπεδο του φρουρίου⁹⁰⁵. Συγκεκριμένα, αυτό συγκροτούνταν από πυκνά διαρρυθμισμένα αρχιτεκτονήματα, τα οποία χρησιμοποιούνταν ως οικήματα για τη διαμονή της μόνιμης στρατιωτικής δύναμής του, αλλά και ως γραφεία⁹⁰⁶. Υπό αυτές τις συνθήκες, η χρήση του περιβόλου της ακρόπολης ίσως αποσκοπούσε στον περιορισμό της στρατιωτικής δύναμης του φρουρίου εκεί, παρά στη διαμόρφωση μίας δεύτερης αμυντικής γραμμής κατά τη διάρκεια των πολιορκητικών επιχειρήσεων εναντίον του⁹⁰⁷. Επιπλέον, στο χώρο μεταξύ των δύο

⁸⁹⁸ Πετράκος 2020, 277-280.

⁸⁹⁹ Chandler 1926, 17-19. Ober 1985, 135-137. Rouilloux 1954, 39-42. Πετράκος 1999α, 144. Πετράκος 2020, 277-280.

⁹⁰⁰ Πετράκος 2020, 277-280.

⁹⁰¹ Rouilloux 1954, 39-42. Πετράκος 1999α, 144. Πετράκος 2020, 277-280.

⁹⁰² Rouilloux 1954, 39-42. Πετράκος 1999α, 77, 144, 152. Πετράκος 2020, 277-280.

⁹⁰³ Πετράκος 1999α, 144-145.

⁹⁰⁴ Πετράκος 1999α, 145, 147. Πετράκος 2020, 277-280, 284.

⁹⁰⁵ Πετράκος 1999α, 85-88, 141, 148-151. Πετράκος 2020, 223-226, 277. Στο νότιο τμήμα του φρουρίου εντοπίστηκε το κάτω στρατόπεδό του, το οποίο λειτουργούσε και ως γυμνάσιο (**Εικ. 77**). Πρόκειται για έναν ανοιχτό χώρο, ο οποίος περικλείεται από έναν περίβολο. Η έκτασή του ανέρχεται σε 23.80- 28.50x49.60 μ. Το κάτω στρατόπεδο-γυμνάσιο προοριζόταν για τα στρατεύματα, τα οποία διέμεναν προσωρινά στο φρούριο του Ραμνούντα.

⁹⁰⁶ Πετράκος 1999α, 141, 148-151. Πετράκος 2020, 277, 315-321.

⁹⁰⁷ Rouilloux 1954, 78-79. Πετράκος 1999α, 141-145, 153-154. Πετράκος 2020, 277-280. Σύμφωνα με τον Πετράκο, η δεύτερη ερμηνεία της λειτουργίας του τείχους της στηριζόταν στις περιορισμένες πληροφορίες των παλαιότερων ερευνητών για την οργάνωση της ζωής εντός του φρουρίου του Ραμνούντα. Παρόλα αυτά, η εξέταση της στατικότητας, του ύψους και των υλικών δόμησης του αρχιτεκτονήματος της ακρόπολης δε συνάδει με την παραπάνω θεώρηση.

τειχών της συγκεκριμένης φρουριακής εγκατάστασης είχαν οικοδομηθεί δημόσια και ιδιωτικά κτίρια, άρρηκτα συνδεδεμένα με τον καθημερινό βίο των κατοίκων της⁹⁰⁸.

Σε ό, τι αφορά στη χρονολόγηση του παράκτιου φρουρίου του Ραμνούντα, δεν επικρατεί ομοφωνία ανάμεσα στους ερευνητές. Αναλυτικότερα, η πλειοψηφία τους υποστηρίζει πως η τείχιση της ακρόπολης του προηγήθηκε χρονολογικά της ανέγερσης του εξωτερικού περιβόλου⁹⁰⁹. Έτσι, η Chandler και άλλοι μελετητές χρονολόγησαν το τείχος της από τον 6^ο έως τα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ.⁹¹⁰ Σύμφωνα με τον Πετράκο, η αποσπασματική κατάσταση διατήρησης του οχυρωματικού περιβόλου της ακρόπολης δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με τη χρονολόγηση του⁹¹¹. Ωστόσο, ο ορθογώνιος πύργος της κυρίας εισόδου της αποτελεί εξαίρεση. Συγκεκριμένα, η εξέταση των ανασκαφικών δεδομένων του και η συγκριτική μελέτη του ιδίου με άλλα αρχιτεκτονήματα της ευρύτερης περιοχής του Ραμνούντα ανάγουν την κατασκευή του παραπάνω πυργοειδούς κτίσματος έως τα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ.⁹¹² Ακολούθως, το εξωτερικό τείχος του φρουρίου χρονολογείται από το 412 π.Χ. έως την εποχή του Χρεμωνιδείου Πολέμου (268/267-261 π.Χ.)⁹¹³ Παρά τη συμβατική χρονολόγηση της ίδρυσης του φρουρίου κατά το 412 π.Χ. από τους παλαιότερους μελετητές, οι Elliot και Πετράκος διατείνονται πως η ανέγερσή του έλαβε χώρα κατά πάσα πιθανότητα γύρω στα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ.⁹¹⁴

4.4 Σούνιο

Το ακρωτήριο του Σουνίου τοποθετείται γεωγραφικά στη νοτιοανατολική περιοχή της Αττικής χερσονήσου⁹¹⁵. Συγκεκριμένα, το εν λόγω γεωλογικό έξαρμα αποτελεί

⁹⁰⁸ Chandler 1926, 17-19. Ober 1985, 135-137. Pouilloux 1954, 67-92. Πετράκος 1999α, 81-140. Πετράκος 2020, 27-276.

⁹⁰⁹ Chandler 1926, 17-19. Lauter 1992, 77-81. Lawrence 1979, 131. Ober 1985, 135-137. Pouilloux 1954, 39-66. Εντούτοις, ο Lawrence θεωρεί πως τα παραπάνω γεγονότα συνέβησαν με αντίστροφη σειρά.

⁹¹⁰ Chandler 1926, 17-19. Lauter 1992, 77-81. Ober 1985, 135-137. Pouilloux 1954, 39-66.

⁹¹¹ Πετράκος 1999α, 78-80, 141-144.

⁹¹² Πετράκος 1999α, 78-80. Πετράκος 2020, 281-282.

⁹¹³ Chandler 1926, 17-19. Lauter 1992, 77-81. Lawrence 1979, 131, 308. Ober 1985, 135-137. Pouilloux 1954, 43-66.

⁹¹⁴ Eliot 1956, 199-201. Πετράκος 1999α, 78-80.

⁹¹⁵ Milchhoefer 1889, 29-30. Θεοδοροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, 8. Σαλλιώρα-Οικονομάκου 2004, 42. Στάης 1920, 5. Το έδαφος είναι ιδιαίτερα επικλινές. Ωστόσο, στο δυτικό μισό της νότιας πλευράς

αναπόσπαστο τμήμα της ευρύτερης έκτασης της Λαυρεωτικής γης. Η ανθρώπινη δραστηριότητα στη χερσόνησο του Σουνίου απαντά ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους, όπως προκύπτει από τα αντλούμενα δεδομένα των ανασκαφικών εργασιών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας⁹¹⁶. Με την πάροδο των αιώνων και την έλευση της Εποχής του Σιδήρου, σημειώνεται η ίδρυση δύο ιερών στο χώρο του ακρωτηρίου, τα οποία σταδιακά εξελίσσονται σε σημαντικούς λατρευτικούς χώρους της ευρύτερης εδαφικής επικράτειας της πόλης-κράτους των Αθηνών. Πρόκειται για τα ιερά της Αθηνάς Σουριάδος και του Ποσειδώνος⁹¹⁷. Υπό αυτές τις συνθήκες, αξιοσημείωτο στοιχείο θεωρείται η πολιτική υπαγωγή της παρούσας περιοχής στον αρχαίο δήμο Σουνιέων της Λεοντίδος φυλής⁹¹⁸.

Παρόλα αυτά, στη χερσόνησο του Σουνίου έχουν εντοπιστεί εκτενή αρχιτεκτονικά λείψανα, τα οποία συνδέονται με την ύπαρξη αρχαίου φρουρίου στην γεωγραφική αυτή θέση. Αναλυτικά, παρατηρείται η ύπαρξη περιτειχισμένης έκτασης στο νοτιοδυτικό τμήμα του ακρωτηρίου, εντός της οποίας υπάγεται και το οριοθετημένο τέμενος του ιερού του Ποσειδώνος⁹¹⁹. Σχετικά με την εξακρίβωση της ύπαρξης της εν λόγω αμυντικής εγκατάστασης, οι ερευνητές συμφωνούν ομόφωνα με την άποψη του Βαλέριου Στάη, ανασκαφέα του χώρου (**Εικ. 78**)⁹²⁰. Ο Στάης, κατανοώντας την

του σημειώνεται η διαμόρφωση ενός ισόπεδου πλατώματος. Επιπλέον, το ακρωτήριο βρίσκεται σε υψόμετρο 60-80 μ. πάνω από τη στάθμη της θάλασσας.

⁹¹⁶ Θέμελης 1977, 7. Θεοδωροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, 10.

⁹¹⁷ Άριστοφ., *Ι.*, 559-561. Άριστοφ., *Όρνιθ.*, 864-866. Βιτρ., *De arch.*, 4, 8, 4. Εϋρ., *Κύκλ.*, 293-295. Ήρόδ., *Ίστ.*, 8, 121, 1. Όμ., *Όδ.*, 3, 276-285. Πaus., *Έλλ. Περιήγ.*, 1, 28, 2. Πaus., *Έλλ. Περιήγ.*, 10, 25, 2. Σοφ., *Αΐ.*, 1219-1222. Στέφ. Βυζ., *Έθν.*, 582. Ψ.-Σκύλαξ, *Περ.*, 57. Dinsmoor Jr. 1971, 8-29, 37-51. Θέμελης 1977, 7-14. Θεοδωροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, 3-7, 10-13, 17-28. Ορλάνδος 1917, 213-226. Σαλλιώρα-Οικονομάκου 2004, 33-50. Στάης 1900, 113-131. Στάης 1917, 168-170, 178-213. Στάης 1920, 9-55. Η πρώτη αναφορά στον ιερό χαρακτήρα της χερσονήσου του Σουνίου γίνεται από τον Όμηρο. Αναφορικά με τα δύο ιερά, η ίδρυσή τους τοποθετείται χρονικά περί το 700 π.Χ. Στη συνέχεια, το 480/479 π.Χ. λαμβάνει χώρα η καταστροφή των οικοδομημάτων των συγκεκριμένων λατρευτικών χώρων από τις Περσικές στρατιωτικές δυνάμεις. Ωστόσο, ένας καινούργιος ναός ανεγέρθη προς τιμήν της Αθηνάς κατά το α΄ μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ., ενώ ο νεώτερος ναός του Ποσειδώνα χρονολογείται γύρω στο 444-440 π.Χ. στο πλαίσιο του ευρύτερου οικοδομικού προγράμματος του Περικλή.

⁹¹⁸ Στέφ. Βυζ., *Έθν.*, 582. Στάης 1920, 5.

⁹¹⁹ Κικ., *Att.*, 7, 3, 10. Ψ.-Σκύλαξ, *Περ.*, 57. Dinsmoor Jr. 1971, 30. Goette 2000, 44-55. Milchhoefer 1889, 29-30. Mussche 1964, 423-432. Θέμελης 1977, 14. Θεοδωροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, 17, 21. Μπάικα 2013, 527. Στάης 1900, 121-122. Στάης 1920, 10-12. Το ιερό του Ποσειδώνα βρίσκεται στο υψηλότερο σημείο της χερσονήσου, ενώ το τέμενος της Αθηνάς Σουριάδος σε λόφο βορειοανατολικά του φρουρίου.

⁹²⁰ Dinsmoor Jr. 1971, 29-36. Goette 2000, 44-55. Kenny 1947, 194-200. Milchhoefer 1889, 29-30. Mussche 1964, 423-432. Ober 1985, 193. Van Rooy 1969, 173-174. Westlake 1948, 3. Θέμελης 1977, 14-15. Θεοδωροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, 14-15. Μπάικα 2013, 525-529. Πετράκος 1997, 229. Σαλλιώρα-Οικονομάκου 2004, 34-50. Στάης 1900, 117, 121-122. Στάης 1917, 170-175. Στάης 1920, 6-9. Πριν από τη διεξαγωγή ανασκαφικών ερευνών στο ακρωτήριο του Σουνίου από το Στάη, είχε

ευρύτερη στρατηγική σημασία της χερσονήσου του Σουνίου και εξετάζοντας τα επιμέρους αρχιτεκτονικά στοιχεία της συνολικής όψης του αρχαίου φρουρίου, απέδωσε την κατασκευή του στην πόλη-κράτος των Αθηνών⁹²¹.

Από το παραπάνω ακρωτήριο παρέχεται η δυνατότητα εποπτείας των θαλάσσιων περασμάτων, τα οποία επιτρέπουν την είσοδο στο Σαρωνικό κόλπο από το Βορρά και την πρόσβαση στον πορθμό του Ευρίπου μέσω του νότιου Ευβοϊκού κόλπου⁹²². Ταυτόχρονα, από την παραθαλάσσια τοποθεσία της χερσονήσου του Σουνίου η μετάβαση στις νήσους του Αιγαίου Πελάγους είναι σχετικά εύκολη. Επιπρόσθετα, η εγγύτητά της στα πλούσια σε μέταλλα και λοιπά ορυκτά εδάφη της Λαυρεωτικής ενισχύουν σημαντικά το γεωπολιτικό της χαρακτήρα⁹²³. Σύμφωνα με τον Κακαβογιάννη, η ίδρυση Αγορών στη συγκεκριμένη περιοχή ενδεχομένως συνδεόταν και με την προσπάθεια παραγωγής μεταλλευτικών προϊόντων με απώτερο σκοπό την προώθησή τους σε υποψήφιους πελάτες⁹²⁴. Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω δεδομένα, μπορεί κανείς να κατανοήσει την απόφαση των Αθηναίων να οχυρώσουν με σχετικά αξιοσημείωτα οικοδομήματα την άκρη της Σουνιάδος γης.

Παρά τη σταθερή επικέντρωση του ενδιαφέροντος των αρχαιολόγων γύρω από τα τεμένη των ναών της Αθηνάς και του Ποσειδώνος στην περιοχή της χερσονήσου του Σουνίου, πλέον έχει αποκατασταθεί σε μεγάλο βαθμό η πορεία της ανάπτυξης του αρχαίου φρουρίου εκεί⁹²⁵. Αναλυτικά, το συνολικό μήκος της οχύρωσης του υπολογίζεται στα 400 μ., ενώ το πλάτος της εκτιμάται στα 3.50 μ.⁹²⁶ Επιπρόσθετα, η συνολική έκταση του φρουρίου ανέρχεται περί τα 35 στρ.⁹²⁷ Κατά μήκος των οικοδομικών καταλοίπων του ανευρέθηκαν πύργοι, οι οποίοι ξεχωρίζουν για την

προηγηθεί μια εκτενής αναφορά σχετικά με την παρουσία οχύρωσης στην ίδια τοποθεσία από τον Milchhoefer.

⁹²¹ Στάης 1900, 121-122. Στάης 1917, 170-175. Στάης 1920, 6-9.

⁹²² Θεοδοροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, 13. Σαλλιώρα-Οικονομάκου 2004, 37-39. Στάης 1920, 5-6.

⁹²³ Εύρ., *Κύκλ.*, 293-295. Κακαβογιάννης 91, 177-178, 284. Σαλλιώρα-Οικονομάκου 2004, 37-39.

⁹²⁴ BCH XLVII (1923), 510. Woodward 1924, 274. Κακαβογιάννης 2005, 91, 177-178, 284. Υπάρχουν σαφείς αρχαιολογικές ενδείξεις για την ύπαρξη αρχιτεκτονημάτων, καταβυθισμένων πλέον, εντός του κόλπου του Σουνίου, τα οποία ενδεχομένως θα μπορούσαν να συνδεθούν με την ύπαρξη μίας Αγοράς σε κοντινή απόσταση από το φρούριο του Σουνίου.

⁹²⁵ Dinsmoor Jr.1971, 29-36. Goette 2000, 44-55. Kenny 1947, 194-200. Mussche 1964, 423-432. Θέμελης 1977, 14-15. Θεοδοροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, 14, 18. Μπάικα 2013, 527-529. Στάης 1917, 173-174. Σαλλιώρα-Οικονομάκου 2004, 42-50. Στάης 1920, 9.

⁹²⁶ Dinsmoor Jr.1971, 29-35. Milchhoefer 1889, 30. Θέμελης 1977, 14-15. Θεοδοροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, 14, 18.

⁹²⁷ Στάης 1917, 176.

ποικιλία των διαστάσεών τους και το τετράγωνο σχήμα των κατόψεών τους⁹²⁸. Με την παρουσία τους κατά μήκος των σκελών των τειχών, ενισχύθηκε περαιτέρω η αμυντική ισχύς της φρουριακής εγκατάστασης επί του ακρωτηρίου του Σουνίου⁹²⁹. Επιπλέον, ο συνολικός αριθμός των πύργων ανέρχεται στους δεκαπέντε, οι οποίοι έχουν τεκμηριωθεί με ασφάλεια⁹³⁰. Παράλληλα, θεωρείται πιθανή η ύπαρξη δύο ακόμη παρεμφερών αρχιτεκτονημάτων, κατά μήκος του βορειοδυτικού πέρατος του ακρωτηρίου⁹³¹. Στη συγκεκριμένη υποενότητα θα ακολουθηθεί το σύστημα αρίθμησης των επιμέρους τμημάτων της οχύρωσης του Σουνίου με τη χρήση λατινικών αριθμών, το οποίο χρησιμοποίησε ο Mussche στη σχετική του μελέτη (Εικ. 79)⁹³². Ενδεχόμενες αποκλίσεις από αυτό θα επισημανθούν.

Κατά μήκος όλης της απόκρημνης πλευράς του ακρωτηρίου του Σουνίου έχουν βρεθεί αρχιτεκτονικά λείψανα της αρχαίας οχύρωσής του, η οποία περιέκλειε τη παρούσα χερσόνησο από όλες τις κατευθύνσεις⁹³³. Σύμφωνα με το Στάη, τα παραπάνω τμήματα της τοιχοποιίας χαρακτηρίζονταν για την ταπεινή τους μορφή, ενώ παράλληλα δεν πλαισιώνονταν από πύργους⁹³⁴. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Goette, βασιζόμενος σε νέα ερευνητικά δεδομένα, σημειώνει πως το παρόν τείχος έφερε εξωτερικό και εσωτερικό μέτωπο διαμορφωμένο σύμφωνα με την ακανόνιστη μέθοδο λιθοδομής⁹³⁵. Επιπρόσθετα, αυτό διακρινόταν για το πάχος του, ενώ κατά μήκος της συνολικής έκτασής του είχε ανεγερθεί τουλάχιστον ένας πύργος. Σύμφωνα με τους Milchhofer και Θεοδωροπούλου-Πολυχρονιάδη, το νότιο και δυτικό τμήμα του ακρωτηρίου δεν τειχίστηκε εξαιτίας της φυσικής οχυρότητάς του⁹³⁶.

⁹²⁸ Dinsmoor Jr.1971, 29-35. Kenny 1947, 196-197. Mussche 1964, 423-432. Θέμελης 1977, 14-15. Θεοδωροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, 14, 18. Μπάικα 2013, 527-529. ΠΑΕ (1994), 229. Στάης 1917, 173-174.

⁹²⁹ Θεοδωροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, 14, 18. Στάης 1917, 173-174. Σύμφωνα με τους Θεοδωροπούλου-Πολυχρονιάδη και Στάη, η πυκνή ή αραιή διάταξη των πυργοειδών κτισμάτων στην οχύρωση της χερσονήσου συνδέεται με τον διαφορετικό ανά τμήμα βαθμό επικινδυνότητας και πιθανής κατάληψης.

⁹³⁰ Dinsmoor Jr.1971, 29-36. Goette 2000, 44-55. Kenny 1947, 196-197. Mussche 1964, 423-432. Θέμελης 1977, 14-15. Θεοδωροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, 14, 18. Μπάικα 2013, 527-529. ΠΑΕ (1994), 229. Στάης 1917, 173-174.

⁹³¹ Kenny 1947, 194-200. Μπάικα 2013, 527-529. Στάης 1917, 173.

⁹³² Mussche 1964, 423-432.

⁹³³ Dinsmoor Jr.1971, 34-36. Goette 2000, 44-55. Kenny 1947, 196-197. Μπάικα 2013, 527. Στάης 1900, 117. Στάης 1917, 172. Στάης 1920, 9.

⁹³⁴ Στάης 1917, 174. Στάης 1920, 9.

⁹³⁵ Goette 2000, 44-55.

⁹³⁶ Milchhofer 1889, 30. Θεοδωροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, 18.

Στη συνέχεια, το τείχος φαίνεται πως αναπτυσσόταν με κατεύθυνση νότια-νοτιοανατολικά προς ανατολικά-βορειοανατολικά σε σχέση με το τέμενος του ιερού του Ποσειδώνα⁹³⁷. Ειδικότερα, το συγκεκριμένο τμήμα της οχύρωσης χαρακτηρίζεται για την ακανόνιστη λιθοδομή του και την απουσία πηλοκονιάματος μεταξύ των επιμέρους λίθων του. Ταυτόχρονα, ορισμένα τμήματα, τα οποία αποτελούνται από διαδοχικές στρώσεις πώρινων λίθων τετράγωνου σχήματος, του νοτιοανατολικού σκέλους του φρουρίου έχουν ανεγερθεί σύμφωνα με το ισοδομικό ορθογώνιο σύστημα τοιχοποιίας⁹³⁸. Αναφορικά με αυτή τη μέθοδο λιθοδομής, ο Mussche τη συσχετίζει με τον ανατολικό τοίχο του τεμένους.⁹³⁹ Παράλληλα, ο ίδιος θεωρεί ως μεταγενέστερες προσθήκες στην ανατολική πλευρά του ιερού του Ποσειδώνα οποιαδήποτε αρχιτεκτονήματα, τα οποία αποδόθηκαν κατά το ακανόνιστο σύστημα τοιχοποιίας⁹⁴⁰.

Ο Στάης, όμως, εξετάζοντας την μορφή της οχύρωσης του φρουρίου πλησίον του ιερού του Ποσειδώνα, θεώρησε πως αυτή συγκροτήθηκε σύμφωνα με το πολυγωνικό σύστημα λιθοδομής⁹⁴¹. Ακολούθως, το παρόν σκέλος της ενισχύθηκε στην εξωτερική του παρεία με επάλληλους δόμους, αποτελούμενους από πώρινους λίθους κατά την ισόδομη ορθογώνια μέθοδο τοιχοδομής, στο πλαίσιο μεταγενέστερων οικοδομικών επεμβάσεων στις αμυντικές υποδομές του φρουρίου. Έτσι, σημειώνεται η ανέγερση του πύργου I, πλάτους 4 μ., στο νοτιοανατολικό τμήμα του τείχους του φρουρίου⁹⁴². Σχετικά με την αρχιτεκτονική του όψη, αυτή διακρίνεται για την αργολιθοδομή της και τη χρήση λίθων με επίπεδες επιφάνειες, ως βυσμάτων, ανάμεσα στους ογκολίθους της⁹⁴³. Αντιθέτως, ο Στάης, εξέφρασε την άποψη πως ο πύργος I είχε οικοδομηθεί κατά το πολυγωνικό σύστημα λιθοδομής μέχρις ενός αξιοσημείωτου ύψους⁹⁴⁴. Παράλληλα, η ανωδομή του εν λόγω πυργοειδούς κτίσματος, αλλά και των

⁹³⁷ Dinsmoor Jr.1971, 30-31. Goette 2000, 44-55. Milchhoefer 1889, 30. Mussche 1964, 424. Θεοδωροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, 14. Στάης 1900, 117. Στάης 1917, 174. Σε αυτό το πλαίσιο παρατηρείται η ένταξη του ανατολικού τοίχου του εν λόγω τεμένους στην οχύρωση του φρουρίου, ενώ ο βόρειος τοίχος του ιερού τέμενος με την εσωτερική παρεία του νοτιοανατολικού τμήματός της.

⁹³⁸ Dinsmoor Jr.1971, 30-31. Goette 2000, 44-46. Mussche 1964, 424.

⁹³⁹ Mussche 1964, 424. Σε ό, τι αφορά στο πλάτος του νοτίου τμήματος, το οποίο φέρει εσωτερικό και εξωτερικό μέτωπο, αυτό υπολογίζεται στα 2.30 μ.

⁹⁴⁰ Mussche 1964, 424. Φαίνεται πως ο περίβολος του τεμένους προηγείται χρονικά του τείχους του φρουρίου.

⁹⁴¹ Στάης 1900, 121-122. Στάης 1917, 171-176. Στάης 1920, 6-7.

⁹⁴² Dinsmoor Jr.1971, 30-31. Mussche 1964, 424. Στάης 1900, 121-122.

⁹⁴³ Mussche 1964, 424.

⁹⁴⁴ Στάης 1900, 121-122. Στάης 1917, 171-176.

υπολοίπων παρεμφερών αρχιτεκτονημάτων της οχυρής θέσης του Σουνίου είχε αποδοθεί με τη χρήση επάλληλων στρώσεων ωμοπλίνθων.

Στο ύψος του βορειοανατολικού πέρατος του ανατολικού τοίχου του τεμένους του ναού του Ποσειδώνα σημειώνεται η ανέγερση ενός σκέλους του οχυρωματικού περιβόλου με κατεύθυνση βόρεια-βορειοδυτικά, το οποίο ενισχύεται με την ύπαρξη των πύργων II έως VII και του κτιρίου D⁹⁴⁵. Σχετικά με την κατασκευαστική δομή του ανατολικού τμήματος της οχύρωσης ο Στάης αναγνώρισε εκεί την ίδια μεθοδολογία και παρόμοια συστήματα τοιχοποιίας, όπως αυτά επί του τεμένους του ιερού του Ποσειδώνα⁹⁴⁶. Σε αυτό το πλαίσιο, οι πύργοι II έως VII έχουν κατασκευαστεί κατά την πολυγωνική μέθοδο λιθοδομής⁹⁴⁷. Ωστόσο, η εξωτερική παρειά του πυργοειδούς κτίσματος VII καλύφθηκε με λίθινη επένδυση, αποτελούμενη από διαδοχικές στρώσεις πόρινων λιθοπλίνθων και αποδομένη σύμφωνα με το ισοδομικό ορθογώνιο σύστημα τοιχοποιίας⁹⁴⁸.

Αναφορικά με την αρχιτεκτονική μορφή της εξωτερικής παρειάς των μεσοπυργίων διαστημάτων του ανατολικού σκέλους, ο Mussche εντόπισε εκεί τη χρήση πόρινων λίθων τετράγωνου σχήματος, αποδομένων σε επάλληλους δόμους κατά την ισόδομη ορθογώνια μέθοδο τοιχοδομής.⁹⁴⁹ Επιπλέον, στο παραπάνω σκέλος της οχύρωσης, του οποίου η δομή ενισχύθηκε περαιτέρω με τη χρήση της έμπλεκτης τεχνικής, ο ίδιος σημειώνει την ύπαρξη εσωτερικού γεμίσματος, αποτελούμενου κυρίως από ακατέργαστους λίθους με φυσικές επίπεδες επιφάνειες (**Εικ. 80**)⁹⁵⁰.

Ακολουθώς, ο Mussche αναγνώρισε τη χρήση πολυγωνικών και τετράγωνων λίθων, των οποίων τα μεσοδιαστήματα καλύπτονταν με επίπεδες λίθινες πλάκες, στην εξωτερική παρειά των πύργων II έως VI⁹⁵¹. Αντιθέτως, ο Dinsmoor Jr. υποστηρίζει πως η ανέγερση του εξωτερικού μετώπου των περισσότερων πυργοειδών

⁹⁴⁵ Dinsmoor Jr.1971, 31-34. Goette 2000, 44-47. Mussche 1964, 426. Θέμελης 1977, 14-15. Στάης 1900, 135-138. Στάης 1917, 170-175. Στάης 1920, 39-40.

⁹⁴⁶ Στάης 1917, 172-176. Στάης 1920, 6-7.

⁹⁴⁷ Στάης 1900, 121-122. Στάης 1917, 172-176.

⁹⁴⁸ Στάης 1917, 172-175. Η παραπάνω ενέργεια εντάσσεται στο πλαίσιο μεταγενέστερων αρχιτεκτονικών επεμβάσεων σε αμυντικές υποδομές του φρουρίου, οι οποίες βρίσκονταν σε ιδιαίτερα επισφαλή σημεία ως προς την γενική ασφάλειά του.

⁹⁴⁹ Goette 2000, 44. Mussche 1964, 424-428. Αναφορικά με την εσωτερική μορφή του σκέλους, ο παραπάνω ερευνητής σημειώνει την ανάπτυξη αργολιθοδομής στο τμήμα αυτό πλησίον του πύργου II. Αντιθέτως, η ερειπίωδης κατάσταση, η οποία χαρακτηρίζει τα υπόλοιπα επιμέρους σημεία της ανατολικής τοιχοποιίας, δεν επιτρέπει τη διατύπωση περαιτέρω υποθέσεων ως προς αυτό το ζήτημα.

⁹⁵⁰ Mussche 1964, 424-428.

⁹⁵¹ Goette 2000, 44-45. Mussche 1964, 424-428.

οικοδομημάτων του βορείου σκέλους έγινε σύμφωνα με την ακανόνιστη μέθοδο τοιχοδομής⁹⁵². Ιδιάζουσα περίπτωση, βέβαια, αποτελεί η ανέγερση του πυργοειδούς αρχιτεκτονήματος VII. Ειδικότερα, το συγκεκριμένο κτίσμα διαμορφώνεται από πώρινους λιθοπλίνθους, αποδομένους σε δύο παράλληλους τοίχους, σύμφωνα με το ισοδομικό ορθογώνιο σύστημα τοιχοποιίας⁹⁵³. Ταυτόχρονα, παρατηρείται η διαμόρφωση περιτενειών στις ορατές επιφάνειες των λιθοπλίνθων του πύργου VII. Εξαιτίας των αξιοσημείωτων διαστάσεών του συγκριτικά με τα υπόλοιπα πυργοειδή αρχιτεκτονήματα, ο Mussche υποστηρίζει πως το εν λόγω κτίσμα μάλλον λειτουργούσε ως προμαχώνας⁹⁵⁴.

Έτσι, ανάμεσα στα πυργοειδή κτίσματα II και III αποκαλύφθηκε ένα επιμέρους οικοδόμημα τετράπλευρης κάτοψης, το οποίο ήταν ενσωματωμένο στο τείχος και πλαισιώνεται από αυτά. Πρόκειται για το αρχιτεκτόνημα D, του οποίου οι διαστάσεις του ανέρχονται σε 14,20x17,25 μ.⁹⁵⁵ Την ίδια στιγμή, το συνολικό του εμβαδόν υπολογίζεται περί τα 170 τ.μ., ενώ η τοιχοποιία του διατηρείται σε κυμαινόμενο ύψος από 2 έως 5 μ.⁹⁵⁶ Η πρόσβαση στο κτίριο D επιτυγχανόταν μέσω μίας πυλίδας, η οποία εντοπίζεται στο μέσο περίπου του δυτικού τοίχου του⁹⁵⁷. Το πλάτος του ανοίγματος της ανέρχεται σε 1.47 μ.⁹⁵⁸ Σε ό, τι αφορά την κατασκευαστική όψη του οικοδομήματος D, παρατηρείται η ανέγερση δύο παράλληλων τοίχων, οι οποίοι αποτελούν το εξωτερικό και εσωτερικό μέτωπο του αντίστοιχα⁹⁵⁹. Ακολούθως, τα αρχιτεκτονικά αυτά στοιχεία, το ενδιάμεσο πάχος των οποίων ανέρχεται σε 1.50 μ., δομούνται σε διαδοχικές στρώσεις με τη χρήση πώρινων και μαρμάρινων λιθοπλίνθων, σύμφωνα με την ακανόνιστη ορθογώνια λιθοδομή ή το ισοδομικό ορθογώνιο σύστημα τοιχοποιίας (**Εικ. 81**)⁹⁶⁰. Αντιθέτως, η δυτική λιθοδομή του

⁹⁵² Dinsmoor Jr. 1971, 30-34.

⁹⁵³ Dinsmoor Jr. 1971, 34. Mussche 1964, 424-428. Σχετικά με το εσωτερικό γέμισμα του πύργου VII ο Mussche αναφέρει ότι η παρουσία πυκνής βλάστησης δεν επέτρεπε τον προσδιορισμό του.

⁹⁵⁴ Mussche 1964, 424-428.

⁹⁵⁵ Lawrence 1979, 389-390. Θεοδωροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, 18-19. Στάης 1900, 135-138. Στάης 1917, 170-172. Στάης 1920, 39-40.

⁹⁵⁶ Θεοδωροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, 18-19. Στάης 1900, 135-136. Στάης 1917, 170-172. Στάης 1920, 39-40. Σύμφωνα με το Στάη, οι συγκεκριμένες διαστάσεις αφορούν στην εσωτερική παρειά του αρχιτεκτονήματος.

⁹⁵⁷ Dinsmoor Jr. 1971, 31. Mussche 1964, 424-426. Θεοδωροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, 18-19. Στάης 1900, 135-136. Στάης 1917, 170-172. Στάης 1920, 39-40.

⁹⁵⁸ Dinsmoor Jr. 1971, 31. Mussche 1964, 424-426.

⁹⁵⁹ Στάης 1900, 135-136. Στάης 1917, 170-172. Στάης 1920, 39-40.

⁹⁶⁰ Dinsmoor Jr. 1971, 31, 34-35. Goette 2000, 46-47. Lawrence 1979, 389-390. Mussche 1964, 424-426, 430. Θεοδωροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, 18-19. Στάης 1917, 170-172. Στάης 1920, 39-40. Ο Dinsmoor Jr. αναφέρει τη συνδυαστική χρήση των συγκεκριμένων ειδών πετρωμάτων για την οικοδόμηση του κτιρίου D. Αντιθέτως, οι Mussche και Στάης θεωρούν ότι το μάρμαρο ήταν το

κτίσματος D συγκροτείται από πώρινους λίθους, αποδοσμένους σε επάλληλους δόμους σύμφωνα με το ισόδομη ορθογώνια μέθοδο τοιχοδομής⁹⁶¹. Επιπλέον, οι εξωτερικές γωνίες του διακρίνονται για το καμπύλο περίγραμμα τους, ενώ οι ορατές επιφάνειες των λίθων της πρόσοψης του καλύπτονται με αδρά διαμορφωμένες διακοσμητικές κυφώσεις⁹⁶².

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Dinsmoor Jr, ο οποίος τάσσεται υπέρ της ακανόνιστης ορθογώνιας τοιχοδομής για την κατασκευή του κτιρίου D, αναφέρει την κυριαρχία των μαρμάρινων λίθων στις κατώτερες στρώσεις του και την παρουσία των πώρινων λιθοπλίνθων στους ανώτερους δόμους αυτού⁹⁶³. Αντιθέτως, ο Στάης, ο οποίος υποστηρίζει την κατασκευή του ίδιου αρχιτεκτονήματος σύμφωνα με την ισόδομη ορθογώνια μέθοδο λιθοδομής, εντόπισε στη βορειοδυτική γωνία του τετράπλευρου κτίσματος τα οικοδομικά λείψανα επάλληλων στρώσεων από ωμοπλίνθους⁹⁶⁴. Κατά συνέπεια, ο συγκεκριμένος ερευνητής θεωρεί πως η ανωδομή του οικοδομήματος D αποτελούνταν από το παραπάνω οικοδομικό υλικό⁹⁶⁵. Επιπλέον, ανατολικά του συγκεκριμένου αρχιτεκτονήματος παρατηρείται η κατασκευή ενός τειχίου, το οποίο αναπτύσσεται παράλληλα προς τις τρεις εξωτερικές πλευρές του και διακρίνεται για την αργολιθοδομή του⁹⁶⁶. Το εν λόγω κτίσμα πιθανώς λειτούργησε ως προτείχισμα του τετράπλευρου κτίσματος⁹⁶⁷.

Αναφορικά με τη χρήση του οικοδομήματος D, έχουν διατυπωθεί διάφορες θεωρίες. Ο Στάης βασιζόμενος στην εξέταση ποικίλων ευρημάτων από τον ευρύτερο χώρο, αλλά και της αρχιτεκτονικής δομής του υποστήριξε πως το παρόν κτίριο χρησιμοποιήθηκε ως *σιτοβολεϊόν*⁹⁶⁸. Ειδικότερα, πρόκειται για έναν αποθηκευτικό

μοναδικό υλικό δόμησης της λιθοδομής του. Επιπρόσθετα, ο δεύτερος ερευνητής σημειώνει την έλλειψη προσεγμένης απόδοσης του ανωτέρου τμήματος της τοιχοδομής, η οποία οφειλόταν στην επανάχρηση αρχιτεκτονικών μελών άλλων οικοδομημάτων ως οικοδομικού υλικού στο πλαίσιο επιδιορθωτικών εργασιών εκεί. Τη θεώρηση αυτή δέχεται και ο Goette, ο οποίος αναφέρει τη χρήση συσσωματωμένων λίθων στις ανώτερες στρώσεις του οικοδομήματος.

⁹⁶¹ Mussche 1964, 424-426.

⁹⁶² Dinsmoor Jr.1971, 31-35. Goette 2000, 46-47. Mussche 1964, 424-426, 430. Θεοδωροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, 18-19. Στάης 1917, 171. Αναλυτικά, οι κυφώσεις αυτές αποδόθηκαν με τη χρήση βελονιού και αποτελούνται από κάθετα λαξευμένες αυλακώσεις.

⁹⁶³ Dinsmoor Jr.1971, 31.

⁹⁶⁴ Lawrence 1979, 389-390. Στάης 1917, 170-172. Στάης 1920, 39-40.

⁹⁶⁵ Στάης 1917, 170-172. Στάης 1920, 39-40.

⁹⁶⁶ Mussche 1964, 423-432. Θέμελης 1977, 14-15.

⁹⁶⁷ Θέμελης 1977, 14-15

⁹⁶⁸ Στάης 1900, 135-138. Στάης 1917, 170-172. Στάης 1920, 39-40. Σε αυτό το πλαίσιο, ο ίδιος ερευνητής θεώρησε ως πιθανή την ύπαρξη μερικής ξύλινης στέγης στον συγκεκριμένο χώρο για την προστασία του εσωτερικού τμήματος του από τα καιρικά φαινόμενα.

χώρο, εντός του οποίου τοποθετούνταν οι προμήθειες και τα πολεμοφόδια για την εξυπηρέτηση των αναγκών της στρατιωτικής δύναμης του φρουρίου. Παράλληλα, η πλαισίωση του τετράπλευρου κτιρίου από ζεύγος πύργων ενίσχυσε την παραπάνω άποψη⁹⁶⁹. Αντιθέτως, ο Picard υποστήριξε ότι πρόκειται πιθανώς για ιερό προς τιμήν του μυθικού ήρωα Φρόντιδος⁹⁷⁰. Την ίδια στιγμή, οι Dengate και Θεοδοροπούλου-Πολυχρονιάδη θεωρούν πιθανότερη τη λειτουργία του αρχιτεκτονήματος D ως πύργου, με σκοπό την τοποθέτηση καταπέλτη στο ανώτερο τμήμα του⁹⁷¹. Επιπρόσθετα, οι Mussche και Θέμελης ταύτισαν το παρόν αρχιτεκτόνημα με προμαχώνα του φρουρίου του Σουνίου, χωρίς, όμως, να αποσαφηνίζεται η ακριβής λειτουργία του εντός της ίδιας αμυντικής εγκατάστασης⁹⁷². Αυτή ενδεχομένως σχετίζεται με τη διασφάλιση της προστασίας της κεντρικής πύλης, η οποία μάλλον είχε διαμορφωθεί νοτίως του προμαχώνα D⁹⁷³. Σύμφωνα με το Lawrence, το κτίριο D αποτελούσε έναν αξιοσημείωτων διαστάσεων πύργο, ο οποίος είχε κατασκευαστεί για την ενίσχυση της αμυντικής ισχύος του αρχαιότερου και περισσότερο ευάλωτου τμήματος της συνολικής οχύρωσης της χερσονήσου⁹⁷⁴.

Από το βορειοδυτικό άκρο του πύργου VII, η γραμμή του τείχους του φρουρίου κατευθύνεται βορειοδυτικά. Το παρόν σκέλος, το οποίο διατηρείται έως το πέρας E, ενισχύεται περαιτέρω με την ύπαρξη των πύργων VIII έως IX⁹⁷⁵. Παρόλα αυτά, οι Dinsmoor Jr. και Goette αναφέρουν την παρουσία αρχιτεκτονικών λειψάνων της οχύρωσης σε απόσταση 50 μ. δυτικά του άκρου E, όπου έχουν ανευρεθεί τα οικοδομικά κατάλοιπα ενός ακόμη πύργου⁹⁷⁶. Κατά τους Dinsmoor Jr. και Θέμελη, πρόκειται για τον πύργο 11, στο σημείο ανέγερσης του οποίου απολήγει το βόρειο σκέλος του τείχους (**Εικ. 82**)⁹⁷⁷. Επιπλέον, ο πρώτος μελετητής αναγνώρισε την ύπαρξη ενός διαδρόμου και των αρχιτεκτονικών λειψάνων ενός οικοδομήματος στην εσωτερική παρειά του τείχους, ανάμεσα στους πύργους VIII και IX⁹⁷⁸. Αυτά ο

⁹⁶⁹ Στάης 1900, 135-138. Στάης 1917, 170-172.

⁹⁷⁰ Picard 1940, 5-28.

⁹⁷¹ Dengate 1967, 185-186. Θεοδοροπούλου-Πολυχρονιάδης 2015, 18-19.

⁹⁷² Mussche 1964, 423-432. Θέμελης 1977, 14-15.

⁹⁷³ Goette 2000, 46-47.

⁹⁷⁴ Lawrence 1979, 389-390.

⁹⁷⁵ Dinsmoor Jr. 1971, 31-34. Goette 2000, 44-46. Mussche 1964, 428-430. Θέμελης 1977, 14-15. Στάης 1917, 172-175.

⁹⁷⁶ Goette 2000, 44-46. Dinsmoor Jr. 1971, 34.

⁹⁷⁷ Dinsmoor Jr. 1971, 34. Θέμελης 1977, 14. Θεοδοροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, 18. Ειδικότερα, το παραπάνω πυργοειδές οικοδόμημα κατασκευάστηκε στην κορυφή ενός απόκρημνου γκρεμού.

⁹⁷⁸ Goette 2000, 44-46. Dinsmoor Jr. 1971, 31-34. Ο Goette υποστηρίζει πως μόνο τα παραπάνω πυργοειδή αρχιτεκτονήματα ήταν προσβάσιμα στα μεταπύργια διαστήματα.

Dinsmoor Jr. τα προσδιόρισε ως πυλίδα και φυλάκιο αντίστοιχα⁹⁷⁹. Αναφορικά με την κατασκευαστική δομή του βορείου σκέλους του φρουρίου του Σούνιου, ο Στάης εντόπισε την υιοθέτηση του πολυγωνικού συστήματος τοιχοποιίας για την υλοποίηση αυτού του εγχειρήματος⁹⁸⁰. Ωστόσο, το εξωτερικό μέτωπο του επιμέρους τμήματός του, μεταξύ του βορειοδυτικού πέρατος του πυργοειδούς αρχιτεκτονήματος VII και του αντίστοιχου κτίσματος VIII, επενδύθηκε με επάλληλους δόμους, αποτελούμενους από πώρινους λίθους και διαμορφωμένους σύμφωνα με την ισόδομη ορθογώνια μέθοδο λιθοδομής.

Αντιθέτως, ο Mussche αναγνώρισε στον παραπάνω χώρο του βορείου τείχους τον ποικιλόμορφο χαρακτήρα της δόμησής του (**Εικ. 83**). Αναλυτικά, η συγκρότηση της εξωτερικής παρειάς του σκέλους ανάμεσα στους πύργους VII και VIII διακρίνεται για την χρήση πώρινων λιθοπλίνθων, τοποθετημένων σε διαδοχικές στρώσεις σύμφωνα με το ισοδομικό ορθογώνιο σύστημα τοιχοδομής. Επιπρόσθετα, το εσωτερικό γέμισμα της οχύρωσης μεταξύ των ιδίων πυργοειδών οικοδομημάτων αποτελείται από ακατέργαστους λίθους με φυσικές επίπεδες επιφάνειες και θραύσματα μαρμάρινων κεραμίδων, ενώ σημειώνεται η χρήση της έμπλεκτης τεχνικής εκεί⁹⁸¹. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Mussche επισημαίνει την πανομοιότυπη κατασκευή του εσωτερικού μετώπου του τείχους μεταξύ των πύργων VII και VIII με το εσωτερικό γέμισμα του⁹⁸².

Σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή, το βόρειο σκέλος μεταξύ του πύργου VIII και του πέρατος Ε ξεχωρίζει για την αργολιθοδομή του (**Εικ. 84**)⁹⁸³. Η απουσία κάθε επιμέλειας στον τρόπο κατασκευής του σχετίζεται άμεσα με την παρεμφερή τεχνοτροπία, η οποία διέπει τα παράκτια οχυρωματικά έργα του Θορικού. Ωστόσο, ο Mussche θεωρεί πως η απουσία προσεγμένης τοιχοποιίας ανάμεσα στο πυργοειδές οικοδόμημα VII και στο άκρο Ε του φρουρίου ίσως οφείλεται στην προϋπάρχουσα φυσική οχυρότητα του εν λόγω χώρου⁹⁸⁴. Σύμφωνα με το Dinsmoor Jr., το εσωτερικό γέμισμά του συγκροτείται από μαρμάρινα θραύσματα και ακατέργαστους λίθους, ενώ

⁹⁷⁹ Dinsmoor Jr. 1971, 31-34.

⁹⁸⁰ Στάης 1917, 172-175. Στάης 1920, 6-7.

⁹⁸¹ Dinsmoor Jr. 1971, 31-34. Mussche 1964, 428-430. Υπό αυτές τις συνθήκες, ο Mussche εντόπισε ανάμεσα στα οικοδομικά υλικά του παραπάνω γεμίματος όστρακα μελαμβαφούς κεραμικής, που χρονολογούνται στο β' μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

⁹⁸² Mussche 1964, 428-430.

⁹⁸³ Mussche 1964, 428-430.

⁹⁸⁴ Dinsmoor Jr. 1971, 34. Mussche 1964, 428-430. Θέμελης 1977, 14. Θεοδωροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, 18.

το πλάτος του τείχους αυξάνεται ανατολικά του πύργου X έως του πέρατος E⁹⁸⁵. Ως προς την οικοδομική μορφή των πύργων IX και X, αυτή ακολουθεί την ακανόνιστη μέθοδο λιθοδομής.

Παρόλα αυτά, βορειοδυτικά και σε μικρή απόσταση από το βόρειο σκέλος της οχύρωσης εντοπίζονται τα οικοδομικά λείψανα του αρχιτεκτονικού συγκροτήματος F/H⁹⁸⁶. Συγκεκριμένα, πρόκειται για ένα ακόμη τείχος (**Εικ. 85**), το οποίο αναπτύσσεται στην κατεύθυνση ανατολικά-βορειοδυτικά και απολήγει πλησίον της βορειοδυτικής παρειάς του παράκτιου οικοδομήματος Η της χερσονήσου του Σουνίου⁹⁸⁷. Σύμφωνα με το Στάη, το μήκος του εκτιμάται περί τα 75 μ., ενώ το ύψος που έχει διατηρηθεί κυμαίνεται από 2 έως 3 μ.⁹⁸⁸ Κατά μήκος της πορείας της διαμορφωμένης παραθαλάσσιας οχύρωσης, η ίδια εμπλουτίστηκε με την ύπαρξη των πύργων XI έως XIII⁹⁸⁹. Ωστόσο, βορειοδυτικά του πυργοειδούς κτιρίου XIII υπάρχουν ενδείξεις για την πιθανή ύπαρξη δύο επιπλέον πύργων, οι οποίοι προάσπιζαν το βόρειο μέτωπο της λιμενικής υποδομής Η του ακρωτηρίου του Σουνίου (**Εικ. 86, 87**)⁹⁹⁰.

Πλησίον της νοτιοανατολικής γωνίας του πυργοειδούς αρχιτεκτονήματος XIII έχουν ανευρεθεί τα οικοδομικά κατάλοιπα ενός σκέλους της οχύρωσης του φρουρίου, η γραμμή του οποίου ορίζεται περίπου στον άξονα Βορράς-Νότος και τοποθετείται παράλληλα προς τη νοτιοανατολική πλευρά παραπάνω πύργου (**Εικ. 86, 87**)⁹⁹¹. Στη συνέχεια, πάνω από τη νοτιοανατολική γωνία της λιμενικής εγκατάστασης Η η πορεία του ίδιου τμήματος της οχύρωσης διαμορφώνεται στην κατεύθυνση νότια-νοτιοδυτικά, όπου τα αρχιτεκτονικά λείψανά του διατηρούνται σε περιορισμένη έκταση⁹⁹².

⁹⁸⁵ Dinsmoor Jr. 1971, 31-34.

⁹⁸⁶ Mussche 1964, 430. Στάης 1917, 172-174. Στάης 1920, 6-7.

⁹⁸⁷ BCH XLVII (1923), 510. Dinsmoor Jr. 1971, 34-36. Goette 2000, 46-49. Kenny 1947, 194-200. Milchhoefer 1889, 29-30. Mussche 1964, 430. Woodward 1924, 274. Θέμελης 1977, 14-15. Θεοδωροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, 14, 18. Μπάικα 2013, 527-534. ΠΑΕ (1994), 229. Στάης 1917, 172-174. Στάης 1920, 6-7.

⁹⁸⁸ ΠΑΕ (1900), 52. Στάης 1917, 170-175. Στάης 1920, 6-7.

⁹⁸⁹ Dinsmoor Jr. 1971, 34-36. Mussche 1964, 430. Θέμελης 1977, 14-15. ΠΑΕ (1994), 229. Στάης 1917, 170-175. Ο Θέμελης χαρακτηρίζει το πυργοειδές κτίσμα XIII του Mussche ως πύργο 14. Αντιθέτως, οι Πετράκος και Στάης ορίζουν τους πύργους του βορειοδυτικού τείχους με το γράμμα Η.

⁹⁹⁰ Kenny 1947, 194-200. Μπάικα 2013, 527-529.

⁹⁹¹ Dinsmoor Jr. 1971, 34-36. Kenny 1947, 196-197. Μπάικα 2013, 527-527.

⁹⁹² Dinsmoor Jr. 1971, 34-36. Μπάικα 2013, 527-529.

Αναφορικά με την αρχιτεκτονική εικόνα του βορειοδυτικού τείχους, ο Στάης σημειώνει πως αυτό αποτελούνταν από εσωτερικό και εξωτερικό μέτωπο⁹⁹³. Με αυτό τον τρόπο, οι συγκεκριμένες παρειές του είχαν συγκροτηθεί από διαδοχικούς δόμους μαρμάρινων και πώρινων λιθοπλίνθων, σύμφωνα με το ισοδομικό ορθογώνιο σύστημα τοιχοδομής. Παρά την αποδοχή της άποψης του Στάη από μεταγενέστερους ερευνητές για τα υλικά δόμησης του βορειοδυτικού σκέλους, οι ίδιοι υποστήριζαν πως τα κατά τόπους τμήματα του ανεγέρθηκαν σύμφωνα με την ακανόνιστη ορθογώνια λιθοδομή ή το ισόδομο ορθογώνιο σύστημα τοιχοποιίας (Εικ. 85)⁹⁹⁴. Επιπλέον, οι ορατές επιφάνειες των λίθων κοσμούνται με κάθετα λαξευμένες αυλακώσεις, στο πλαίσιο της διαμόρφωσης διακοσμητικών κυφώσεων με τη χρήση βελονιού⁹⁹⁵. Υπό αυτές τις συνθήκες, η Μπάικα παρατηρεί τη μερική χρήση αμμολίθων για την ανέγερση της βορειοδυτικής οχύρωσης, ενώ παράλληλα σημειώνει την παρουσία ακανόνιστων λίθων και πηλοκονιάματος για τη σύνδεση τους ως προς τη συγκρότηση του εσωτερικού γεμίματός της⁹⁹⁶. Σύμφωνα με το Goette, η πλειοψηφία των λίθων από πορόλιθο και μάρμαρο αποτελεί οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση, καθώς αυτοί μάλλον σχετίζονται με την ανέγερση προγενέστερων του τείχους κτισμάτων⁹⁹⁷. Επιπρόσθετα, ο ίδιος σημειώνει την χρήση της έμπλεκτης τεχνικής στο βορειοδυτικό τείχος.⁹⁹⁸

Σχετικά με το σκέλος του τείχους ανατολικά της λιμενικής εγκατάστασης Η, ο Kenny παρατηρεί πως αυτό διασώζεται σε ύψος δύο έως τριών επάλληλων δόμων και έχει κατασκευαστεί κατά την τεχνική με δύο παρειές⁹⁹⁹. Την ίδια στιγμή, το πλάτος των λίθων της τοιχοποιίας υπολογίζεται σε 0.46 μ., ενώ της θεμελίωσης της καθίσταται διπλάσιο. Σχετικά με την παραθαλάσσια σύνθετη εγκατάσταση Η, η ίδια συγκροτείται από δύο παράλληλους, λαξευτούς στο φυσικό έδαφος, αναβαθμούς ανέλκυσης και καθέλκυσης¹⁰⁰⁰.

⁹⁹³ ΠΑΕ (1900), 52. Στάης 1917, 170-175. Στάης 1920, 6-7.

⁹⁹⁴ Dinsmoor Jr.1971, 34-36. Goette 2000, 46-47. Mussche 1964, 430. Kenny 1947, 196-197. Μπάικα 2013, 527-529. ΠΑΕ (1994), 229.

⁹⁹⁵ Dinsmoor Jr.1971, 34-35. Goette 2000, 46-47. Mussche 1964, 430.

⁹⁹⁶ Goette 2000, 46-47. Μπάικα 2013, 527-529.

⁹⁹⁷ Goette 2000, 46-47. Η συγκεκριμένη ερμηνεία στηρίζεται στην ποικιλία των μεγεθών των λιθοπλίνθων, καθώς και στο διαφορετικό βαθμό κατεργασίας τους. Για τον λόγο αυτό, έχουν αναγνωριστεί αρκετές περιπτώσεις αναθρώσεων στους παραπάνω λίθους.

⁹⁹⁸ Goette 2000, 46-47.

⁹⁹⁹ Kenny 1947, 196-197.

¹⁰⁰⁰ Dinsmoor Jr. 1971, 35-36. Goette 2000, 48-49. Kenny 1947, 194-200. Μπάικα 2013, 527-534.

Ως προς τη χρήση του βορειοδυτικού τείχους του φρουρίου, η Μπάικα θεωρεί πως αυτό λειτουργούσε ως προτείχισμα στην κυρίως οχύρωση του¹⁰⁰¹. Σύμφωνα με τους Dinsmoor Jr. και Mussche, η ανέγερση του παρόντος οικοδομήματος διασφάλιζε την προάσπιση της κεντρικής πύλης του φρουρίου, καθώς αυτή πλέον τοποθετούνταν στο εσωτερικό τμήμα ενός διαδρόμου, ο οποίος καλυπτόταν από δύο σκέλη της συνολικής τοιχοποιίας του¹⁰⁰². Επιπλέον, ο Στάης υποστήριξε πως η ανέγερση του βορειοδυτικού τείχους πραγματοποιήθηκε σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση, με σκοπό την σύνδεσή της με το προϋπάρχον κεντρικό αμυντικό σύστημα του ακρωτηρίου¹⁰⁰³. Ωστόσο, η παραπάνω προσπάθεια δεν τελεσφόρησε για αδιευκρίνιστους λόγους. Σύμφωνα με τον Kenny, τα οικοδομικά λείψανα της τοιχοποιίας, που εντοπίστηκαν ανατολικά του παράκτιου κτίσματος Η, πιθανώς αποτελούσαν τμήμα της οχύρωσης, η οποία διέτρεχε ολόκληρη την απόκρημνη πλευρά του ακρωτηρίου του Σουνίου¹⁰⁰⁴. Αναφορικά με την συγκεκριμένη λιμενική υποδομή, η ίδια έχει οριστεί με σαφήνεια ως χώρος διαμόρφωσης δύο νεωσοίκων, με σκοπό τη στέγαση και τη προφύλαξη πλοίων από δυσμενείς καιρικές συνθήκες¹⁰⁰⁵. Οι νεώσοικοι αυτοί φαίνεται πως συνδέονται στενά με τη λειτουργία του φρουρίου.

Η ποικιλομορφία των μεθόδων δόμησης που συναντάται στα αμυντικά αρχιτεκτονήματα της χερσονήσου του Σουνίου, έχει συμβάλει καθοριστικά στην διατύπωση διαφόρων απόψεων από τους μελετητές σε ό, τι αφορά στη χρονολόγηση των οικοδομημάτων αυτών. Συγκεκριμένα, η πλειοψηφία των επιστημόνων αποδίδει την ανέγερση του κυρίως οχυρωματικού συστήματος στα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και δη περί το 413/412 π.Χ., στο πλαίσιο της έναρξης του Δεκελευικού Πολέμου¹⁰⁰⁶. Εντούτοις, ο Στάης υποστήριξε ότι διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις κατά μήκος του κυρίως τείχους του αρχαίου φρουρίου, βασιζόμενος στην παρατήρηση των

¹⁰⁰¹ Μπάικα 2013, 527-534.

¹⁰⁰² Dinsmoor Jr. 1971, 35-36. Mussche 1961, 184. Mussche 1964, 430. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Mussche εντοπίζει ορισμένες ομοιότητες μεταξύ των παράκτιων φρουρίων του Θορικού και του Σουνίου, ως προς το σχεδιασμό και την οχύρωση των εισόδων τους.

¹⁰⁰³ Στάης 1917, 170-175. Στάης 1920, 6-7.

¹⁰⁰⁴ Kenny 1947, 196-197. Ο συγκεκριμένος ερευνητής υποστηρίζει πως ίσως ο πύργος XIII αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη στο βορειοδυτικό τμήμα του ακρωτηρίου. Η υπόθεσή του στηρίζεται στη συγκριτική μελέτη του πλάτους της θεμελίωσης του παραπάνω κτίσματος και του σκέλους της οχύρωσης, με το οποίο συνδέεται το πυργοειδές οικοδόμημα στη νοτιοανατολική του γωνία.

¹⁰⁰⁵ Dinsmoor Jr. 1971, 35-36. Goette 2000, 48-49. Kenny 1947, 194-200. Mussche 1964, 430. Μπάικα 2013, 527-534.

¹⁰⁰⁶ Θουκ., *Ιστ.*, 7, 28, 1. Θουκ., *Ιστ.*, 8, 60, 1-2. Dinsmoor Jr. 1971, 29-36. Goette 2000, 44-46. Kenny 1947, 194-200. Mussche 1964, 430-432. Van Rooy 1969, 174. Westlake 1948, 2-5. Θέμελης 1977, 14-15. Μπάικα 2013, 527-534.

αξιοσημείωτων επισκευών στο συγκεκριμένο αρχιτεκτόνημα¹⁰⁰⁷. Σύμφωνα πάντα με τον ίδιο, η πρώτη κατασκευαστική περίοδος τοποθετείται χρονολογικά στα τέλη του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και ενδεχομένως συνδέεται με την πολεμική σύρραξη ανάμεσα στην πόλη-κράτος των Αθηνών και τη νήσο της Αίγινας¹⁰⁰⁸. Σε αυτό το πλαίσιο, η Σαλλιώρα-Οικονομάκου θεωρεί ως πιθανή την ύπαρξη οικοδομημάτων οχυρωματικού χαρακτήρα επί της χερσονήσου του Σουνίου κατά την παραπάνω χρονική περίοδο¹⁰⁰⁹. Ακολούθως, η επόμενη φάση επιδιορθωτικών εργασιών στον κεντρικό οχυρωματικό περίβολο του παραπάνω ακρωτηρίου χρονολογείται κατά τα έτη, τα οποία ακολούθησαν της έναρξης του Δεκελεικού Πολέμου, και ενδεχομένως απέβλεπε στην ένωσή του με το βορειοδυτικό τείχος¹⁰¹⁰.

Στη συνέχεια, η βορειοδυτική οχύρωση, καθώς και οι δύο νεώσοικοι ανάγονται από τους περισσότερους επιστήμονες στους Ελληνιστικούς χρόνους στο πλαίσιο της ενίσχυσης του οχυρωματικού χαρακτήρα του υφιστάμενου φρουρίου της κλασικής εποχής¹⁰¹¹. Σύμφωνα με τους Μπάικα και Kenny, εξαίρεση της παραπάνω θεώρησης αποτελεί το σκέλος του τείχους, το οποίο διατηρείται ανατολικά των δύο νεωσοίκων, αλλά και ο πύργος XIII¹⁰¹². Παρόλα αυτά, οι Πετράκος και Στάης δε συμφωνούν με την άποψη που διατυπώθηκε για τη χρονολόγηση του βορειοδυτικού τείχους. Σύμφωνα με τους δυο μελετητές, η κατασκευή του συνδέεται χρονολογικά με την αμυντική πολιτική της πόλης-κράτους των Αθηνών κατά τα δύο πρώτα έτη του Δεκελεικού Πολέμου¹⁰¹³. Ταυτόχρονα, ο Στάης εντάσσει το βορειοδυτικό σκέλος στη δεύτερη κατασκευαστική περίοδο, που έλαβε χώρα στην ευρύτερη έκταση της άκρας του Σουνίου¹⁰¹⁴.

Στο πλαίσιο της μελέτης των οικοδομικών λειψάνων των αμυντικών αρχιτεκτονημάτων, αναζητήθηκε από τους επιστήμονες η θέση της κεντρικής πύλης, η οποία θα επέτρεπε την είσοδο στον οχυρωμένο χώρο του ακρωτηρίου του Σουνίου. Σχετικά με αυτό το ζήτημα φαίνεται πως η πλειοψηφία των ειδικών τοποθετεί την

¹⁰⁰⁷ Στάης 1917, 170-175. Στάης 1920, 6-7.

¹⁰⁰⁸ Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 6, 87, 1. Ἡρόδ., *Ἱστ.*, 6, 90, 1. Στάης 1917, 170-175. Στάης 1920, 6-7.

¹⁰⁰⁹ Σαλλιώρα-Οικονομάκου 2004, 34-50.

¹⁰¹⁰ Στάης 1917, 170-175. Στάης 1920, 6-7.

¹⁰¹¹ Dinsmoor Jr. 1971, 29-36. Goette 2000, 46-49. Kenny 1947, 194-200. Mussche 1964, 430-432. Van Rooy 1969, 174. Θέμελης 1977, 14-15. Μπάικα 2013, 527-534. Ο Dinsmoor Jr. και άλλοι ερευνητές θεωρούν το αρχιτεκτόνημα D ως σύγχρονο του βορειοδυτικού τείχους. Αυτή η άποψη στηρίζεται σε τεχνοτροπικές και δομικές ομοιότητες των παραπάνω κτιρίων.

¹⁰¹² Kenny 1947, 194-200. Μπάικα 2013, 527-534.

¹⁰¹³ ΠΑΕ (1994), 229. Στάης 1917, 170-175. Στάης 1920, 6-7.

¹⁰¹⁴ Στάης 1917, 170-175. Στάης 1920, 6-7.

πύλη του φρουρίου στο χώρο ανάμεσα στο πέρας Ε του κυρίως τείχους και στον πύργο XII της βορειοδυτικής οχύρωσης, με το πλάτος της εν λόγω απόστασης να υπολογίζεται στα 30 μ¹⁰¹⁵. Ωστόσο, ο Goette, υποστηρίζοντας την πιθανότητα σύνδεσης των δύο τειχών στο βορειοδυτικό τμήμα του φρουρίου, τοποθετεί τη διάνοιξη της κεντρικής πύλης του στην έκταση της οχύρωσης ανάμεσα στη βορειοανατολική γωνία του τεμένους του ιερού του Ποσειδώνα και νοτίως του αρχιτεκτονήματος D¹⁰¹⁶. Παρόλα αυτά, η ανεύρεση τμήματος μίας έκκεντρα διατεταγμένης οδού στον εσωτερικό χώρο του φρουρίου επιβεβαίωσε με ασφάλεια την ευρύτερη περιοχή εντοπισμού της πύλης¹⁰¹⁷. Ειδικότερα, πρόκειται για τον οδικό άξονα Κ, ο οποίος αποκαλύφθηκε σε μήκος περίπου 90 μ., και το πλάτος του ανέρχεται σε 4 μ. (Εικ. 88)¹⁰¹⁸. Εκατέρωθεν του διατηρούνται τα οικοδομικά κατάλοιπα κτιρίων, τα οποία έχουν ταυτιστεί με οικίες ενταγμένες στον πυρήνα του οικισμού εντός του φρουρίου του Σουνίου (Εικ. 88)¹⁰¹⁹.

Μέσα από τα ποικίλα ευρήματα, τα οποία ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια των ανασκαφών στο ακρωτήριο του Σουνίου, καθίσταται σαφές πως η πόλη των Αθηνών, κατανοώντας τη στρατηγική σημασία της περιοχής από γεωγραφικής άποψης, απέστειλε εκεί στρατιωτικές δυνάμεις για την επάνδρωση της φρουριακής εγκατάστασης¹⁰²⁰. Στρατιωτικός ηγέτης της φρουράς οριζόταν ένας στρατηγός¹⁰²¹. Πέρα από τις διοικητικές αρμοδιότητές του, ο ίδιος όφειλε να μεριμνά για την άριστη κατάσταση διατήρησης των αμυντικών υποδομών, καθώς και για την επάρκεια προμηθειών, πολεμικού ή μη χαρακτήρα¹⁰²². Σύμφωνα με τη Θεοδοροπούλου-

¹⁰¹⁵ Dinsmoor Jr.1971, 34-35. Mussche 1964, 430. Θέμελης 1977, 14-15. Θεοδοροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, 18. Στάης 1917, 175-178. Στάης 1920, 9. Ωστόσο, δεν έχουν διατηρηθεί επαρκή αρχαιολογικά κατάλοιπα στην παραπάνω τοποθεσία, ώστε να αποκατασταθεί η μορφή της.

¹⁰¹⁶ Goette 2000, 44-47.

¹⁰¹⁷ Θέμελης 1977, 14-15. Στάης 1900, 119-120. Στάης 1917, 175-178. Μέσω αυτής της οδού κατέστη εφικτή η άμεση σύνδεση της κεντρικής εισόδου του φρουρίου με το τέμενος του ναού του Ποσειδώνα.

¹⁰¹⁸ Σαλλιώρα-Οικονομάκου 2004, 42-50. Στάης 1917, 175-178. Με το γράμμα Κ ο Στάης ορίζει την συγκεκριμένη οδό στη μελέτη του για το φρούριο.

¹⁰¹⁹ Dinsmoor Jr.1971, 37. Goette 2000, 49-54. Θέμελης 1977, 14-15. Θεοδοροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, 19. ΠΑΕ (1900), 51-52. ΠΑΕ (1903), 13-14. Στάης 1917, 175-178. Στάης 1920, 8-9. Ως προς το χρονολογικό εύρος τους, αυτό εκτείνεται από τα αρχαϊκά έως τα ρωμαϊκά χρόνια.

¹⁰²⁰ Goette 2000, 51-55. ΠΑΕ (1994), 229-230. Στάης 1900, 131-150. Στάης 1917, 170-178. Στάης 1920, 6-9. Αναφορικά με τις επιγραφικές μαρτυρίες, αυτές ανάγονται στην Ελληνιστική Περίοδο.

¹⁰²¹ Goette 2000, 51-55. Στάης 1900, 131-150. Στάης 1917, 170-178. Στάης 1920, 6-9.

¹⁰²² Goette 2000, 51-55. Θεοδοροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, 14. Στάης 1900, 131-150. Στάης 1917, 170-178. Στάης 1920, 6-9.

Πολυχρονιάδη υπό τις οδηγίες του στρατηγού βρίσκονταν Αθηναίοι έφηβοι, οι οποίοι υπηρετούσαν τη στρατιωτική τους θητεία στα φρούρια της Αττικής¹⁰²³.

¹⁰²³ Θεοδωροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, 14.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στη συγκεκριμένη εργασία παρουσιάστηκε το ζήτημα των παράκτιων αμυντικών εγκαταστάσεων, οι οποίες εντοπίζονται σε επιμέρους γεωστρατηγικές τοποθεσίες της Αττικής και ανάγονται στην κλασική εποχή. Υπό αυτές τις συνθήκες οι υπό εξέταση οχυρές θέσεις διακρίνονται σε περιτειχισμένες πόλεις και σε φρούρια. Κατά συνέπεια περιγράφηκαν οι αμυντικές υποδομές τους στο πλαίσιο των διαμορφωμένων αρχιτεκτονικών τάσεων κατά την παραπάνω χρονική περίοδο. Παράλληλα, αναζητήθηκαν οι λόγοι που συνέβαλαν στην ανέγερση και στην τροποποίηση των αμυντικών οικοδομημάτων κατά μήκος της ακτογραμμής της χερσονήσου της Αττικής. Παρόλα αυτά, θεωρήθηκε ανάγκη να ερευνηθεί πρώτα το ιστορικό πλαίσιο της ίδιας τοποθεσίας, καθώς και η αμυντική αρχιτεκτονική κατά την Κλασική Περίοδο εν γένει.

Κατά συνέπεια, στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάστηκε συνοπτικά η ιστορία της πόλης-κράτους των Αθηνών κατά τη διάρκεια των κλασικών χρόνων. Σε αυτό το πλαίσιο καταγράφηκαν τα σημαντικότερα ιστορικά γεγονότα, τα οποία οδήγησαν στην ανάδειξη της Αθήνας σε σημαντική δύναμη εντός των γεωπολιτικών συσχετισμών του Αιγαιακού χώρου. Ειδικότερα, η εξιστόρηση ξεκίνησε από τα τέλη του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και τη μεταρρυθμιστική πολιτική του Κλεισθένη, η οποία άλλαξε σημαντικά το πολιτικό σκηνικό της πόλης. Ακολούθως, εξετάστηκε η εποχή των Περσικών Πολέμων και οι συνέπειές τους για την περαιτέρω πορεία της Αθηναϊκής δημοκρατίας των κλασικών χρόνων. Έτσι, κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα π.Χ., η Αθήνα συνιστά την ισχυρότερη ναυτική δύναμη του Ελλαδικού χώρου. Ταυτόχρονα, η Δηλιακή Συμμαχία βαθμιαία μεταβάλλεται σε Αθηναϊκή ηγεμονία και τελικά σε αυτοκρατορία. Ακολούθως, η έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου το 431 π.Χ. συνέβαλε στην ανάδειξη της Περικλείας αμυντικής στρατηγικής στην Αθήνα, η οποία επρόκειτο να αποβεί μοιραία για την τελική έκβασή του. Αμέσως μετά, το τέλος της πολεμικής σύρραξης μεταξύ των Αθηναίων και των Λακεδαιμονίων το 404 π.Χ. οδήγησε σε προσωρινή παύση και αναδίπλωση των επεκτατικών σχεδίων των Αθηναίων στον Αιγαιακό χώρο.

Με την έλευση του 4^{ου} αιώνα π.Χ., παρατηρείται η σταδιακή ανασυγκρότηση της ισχύος της Αθήνας σε όλους τους τομείς. Η κατάσταση αυτή θα συμβάλει στην αναβίωση των γεωπολιτικών φιλοδοξιών της. Κατά συνέπεια, επανιδρύεται η

Δηλιακή Συμμαχία, μέσω της οποίας επανεμφανίζονται οι ηγεμονικές τάσεις των Αθηναίων απέναντι στις υπόλοιπες πόλεις-κράτη. Παρόλα αυτά, ο Συμμαχικός Πόλεμος ανατρέπει την Αθηναϊκή προσπάθεια για καθολική κυριαρχία στον Ελλαδικό κόσμο. Την ίδια στιγμή, ο Φίλιππος ο Β΄, ο οποίος ήταν βασιλέας της Μακεδονίας, αναδεικνύεται σε ισχυρή πολιτική και στρατιωτική φυσιογνωμία εντός του Αιγαίου χώρου. Σε αυτό το πλαίσιο, οι Αθηναίοι επιχειρούν από κοινού με τις υπόλοιπες Ελληνικές πόλεις-κράτη να αντιταχθούν στα επεκτατικά σχέδια του Μακεδόνα βασιλέα. Παρόλα αυτά, η προσπάθειά τους δε θα τελεσφορήσει επιτυχώς, καθώς στη μάχη της Χαιρώνειας ο Φίλιππος ο Β΄ θα συντρίψει τις συνασπισμένες δυνάμεις των Αθηναίων και των Θηβαίων. Κατά συνέπεια, η δυναμική της πόλης-κράτους των Αθηνών θα περιοριστεί σημαντικά κατά τα τελευταία έτη της Κλασικής Περιόδου.

Στη συνέχεια, στην πρώτη υποενότητα του δεύτερου κεφαλαίου παρουσιάστηκαν βασικά ζητήματα, τα οποία αφορούν στα οχυρωματικά έργα της κλασικής εποχής. Αναλυτικά, εξετάστηκαν οι τεχνικές μέθοδοι για τη διαμόρφωση τόσο της θεμελίωσης, όσο και της ανωδομής τους. Κατόπιν, έλαβε χώρα η περιγραφή των οικοδομικών τύπων των αμυντικών αρχιτεκτονημάτων που απαντούν στην πόλη, αλλά και στη *χώρα*. Κατά συνέπεια, ακροπόλεις, φρούρια, Μακρά Τείχη και τείχη μπορούν να προσδιοριστούν ως οχυρωματικές θέσεις στο πλαίσιο της ανάπτυξης και της οργάνωσης μίας πόλης. Αντιθέτως, φρούρια, μεμονωμένοι πύργοι, στρατόπεδα και τείχη απαντούν σε γεωστρατηγικά σημεία της αρχαίας Ελληνικής υπαίθρου.

Την ίδια στιγμή, παρουσιάστηκαν τα συστήματα τοιχοποιίας, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για την οικοδόμηση των κλασικών αμυντικών αρχιτεκτονημάτων. Ειδικότερα, η ακανόνιστη μέθοδος λιθοδομής και το πολυγωνικό σύστημα τοιχοδομής με ευθύγραμμους αρμούς απαντούν σε αντίστοιχα οχυρωματικά έργα. Επιπλέον, το τραπεζιόσχημο και το ορθογώνιο σύστημα τοιχοποιίας εφαρμόστηκαν σε ποικίλες αμυντικές εγκαταστάσεις. Παρά τη δυσκολία χρονολόγησης των συστημάτων λιθοδομής επί των οχυρωματικών οικοδομημάτων, παρατηρείται η επικράτηση μίας σχετικής ομοφωνίας ανάμεσα στους ειδικούς, ως προς την εξελικτική πορεία των συγκεκριμένων μεθόδων στο πέρασμα των αιώνων. Στην κλασική εποχή η πολυγωνική μέθοδος τοιχοδομής με ευθύγραμμους αρμούς προηγήθηκε χρονικά των υπολοίπων συστημάτων τοιχοποιίας. Παράλληλα, η τραπεζιόσχημη μέθοδος λιθοδομής ήκμασε από τον 5^ο έως τα μέσα του 4^{ου} αιώνα

π.Χ. στο πλαίσιο της συγκρότησης των επιμέρους αρχιτεκτονικών τύπων της. Στη συνέχεια, οι επιμέρους οικοδομικές κατηγορίες του ορθογωνίου συστήματος τοιχοποιίας αναπτύχθηκαν και διαδόθηκαν ευρέως στον Ελλαδικό χώρο, κατά τον 5^ο και καθ' όλο τον 4^ο αιώνα π.Χ. Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω δεδομένα, εξαίρεση φαίνεται πως αποτέλεσε το ακανόνιστο σύστημα τοιχοποιίας, το οποίο απαντούσε σε όλες τις χρονικές περιόδους του αρχαίου Ελληνικού πολιτισμού. Παρόλα αυτά, δομικά και αισθητικά κριτήρια ίσως αποτέλεσαν καθοριστικούς παράγοντες για την τελική επιλογή μίας μεθόδου λιθοδομής για την ανέγερση ενός αμυντικού οικοδομήματος. Επιπρόσθετα, τα συστήματα τοιχοποιίας, τα οποία εφαρμόστηκαν σε ναούς και λοιπά είδη δημοσίων αρχιτεκτονημάτων, πιθανώς επηρέασαν την, εν γένει, οικοδομική δραστηριότητα στο πεδίο της οχυρωματικής τέχνης. Παράλληλα, σημειώθηκε η υιοθέτηση των ίδιων τεχνικών μεθόδων και των συστημάτων τοιχοδομής για την κατασκευή των χερσαίων και παράκτιων οχυρώσεων της Αττικής χερσονήσου κατά τους κλασικούς χρόνους.

Η ανέγερση αμυντικών αρχιτεκτονημάτων θεωρούνταν μία πολυδάπανη οικοδομική εργασία για τις πόλεις-κράτη της Κλασικής Περιόδου. Ταυτόχρονα, η συγκεκριμένη κατηγορία κτισμάτων υπαγόταν στο πεδίο της δημόσιας αρχιτεκτονικής. Υπό αυτές τις συνθήκες, ελάχιστες πόλεις-κράτη διέθεταν τους απαραίτητους οικονομικούς πόρους, με σκοπό την κατασκευή ισχυρών και σύνθετων οχυρωματικών έργων εντός της εδαφικής επικράτειας τους. Πέρα από τη διασφάλιση της άμυνας ενός κοινωνικού και οικιστικού συνόλου, η κατασκευή οχυρωματικών έργων σε μία περιοχή σχετιζόταν με το διαρκή έλεγχο των πλουτοπαραγωγικών πηγών της ή την ανάπτυξη αγροτικής δραστηριότητας εκεί. Ωστόσο, η ύπαρξη αμυντικών αρχιτεκτονημάτων πέριξ ενός άστεως και στη συνολική εδαφική επικράτειά του αποσκοπούσε στον εξωραϊσμό και την ανάδειξη της ισχύος του, στο πλαίσιο της διαμόρφωσης μίας προπαγανδιστικής πολιτικής εντός του Ελλαδικού χώρου. Παρά την ύπαρξη αρκετών ζητημάτων στην έρευνα της αρχαίας Ελληνικής αμυντικής αρχιτεκτονικής, τα καλλιτεχνικά προϊόντα της συγκεκριμένης κατηγορίας μνημείων ξεχωρίζουν για τον ιδιαίτερο χαρακτήρα τους σε σχέση με άλλες κατηγορίες υλικών καταλοίπων του αρχαίου Ελληνικού πολιτισμού. Επιπρόσθετα, καθίσταται επιτακτική η ανάγκη διεπιστημονικής μελέτης των οχυρώσεων για την ασφαλέστερη κατανόηση και χρονολόγησή τους. Μέσα από την παραπάνω προσέγγιση ενισχύεται η ιστορική σημασία των αμυντικών αρχιτεκτονημάτων, ενώ

αναδεικνύονται σημαντικές πληροφορίες για την εξελικτική πορεία της πολιορκητικής τέχνης και της στρατηγικής στο πέρασμα των αιώνων.

Ακολούθως, στη δεύτερη υποενότητα του δεύτερου κεφαλαίου ερευνήθηκε η περίπτωση των παράκτιων οικοδομημάτων αμυντικού χαρακτήρα στη χερσόνησο της Αττικής, κατά την κλασική εποχή. Ήδη από τον 5^ο αιώνα π.Χ. είχαν συγκροτηθεί οχυρές θέσεις σε όλη την έκταση της ίδιας περιοχής. Σε αυτό το πλαίσιο, οχυρές θέσεις που είχαν διαμορφωθεί κατά μήκος της ακτογραμμής της Αττικής χαρακτηρίζονταν για την ποικιλία των λειτουργιών τους, οι οποίες αναδείχθηκαν εντός του Πελοποννησιακού Πολέμου. Με την έλευση του 4^{ου} αιώνα π.Χ. παρατηρείται η ανέγερση νέων αμυντικών εγκαταστάσεων και η ανακατασκευή παλαιότερων οχυρωματικών υποδομών στο σύνολο της ίδιας περιοχής. Η τάση αυτή σχετίζεται με την συγκρότηση μίας αμυντικής ιδεολογίας εντός της πόλης των Αθηνών, η οποία απέβλεπε στη διασφάλιση της εδαφικής επικράτειάς της. Παρόλα αυτά, η υιοθέτηση αμυντικών δογμάτων, τα οποία είναι στενά συνδεδεμένα με την κατασκευή οχυρωματικών έργων, απαντά και σε άλλες πόλεις-κράτη κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα π.Χ.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρατίθενται οι περιπτώσεις της Ελευσίνας, του Πειραιά, της Σαλαμίνας και του Ωρωπού. Όλες οι παραπάνω τοποθεσίες προσδιορίζονται ως παράκτιες περιτειχισμένες πόλεις. Ειδικότερα, η Ελευσίνα, η οποία εντοπίζεται στα βορειοδυτικά παράλια της Αττικής, υπήρξε σημαντική οχυρή θέση για τους Αθηναίους, ενώ ο έλεγχός της από τους ίδιους επέτρεπε τη συνεχή εποπτεία του οδικού δικτύου, το οποίο συνέδεε το νότιο και βόρειο Ελλαδικό χώρο. Την ίδια στιγμή, η οικοδόμηση ισχυρών οχυρωματικών αρχιτεκτονημάτων στην Ελευσίνα διασφάλιζε περαιτέρω την άμυνα της εδαφικής επικράτειας της Αττικής. Επιπλέον, ο Πειραιάς, ο οποίος υπήρξε το επίγειο και ο ναύσταθμος της Αθηναϊκού άστεως, περιβαλλόταν από τείχος. Συγκεκριμένα, επιμέρους σκέλη του έχουν ανευρεθεί τόσο κατά μήκος των ενδότερων, όσο και των παραθαλάσσιων τμημάτων του Πειραιά. Η παρούσα συνθήκη αναδεικνύει τη συνεχή γεωστρατηγική σημασία του για την υλοποίηση των Αθηναϊκών γεωπολιτικών συμφερόντων.

Εν συνεχεία, η πόλη της Σαλαμίνας, η οποία χαρακτηρίζεται για την ιδιάζουσα πολιτική της υπόσταση εντός της Αθηναϊκής δημοκρατίας, είχε επίσης περιτειχιστεί. Η συγκεκριμένη κατάσταση είναι άρρηκτα συνυφασμένη με την γεωστρατηγική θέση

της ομώνυμης νήσου εντός του Σαρωνικού κόλπου, καθώς και με την ιστορική πορεία των Αθηνών κατά τους κλασικούς χρόνους. Ταυτόχρονα, η πόλη του Ωρωπού, η οποία εντοπίζεται στα βορειοανατολικά σύνορα της Αττικής με τη Βοιωτία, αποτέλεσε διαφιλονικούμενο στόχο μεταξύ των Αθηναίων και των Θηβαίων, με σκοπό τον έλεγχο της κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου. Παρά την ύπαρξη μαρτυριών στις γραπτές πηγές και στις επιγραφές, δεν έχουν ανευρεθεί έως σήμερα στον Ωρωπό αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, τα οποία θα ταυτίζονταν ασφαλώς με την κλασική οχύρωσή του. Ωστόσο, η ύπαρξη της θεωρείται δεδομένη και ίσως σχετίζεται με το σημαίνοντα ρόλο της παραπάνω πόλης, ως προς τον ανεφοδιασμό των Αθηνών από τη νήσο της Εύβοιας.

Στο τέταρτο κεφάλαιο ερευνήθηκαν τέσσερα παράκτια φρούρια, τα οποία τοποθετούνται στην Αττική χερσόνησο. Συγκεκριμένα, οι οχυρωματικές εγκαταστάσεις του Βουδόρου, του Θορικού, του Ραμνούντα και του Σουνίου συνδέονται στενά με τις ιστορικές εξελίξεις που σημειώνονται στην πόλη-κράτος των Αθηνών κατά τους κλασικούς χρόνους. Υπό αυτές τις συνθήκες, το φρούριο του Βουδόρου, το οποίο είχε οικοδομηθεί στο βορειοδυτικό τμήμα της νήσου Σαλαμίνας, αποτελούσε σημαντική οχυρή θέση των Αθηναίων στο πλαίσιο των στρατιωτικών επιχειρήσεων κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Εξαιτίας, όμως, αυτών των συνθηκών, η εξεταζόμενη φρουριακή εγκατάσταση συνδέθηκε άμεσα με ορισμένα από τα πρωιμότερα γεγονότα της παραπάνω πολεμικής σύρραξης. Ωστόσο, η ακριβής θέση ανέγερσης του φρουρίου του Βουδόρου, η οποία δεν έχει προσδιορισθεί έως σήμερα, έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης για διάφορους ερευνητές. Στον αρχαίο δήμο του Θορικού εντοπίζεται το ακρωτήριο του Αγίου Νικολάου, όπου έχουν αποκαλυφθεί τα οικοδομικά λείψανα ενός παράκτιου αμυντικού αρχιτεκτονήματος, το οποίο διατηρείται πλέον αποσπασματικά. Το παραπάνω φρούριο τοποθετείται σε ένα ιδιαίτερα γεωστρατηγικό σημείο της Αττικής χερσονήσου. Παρόλα αυτά, δεν επικρατεί ομοφωνία ανάμεσα στους επιστήμονες, σχετικά με τη χρονολόγηση της κατασκευής του, αλλά και με τη λειτουργία του.

Στο οικιστικό κέντρο του αρχαίου δήμου του Ραμνούντα σημειώθηκε η οικοδόμηση ενός παράκτιου φρουρίου. Η ισχύουσα κατάσταση συνέβαλε στη σταδιακή ανάπτυξη της συγκεκριμένης περιοχής κατά την Κλασική Περίοδο. Παράλληλα, το φρούριο του Ραμνούντα θεωρούνταν σημαντική Αθηναϊκή βάση τόσο εντός του Ευβοϊκού κόλπου, όσο και στο πλαίσιο της προάσπισης της εδαφικής

ακεραιότητας της Αττικής. Ταυτόχρονα, στο ακρωτήριο του Σουνίου έχουν ανευρεθεί τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ενός φρουρίου, το οποίο περιέβαλε το ιερό του Ποσειδώνα και την ευρύτερη περιοχή του. Πρόκειται για μία αμυντική εγκατάσταση, η οποία διακρίνεται για τις διάφορες οικοδομικές φάσεις της. Η παρούσα συνθήκη έχει συμβάλει στη διατύπωση ποικίλων απόψεων από τους ερευνητές. Παρόλα αυτά, το φρούριο του Σουνίου φαίνεται πως ήταν στενά συνδεδεμένο με τα γεγονότα του Δεκελεικού Πολέμου καθώς και με την προάσπιση της εδαφικής επικράτειας των Αθηναίων.

Η εξέταση των παράκτιων αμυντικών εγκαταστάσεων, οι οποίες παρουσιάστηκαν αναλυτικά στα παραπάνω κεφάλαια, ανέδειξε την ποικιλία των οικοδομικών υλικών, τα οποία ήταν διαθέσιμα στις κατά τόπους περιοχές της Αττικής για την οικοδόμησή τους. Πέρα από την εκτενή χρήση ωμοπλίνθων, διάφορα πετρώματα, τα οποία διακρίνονταν για την κατεργασμένη ή ακατέργαστη μορφή τους, απαντούν στα επιμέρους τμήματα των συγκεκριμένων αρχιτεκτονημάτων. Αναλυτικά, παρατηρήθηκε η συστηματική εκμετάλλευση αποθεμάτων πωρόλιθου, ασβεστόλιθου, μαρμάρου, μάργας, κογχυλιάτη και κροκαλοπαγούς λίθου, με σκοπό τη διαμόρφωση λιθοπλίνθων για την ανέγερση των παραθαλάσσιων οχυρώσεων σε όλη την έκταση της Αττικής χερσονήσου κατά τους κλασικούς χρόνους. Σε αυτό το πλαίσιο, αξίζει να σημειωθεί πως ορισμένα από τα παραπάνω είδη πετρωμάτων αντλήθηκαν από τοπικά λατομεία, τα οποία τοποθετούνταν πλησίον των ιδίων αμυντικών οικοδομημάτων. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του λευκού μαρμάρου από την περιοχή του Ραμνούντα και του ελευσινιακού λίθου από την ομώνυμη τοποθεσία της Αττικής. Επιπρόσθετα, η χερσόνησος του Πειραιά φημιζόταν για τα λατομεία της, τα οποία παρείχαν στους Αθηναίους τον ακτίτη λίθο και ποικίλα είδη μάργας. Παράλληλα, καθίσταται γνωστή η περίπτωση της χερσονήσου της Φανερωμένης στη Σαλαμίνα, όπου αρκετά αμυντικά κτίσματά της κατασκευάστηκαν από τοπικό ασβεστόλιθο φαιού χρώματος. Επιπλέον, η εξέταση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων των αμυντικών εγκαταστάσεων εντός της ενδοχώρας της Αττικής ανέδειξε τη χρήση παρόμοιων τύπων πετρωμάτων με τις αντίστοιχες παραθαλάσσιες υποδομές της.

Υπό αυτές τις συνθήκες έλαβε χώρα η υιοθέτηση ποικίλων κατασκευαστικών μεθόδων από τους Αθηναίους, σχετικά με την αρχιτεκτονική δομή των παραθαλάσσιων αμυντικών οικοδομημάτων τους. Ειδικότερα, αυτά χαρακτηρίζονταν για τη συμπαγή μορφή τους ή τη σύνθετη οικοδομική όψη τους. Σε αυτό το πλαίσιο,

αξιοσημείωτες είναι οι περιπτώσεις της χρήσης της τεχνικής με δύο παρειές και της έμπλεκτης μεθόδου, ως προς τη διαμόρφωση της ανωδομής των παράκτιων αμυντικών υποδομών. Την ίδια στιγμή, διάφορα συστήματα τοιχοποιίας υιοθετήθηκαν για την συγκρότηση της αρχιτεκτονικής δομής τους. Συγκεκριμένα, η ακανόνιστη μέθοδος λιθοδομής, αλλά και το πολυγωνικό σύστημα τοιχοδομής απαντούν σε αρκετά αμυντικά αρχιτεκτονήματα της κλασικής εποχής, τα οποία έχουν ανευρεθεί σε διάφορες περιοχές της Αττικής χερσονήσου. Επιπρόσθετα, παρατηρείται η χρήση του τραπεζιόσχημου και του ορθογώνιου συστήματος τοιχοποιίας σε αντίστοιχα κτίσματα της ίδιας τοποθεσίας. Με εξαίρεση την αργολιθοδομή, όλοι οι τύποι των παραπάνω μεθόδων λιθοδομής αναπτύχθηκαν στα παράλια της Αττικής κατά την Κλασική Περίοδο.

Σχετικά με τις οχυρωματικές εγκαταστάσεις της ίδιας περιοχής και εποχής, αυτές ξεχωρίζουν για τη στρατηγική σημασία των γεωγραφικών θέσεων τους. Η συγκεκριμένη παράμετρος διαδραμάτιζε ανέκαθεν καταλυτικό παράγοντα στην τελική επιλογή της τοποθεσίας για την οργάνωση μίας παρεμφερούς υποδομής. Μέσα από τα παράκτια αρχιτεκτονήματα αμυντικού χαρακτήρα, η πόλη κράτος των Αθηνών διασφάλιζε την διαρκή εποπτεία των θαλάσσιων οδών, οι οποίες αναπτύσσονταν περιμετρικά της. Παράλληλα, η ίδια ήλεγχε τις επιμέρους πλουτοπαραγωγικές περιοχές της Αττικής με την κατασκευή αμυντικών οικοδομημάτων πλησίον τους. Επιπρόσθετα, τα συγκεκριμένα αρχιτεκτονήματα εξυπηρετούσαν την ανάγκη για προάσπιση των εδαφικών ορίων της απέναντι σε πιθανές στρατιωτικές επιχειρήσεις από την πλευρά των εχθρών της. Όλα τα παραπάνω δεδομένα επηρέαζαν σε σημαντικό βαθμό τις γεωπολιτικές βλέψεις των Αθηναίων στον Αιγαϊακό χώρο κατά τη διάρκεια της κλασικής εποχής

Κατά συνέπεια, αναδεικνύεται η στενή σχέση των ιστορικών γεγονότων, τα οποία έλαβαν χώρα στην πόλη-κράτος των Αθηνών κατά την Κλασική Περίοδο, με αρκετά παράκτια αρχιτεκτονήματα αμυντικού χαρακτήρα της Αττικής. Την ίδια στιγμή, η εξέταση των παραθαλάσσιων οχυρωματικών θέσεων της συγκεκριμένης περιοχής παρέχει σημαντικές πληροφορίες για ποικίλες πτυχές του καθημερινού βίου των αρχαίων Ελλήνων στο πλαίσιο της κλασικής εποχής. Παρόλα αυτά, η παραπάνω μελέτη αξίζει να ενταχθεί σε ένα ευρύτερο επιστημονικά πλαίσιο, ώστε να εξαχθούν ασφαλέστερα συμπεράσματα για ζητήματα άρρηκτα συνυφασμένα με την αμυντική αρχιτεκτονική της ίδιας χρονικής περιόδου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Adcock, F. E. 1926⁸. “Athens Under the Tyrants”, στο J. B. Bury & S. A. Cook & F. E. Adcock (επιμ.), *CAH*, Τόμ. IV, 59-82.
- Alexandridou, A. 2018. “The Early Iron Age Occupation”, στο R. F. Docter & M. Webster (επιμ.), *Exploring Thorikos*, Gent, 27-28.
- Baika, K. 2013. “Sounion”, στο J. McKenzie & D. Blackman (επιμ.), *Shipheds. of the Ancient Mediterranean*, Cambridge, 525-534.
- Bergemann, J. & Klug, R. & Docter, R. F. 2018. “Archaic-Classical Settlement”, στο R. F. Docter & M. Webster (επιμ.), *Exploring Thorikos*, Gent, 31-32.
- Bergemann, J. 2018. “Archaic-Classical Cemeteries”, στο R. F. Docter & M. Webster (επιμ.), *Exploring Thorikos*, Gent, 33-34.
- Blackman, D. & Pakkanen, J. & Bouras, C. 2021. “The Harbours of Rhamnous”, *AE*, Τόμ. 160 (2021), 181-222.
- Boersma, J. S. 1970. *Athenian Building Policy from 561/0 to 405/4 B.C.*, Groningen.
- Buck, R. J. 1994. *Boiotia and the Boiotian League, 432-371 B.C.*, Edmonton.
- Buck, R. J. 1979. *A History of Boeotia*, Edmonton.
- Camp II, J. M. 2000. “Walls and the Polis”, στο P. Flensted-Fensen & T. H. Nielsen & L. Rubinstein (επιμ.), *Polis & Politics: Studies in Ancient Greek History. Presented to Mogens Herman Hansen on his Sixtieth Birthday, August 20, 2020*, Copenhagen, 41-57.
- Cargill, J. 1995. *Athenian Settlements of the Fourth Century B.C.*, Leiden.
- Cary, M. 1927⁶. “The Ascendancy of Sparta”, στο J. B. Bury & S. A. Cook & F. E. Adcock (επιμ.), *CAH*, Τόμ. VI, 25-54.
- Chandler, L. 1926. “The North-West Frontier of Attica”, *JHS*, Τόμ. 46, Part 1, 1-21.
- Chandler, R. 1776. *Travels in Greece: Or an Account of a Tour Made at the Expense of the Society of Dilettanti*, Oxford.
- Classen, J. & Steup, J. 1892. *Thukydides*, Band 3, Berlin.
- Cosmopoulos, M. B. 2001. *The Rural History of Ancient Greek City-States: The Oropos Survey Project*, Oxford.

- Costaki, L. & Theocharaki, A. M. 2021. “City Streets, Walls, and Gates”, στο J. Neils & D. K. Rogers (επιμ.), *The Cambridge Companion to Ancient Athens*, Cambridge, 47-62.
- Dengate, J. A. 1967. “Observations on the Sounion Fortifications”, *AJA*, Τόμ. 71, Αρ. 2, 185-186.
- De Smet, S. 2018. “Cults at Thorikos”, στο R. F. Docter & M. Webster (επιμ.), *Exploring Thorikos*, Gent, 36-37.
- Dinsmoor Jr., W. B. 1971. *Sounion*, Lycabettus.
- Docter, R. F. 2018. “The Towers”, στο R. F. Docter & M. Webster (επιμ.), *Exploring Thorikos*, Gent, 42-43.
- Dodwell, E. 1819. *A Classical and Topographical Tour Through Greece, During the Years 1801, 1805, and 1806*, Τόμ. 1, London.
- Duchène, S. & Van Lieffering, K. & Kayafa, M. 2018. “The Ore-Processing Workshops”, στο R. F. Docter & M. Webster (επιμ.), *Exploring Thorikos*, Gent, 45-47.
- Ducrey, P. 2016. “Defense, Attack and the Fate of the Defeated: Reappraising The Role of City-Walls”, στο R. Frederiksen & S. Müth & P. I. Schneider & M. Schnelle (επιμ.), *Focus on Fortifications: New Research on Fortifications in the Ancient Mediterranean and the Near East*, Oxford & Philadelphia, 332-336.
- Dürnbach, F. 1890. *De Oropo et Amphiarai Sacro*, Paris.
- Eliot, C. W. J. 1962. *Coastal Demes of Attika: A Study of the Policy of Kleisthenes*, *Phoenix Supplementary*, Τόμ. 5, 1-181.
- Fachard, S. & Murray, S. C. & Knodell, A. R. & Papangeli, K. 2020. “The Fortress of Eleutherai: New Insights from Survey, Architecture, and Epigraphy”, *Hesperia*, Τόμ. 89, Αρ. 3, 475-549.
- Fachard, S. 2016. “Regional Fortifications and the Fortification of Regions”, στο R. Frederiksen & S. Müth & P. I. Schneider & M. Schnelle (επιμ.), *Focus on Fortifications: New Research on Fortifications in the Ancient Mediterranean and the Near East*, Oxford & Philadelphia, 413-416.
- Fossey, J. M. 1988. *The Topography and Population of Ancient Boiotia*, Τόμ. I, Chicago.
- Foucart, P. F. 1887. “Les fortifications du Pirée en 394-393”, *BCH*, Τόμ. 11, 129-144.
- Frazer, J. G. 1898². *Pausanias's Description of Greece*, Τόμ. II, London & New York.
- Garland, R. 1987². *The Piraeus: from the fifth to the first century BC*, Bristol.

- Gell, W. 1819². *The Itinerary of Greece: Containing One Hundred Routes in Attica, Boeotia, Phocis, Locris and Thessaly*, London.
- Goette, H. R. 2000. *Ὁ Ἀξιόλογος Δῆμος Σούνιον: Landeskundliche Studien in Südost-Attika*, Rahden/Westf.
- Gomme, A. W. 1956. *A Historical Commentary on Thucydides*, Τόμ. 2, Oxford.
- Gounaris, A. P. 2007. “Curvilinear Versus Rectangular? A Contribution to the Interpretation of the Evolution in Architectural Forms in Greece During the Protogeometric-Geometric-Archaic Periods Based on A Study of the Constructions at Oropos”, στο A. Mazarakis Ainian (επιμ.), *Oropos and Euboea in the Early Iron Age, Acts of An International Round Table, University of Thessaly, June 18-20, 2004*, Volos, 77-122.
- Gray, G. B & Cary, M. 1926⁸. “The Reign of Darius”, στο J. B. Bury & S. A. Cook & F. E. Adcock (επιμ.), *CAH*, Τόμ. IV, 173-228.
- Haider, P. W. 1989. “Salamis”, στο S. Lauffer (επιμ.), *Griechenland: Lexikon der historischen Stätten, München*, 594–597.
- Hamilton, C. D. 1979. *Sparta's Bitter Victories, Politics and Diplomacy in the Corinthian War*, Ithaca & London.
- Hansen, M. H. 2004. “Attika”, στο M. H. Hansen & T. H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford, 624-642.
- Kagan, D. 2004. *The Peloponnesian War*, New York.
- Kallet, L. 2013. “The Origins of the Athenian Economic Arche”, *JHS*, Τόμ. 133, 43-60.
- Kapetanios, A. & Docter, R. F. 2018. “The Theatre”, στο R. F. Docter & M. Webster (επιμ.), *Exploring Thorikos*, Gent, 37-39.
- Kenny, E. J. A. 1947. “The Ancient Docks on the Promontory of Sunion”, *BSA*, Τόμ. 42, 194-200.
- Krentz, P. 1982. *The Thirty at Athens*, Ithaca & London.
- Kroll, J. H. & Walker, A. S. 1993. *The Greek Coins, The Athenian Agora*, Τόμ. XXVI, Princeton.
- Laffineur, R. & Déderix, S. & Papadimitriou, N. & Nazou, M. 2018. “The Final Neolithic and Bronze Age Occupation”, στο R. F. Docter & M. Webster (επιμ.), *Exploring Thorikos*, Gent, 21-23.
- Laffineur, R. 2018. “The Mycenaean Tombs”, στο R. F. Docter & M. Webster (επιμ.), *Exploring Thorikos*, Gent, 24-27.

- Lauter, H. 1992. "Some Remarks on fortified Settlements in the Attic Countryside", στο S. Van de Maele & J. Fossey, *Fortificationes Antiquae : Including the Papers of a Conference Held at Ottawa University, October 1988/Incluant les Communications Lues a un Colloque Tenu a l'Universite d'Ottawa, Octobre 1988*, Amsterdam, 77-91.
- Lawrence, A. W. 1979, *Greek Aims in Fortification*, Oxford.
- Leake, W. M. 1821². *The topography of Athens, and the Demi*, Τόμ. II, London.
- Leake, W. M. 1835. *Travels in Northern Greece*, Τόμ. II, London.
- Leake, W. M. 1821. *The Topography of Athens, With Some Remarks on Its Antiquities*, London.
- Lechat, H. 1888. "Fouilles au Pirée : les fortifications antiques", *BCH*, Τόμ. 12, 337-357.
- Lechat, H. 1887. "Fouilles au Pirée sur l'emplacement des fortifications antiques", *BCH*, Τόμ. 11, 201-211.
- Lewis, D. M. 1959. "Law on the Lesser Panathenaia", *Hesperia*, Τόμ. 28, Αρ. 3, 239-247.
- Lohmann, H. 2021. *Teichos: Vom Endneolithischen Wehrdorf zum Spätosmanischen Tambouri. 5000 Jahre Festungswesen in Attika*, Wiesbaden.
- Lohmann, H. 1993. *Atene. Forschungen zu Siedlungs - und Wirtschaftsstruktur des Klassischen Attika*, Koln.
- Lolling, H. G. 1884. "Die Meerenge von Salamis", στο E. Curtius (επιμ.), *Historische und Philologische Aufsätze : Ernst Curtius zu Seinem Siebenzigsten Geburtstage am Zweiten September 1884*, Berlin, 1-10.
- Lolling, H. G. 1876. "Der Tempel der Athene Skiras und das Vorgebirge Skiradion auf Salamis", *AM*, Band I, 127-138.
- Lolos, Y. G. 2022. "Mycenaean and Classical Salamis: Recent Evidence from Land and Underwater Excavations", *Sicilia Archeologica*, Αρ. 113, 267-282.
- Lovén, B. 2021. *The Ancient Harbours of the Piraeus, Τόμ. III.1, The Harbour Fortifications of the Mounichia and Kantharos Harbours – Architecture and Topography*, Aarhus & Oxford & Bristol.
- Lovén, B. & Steinhauer, G. & Kourkoumelis, D. & Nielsen, M. M. 2007. "The Zea Harbour Project: The first six years", *PoDIA*, Τόμ. V, 1-13.
- Maier, F. G. 1959. *Griechische Mauerbauinschriften*, Band 1, Heidelberg.
- Maier, F. G. 1961. *Griechische Mauerbauinschriften*, Band 2, Heidelberg.

- Marabea, Chr. 2007. “Well-harboured Salamis, Reaching the Mycenaean acropolis of Salamis from the ports”, στο C. Pepe (επιμ.), *Men, Lands and Seas, L' archeologia nel mare, Atti del Convegno, Napoli, 27-28 Giugno 2006, Università degli studi Suor Orsola Benincasa, Napoli*, 128-137.
- Marrou, H. I. 1964. *A History of Education in Antiquity*, Transl. G. Lamb, New York & Toronto.
- Mazarakis Ainian, A. 2007. “Ἐνδον Σκάπτει. The Tale of An Excavation”, στο A. Mazarakis Ainian (επιμ.), *Oropos and Euboea in the Early Iron Age, Acts of An International Round Table, University of Thessaly, June 18-20, 2004, Volos*, 21-60.
- McCredie, J. R. 1966. *Fortified Military Camps in Attica, Hesperia Supplement*, Τόμ. XI, 1-125.
- McGregor, M. F. 1982. *Athens and Hestiaia, Hesperia Supplement*, Τόμ. XIX, *Studies in Attic Epigraphy, History and Topography. Presented to Eugene Vanderpool*, 101-111.
- McLeod, W. E. 1967. “Fortified Military Camps in Attica by James R. McCredie”, *AJA*, Τόμ. 71, Αρ. 4, 419-420.
- McLeod, W. E. 1960. “Boudoron, an Athenian Fort on Salamis”, *Hesperia*, Τόμ. 29, Αρ. 3, 316-323.
- Milchhoefer, A. 1900. “Section Oropos”, στο E. Curtius & J. A. Kaupert (επιμ.), *Karten von Attika*, Heft IX, Berlin, 16-30.
- Milchhoefer, A. 1895. “Das Gebiet um Eleusis”, στο E. Curtius & J. A. Kaupert (επιμ.), *Karten von Attika*, Heft VII-VIII, Berlin, 19-25.
- Milchhoefer, A. 1895. “Salamis und die Meerenge”, στο E. Curtius & J. A. Kaupert (επιμ.), *Karten von Attika*, Heft VII-VIII, Berlin, 26-37.
- Milchhoefer, A. 1889. “Das Lauriongebiet”, στο E. Curtius & J. A. Kaupert (επιμ.), *Karten von Attika*, Heft III-VI, Berlin, 22-31.
- Milchhoefer, A. 1881. “Der Peiraeus”, στο E. Curtius & J. A. Kaupert (επιμ.), *Karten von Attika*, Heft I, Berlin, 23-72.
- Morin, D. & Delpéch, S. 2018. “Mines and Mining”, στο R. F. Docter & M. Webster (επιμ.), *Exploring Thorikos*, Gent, 43-45.
- Morris, S. P. & Papadopoulos, J. K. 2005. “Greek Towers and Slaves: An Archaeology of Exploitation”, *AJA*, Τόμ. 109, Αρ. 2, 155-225.
- Munro, J. A. R. & Walker, E. M. 1926⁸. “Marathon”, στο J. B. Bury & S. A. Cook & F. E. Adcock (επιμ.), *CAH*, Τόμ. IV, 229-267.

- Munro, J. A. R. 1926⁸. “Xerxe’s Invasion of Greece”, στο J. B. Bury & S. A. Cook & F. E. Adcock (επιμ.), *CAH*, Τόμ. IV, 268-316.
- Mussche, H. 1998. *Thorikos: a Mining Town in Ancient Attika.*, Gent.
- Mussche, H. 1970. “Recent Excavations in Thorikos”, *Acta Classica*, Τόμ. 13, 125-136.
- Mussche, H. 1964. “Note sur les fortifications de Sounion”, *BCH*, Τόμ. 88, Αρ. 2, 423-432.
- Mussche, H. 1961. “La forteresse maritime de Thorikos”, *BCH*, Τόμ. 85, 176-205.
- Müth, S. 2020. “More than War: Symbolic Functions of Greek Fortifications”, στο P. Sapirstein & D. Scahill (επιμ.), *New directions and Paradigms for the Study of Greek Architecture: Interdisciplinary Dialogues in the Field*, Leiden & Boston, 199-214.
- Müth, S. 2016. “Urbanistic Functions and Aspects”, στο S. Müth & P. I. Schneider & M. Schnelle & P. D. De Staebler (επιμ.), *Ancient Fortifications: A Compendium of Theory and Practice*, Oxford & Philadelphia, 159-172.
- Mylonas, G. E. 1961. *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Princeton.
- Negrís, Ph. 1904. “Vestiges Antiques Submergés”, *AM*, Band XXIX, 340-363.
- Nielsen, M. M. 2007. “Three pieces of the Piraeen Puzzle - Towers M-T1, P-T1 and P-T2”, *ΠοΔΙΑ*, Τόμ. V, 75-88.
- Ober, J. 1987. “Early Artillery Towers: Messenia, Boiotia, Attica, Megarid”, *AJA*, Τόμ. 91, Αρ. 4, 569-604.
- Ober, J. 1985. *Fortress Attica: Defense of the Athenian Land Frontier, 404-322 B.C.*, Leiden.
- Osborne, R. 1987. *Classical Landscape with Figures. The Ancient Greek City and its Countryside*, London.
- Pfister, F. 1951. *Die Reisebilder des Herakleides. Einleitung, Text, Übersetzung und Kommentar mit einer Übersicht über die Geschichte der griechischen Volkskunde*, Wien.
- Picard, Ch. 1940. “L’Hérôon de Phrontis au Sounion”, *RA*, Τόμος 16, 5-28.
- Pickard-Cambridge, A. W. 1927⁶. “The Rise of Macedonia”, στο J. B. Bury & S. A. Cook & F. E. Adcock (επιμ.), *CAH*, Τόμ. VI, 200-243.
- Pouilloux, J. 1954. *La Forteresse de Rhamnonte. Étude de topographie et d'histoire*, Paris.

- Pritchett, W. K. 1980. *Studies in Ancient Greek Topography: Roads*, Part III, Berkeley & Los Angeles.
- Pritchett, W. K. 1969. *Studies in Ancient Greek Topography: Battlefields*, Part II, Berkeley & Los Angeles.
- Pritchett, W. K. 1959. "Toward a Restudy of the Battle of Salamis", *AJA*, Τόμ. 63, Αρ. 3, 251-262.
- Raikes, 1817. "Rhamnus", στο R. Walpole (επιμ.), *Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey*, London, 307-310.
- Rankov, B. 2013. "Piraeus", στο J. McKenzie & D. Blackman (επιμ.), *Shipheds of the Ancient Mediterranean*, Cambridge, 420-488.
- Reinmuth, O. W. 1971. *The Ephebic Inscriptions of the Fourth Century B.C.*, Leiden.
- Rhodes, P. J. 1992⁵. "The Delian League to 449 B.C.", στο D. M. Lewis & J. Boardman & J. K. Davies & M. Ostwald (επιμ.), *CAH*, Τόμ. V, 34-61.
- Robert, L. 1960. *Hellenica. Recueil d'Épigraphie, de Numismatique et d'Antiquités Grecques XI-XII*, Paris.
- Roesch, P. 1965. *Thespies et la Confédération Béotienne*. Paris.
- Roux, G. 1954. "Le Val des Muses, et les Muses chez les auteurs anciens", *BCH*, Τόμ. 78, 22-48.
- Scranton, R. L. 1941. *Greek Walls*, Cambridge.
- Scranton, R. 1939. "The walls of Piraeus", *AJA*, Τόμ. 43, 301-302.
- "Sounion", *BCH*, Τόμ. 47 (1923), 510.
- Tarn, W. W. 1927⁶. "Alexander: The Conquest of Persia", στο J. B. Bury & S. A. Cook & F. E. Adcock (επιμ.), *CAH*, Τόμ. VI, 352-386.
- Taylor, M. C. 1997. *Salamis and the Salaminioi. The History of an Unofficial Athenian Demos*, Amsterdam.
- Themelis, P. G. 1977. *Sounion-Thorikos*, Athenes.
- Theodoropoulou-Polychroniadis, Z. 2015. *Sounion Revisited: The Sanctuaries of Poseidon and Athena at Sounion in Attica*, Oxford.
- Trail, J. S. 1986. *Demos and Trittys: Epigraphical and Topographical Studies in the Organization of Attica*, Toronto.
- Travlos, J. 1988. *Bildlexicon zur Topographie des Antiken Attika*, Tübingen.
- Travlos, J. 1949. "The Topography of Eleusis", *Hesperia*, Τόμ. 18, Αρ. 1, 138-147.

- Van den Eijnde, F. & Brüsewitz, A. & Docter, R. F. 2018. “The Fortifications”, στο R. F. Docter & M. Webster (επιμ.), *Exploring Thorikos*, Gent, 40-41.
- Van Gelder, K. 2018. “Early Iron Age Cemeteries”, στο R. F. Docter & M. Webster (επιμ.), *Exploring Thorikos*, Gent, 29-30.
- Van Rooy, C. A. 1969. “Fortifications in South Attica and the Date of Thorikos”, *Acta Classica*, Τόμ. 12, 171-180.
- Van Wess, H. 2013. *Ships and Silver, Taxes and Tribute: A Fiscal History of Archaic Athens*, London.
- Von Alten, G. 1881. “Die Befestigungen der Hafenstadt Athens”, στο E. Curtius & J. A. Kaupert (επιμ.), *Karten von Attika*, Heft I, Berlin, 10-22.
- Von Eickstedt, K. V. 1991. *Beiträge zur Topographie des Antiken Piräus*, Αθήνα.
- Von Velsen, A. 1855. “Aus Griechenland. Daphne, Munychia, Salamis”, *AZ*, XIII, 115-118.
- Walker, E. M. 1926⁸, “Athens: The Reform of Cleisthenes”, στο J. B. Bury & S. A. Cook & F. E. Adcock (επιμ.), *CAH*, Τόμ. IV, 137-172.
- Webster, M. 2018. “Introduction: Thorikos Through Time”, στο R. F. Docter & M. Webster (επιμ.), *Exploring Thorikos*, Gent, 9-11.
- Wescher, C. 1867. *Poliorcétique des Grecs. Traités Théoriques. Récits Historiques*, Paris.
- Westlake, H. D. 1948. “Athenian Food Supplies from Euboea”, *CR*, Τόμ. 62, Αρ. 1, 2-5.
- Wheler, G. 1682. *A Journey into Greece*, London.
- Winter, F. E. 1971. *Greek Fortifications*, London.
- Winter, F. E. 1963. “The Chronology of the Euryalos Fortress at Syracuse”, *AJA*, Τόμ. 67, Αρ. 4, 363-387.
- Woodward, A. M. 1924. “Archaeology in Greece, 1922-24”, *JHS*, Τόμ. 44, Part 2, 254-280.
- Wordsworth, C. 1836². *Athens and Attica : Journal of a Residence There*, London.
- Young, J. H. 1956. “Studies in South Attica: Country Estates at Sounion”, *Hesperia*, Τόμ. 25, Αρ. 2, 122-146.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Αγαλλοπούλου-Καλλιοντζή, Π. 1989. “Ωρωπός”, *ΑΔ*, Τόμ. 38 (1983), Β΄1-Χρονικά, 62.

Αλεξανδρή, Ο. 1979. “Πειραιεύς”, *ΑΔ*, Τόμ. 29 (1973-1974), Β΄1-Χρονικά, 144-156.

Αλεξοπούλου-Μπάγια, Π. 1985². *Ιστορία της Ελευσίνας: Από την Προϊστορική μέχρι τη Ρωμαϊκή Περίοδο*, Ελευσίνα.

Αποστόλου, Α. 2016. “Δύο Αρχαίοι Πύργοι της Αττικής. Ο Πύργος του Βαρνάβα και ο Πύργος του Θορικού”, στο Κ. Ζάμπας & Β. Λαμπρινουδάκης & Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά & Α. Ohnesorg (επιμ.), *ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ: Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Μανόλη Κορρέ*, Αθήνα, 263-272.

Αραπογιάννη, Ξ. 1987. “Λαβοβούνι Σκάλας”, *ΑΔ*, Τόμ. 34 (1979), Β΄1-Χρονικά, 92-107.

Δεκουλάκου, Ι. 2008. “Ανασκαφές στη Σαλαμίνα 1985-2007 ”, *Ακάμας, Ενημερωτικό Δελτίο του Ομίλου Ανάδειξης Μνημείων Σαλαμίνας*, Αρ. 2, 10-13.

Δεκουλάκου, Ι. 2003. “Ανασκαφικές έρευνες στην Σαλαμίνα”, στο Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Έπαθλον: Αρχαιολογικό Συνέδριο προς τιμήν του Αδώνιδος Κ. Κύρου, Πόρος, 7-9 Ιουνίου 2002, Τόμ. Β*, Αθήνα, 29-44.

Δεκουλάκου, Ι. 1997. “Σαλαμίνα”, *ΑΔ*, Τόμ. 47 (1992), Β΄1-Χρονικά, 60-61.

Δεκουλάκου, Ι. 1996. “Σαλαμίνα”, *ΑΔ*, Τόμ. 46 (1991), Β΄1-Χρονικά, 71.

Δεκουλάκου, Ι. 1993. “Σαλαμίνα”, *ΑΔ*, Τόμ. 43 (1988), Β΄1-Χρονικά, 75-79.

Δεκουλάκου, Ι. 1992. “Σαλαμίνα”, *ΑΔ*, Τόμ. 42 (1987), Β΄1-Χρονικά, 68.

Δεκουλάκου, Ι. 1990. “Σαλαμίνα”, *ΑΔ*, Τόμ. 41 (1986), Β΄1-Χρονικά, 16-18.

Δεκουλάκου, Ι. 1990. “Σαλαμίνα”, *ΑΔ*, Τόμ. 40 (1985), Β΄1-Χρονικά, 53-54.

Δούριου, Ε. Θ. 2018. *Οχυρώσεις Γεωμετρικών και Αρχαϊκών Χρόνων στην Αρχαία Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη. (Διδακτορική Διατριβή).

Δραγώνα-Λατσούδη, Α. 1990. “Σκάλα Ωρωπού”, *ΑΔ*, Τόμ. 40 (1985), Β΄-Χρονικά, 69-71.

Δραγώνα-Λατσούδη, Α. 1990. “Άγιος Ανδρέας”, *ΑΔ*, Τόμ. 40 (1985), Β΄-Χρονικά, 71-72.

Δραγώνα-Λατσούδη, Α. 1989. «Σκάλα Ωρωπού», *ΑΔ*, Τόμ. 39 (1984), Β΄-Χρονικά, 48-49.

Δραγώνα-Λατσούδη, Α. 1989. «Ωρωπός», *ΑΔ*, Τόμ. 39 (1984), Β΄-Χρονικά, 57-58.

- Δραγώνα, Α. 1989. “Σκάλα Ωρωπού”, *ΑΔ*, Τόμ. 38 (1983), Β΄1-Χρονικά, 62.
- Hellmann, M. C. 2003. *Η Αρχαία Ελληνική Αρχιτεκτονική*, Μτφρ. Μ. Λεβεντοπούλου, Αθήνα.
- Humbert, M. 2007⁹. *Πολιτικοί και Κοινωνικοί Θεσμοί της Αρχαιότητας*, Μτφρ. Ι. Τζαμτζής, Αθήνα & Θεσσαλονίκη.
- Θρεψιάδης, Ι. 1936. “Άνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν Καστέλλα Πειραιῶς”, *ΠΑΕ* (1935), 159-178.
- Κακαβογιάννης, Ε. Χ. 2005. *Μέταλλα Εργάσιμα και Συγκεχωρημένα. Η Οργάνωση της Εκμετάλλευσης του Ορυκτού Πλούτου της Λαυρεωτικής από την Αθηναϊκή Δημοκρατία*, Αθήνα.
- Κάττουλα, Τ. 2021. *Σαλαμίνα*, Αθήνα.
- Κεραμόπουλλος, Α. 1923. *Ο Αποτυμπανισμός*, Αθήνα.
- Κεραμόπουλλος, Α. 1917. “Θηβαικά”, *ΑΔ*, Τόμ. 3 (1917), 1-503.
- Κουρουνιώτης, Κ. 1938. “Άνασκαφή Ἐλευσίνος 1934”, *ΑΔ*, Τόμ. 15 (1933-1935), Παράρτημα, 1 – 48.
- Κουρουνιώτης, Κ. 1935. “Άνασκαφή Ἐλευσίνος κατὰ τὸ 1933”, *ΑΔ*, Τόμ. 14 (1931-1932), Παράρτημα, 1 – 30.
- Κουρουνιώτης, Κ. 1932. “Συγγραφή ἐπισκευῆς τῶν πυλῶν τοῦ τείχους τῆς Ἐλευσίνος”, στο Κ. Κουρουνιώτης (επιμ.), *Ελευσινιακά*, Αθήνα, 189-208.
- Κοσμόπουλος, Μ. 1991. “Άρχαιολογική Ἔρευνα στὴν Περιοχὴ τοῦ Ὀρωποῦ”, *ΑΕ*, Τόμ. 128 (1989), 163-175.
- Κρανιώτη, Λ. 1988. “Ὀρωπός”, *ΑΔ*, Τόμ. 36 (1981), Β΄1-Χρονικά, 58-64.
- Κρανιώτου, Λ. 1988. “Σκάλα Ωρωπού”, *ΑΔ*, Τόμ. 35 (1980), Β΄1-Χρονικά, 80-82.
- Κρουστάλης, Ε. 2010-13. “Παραθαλάσσιες ὀχυρώσεις στὴ Σαλαμίνα”, *ΗΟΡΟΣ*, Τόμ. 22-25, 209-223.
- Λεονάρδος, Β. 1918. “Άμφιαρείου ἐπιγραφαὶ”, *ΑΕ*, Τόμ. 57 (1918), Τεύχος 1-3, 73-100.
- Λεονάρδος, Β. 1917. “Άμφιαρείου ἐπιγραφαὶ”, *ΑΕ*, Τόμ. 56 (1917), Τεύχος 3-4, 231-237.
- Λεονάρδος, Β. Ι. 1891. “Άμφιαρείου ἐπιγραφαὶ”, *ΑΕ*, Τόμ. 30 (1891), 71-142.
- Λώλος, Γ. Γ. & Σίμωνι, Α. 2020. “Υποβρύχια Ἔρευνα Σαλαμίνας, 2016-2020, Η πρώτη διεπιστημονική ἔρευνα στο Στενό της Ναυμαχίας”, στο Γ. Γ. Λώλος & Χρ. Μαραμπέα (επιμ.), *Σαλαμίς 480 π.Χ.*, Πειραιάς, 370-391.

- Λώλος, Γ. Γ. 2007. “Το Μυκηναϊκό άστυ της Σαλαμίνας”, στο Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Έπαθλον: Αρχαιολογικό Συνέδριο προς τιμήν του Αδώνιδος Κ. Κύρου, Πόρος, 7-9 Ιουνίου 2002, Τόμ. Α΄*, Αθήνα, 221-252.
- Λώλος, Γ. Γ. 2003. “Μυκηναϊκή Σαλαμίς: Οι έρευνες των ετών 2000-2002”, *Δωδώνη: Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, Τόμ. 32, 17-98.
- Μαζαράκης Αινιάν, Α. & Λαιμού, Ε. & Βλάχου, Β. 2020. *Ανασκαφές Ωρωπού. Πρωτογεωμετρική-Υποπρωτογεωμετρική Περίοδος (10ος-9ος αι. π.Χ.)*, Βόλος.
- Μαραμπέα, Χρ. 2020. “Η Αρχαιολογία του Στενού της Σαλαμίνας, Χρονικό των Ερευνών, 19ος-21ος αιώνας”, στο Γ. Γ. Λώλος & Χρ. Μαραμπέα (επιμ.), *Σαλαμίς 480 π.Χ.*, Πειραιάς, 352-369.
- Μαρή, Α. 2012. “Νεολιθικής Σαλαμίνας Συνέχεια: Η Περίπτωση του Οικισμού των Κανακίων”, στο Γ. Γ. Λώλος (επιμ.), *Σαλαμίς Ι. Συμβολή στην Αρχαιολογία του Σαρωνικού*, Ιωάννινα, 67-93.
- Μιτσός, Μ. Θ. 1958. “Επιγραφαι έξ Άμφιαρείου ΙΙ”, *ΑΕ*, Τόμ. 92 (1953-1954) Β΄, 158-161.
- Mossé, C. & Schnapp-Gourbeillon, A. 2015. *Επίτομη Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας (2000 - 31 π.Χ.)*, Μτφρ. Λ. Στεφάνου, Αθήνα.
- Mossé, C. 1983³. *Ιστορία μίας Δημοκρατίας: Αθήνα. Από τις Αρχές ως τη Μακεδονική Κατάκτηση*, Μτφρ. Δ. Αγγελίδου. Αθήνα.
- Müller-Wiener, W. 1995. *Η Αρχιτεκτονική στην Αρχαία Ελλάδα*, Μτφρ. Μπ. Σμιτ-Δούνα, Θεσσαλονίκη.
- Μυλωνάς, Γ. & Τραυλός, Ι. 1982. “Άνασκαφή Έλευσίνας”, *ΠΑΕ* (1980), 61–63.
- Όμπερ, Τζ. 2020. *Η Άνοδος και η Πτώση της Κλασικής Ελλάδας*, Μτφρ. Μ. Λαλιώτης, Αθήνα.
- Ορλάνδος, Α. Κ. & Τραυλός Ι. Ν. 1986. *Λεξικόν Αρχαίων Αρχιτεκτονικῶν Όρων*, Αθήνα.
- Ορλάνδος, Α. Κ. 1959-1960. *Τα Υλικά Δομής των Αρχαίων Ελλήνων και οι Τρόποι Εφαρμογής Αυτών Κατά τους Συγγραφείς, τας Επιγραφάς και τα Μνημεία*, Τεύχος 2, Αθήνα.
- Ορλάνδος, Α. Κ. 1955-1956. *Τα Υλικά Δομής των Αρχαίων Ελλήνων και οι Τρόποι Εφαρμογής Αυτών Κατά τους Συγγραφείς, τας Επιγραφάς και τα Μνημεία*, Τεύχος 1, Αθήνα.
- Ορλάνδος, Α. 1917. “Τοῦ ἐν Σουνίῳ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος τοῖχοι καὶ ὀροφή”, *ΑΕ*, Τόμ. 56 (1917), Τεύχος 3-4, 213-226.

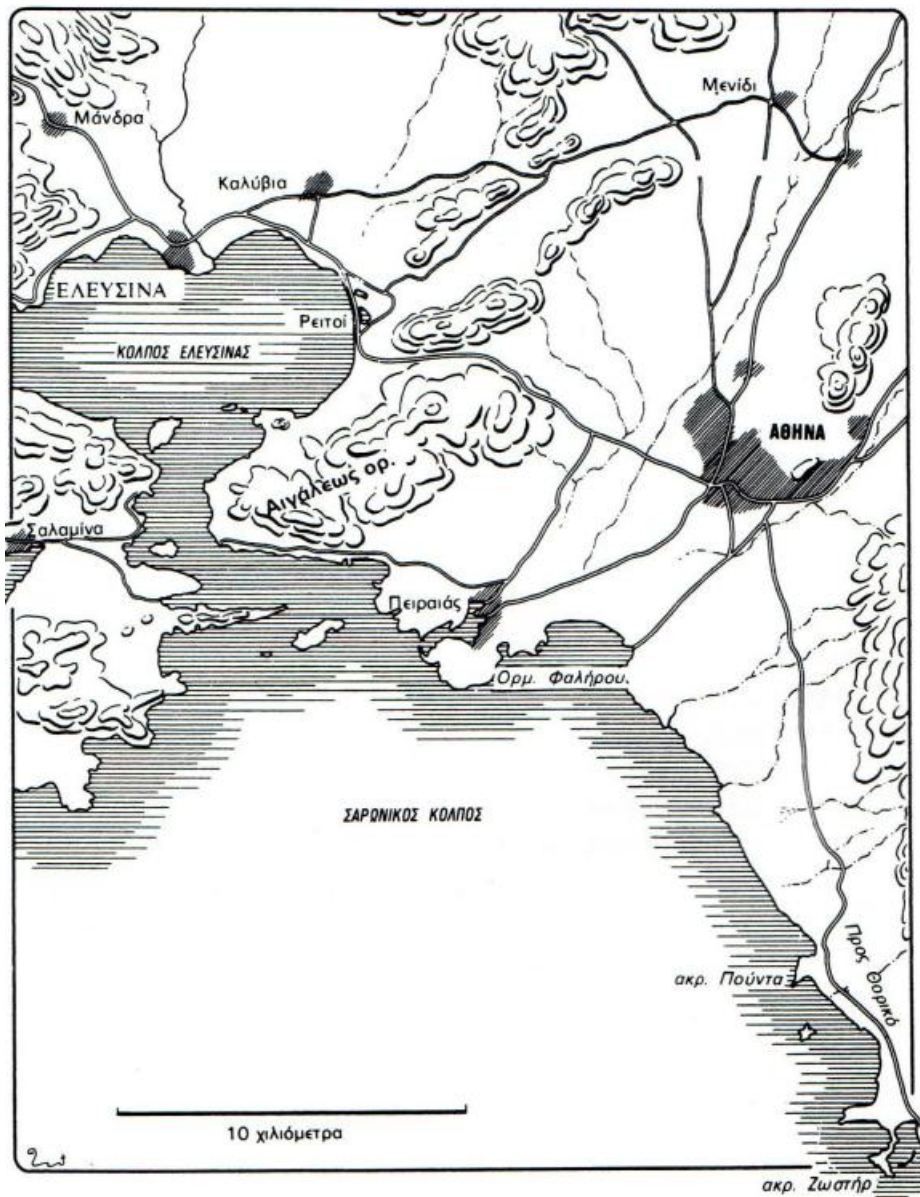
- Πάλλας, Δ. 1994. “Αρχαιολογικές επισημάνσεις στη Σαλαμίνα”, *ΑΔ*, Τόμ. 42 (1987), Α΄-Μελέτες, 169-230.
- Πάλλας, Δ. 1951. “Σαλαμινιακά”, *ΑΕ*, Τόμ. 78 (1948-1949), 112-134.
- Πανάγος, Χ. 1949. *Ο Πειραιεύς. Οικονομική και Ιστορική Έρευνα από των Αρχαιοτάτων Χρόνων μέχρι του Τέλους της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Μετά Τοπογραφικής Μελέτης*, Αθήνα. (Διδακτορική Διατριβή).
- Πετράκος, Β. Χ. 2020. *Ο Δήμος του Ραμνούντος. Το Φρούριο*, Τόμ. ΙΙΙ, Αθήνα.
- Πετράκος, Β. Χ. 1999α. *Ο Δήμος του Ραμνούντος. Σύνοψη των Ανασκαφών και των Ερευνών (1813-1999). Τοπογραφία*, Τόμ. Ι, Αθήνα.
- Πετράκος, Β. Χ. 1999β. *Ο Δήμος του Ραμνούντος. Σύνοψη των Ανασκαφών και των Ερευνών (1813-1999). Οι Επιγραφές*, Τόμ. ΙΙ, Αθήνα.
- Πετράκος, Β. Χ. 1999. “Ανασκαφή Ραμνούντος”, *ΠΑΕ* (1997), 1-40.
- Πετράκος, Β. Χ. 1998. “Ανασκαφή Ραμνούντος”, *ΠΑΕ* (1995), 1-31.
- Πετράκος, Β. Χ. 1997. *Οι Επιγραφές του Ωρωπού*, Αθήνα.
- Πετράκος, Β. Χ. 1997. «Ανασκαφή Σουνίου», *ΠΑΕ* (1994), 229-230.
- Πετράκος, Β. Χ. 1996. “Ανασκαφή Ραμνούντος”, *ΠΑΕ* (1993), 1-35.
- Πετράκος, Β. Χ. 1994. “Ανασκαφή Ραμνούντος”, *ΠΑΕ* (1991), 1-63.
- Πετράκος, Β. Χ. 1993. “Ανασκαφή Ραμνούντος”, *ΠΑΕ* (1990), 1-39.
- Πετράκος, Β. Χ. 1991. *Ραμνούς*, Αθήνα.
- Πετράκος, Β. Χ. 1984. “Σκάλα Ωρωπού”, *ΑΔ*, Τόμ. 32 (1977), Β΄1-Χρονικά, 36-43.
- Πετράκος, Β. Χ. 1981. “Νέες έρευνες στὸν Ραμνούντα” *ΑΕ*, Τόμ. 118 (1979), 1-81.
- Πετράκος, Β. Χ. 1968. *Ο Ωρωπός και το Ιερό του Αμφιαράου*, Αθήνα.
- Πωλογιώργη, Μ. 2010. “Σαλαμίνα”, *ΑΔ*, Τόμ. 56-59 (2001-2004), Β΄1-Χρονικά, 481-486.
- Πωλογιώργη, Μ. Ι. 1998. *Μνημεία του Δυτικού Νεκροταφείου Ωρωπού*, Αθήνα.
- Ροζάκη, Β. 1988. “Σαλαμίνα”, *ΑΔ*, Τόμ. 35 (1980), Β΄1-Χρονικά, 88-91.

- Σακελλαρίου, Μ. 1971. “Η Ακμή του Αρχαϊκού Πολιτισμού”, στο Γ. Α. Χριστόπουλος & Ι. Κ. Μπαστιάς (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. Β, Αθήνα, 228-230.
- Σαλλιώρα-Οικονομάκου, Μ. 2004. *Ο Αρχαίος Δήμος του Σουνίου: Ιστορική και Τοπογραφική Επισκόπηση*, Κορωπί.
- Στάης, Β. 1920. *Το Σούνιον και οι Ναοί Ποσειδώνος και Αθηνάς*, Αθήνα.
- Στάης, Β. 1917. “Σουνίου ανασκαφαί”, *ΑΕ*, Τόμ. 56 (1917), Τεύχος 3-4, 168-213.
- Στάης, Β. 1906. “Ανασκαφαί ἐν Σουνίῳ”, *ΠΑΕ* (1903), 13-14.
- Στάης, Β. 1901. «Ανασκαφαί ἐν Σουνίῳ», *ΠΑΕ* (1900), 51-52.
- Στάης, Β. 1900. “Ανασκαφαί ἐν Σουνίῳ”, *ΑΕ*, Τόμ. 39 (1900), 113-150.
- Στάης, Β. 1894. “Τρίτη ανασκαφή ἐν Ῥαμνοῦντι”, *ΠΑΕ* (1892), 29-31.
- Στάης, Β. 1893. “Ἐν Ῥαμνοῦντι”, *ΠΑΕ* (1891), 13-18.
- Στάης, Β. 1893. “Περὶ δὲ τῆς ἐν Ῥαμνοῦντι τῆς Ἀττικῆς ἀνασκαφῆς”, *ΠΑΕ* (1890), 27-30.
- Στάης, Β. 1881. “Ἐκθεσις περὶ τῶν ἐν Ῥαμνοῦντι Ἀρχαιολογικῶν Ἐρευνῶν”, *ΠΑΕ* (1880), 12-13, 62-68.
- Στάινχαουερ, Γ. 2012. “Αρχαίος Πειραιάς: Η Πόλη του Θεμιστοκλή και του Ιπποδάμου”, στο Μ. Βέργου & Στ. Παπαστρατής (επιμ.), *Πειραιάς: Κέντρο Ναυτιλίας και Πολιτισμού*, Πειραιάς, 16-125.
- Στάινχαουερ, Γ. 2000³. *Ο Πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα.
- Schuller, W. 1999². *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας: από την Κρητομυκηναϊκή Εποχή ως το Τέλος των Κλασικών Χρόνων*, Μτφρ. Α. Καμάρα & Χ. Κοκκινιά, Αθήνα.
- Τραυλός, Ι. 1960³, *Πολεοδομική Εξέλιξις των Αθηνών: Από των Προϊστορικών Χρόνων μέχρι των Αρχών του 19^{ου} Αιώνας*, Αθήνα.
- Τραυλός, Ι. 1966. “Ανασκαφαί ἐν Ἐλευσῖνι”, *ΠΑΕ* (1962), 12 – 15.
- Χαιρετάκης, Γ. 2014. “Τρεις Χόες από το Αμπελάκι της Σαλαμίνας”, *Ακάμας, Ενημερωτικό Δελτίο του Ομίλου Ανάδειξης Μνημείων Σαλαμίνας*, Αρ. 8, 18-21.
- Χατζής, Α. 1930. “Τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα τῆς νήσου Σαλαμῖνος”, *ΑΕ*, Τόμ. 67 (1930), 60-73.

Δικτυογραφία

Meyer, E. 1959. “Psaphis”, στο *RE*, Band XXIII, 2, 1311-1312. Ημερομηνία Ανάκτησης: 10/2/2024. https://elexikon.ch/RE/XXIII,2_1313.png.

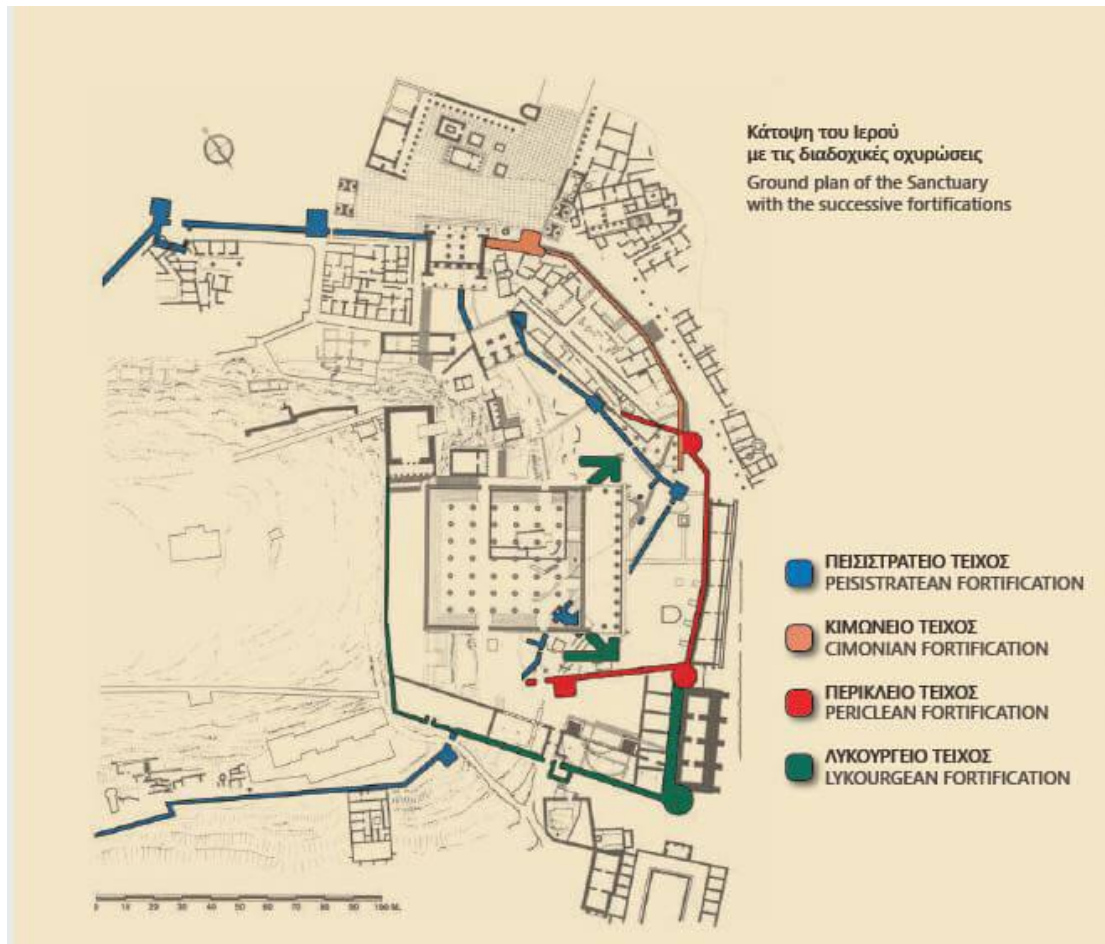
Wiesner J. 1939. “Oropos”, στο *RE*, Band XVIII, 1, 1171-1174. Ημερομηνία Ανάκτησης: 10/2/2024. https://elexikon.ch/RE/XVIII,1_1173?Big.

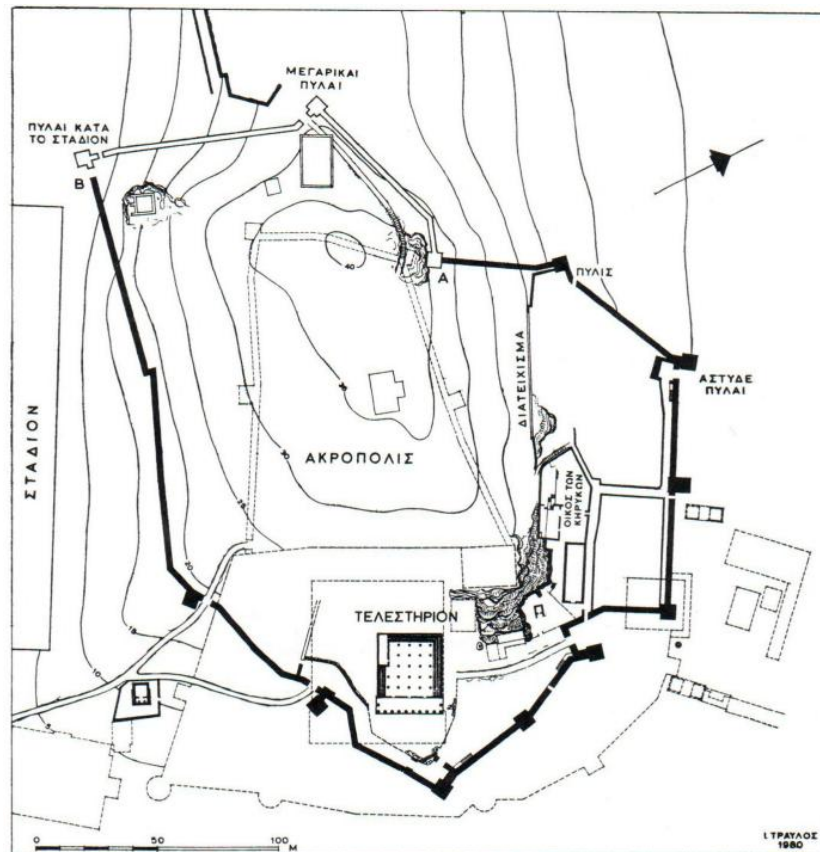
Εικ. 1: Χάρτης των δυτικών παραλίων της Αττικής (Αλεξοπούλου-Μπάγια 1985², 13).

Εικ. 2: Κάτοψη του ιερού και της πόλης της Ελευσίνας (Τραυλός 1988, 104, εικ. 105).

Εικ. 3: Κάτοψη των διαδοχικών οχυρώσεων του ιερού της Δήμητρας και της Κόρης [Ανακτήθηκε από: <https://www.efada.gr/> (Τελευταία επίσκεψη: 24.4.2024)].

Εικ. 4: Κάτοψη του Πεισιστρατείου τείχους της Ελευσίνας [ΠΑΕ (1980), 62, εικ. 1].

Εικ. 5: Τμήμα του Πεισιστρατείου τείχους [Ανακτήθηκε από: <https://www.efada.gr/> (Τελευταία επίσκεψη: 24.4.2024)].

Εικ. 6: Η Κιμώνεια αποκατάσταση του Πεισιστρατείου Περιβόλου (Μυλωνάς 1961, εικ. 28).

Εικ. 7: Πύργος του Περικλείου τείχους. [Ανακτήθηκε από: <https://www.efada.gr/> (Τελευταία επίσκεψη: 24.4.2024)].

Εικ. 8: Τμήμα του Περικλείου τείχους. [Ανακτήθηκε από: <https://www.efada.gr/> (Τελευταία επίσκεψη: 24.4.2024)].

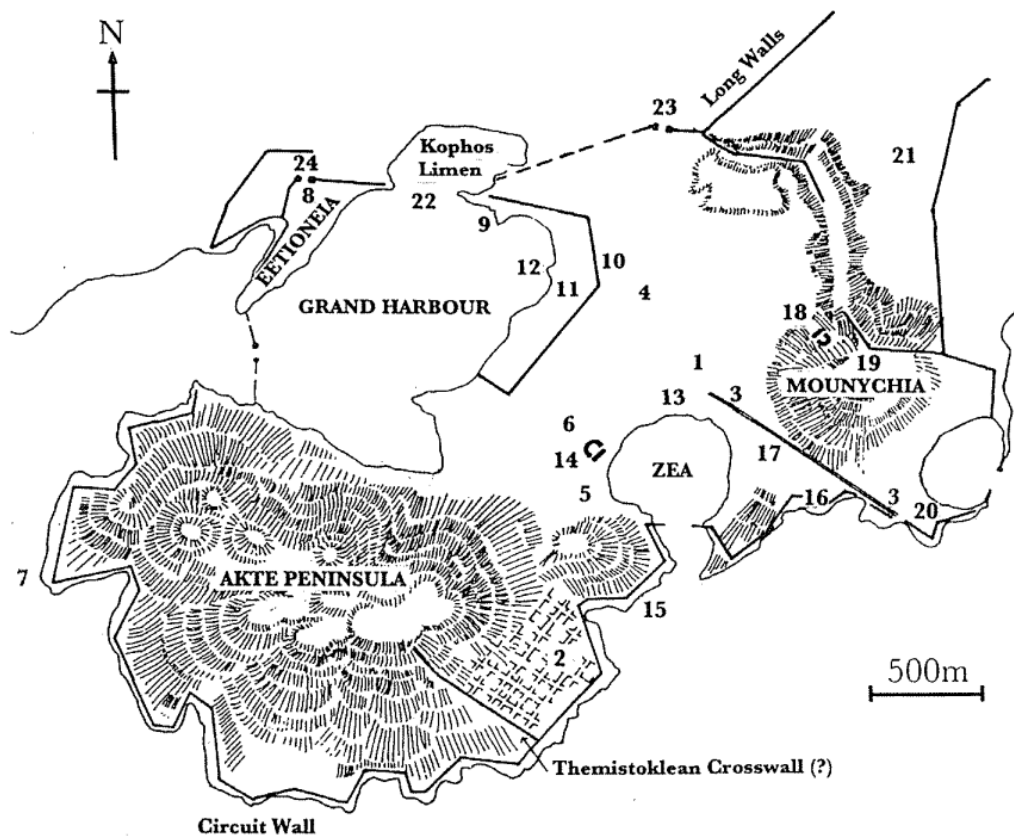
Εικ. 9: Τμήμα του νοτίου περιβόλου. [Ανακτήθηκε από: <https://www.efada.gr/> (Τελευταία επίσκεψη: 24.4.2024)].

Εικ. 10: Ο πύργος του νοτίου περιβόλου. [Ανακτήθηκε από: <https://www.efada.gr/> (Τελευταία επίσκεψη: 24.4.2024)].

Εικ. 11: Χάρτης της Αττικής [Ανακτήθηκε από: <https://www.hellenicaworld.com/Greece/Geo/en/Attica.html> (Τελευταία επίσκεψη: 24.4.2024)].

Εικ. 12: Χάρτης της αρχαίας πόλης του Πειραιά (Garland 1987², 8, εικ. 1)

Εικ. 13: Τμήμα συμπαγούς ορθογώνιας λιθοδομής στη χερσόνησο της Ακτής (Von Eickstedt 1991, 24, εικ. 14).

Εικ. 14: Τμήμα πολυγωνικού τείχους στη χερσόνησο της Ακτής (Maier 1958, πίν. 4, εικ. 8).

Εικ. 15: Τμήμα πολυγωνικού τείχους στη χερσόνησο της Ακτής (Von Eickstedt 1991, 21, εικ. 11).

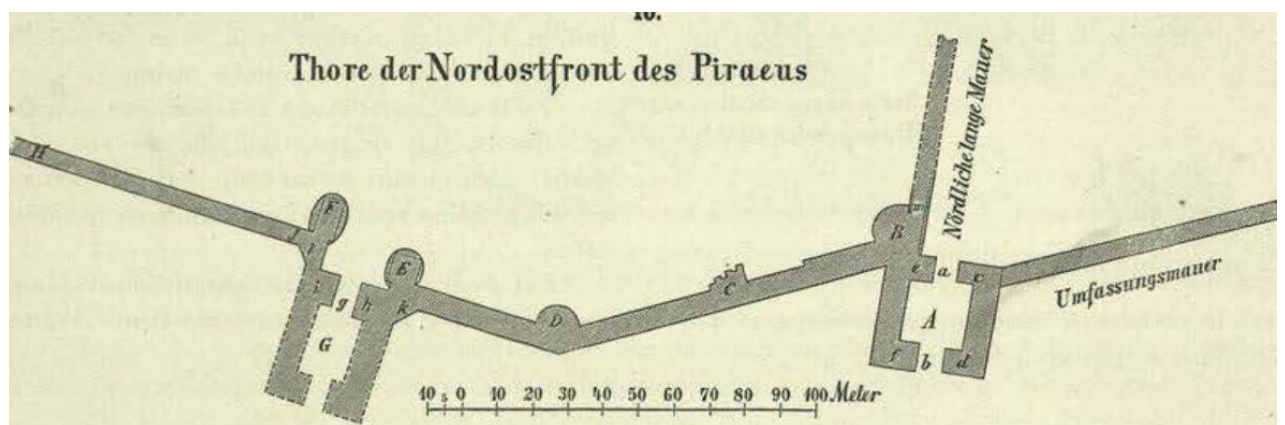
Εικ. 16: Το Κονώνεο τείχος της Ακτής [Ανακτήθηκε από: <https://www.culture.gov.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nID=3356#prettyPhoto> (Τελευταία επίσκεψη: 24.4.2024)].

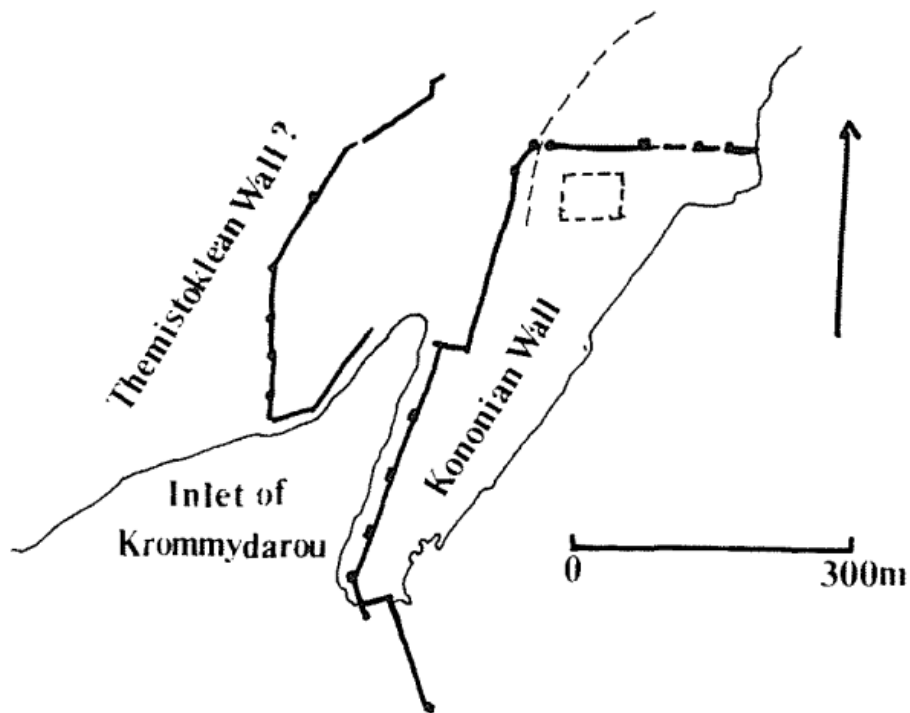
Εικ. 17: Πύργος του Κονώνειου τείχους στη χερσόνησο της Ακτής (Maier 1958, πίν. 2, εικ. 3).

Εικ. 18: Επιμέρους κατασκευαστική λεπτομέρεια στο Κονώνειο τείχος της Ακτής (Nielsen 2007, 79, εικ. 18).

Εικ. 19: Κάτοψη των αστικών πυλών του βορείου τείχους του Πειραιά (Von Alten 1881, 16, 10).

Εικ. 20: Κάτοψη της οχύρωσης στη χερσόνησο της Ηετιωνείας (Garland 1987², 149, εικ. 27).

Εικ. 21: Αεροφωτογραφία της Ηετιωνείας πύλης του Πειραιά [Ανακτήθηκε από: <https://www.liberal.gr/epikairotita/i-ietioneia-stratitiki-pyli-toy-arhaioy-peiraia-tha-anabathmistei> (Τελευταία επίσκεψη: 24.4.2024)].

Εικ. 22: Πύργος της Ηετιωνείας πύλης του Πειραιά [Ανακτήθηκε από: <https://www.liberal.gr/epikairotita/i-ietioneia-stratitiki-pyli-toy-arhaioy-peiraia-tha-anabathmistei> (Τελευταία επίσκεψη: 24.4.2024)].

Εικ. 23: Χάρτης της νήσου Σαλαμίνας και του όρμου Αμπελακίου (Λώλος 2022, 269, εικ. 2).

Εικ. 24: Αεροφωτογραφία του όρμου Αμπελακίου (Λώλος & Σίμωνι, 2020, 373, εικ. 2).

Εικ. 25: Σχεδιαστική απόδοση των ορίων της αρχαίας πόλης της Σαλαμίνας και της πορείας ανάπτυξης του τείχους της. (Χαιρετάκης, 2014, εικ. 5).

Εικ. 26: Αρχιτεκτονικά λείψανα του πύργου Α και της πλίνθινης ανωδομής του (Δεκουλάκου 2008, 11, εικ. 2).

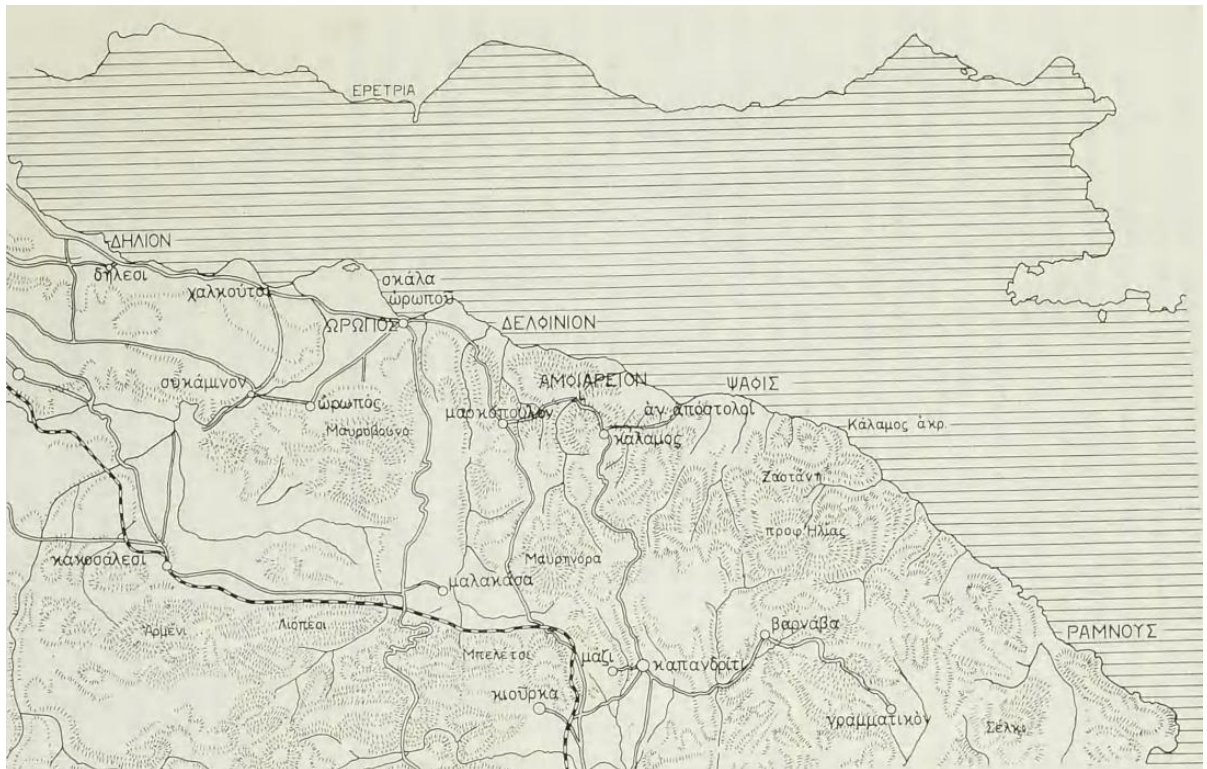
Εικ. 27: Οικοδομικά κατάλοιπα της οχύρωσης της αρχαίας πόλης της Σαλαμίνας (Lohmann, 133, εικ. 76).

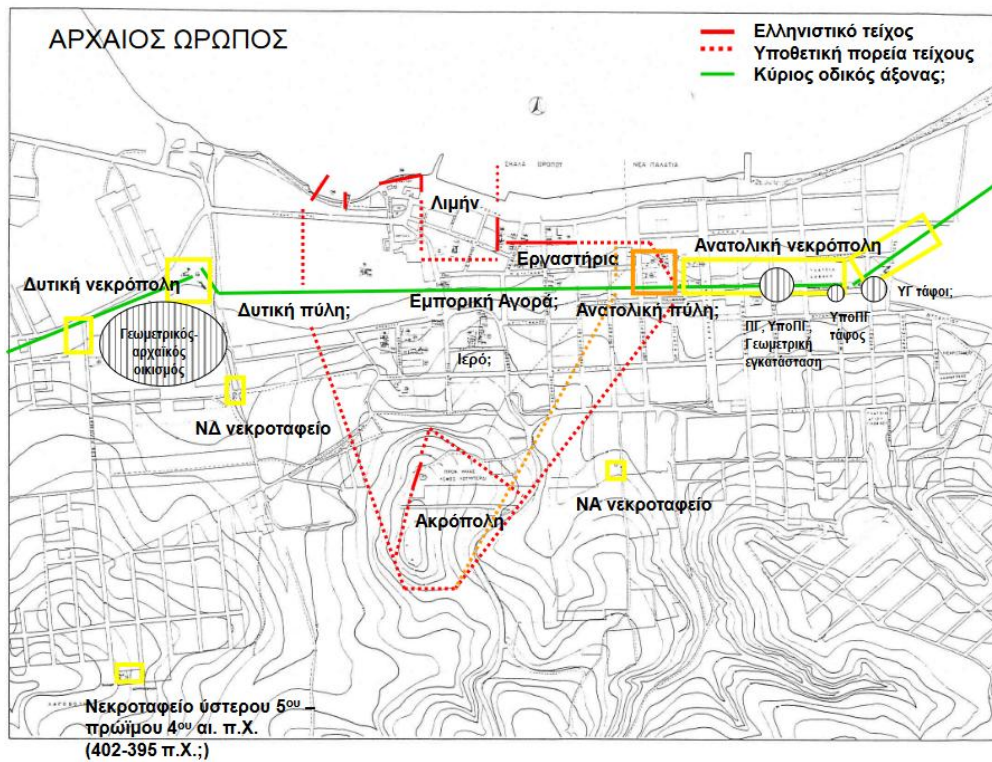
Εικ. 28: Τμήμα του επιθαλάσσιου τείχους της Σαλαμίνας στη βόρεια ακτή του όρμου Αμπελακίου (Λώλος & Σίμωνι, 2020, 384, εικ. 8).

Εικ. 29: Σκέλη του τείχους της αρχαίας πόλης της Σαλαμίνας στο μυχό του όρμου Αμπελακίου (Λώλος 2022, 275, εικ. 14).

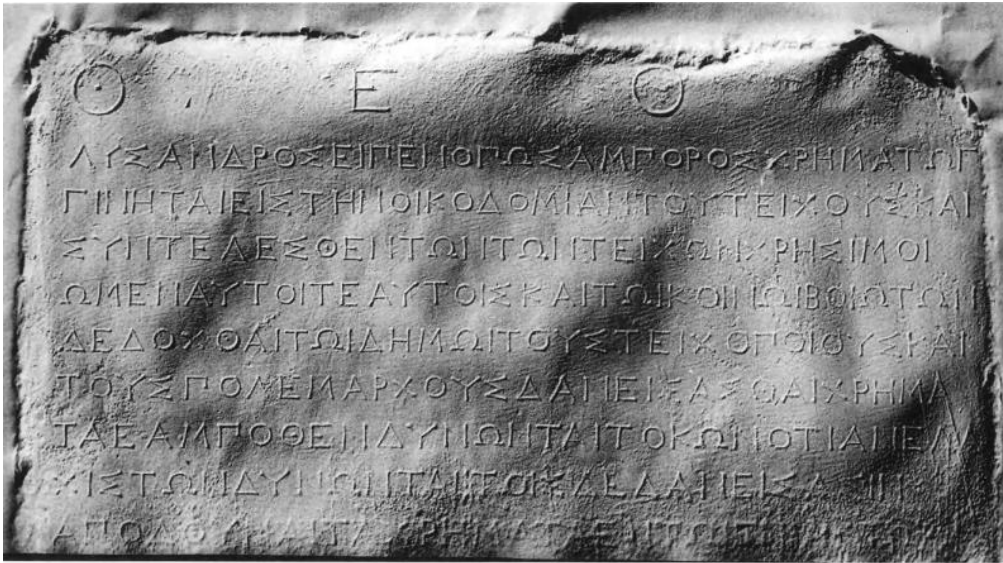
Εικ. 30: Χάρτης της αρχαίας Ωρωπίας (Πετράκος 1968, 7, εικ. 1).

Εικ. 31: Σχεδιαστική αναπαράσταση της πορείας του τείχους του Ωρωπού (Τραυλός 1988, 304, εικ. 378. Συμπληρώσεις από Μαζαράκη Αινιάν).

Εικ. 32: Ψήφισμα για την επισκευή ή ανακατασκευή της οχύρωσης του Ωρωπού (Πετράκος 1997, πίν. 27, φωτ. 302).

Εικ. 33: Ψήφισμα για την ανοικοδόμηση του τείχους του Ωρωπού (Πετράκος 1997, πίν. 27, φωτ. 303).

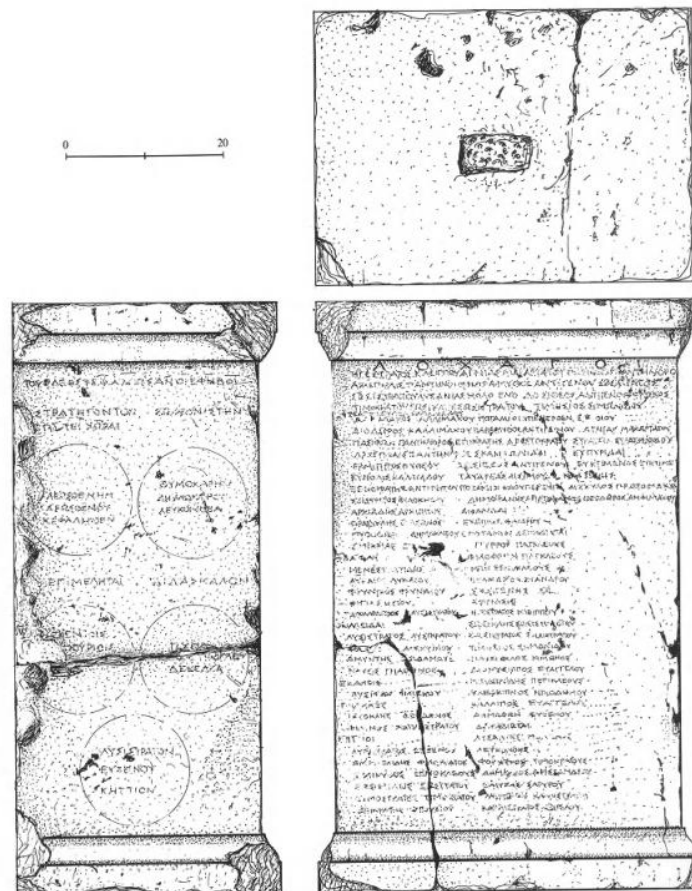

Εικ. 34: Φωτογραφία της Σκάλας Ωρωπού και του λόφου Λουμπέρδι [Ανακτήθηκε από:

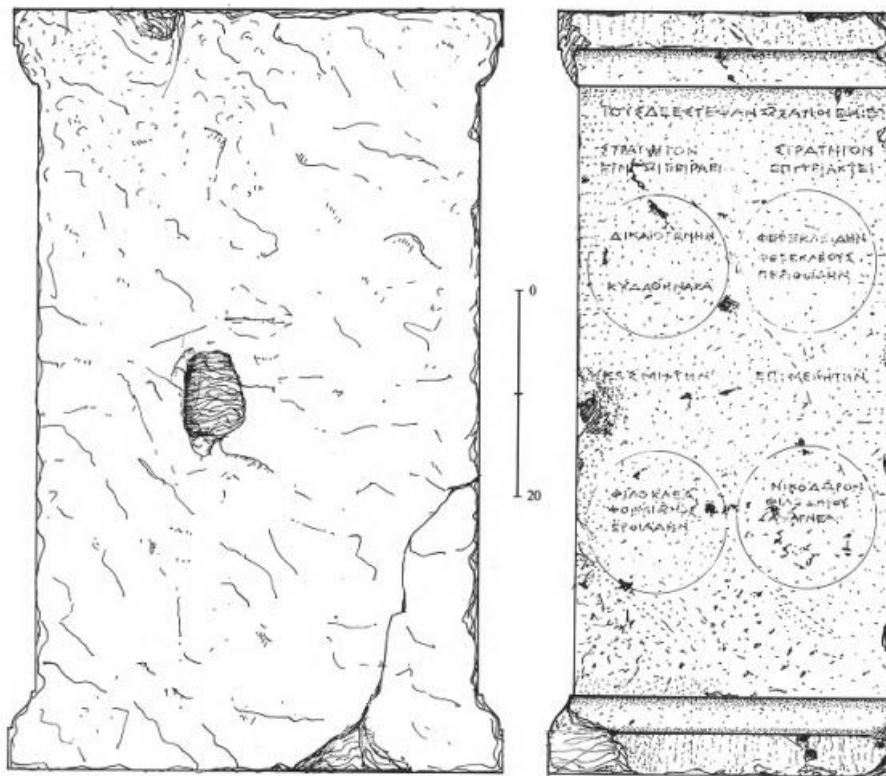
https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://helios-ekt.gr/EIE/bitstream/10442/14488/1/MazarakisAinian_20141202.pdf&ved=2ahUKewjNkMq5q6mGAxWy7AIHHQzkBS8QFnoECBcQAQ&usg=AOvVaw0cDVoKnY85g3d1dkwZzkzw (Τελευταία επίσκεψη: 21.1.2024)].

Εικ. 35: Θραύσμα ενεπίγραφου βάρου εφηβικού αναθήματος (Πετράκος 1997, πίν. 41, φωτ. 352).

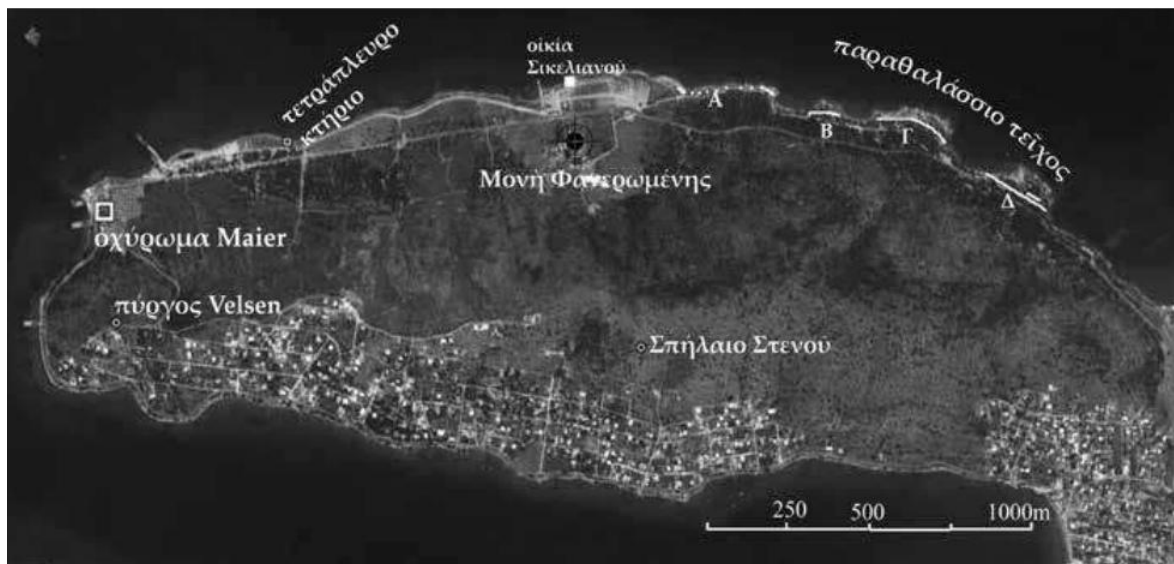
Εικ. 36: Σχεδιαστική απόδοση ενεπίγραφου βάρου εφηβικού αναθήματος (Πετράκος 1997, 274, εικ. 22).

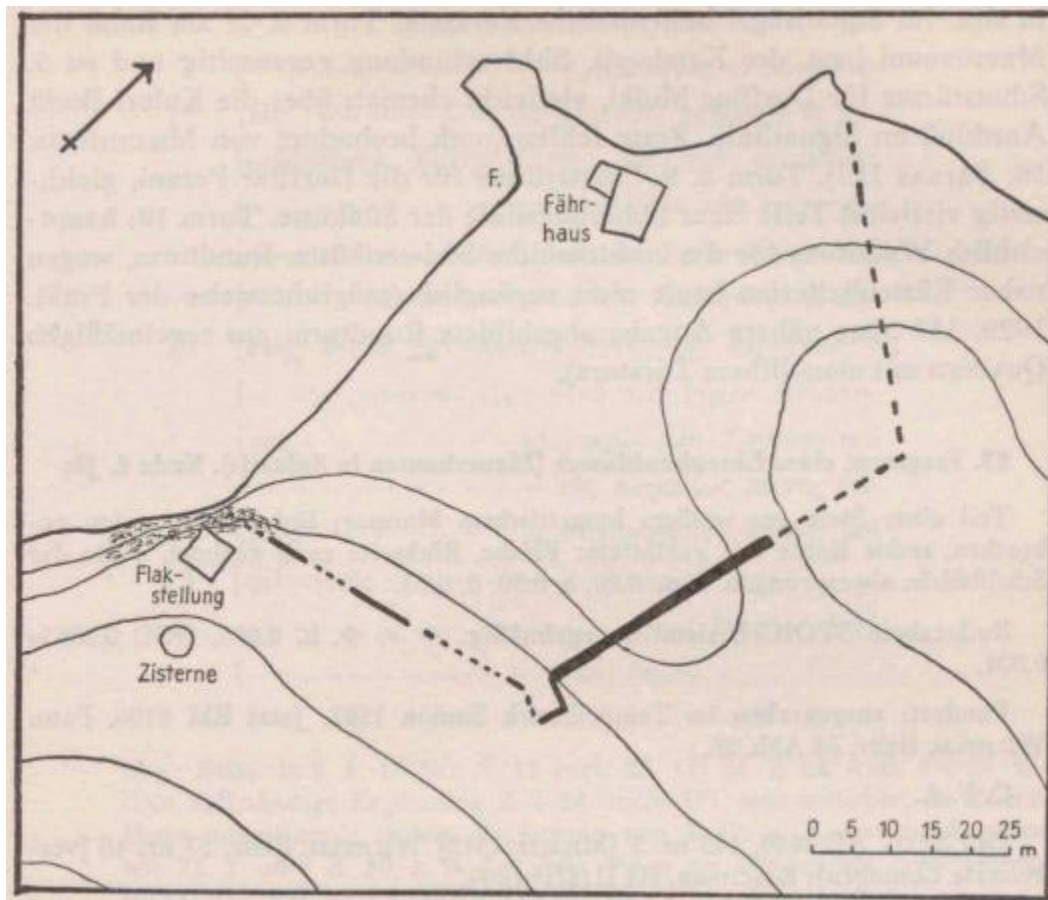
Εικ. 37: Σχεδιαστική απεικόνιση ενεπίγραφου βάρου εφηβικού αναθήματος (Πετράκος 1997, 275, εικ. 22).

Εικ. 38: Χάρτης της νήσου Σαλαμίνας και της ευρύτερης περιοχής της (Κρουστάλης 2010-2013, 219, εικ. 1).

Εικ. 39: Οι καταγεγραμμένες οχυρωματικές θέσεις κατά μήκος του ακρωτηρίου της Φανερωμένης (Κρουστάλης 2010-2013, 219, εικ. 2).

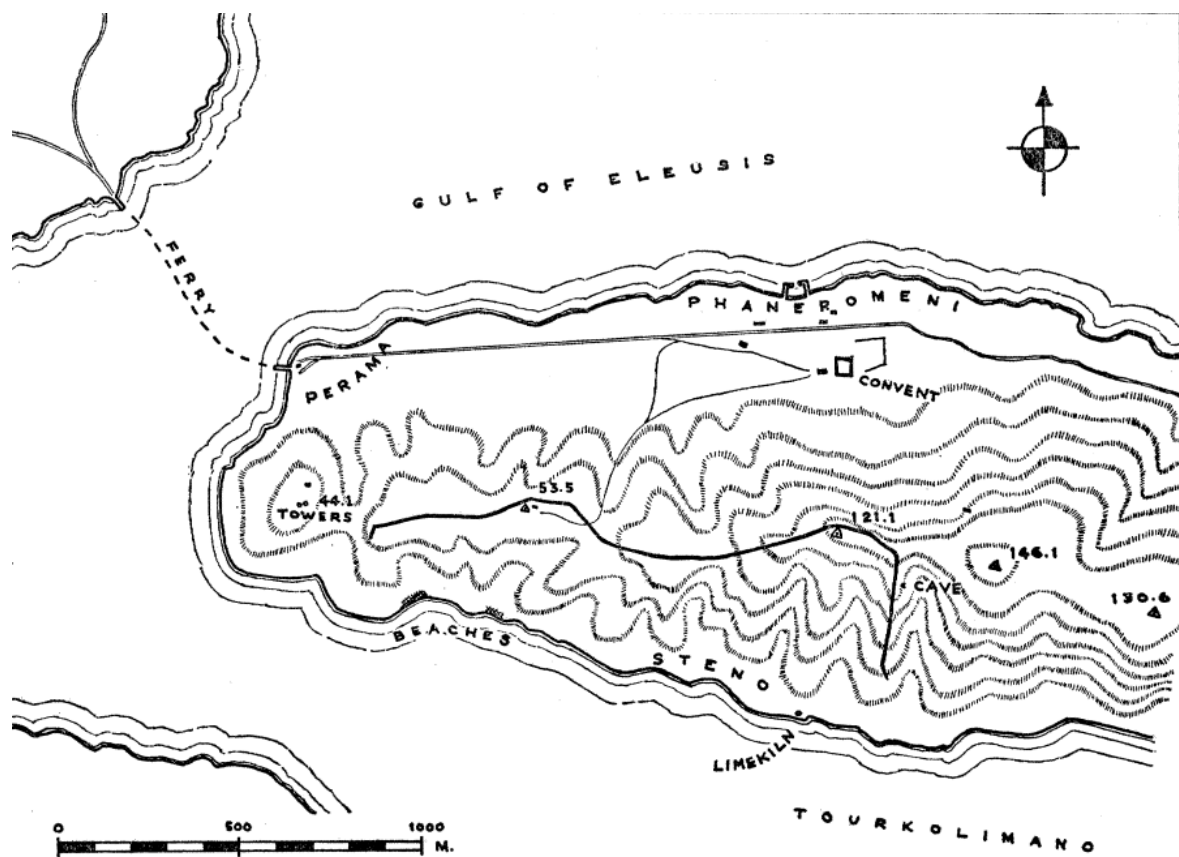
Εικ. 40: Κάτοψη των αμυντικών εγκαταστάσεων πλησίον του πορθμείου της χερσονήσου της Φανερωμένης (Maier 1959, 109).

Εικ. 41: Το ανατολικό και νότιο σκέλος της παράκτιας οχύρωσης πλησίον του πορθμείου της χερσονήσου της Φανερωμένης. (Maier 1959, πίν. 13, εικ. 29).

Εικ. 42: Τμήμα του νοτίου τείχους της παραθαλάσσιας οχύρωσης πλησίον του πορθμείου στο ακρωτήριο της Φανερωμένης. (Maier 1959, πίν. 13, εικ. 30).

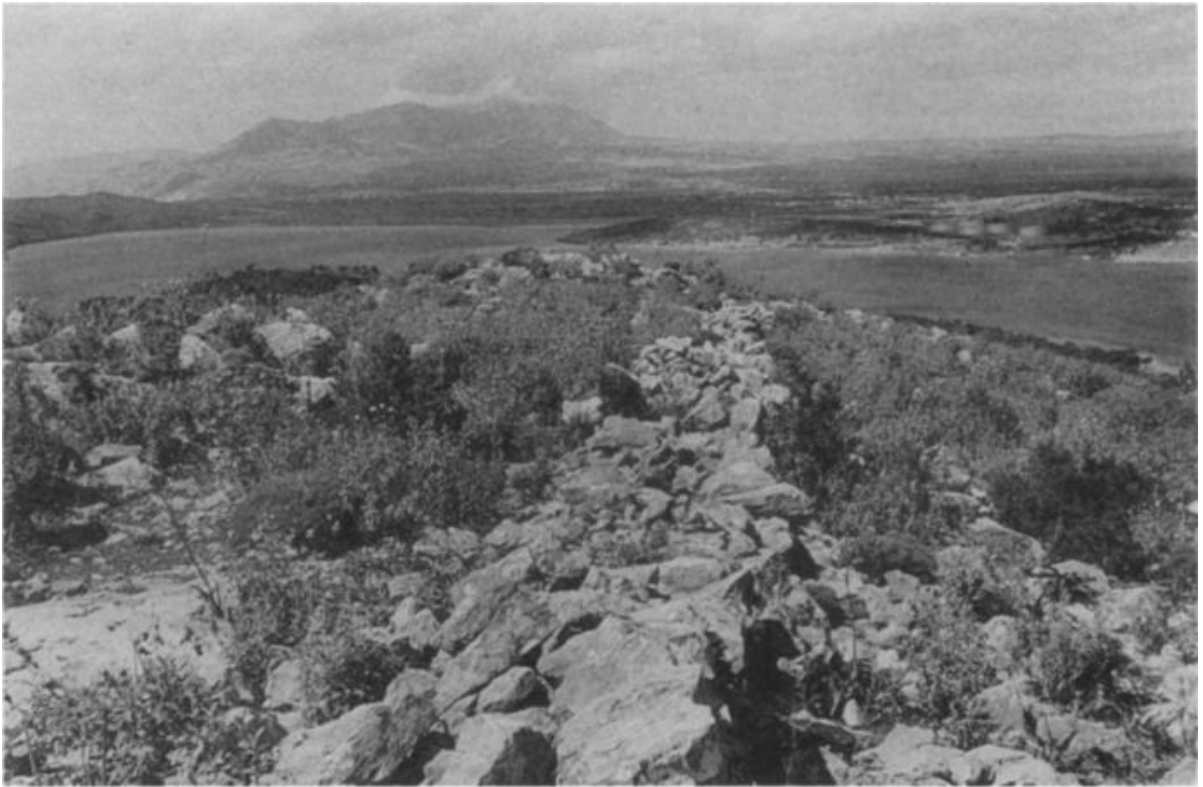
Εικ. 43: Τοπογραφικό σχέδιο των πύργων του Velsen και του περιβάλλου πλησίον της κορυφής της χερσονήσου της Φανερωμένης (McLeod 1960, 318, εικ. 1).

Εικ. 44: Το εξωτερικό μέτωπο του βορείου σκέλους του περιβόλου (McLeod 1960, πίν. 72d).

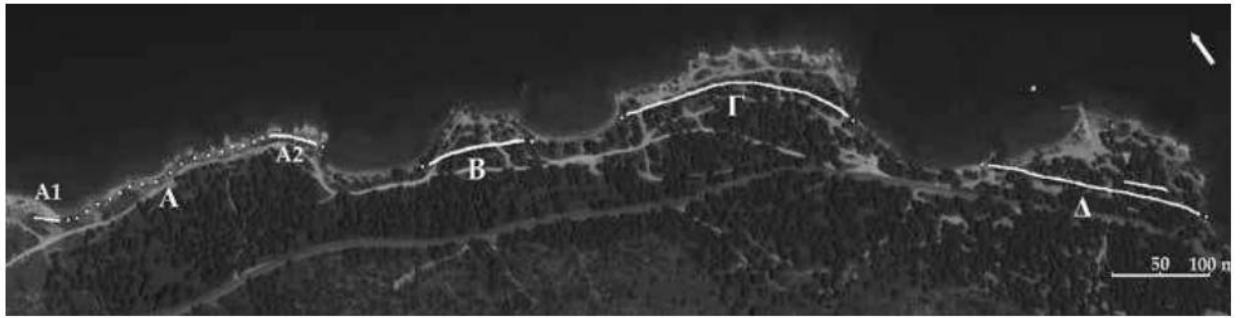
Εικ. 45: Το οπτικό εύρος της τοποθεσίας του περιβόλου επί του ακρωτηρίου της Φανερωμένης προς την περιοχή της Νίσαιας (McLeod 1960, πίν. 72a).

Εικ. 46: Η θέαση της πεδιάδας των Μεγάρων από τη θέση ανέγερσης της λιθοδομής πλησίον της κορυφής της χερσονήσου της Φανερωμένης (McLeod 1960, πίν. 72b).

Εικ. 47: Το παράκτιο ανάχωμα της χερσονήσου της Φανερωμένης (Κρουστάλης 2010-2013, 220, εικ. 4).

Εικ. 48: Η πορεία ανάπτυξης του τείχους και του αναχώματος κατά μήκος της βόρειας ακτής της χερσονήσου της Φανερωμένης (Κρουστάλης 2010-2013, 220, εικ. 3).

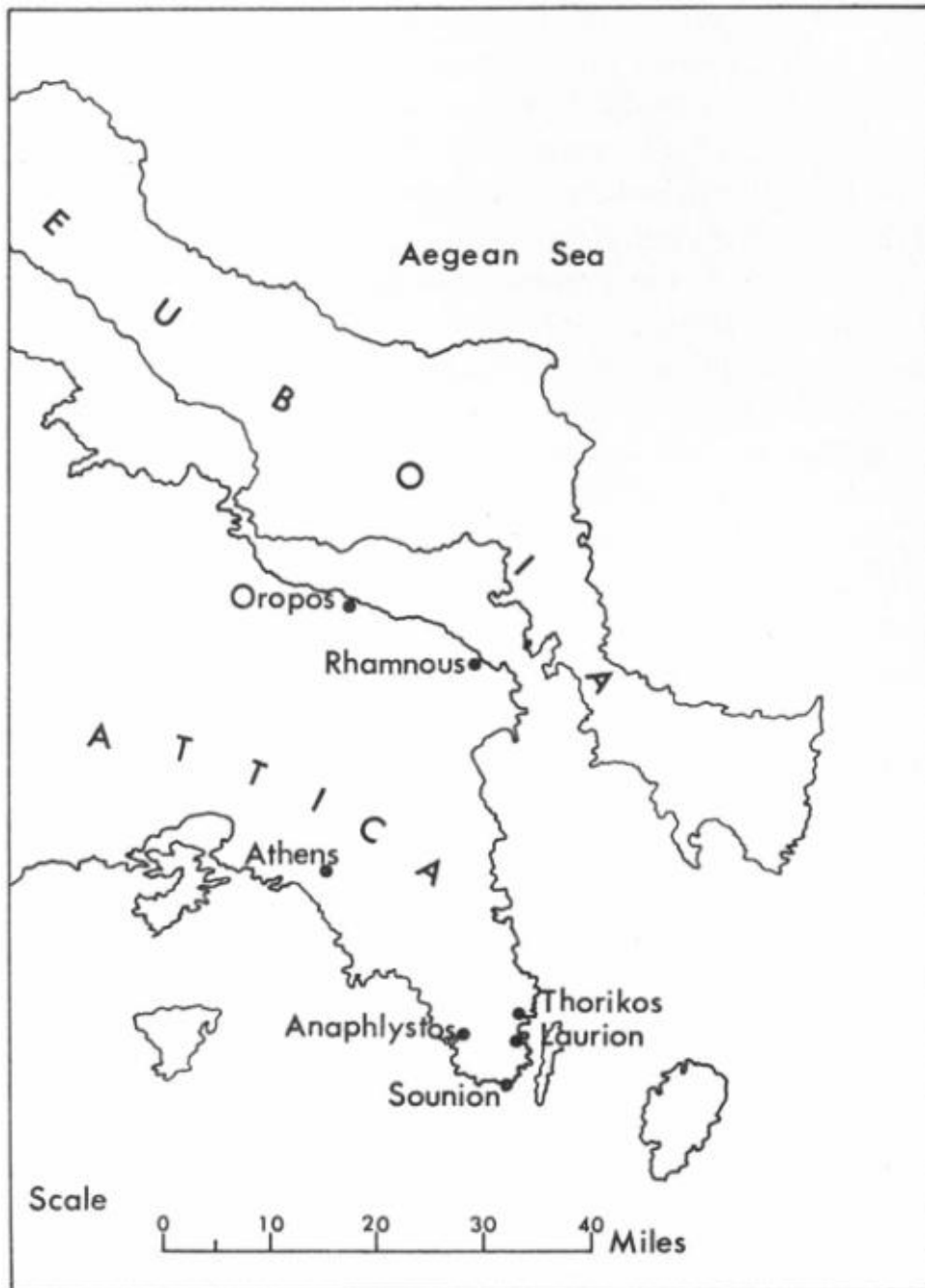
Εικ. 49: Η θεμελίωση του τείχους στα βόρεια παράλια του ακρωτηρίου της Φανερωμένης (Κρουστάλης 2010-2013, 221, εικ. 7).

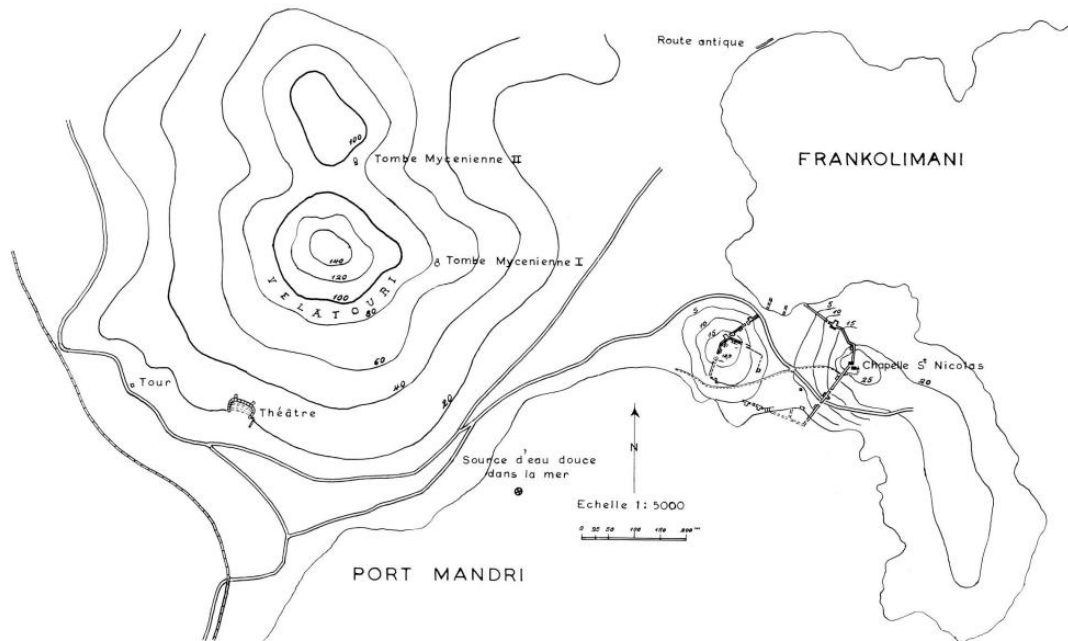
Εικ. 50: Τμήμα του παραθαλάσσιου τείχους επί της βόρειας ακτής της χερσονήσου της Φανερωμένης (Κρουστάλης 2010-2013, 222, εικ. 9).

Εικ. 51: Όστρακα κεραμικής από την περιοχή της βόρειας παράκτιας οχύρωσης του ακρωτηρίου της Φανερωμένης (Κρουστάλης 2010-2013, 223, εικ. 12).

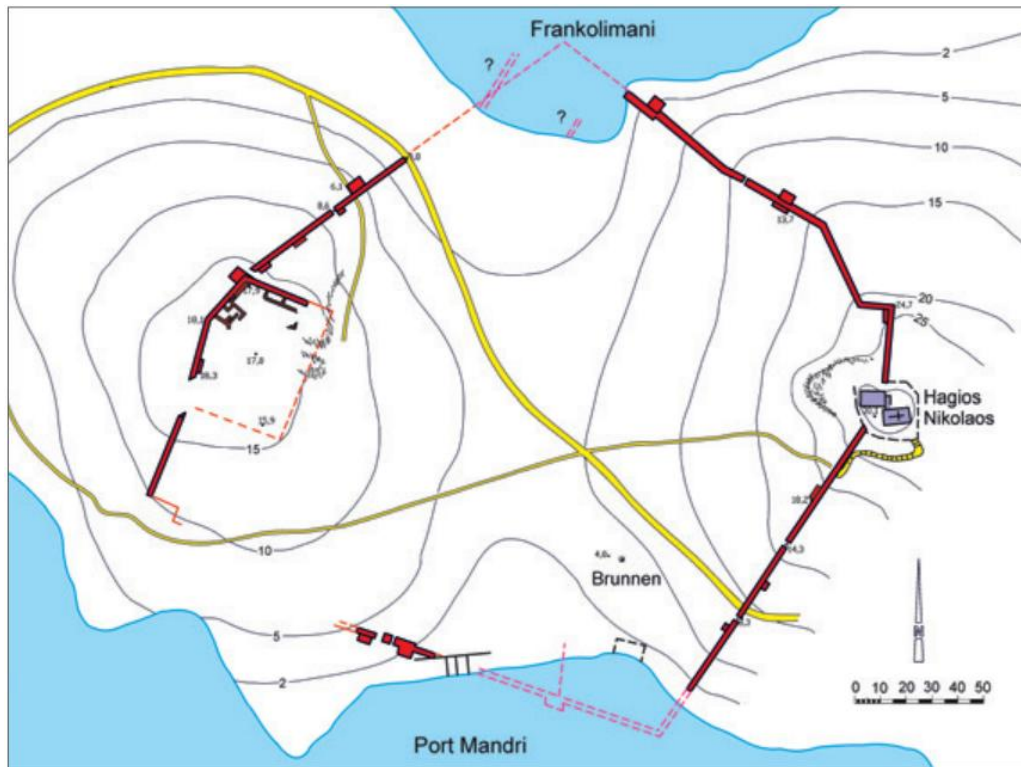
Εικ 52. : Χάρτης των παραλίων της Αττικής (Van Rooy 1969, 171).

Εικ. 53: Τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής του Θορικού (Mussche 1961, εικ. 1).

Εικ. 54: Η χερσόνησος του Αγίου Νικολάου στο Θορικό και το φρούριο της (Mussche 1998, 104, εικ. 22).

Εικ. 55: Κάτοψη της παράκτιας αμυντικής εγκατάστασης στη χερσόνησο του Αγίου Νικολάου (Lohmann 2021, 110, εικ. 63. Mussche 1961, εικ. 3).

Εικ. 56: Πυλίδα του δυτικού σκέλους της παραθαλάσσιας οχύρωσης (Mussche 1961, 181, εικ. 7).

Εικ. 57: Πύλη του δυτικού σκέλους του φρουρίου (Mussche 1961, 183, εικ. 8).

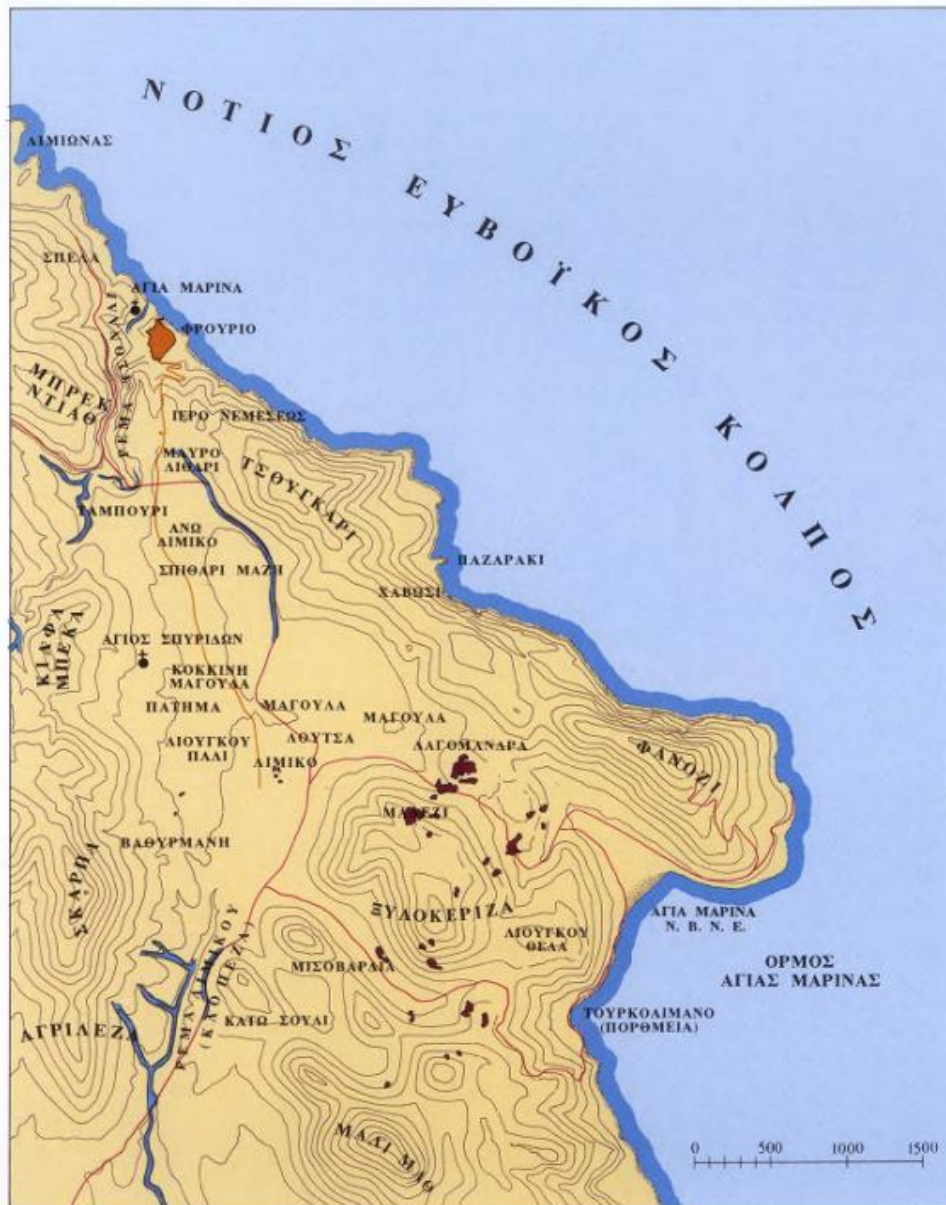
Εικ. 58: Πύργος του βορειοδυτικού τμήματος του ανατολικού σκέλους (Mussche 1961, 193, εικ. 19).

Εικ. 59: Τμήμα του ανατολικού σκέλους της παραθαλάσσιας φρουριακής εγκατάστασης (Lohmann 2021, 111, εικ. 64).

Εικ. 60: Τμήμα του βορείου τείχους της ακρόπολης (Mussche 1961, 185, εικ. 11).

Εικ. 61: Χάρτης του φρουρίου και του ιερού της Νεμέσεως στο Ραμούντα (Πετράκος 1999α, 9, εικ. 3).

Εικ. 62: Τοπογραφικό σχέδιο των οικοδομικών λειψάνων του δήμου του Ραμνούντα (Πετράκος 1999α, 16, εικ. 7).

Εικ. 63: Κάτοψη του φρουρίου του Ραμούντα (Πετράκος 1999α, 50, εικ. 9).

Εικ. 64: Ο πύργος C και τμήμα του νοτίου σκέλους της οχύρωσης (Πετράκος 1999α, 53, εικ. 11).

Εικ. 65: Η κεντρική πύλη του φρουρίου ανάμεσα στους πύργους B και C (Πετράκος 1999α, 54, εικ. 13).

Εικ. 66: Τμήμα του ανατολικού σκέλους του φρουρίου (Πετράκος 1999α, 62, εικ. 18).

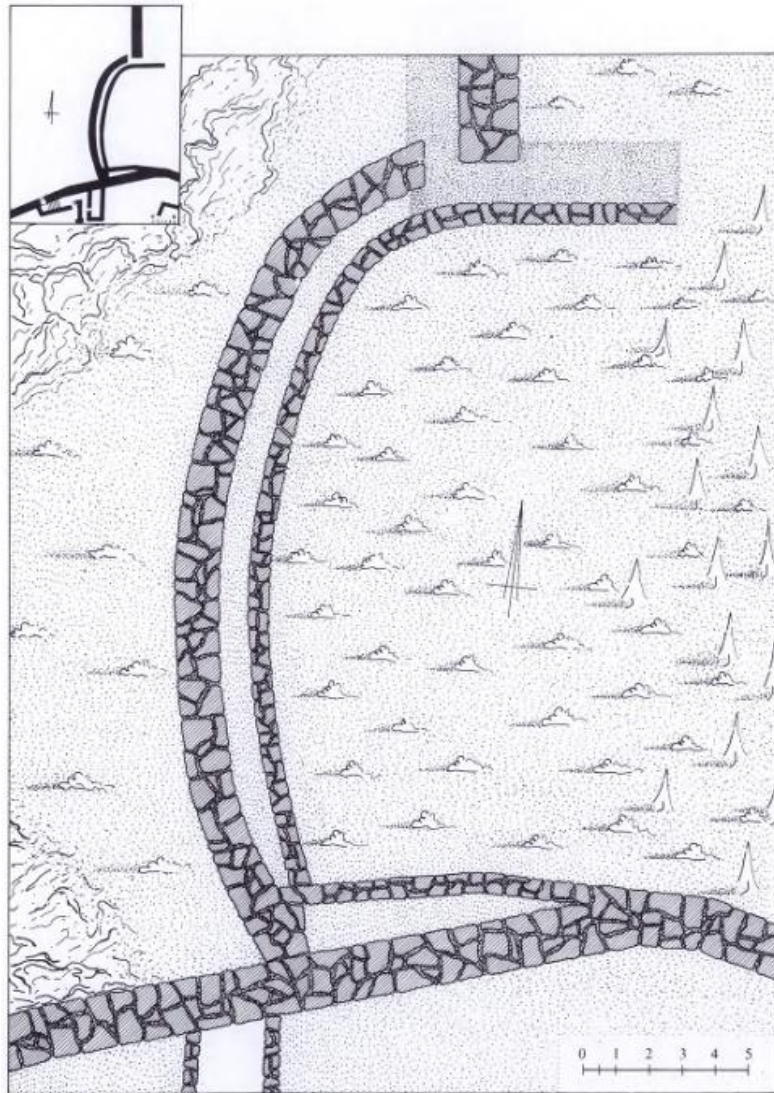
Εικ. 67: Η δυτική πλευρά του πύργου Μ επί του βορείου τείχους (Πετράκος 1999α, 71, εικ. 30).

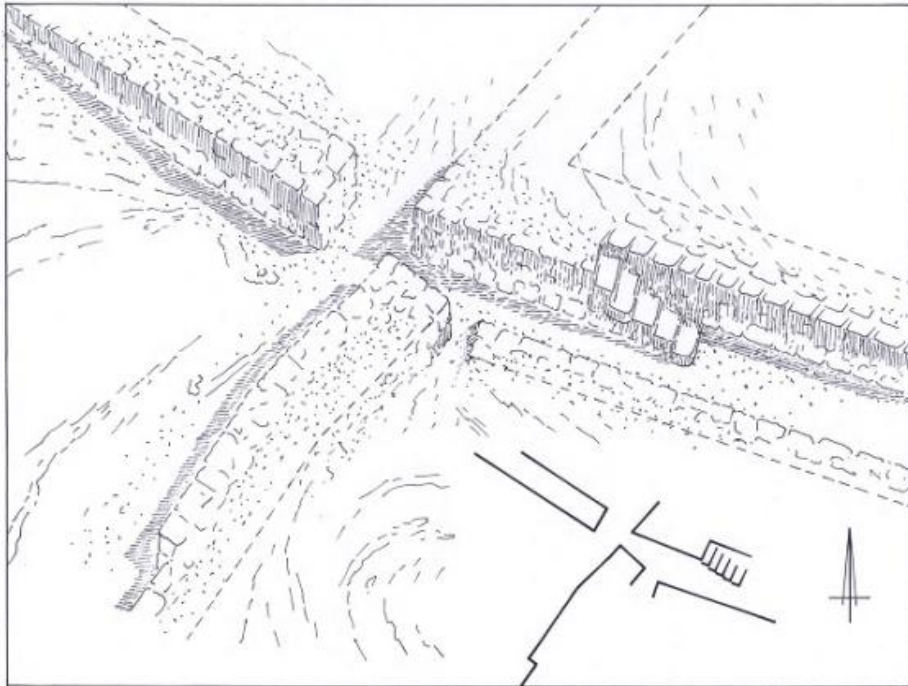
Εικ. 68: Τμήμα του πύργου Μ και του βορείου σκέλους του φρουρίου (Πετράκος 1999α, 72, εικ. 31).

Εικ. 69: Τα αρχιτεκτονικά λείψανα του πύργου Μ'. Λήψη από Βορρά (Πετράκος 1999α, 74, εικ. 34).

Εικ. 70: Κάτοψη των πυλίδων Ο και Q του δυτικού σκέλους του φρουρίου (Πετράκος 1999α, 75, εικ. 35).

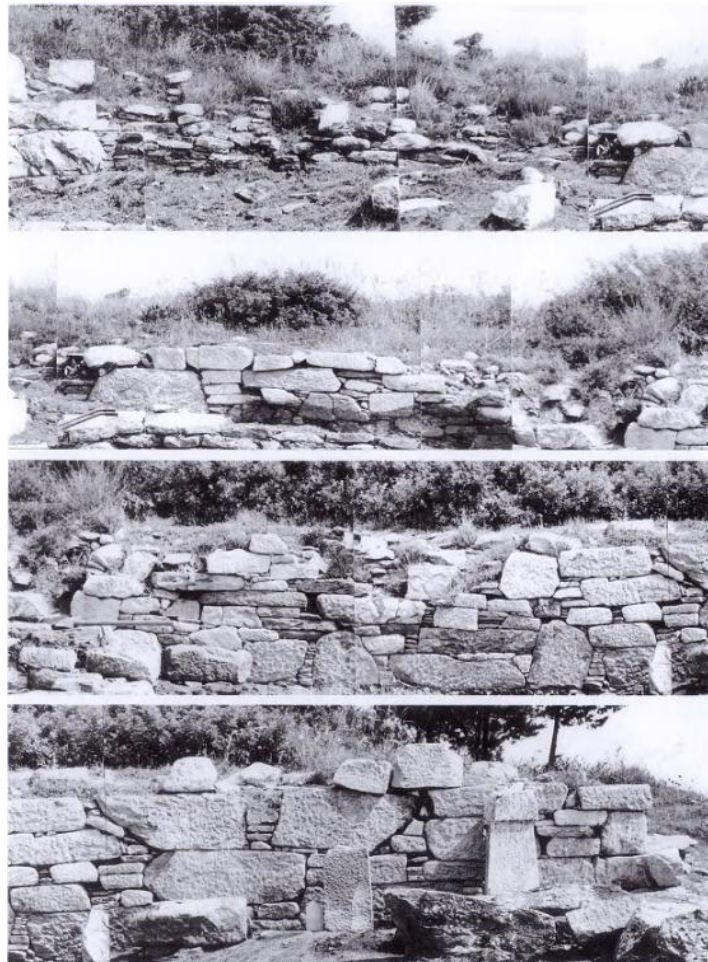
Εικ. 71: Αξονομετρικό σχέδιο της πύλης W και της πυλίδας X του δυτικού τείχους (Πετράκος 1999α, 77, εικ. 37).

Εικ. 72: Κάτοψη της ακρόπολης του Ραμούντα (Πετράκος 1999α, 140, εικ. 88).

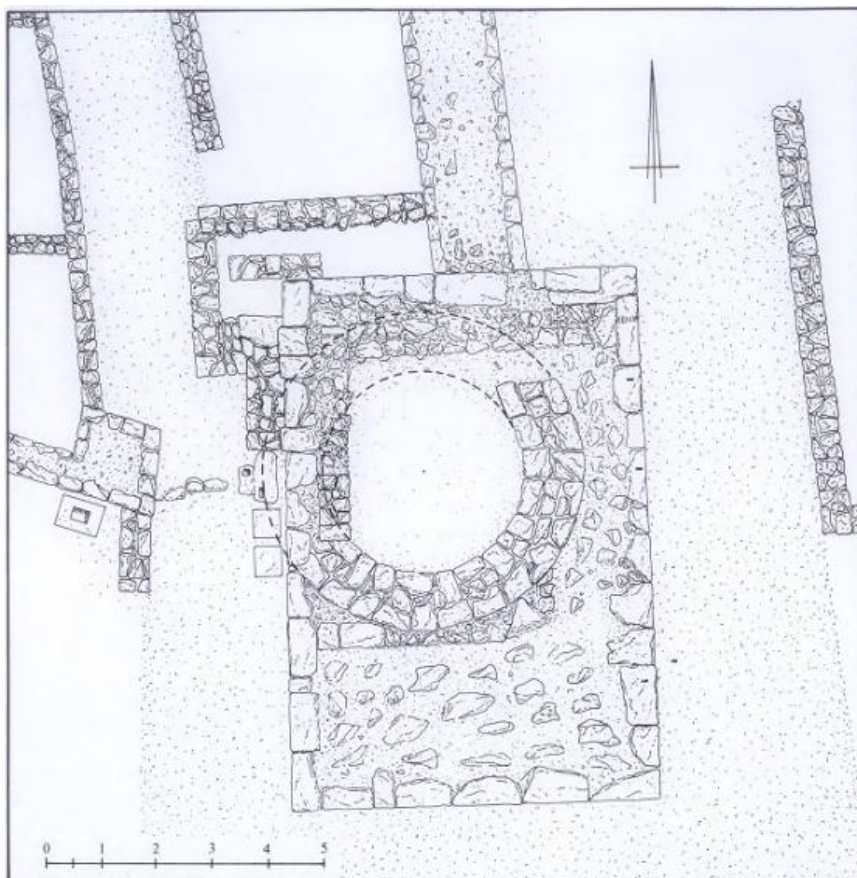
Εικ. 73: Το δυτικότερο τμήμα του νοτίου τείχους της ακρόπολης (Πετράκος 1999α, 142, εικ. 90).

Εικ. 74: Τα διαδοχικά μέρη του νοτίου σκέλους της ακρόπολης προς ανατολάς (Πετράκος 1999α, 143, εικ. 91).

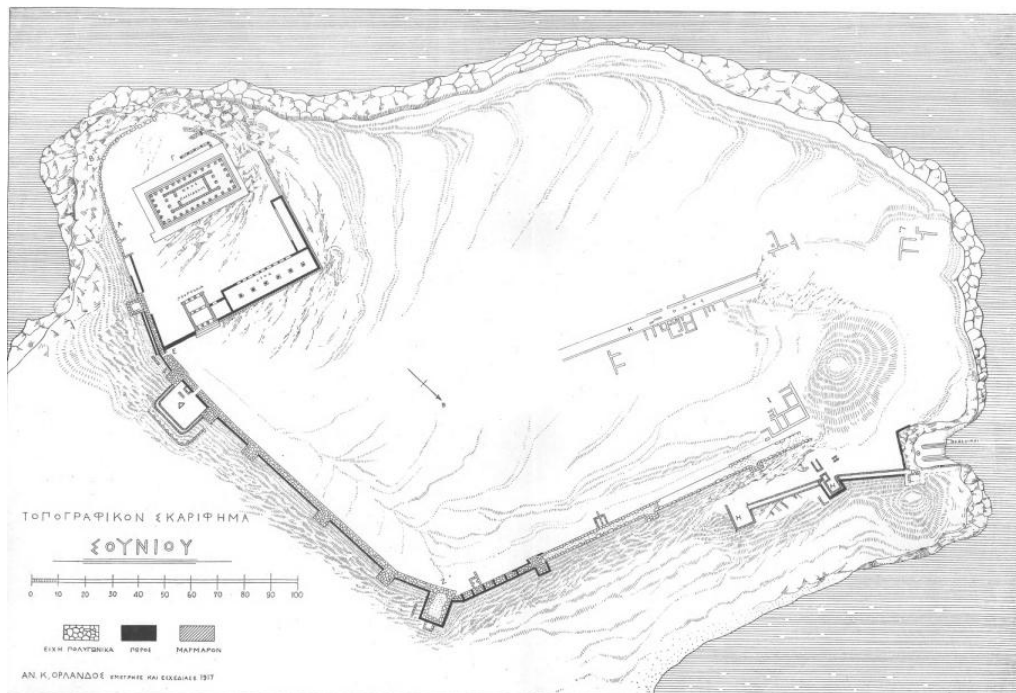
Εικ. 75: Η πύλη της ακρόπολης στο Ραμνούντα (Πετράκος 1999α, 145, εικ. 92).

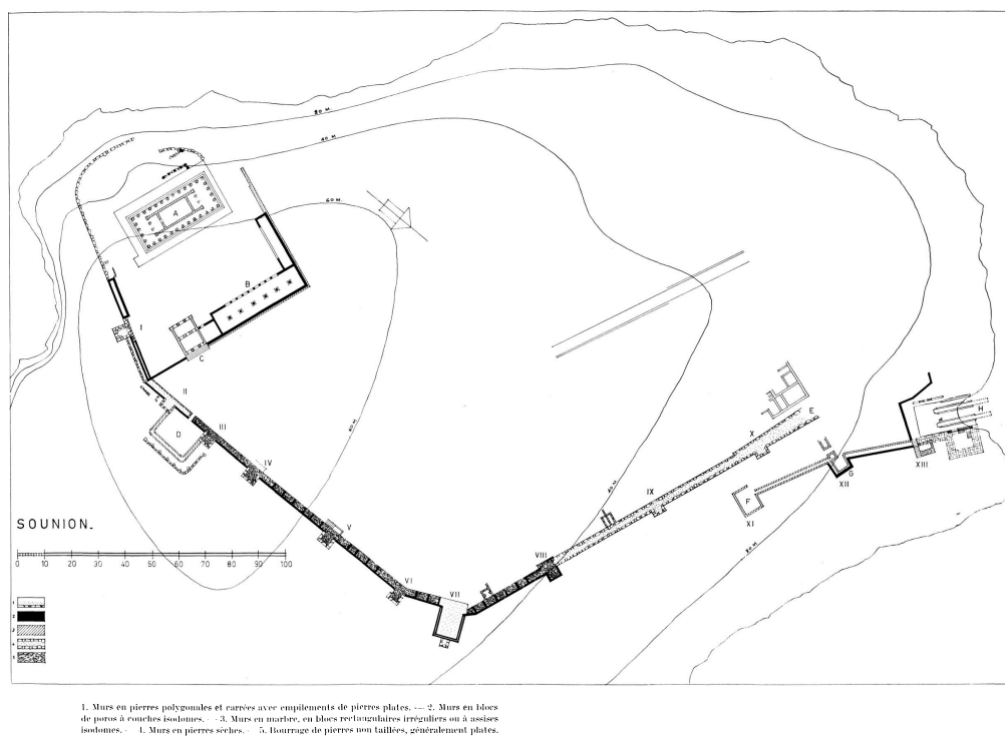
Εικ. 76: Κάτοψη της πύλης και του πύργου της ακρόπολης (Πετράκος 1999α, 146, εικ. 93).

Εικ. 77: Το κάτω στρατόπεδο του φρουρίου. (Πετράκος 1999α, 86, εικ. 41).

Εικ. 78: Τοπογραφικό σχέδιο του φρουρίου επί του ακρωτηρίου του Σουνίου (Στάης 1917, πιν. 4).

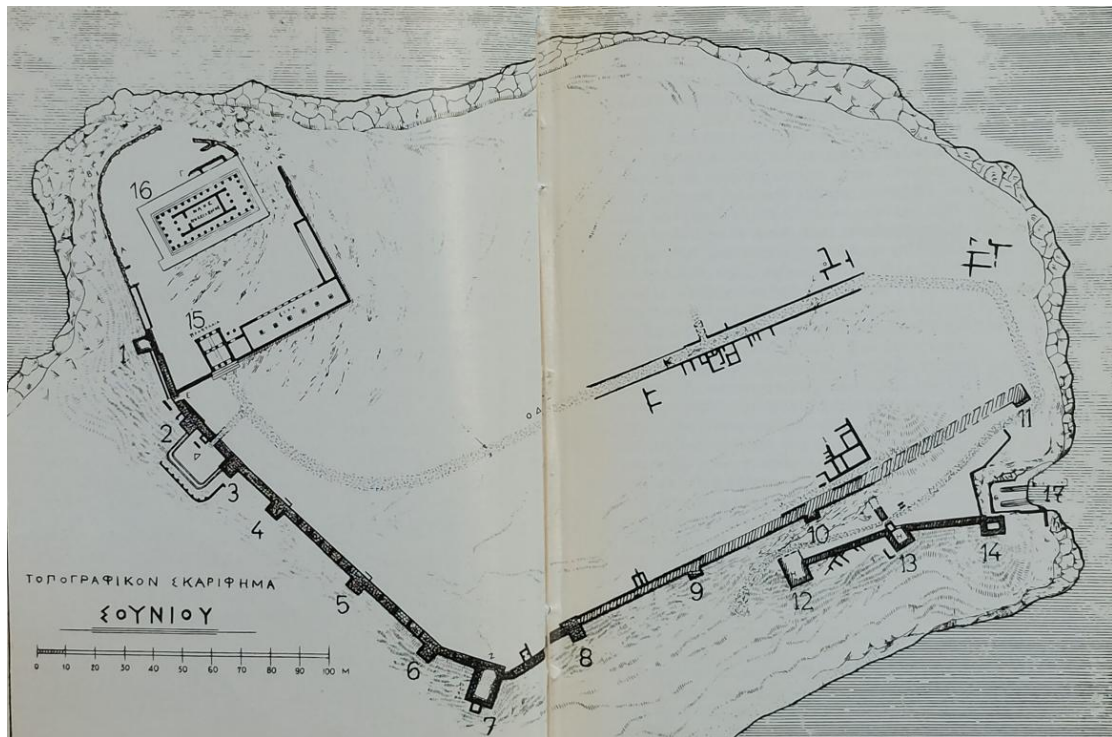
Εικ. 79: Κάτοψη της παράκτιας φρουριακής εγκατάστασης στη χερσόνησο του Σουνίου (Mussche 1964, 423-432).

Εικ. 80: Κατασκευαστική λεπτομέρεια του τείχους νοτίως του πύργου VI (Mussche 1964, 427, εικ. 4).

Εικ. 81: Το τετράπλευρο αρχιτεκτόνημα D (Θεωδοροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, εικ. 11).

Εικ. 82: Τοπογραφικό σχέδιο του παραθαλάσσιου φρουρίου στο ακρωτήριο του Σουνίου (Θέμελης 1971, 8-9).

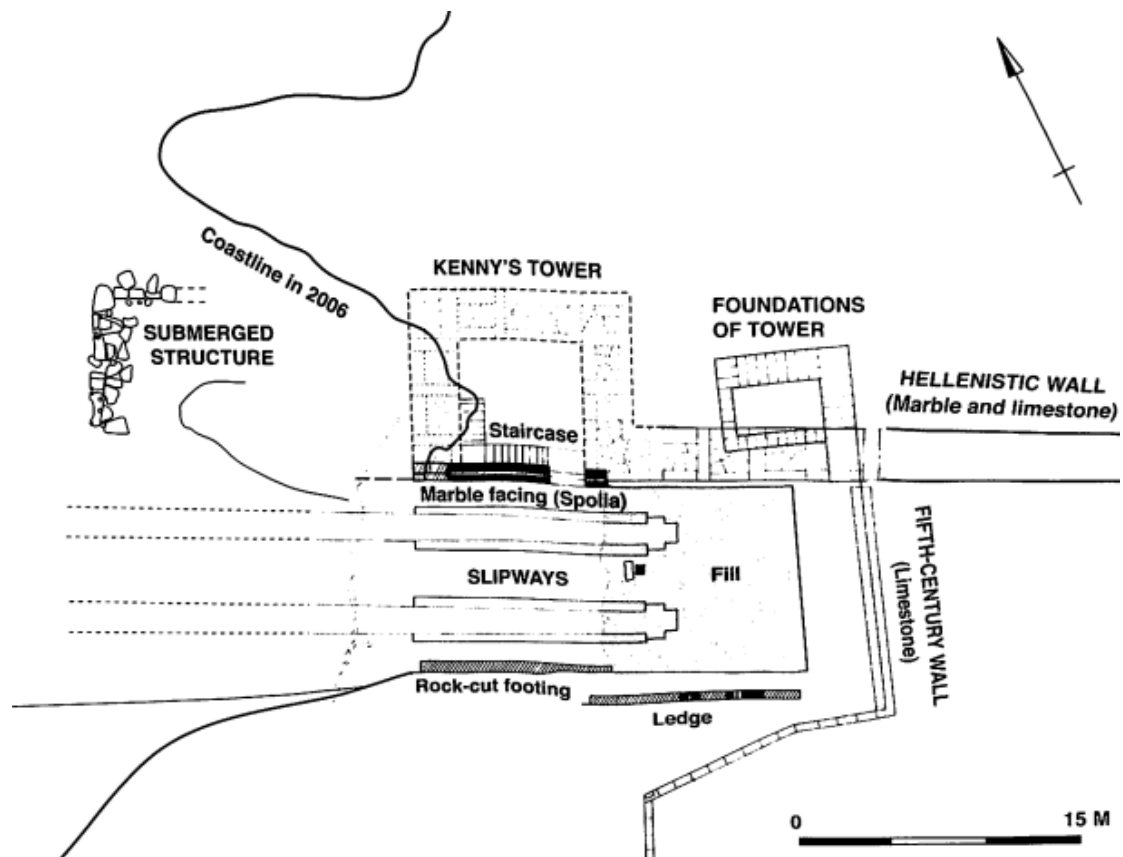
Εικ. 83: Η αρχιτεκτονική δομή του μεταπυργίου διαστήματος ανάμεσα στους πύργους VII και VIII (Mussche 1964, 429, εικ. 6).

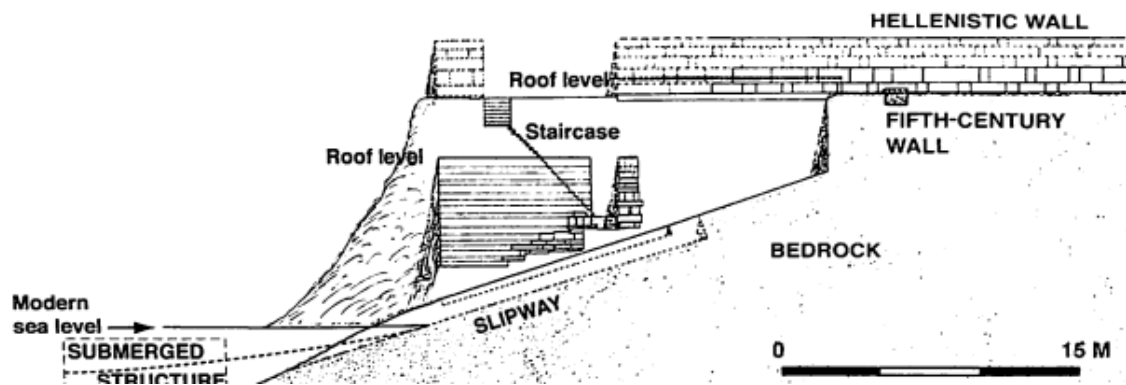
Εικ. 84: Η αργολιθοδομή του μεσοπυργίου διαστήματος μεταξύ των πύργων VIII και IX (Mussche 1964, 431, εικ. 8).

Εικ. 85: Τμήμα του βορειοδυτικού τείχους του φρουρίου του Σουνίου. (Θεοδοροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, εικ. 10).

Εικ. 86: Κάτοψη του παραθαλάσσιου τμήματος της βορειοδυτικής οχύρωσης επί του ακρωτηρίου του Σουνίου (Kenny 1947, πίν. 31. Baika 2013, 528, εικ. B22. 1b).

Εικ. 87: Κατά μήκος διατομή του βορειοδυτικού τείχους του φρουρίου στη χερσόνησο του Σουνίου (Kenny 1947, πίν. 31. Baika 2013, 528, εικ. B22. 1b).

Εικ. 88: Τμήμα του οδικού άξονα Κ και των οικιών στην οχυρή θέση του ακρωτηρίου του Σουνίου (Θεωδοροπούλου-Πολυχρονιάδη 2015, εικ. 52).